

**Н. М. СМОЧКО**

**МОНОРОЗВИТОК ТЕРИТОРІЙ У СУЧАСНОМУ ГЕОПРОСТОРИ:  
ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ**

**МОНОГРАФІЯ**

Львів 2019

Видавництво ННВК «АТБ»

УДК 911.3:001.8(02.064)  
С 51

*Рекомендовано до друку Вченою радою Мукачівського державного  
університету (протокол № 3 від 24.10.2019 р. )*

**Рецензенти:**

**Антоненко В.С.** - доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного туризму Київського університету культури;

**Руденко В.П.** - доктор географічних наук, професор, декан географічного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича;

**Заставецька Л.Б.** - доктор географічних наук, професор, професор кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка;

**Тертичка В.В.** - доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри суспільного врядування, керівник магістерської програми «Публічне управління та адміністрування» Національного університету «Києво-Могилянська академія».

**Смочко Н.М.**

С 51 **Монорозвиток територій у сучасному геопросторі: теорія та методологія:**  
монографія. Львів: Видавництво ННБК «АТБ», 2019. 458 с.  
ISBN 978-966-2942-47-3

У монографії висвітлено теоретико-методологічні засади монорозвитку територіальних систем, що функціонують в сучасному геопросторі, зокрема розкрито зміст категорії «розвиток» та «монорозвиток» в понятійно-термінологічному апараті суспільної географії, базуючись на розумінні основ сучасного суспільно-географічного рельєфотворення, окреслено критерії та фактори монорозвитку суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня, вивчено наукові підходи, закони та закономірності щодо обґрунтування монорозвитку територіальних систем, здійснено аналіз еволюції теорій і концепцій територіальної організації суспільства в умовах моно розвитку, підібрано методологічний інструментарій вивчення монорозвитку просторових систем в умовах інформаційного суспільства, проаналізовано тенденції монорозвитку прикладових територіальних систем локального рівня (аграрних, промислових, соціальних та інших); визначено особливості застосування моделювання монорозвитку галузевих суспільно-географічних систем як основа управління ними; обґрунтовано стратегічні завдання управління монорозвитком територій Карпатського регіону та розроблено підходи до їх реалізації.

Монографія буде корисною для фахівців і науковців у галузі суспільної географії та регіональної економіки, викладачів, співробітників, аспірантів та студентів географічних та економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також практиків з державного й регіонального управління.

УДК 911.3:001.8(02.064)

ISBN 978-966-2942-47-3

©Смочко Н.М., 2019

## ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА .....	4
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ МОНОРОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ.....	11
1.1. Категорії «розвиток» та «монорозвиток» у понятійно-термінологічному апараті суспільної географії .....	11
1.2. Диференціація наукових інтересів та підходів до визначення сутності дефініції «монотериторія».....	29
1.3. Монорозвиток суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня: вербальна оцінка в критеріальному вимірі.....	38
1.4. Чинники монорозвитку суспільно-географічних систем.....	55
1.5. Методи вивчення і оцінки монорозвитку суспільно-географічних систем.....	72
Висновки до розділу 1 .....	89
РОЗДІЛ 2. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МОНОРОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ У СУЧАСНОМУ ГЕОПРОСТОРИ.....	92
2.1. Хорологічна парадигма та її роль у вивченні територіальних моносистем в умовах інформаційного суспільства .....	92
2.2. Монорозвиток в полі філософських законів: маргінальність і універсальність досліджуваного процесу .....	109
2.3. Монорозвиток та формування систем монорозвитку в світлі законів і закономірностей суспільної географії .....	123
2.4. Вивчення сутності монорозвитку в контексті формування і становлення теоретичної бази суспільної географії.....	139
2.5. Еволюція сутності монорозвитку в теоріях і концепціях територіальної організації суспільства .....	153
Висновки до розділу 2 .....	190
РОЗДІЛ 3. МОНОРОЗВИТОК ГАЛУЗЕВИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ В СТРУКТУРІ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ.....	193
3.1. Підходи до виявлення та визначення територіальної системи монорозвитку в географічному просторі .....	193
3.2. Атрибути монорозвитку суспільно-географічних систем .....	208
3.3. Монорозвиток аграрних територіальних систем: трансформація їх територіальної структури ..	225
3.4. Монорозвиток промислових територіальних систем: формування технопарків і промислових інноваційних центрів як новітніх просторових вузлів .....	244
3.5. Монорозвиток спеціалізованих соціальних вузлів в структурі новітнього простору регіону.....	272
Висновки до розділу 3 .....	292
РОЗДІЛ 4. УПРАВЛІННЯ ПОСТУПОМ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ СИСТЕМ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ВРАХУВАННЯ РІЗНИХ АСПЕКТІВ ЇХ МОНОРОЗВИТКУ.....	297
4.1. Концептуальні основи стратегічного управління монорозвитком територій: зарубіжний та вітчизняний досвід.....	297
4.2. Моделювання монорозвитку прикладових суспільно-географічних систем як основа управління ними .....	319
4.3. Стратегічні завдання управління монорозвитком територій Карпатського регіону та підходи до їх реалізації .....	358
Висновки до розділу 4 .....	376
ВИСНОВКИ.....	377
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ .....	382

## ПЕРЕДМОВА

В сучасному світі надзвичайно активізувалися суспільно-географічні процеси, обумовлюючи перманентну трансформацію суспільно-географічного рельєфу, що формується концентрацією, або, навпаки, деконцентрацією чи розсіюванням об'єктів, явищ і процесів в географічному просторі. Цю думку підтверджують очевидні у короткому періоді часу створення нових віртуально-фізичних місць прикладання праці, будівництво нових об'єктів, в яких здійснюється людська діяльність, переміщення величезних мас людей, котрі з метою негайного поліпшення якості життя неодноразово кардинально змінюють спосіб своєї життєдіяльності на тих чи інших етапах життя для реалізації поставленої перед собою мети.

Вивчення поведінки чи атрибутів окремих суспільно-географічних об'єктів, явищ і процесів в одному ракурсі та у відповідному їм просторі при використанні методів генералізації на визначеному конкретному ієрархічному рівні цих просторів дозволяють розглядати їх як суспільно-географічні моноб'єкти, моноявища і монопроцеси. Застосування такого підходу в дослідженні як визначального дозволяє завдяки концентрації уваги на окремих ознаках чи атрибутах досліджуваних конкретних суспільно-географічних об'єктів дає можливість не тільки зрозуміти основи суспільно-географічного рельєфотворення, але й науково передбачити як напрям змін суспільно-географічних рельєфотворчих процесів, так і результативність трансформаційних змін їх змісту та морфології.

Цей підхід в суспільно-географічній науці можна вважати традиційним, оскільки він використовується здавна, але неусвідомлено, тобто на інтуїтивному рівні. Одночасно такий підхід при усвідомленому його використанні та чіткому окресленні можна назвати інноваційним. Все наше дослідження націлене на те, щоб розкрити особливості інноваційного використання цього підходу і за їх допомогою показати сучасні риси суспільно-

географічного рельєфотворення та суспільно-географічні основи його здійснення.

Сказане дозволяє нам з упевненістю констатувати, що всі дослідники, які здійснювали свої наукові розвідки в царині суспільної географії, тобто соціогеографи, економіко-географи та політико-географи вивчали суспільно-географічні монооб'єкти, моноявища і монопроцеси, але вивчали їх, як правило, як загальне, не акцентуючи увагу на одиничному. І лише на зламі ХХ-ХХІ ст. з'явилися праці географів, де на вербальному і методичному рівнях усвідомлено акцентується увага на одиничності об'єктів суспільно-географічного дослідження в одиничних просторах їх функціонування. Серед таких вчених не можна не назвати географів, які вивчали окремі монопроцеси, монооб'єкти, моноявища, але це вивчення було не системним, фрагментарним, і практично стосувалося переважно локального рівня. При цьому, монопроцесуальність, монооб'єктність, моноявищність подавалися як результуюча ознака суспільно-географічного об'єкту дослідження.

Наприклад, в своїх працях Г. Лаппо досліджував географію міст, вивчав проблеми геоурбаністики, міські агломерації та міста як містобудівельні системи. В процесі своїх наукових пошуків він виявив та окреслив специфіку розвитку монофункціональних міст, тобто фактично розкрив особливості розвитку мономіст. В той же час мономісто як суспільно-географічний об'єкт дослідження та монопроцеси, які забезпечували монооб'єктність, не були самостійним об'єктом у його наукових пошуках. Наукові здобутки, які він отримав, вивчаючи монофункціональність міст, дають підставу сказати, вивчення таких міст відбувалося без усвідомлення їх значення як суспільно-географічних монооб'єктів.

Аналогічне ми можемо сказати і про результати досліджень інших географів, які творили на зламі ХХ-ХХІ ст. Деякі з них впритул наблизилися до усвідомленого вивчення моносистем, досліджуючи, наприклад, мономіста на основі виокремлення однієї переважаючої функції, чи спеціалізовані території

(аграрні, заповідні ті ін.), або вивчаючи депресивні території. Тобто метою досліджень завжди були інші задачі, вони не були системними з огляду на формування моноатрибутності суспільно-географічних систем.

В той же час наше дослідження вирізняється тим, що ми досліджуємо монопроцеси, монооб'єкти, моноявища усвідомлено, тобто фокусуючи увагу на їх монорозвитку та на їх моноатрибутності, що дозволяє сконцентруватися на вивченні одиничного в контексті всезагального з метою отримання результатів, використання яких дозволило б полегшити управління монопроцесами, монооб'єктами, моноявищами.

Наголосимо, що метою цього монографічного дослідження є розробка теоретико-методологічних основ монорозвитку в контексті формування нової хорологічної парадигми, в рамках якої метод генералізації розглядається як основоположний для усвідомленого вивчення сучасних моноб'єктів, моноявищ і монопроцесів, що функціонують, реалізуються, трансформуються чи відбуваються у відповідних їм просторах, а також вербальне окреслення особливостей такого дослідження. При цьому, прикладово буде показано значення отриманих результатів дослідження як для розвитку теорії суспільної географії, так і для їх практичного використання при здійсненні особистої та суспільної життєдіяльності населення.

Автор сподівається, що це дасть можливість не тільки здобути нові суспільно-географічні знання, але і розробити перспективні моделі просторових моносистем та обґрунтувати інноваційні суспільно-географічні рекомендації щодо управління життєдіяльністю населення в них, яка би була узгоджена з законами і принципами суспільно-географічної науки.

Безумовно, для досягнення поставленої мети необхідне розв'язання низки завдань. Автором не тільки зроблена спроба постановочно відобразити ці завдання у назві параграфів змісту монографії, але й вирішити одну з важливих ідей дослідження, а саме розкрити сутність цих завдань та підходів до їх

розв'язання у відповідних параграфах. Окреслимо коротко сутність завдань монографічного дослідження. Отже, у монографії передбачено:

- сформулювати методологічні основи вивчення монорозвитку територіальних систем, конкретизуючи сутність окремих складових у рамках суспільно-географічної науки;

- розкрити зміст категорії «розвиток» та «монорозвиток» в понятійно-термінологічному апараті суспільної географії, базуючись на розумінні основ сучасного суспільно-географічного рельєфотворення;

- диференціювати наукові інтереси та підходи до визначення сутності дефініції «монотериторія», де остання розглядається як конкретний об'єкт дослідження суспільної географії, окреслити критерії та фактори монорозвитку суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня;

- підібрати методи дослідження монорозвитку суспільно-географічних систем на локальному, регіональному і глобальному рівнях та сформулювати власні методики дослідження;

- розкрити роль хорологічної парадигми і формування нової парадигми дослідження процесів розвитку й монорозвитку просторових систем в умовах інформаційного суспільства, вивчити сутність монорозвитку в контексті становлення теоретичної бази суспільної географії, визначити маргінальність і універсальність досліджуваного процесу в полі філософських законів;

- окреслити особливості здійснення процесу монорозвитку й формування просторових систем монорозвитку в світлі законів і закономірностей суспільної географії та розкрити специфіку еволюції сутності монорозвитку в теоріях і концепціях територіальної організації суспільства;

- сформулювати підходи до виявлення і визначення територіальних систем монорозвитку та охарактеризувати їх атрибути;

- виявити ознаки та розкрити характеристики особливостей монорозвитку базових суспільно-географічних систем;

– проаналізувати тенденції монорозвитку галузевих територіальних систем локального рівня (аграрних, промислових, соціальних та інших) в структурі Карпатського регіону України;

– сформулювати концептуальні основи управління поступом приладових суспільно-географічних систем Карпатського регіону в умовах врахування різних аспектів їх монорозвитку;

– здійснити моделювання монорозвитку галузевих суспільно-географічних систем як основа управління ними в умовах нового адміністративно-територіального устрою України;

– обґрунтувати стратегічні завдання управління монорозвитком територій Карпатського регіону та розробити підходи до їх реалізації.

Реалізація поставлених завдань під час здійснення монографічного дослідження дозволила розробити ряд положень наукової новизни.

В процесі викладу результатів монографічного дослідження автором розроблено теоретико-методологічні основи вивчення монорозвитку територіальних систем, зокрема запропоновано і уточнено ряд понять і термінів, пов'язаних з монорозвитком територіальних систем, що дає підстави стверджувати: автором розвинено наукову мову суспільно-географічної науки (запропоновано ряд нових термінів і понять, наприклад, понятійно-термінологічна система «монорозвиток територіальних систем», «спеціалізований монопростір», «спеціалізований соціальний моновузол», «монолокалітет», «монотериторія», «моносистема», «монопроцесність» тощо та розкрито зміст цих дефініцій).

Автором взято до уваги, що ядром теоретико-методологічних основ є теоретична база дослідження, яка складається з філософських законів, законів суспільної географії і хорологічної парадигми. На основі цього, підібрано і окреслено філософські закони, які в найзагальніших рисах дозволяють відслідкувати процеси монорозвитку територіальних суспільних систем, а також розвитку моноявищ і монооб'єктів та окреслити особливості



всезагальності та маргінальності конкретних об'єктів суспільно-географічного дослідження. Серед цих філософських законів як найважливіші автором охарактеризовані наступні: закон єдності і боротьби протилежностей, закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, закон заперечення заперечення. На основі використання логіко-нарративного аналізу розкрито методологічні підходи до дослідження універсальності маргінальних проявів процесів монорозвитку.

Розгляд конкретних об'єктів даного дослідження через призму суспільно-географічних законів геопросторової організації територіальних моносистем (геопросторового поділу праці, геопросторової інтеграції праці, геопросторової структурності, геопросторової відповідності, функціонування моносистем) і принципів (територіальності, комплексності, цілісності, системності та екологічності) дав можливість визначити суспільно-географічні закономірності формування територіальних моносистем, які характеризують принципові особливості їх побудови, функціонування та просторового монорозвитку.

Обґрунтовано методичний підхід до дослідження монопроцесів, оцінки розвитку спеціалізованих соціальних моновузлів та інших територіальних моноутворень, який базується на хорологічній парадигмі, використанні методу генералізації як основоположного при виокремленні монооб'єктів, моноявищ, монопроцесів, та застосуванні низки методів їх оцінки.

Автором сформоване теоретичне підґрунтя вивчення монопроцесів, монооб'єктів і моноявищ. При цьому запропоновано використовувати не тільки теорії та концепції суспільно-географічної науки, але й теоретичне підґрунтя інших наук, зокрема соціології, філософії, регіональної економіки, районного планування та містобудівництва, державного управління та інших, що не тільки підтверджує міждисциплінарність здійсненого дослідження, але й доводить необхідність використання його результатів при здійсненні досліджень в рамках інших галузей знань.

Автор вважає вагомим здобутком дослідження, результати якого представлені в цій монографії, запропоновану систему критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня, в основу побудови якої закладено характеристики спеціальних ієрархічних просторів, що формуються на цій території, а також атрибути самої території (властивості, відношення, процеси). В даній системі виділяють такі блоки критеріїв (критерії виокремлення континууму, критерії виділення складових – ареалів геомонопростору, критерії виявлення ключових індикаторів монорозвитку), які дозволяють охарактеризувати специфіку формування монорозвитку територіальних систем на різних ієрархічних рівнях та особливості їх функціонування в сучасному геопросторі.

Розроблені теоретико-методологічні основи дослідження використано при аналізі особливостей монорозвитку суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня в структурі регіональної системи «Карпатського регіону України». При цьому окреслено види суспільно-географічних систем в світлі їх монорозвитку, розкрито атрибути особливостей базових суспільно-географічних систем досліджуваного регіону та проаналізовано тенденції структурних змін у них в контексті монорозвитку. Це дало можливість обґрунтувати концептуальні основи управління монорозвитком території на основі моделювання цього процесу в умовах врахування реформи адміністративно-територіального устрою України. В монографії обґрунтовано стратегічні завдання перспективного розвитку суспільно-географічних моносистем різного ієрархічного рівня.

Автор сподівається, що монографія викличе інтерес у географів, економістів, соціологів, проектантів-містобудівельників, управлінців, які займаються проблемами оцінки існуючого стану і перспективного розвитку просторових систем різного ієрархічного рівня.

## РОЗДІЛ 1.

### МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ МОНОРОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ

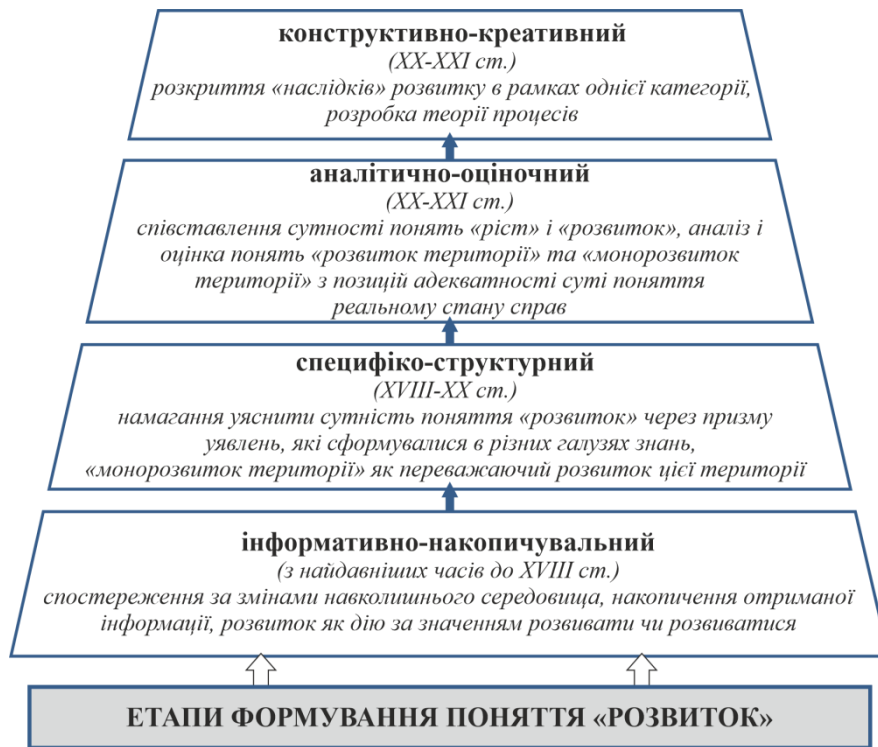
#### 1.1. Категорії «розвиток» та «монорозвиток» у понятійно-термінологічному апараті суспільної географії

Сутність розвитку територіальних систем України різного ієрархічного рівня є одним з ключових питань сучасної суспільної географії. Для того, щоб її зрозуміти і оцінити, необхідно для початку уявити зміст поняття «розвиток» у найширшому (філософському) та конкретному (суспільно-географічному) тлумаченні. Розкриття поняття «розвиток» доволі різноаспектно представлено в працях вчених різних наукових шкіл і напрямів наукової думки. З огляду на те, що в центрі нашої уваги «монорозвиток» розглядається як сутність існування територіальних систем різного ієрархічного рівня, котрі є конкретними суспільно-географічними об'єктами дослідження, ми розглянемо еволюцію змісту цього поняття в контексті історії наукової думки загалом і суспільно-географічної зокрема.

Для цього нами був проведений детальний аналіз сутності поняття «розвиток» в ході історичних змін людської діяльності на Землі, що дало змогу говорити про чотири надзвичайно важливі етапи його формування. Вважаємо, що цими етапами є такі: інформативно-накопичувальний, специфіко-структурний, аналітично-оціночний, конструктивно-креативний (рис. 1.1.). Розглянемо кожний з етапів зокрема.

**1. Інформативно-накопичувальний етап формування суті поняття «розвиток»** (з найдавніших часів до XVIII ст.). Як зазначає І. Белко «поняття «розвиток», перш ніж увійти в термінологію сучасної економічної науки,

пройшло тривалий шлях еволюції» [30]. І це справді так. Адже, здавна люди спостерігали за змінами, які відбувалися навколо них: ріст людини від народження до розквіту, буяння природи від бруньки до плоду тощо. Саме спостереження за зовнішнім світом дозволило застосовувати поняття «розвиток» в працях давньогрецькими філософами Анаксимандром, Аристотелем, Демокритом та ін. Хоча Ю. Погорелов і вважає, що таке застосування було доволі примітивним, але, на нашу думку воно було знаковим для розвитку науки загалом [328, с. 8-9]. Доцільно погодитися з Ю.С. Погореловим у тому плані, що в добу Середньовіччя поняття «розвиток» використовувалось переважно в рамках теологічних поглядів [328, с. 9-10].



**Рис.1.1. Етапи формування поняття «розвиток» у теорії суспільної географії\***

\* розроблено автором

Таким чином, інформація про зміни накопичувалася, вмонтовувалася в систему поглядів про світ, відображалася в священних книгах, в яких події аналізуються від створення світу і до наших днів. Така інформація у величезних обсягах накопичувалася мандрівниками, насамперед тими, які долали

величезний шлях і могли порівнювати, які особливості життєдіяльності є в тій чи іншій частині світу чи в конкретній місцині. Саме тоді й почали тлумачити розвиток як дію за значенням розвивати чи розвиватися. Таке тлумачення укорінилося, дійшло до сьогодні, знайшовши відображення в довідкових джерелах та науковій літературі [380, Т.8. с. 631]. Але, дія – це процес. А процес, в свою чергу – зміна станів. У результаті зміну станів явищ, об'єктів, систем стали називати розвитком цих станів явищ, об'єктів, систем. При цьому часто наголошувалося, що розвиток – це процес, в результаті якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого [380, Т.8. с. 631]. Згодом за ознаками змін почали визначати характеристики самого розвитку як процесу.

**2. Специфіко-структурний етап становлення суті поняття «розвиток» (XVIII-XX ст.).** Цей етап характеризується намаганнями уявити сутність поняття «розвиток» через призму уявлень, які сформувалися в різних галузях знань. Як зазначається у філософському енциклопедичному словнику, наукове розуміння розвитку, наближене до теперішнього, виникає у XVIII-XIX ст., разом з розквітом окремих галузей науки, зокрема біології, фізики історії. Так, Жорж Луї Леклер де Бюффон використовує це поняття для пояснення особливостей функціонування живих істот, І. Кант – для пояснення походження космосу, І. Гердер – для розкриття історії культури, Ж. Ламарк (на початку XIX століття) – спеціально для пояснення історії живих істот. Поняття «розвиток» як фундаментальна категорія використовувалась в біології в середині XIX ст. в роботах Г. Спенсера, Ч. Дарвіна, Е. Геккеля [494, с. 382]. В філософії «розвиток» як «саморозгортання божественного в світі», «саморозгортання живого в божественне», «світовий процес як *creatio continua*» розглядався І. Кантом, І. Фіхте, В. Шеллінгом, Г. Гегелем, Л. Феєрбахом та ін. [494, с. 382]. В марксизмі категорією «розвиток» тлумачиться універсальну властивість матерії, історію суспільства і пізнання. При цьому «розвиток» трактується як саморозгортання і саморозвиток матеріального в ідеальне,

неживого в живе, матерії в свідомість, природного в соціальне і т. д. [493, с. 703].

В економіці поняття «розвиток» найчастіше трактують як зміну процесу або явища від простішого до складнішого. На цьому наголошував Й. Шумпетер [540, с. 142]. Цю точку зору поділяють і сучасні дослідники, зокрема Л. Забродська підкреслює, що розвиток – просування від простого до складнішого та ефективного [125, с. 42]. хоча, на нашу думку, так однозначно стверджувати не можна. Адже, «складніше» не завжди є «ефективнішим».

В управлінні адміністративно-територіальними одиницями визначення сутності поняття «розвиток» було прийняте в 1963 р. спеціальною групою експертів із розвитку спільнот, що працювала під егідою ООН. У цьому аспекті розвиток трактується як процес, у якому дії індивідуумів об'єднуються з діями влади, метою яких є оптимізація економічних, соціальних і культурних умов життя соціуму; інтегрування співтовариств у загальний потік життя нації; формування об'єктивних можливостей вносити максимальний внесок у національний розвиток соціуму [606].

Шевчук І. із поняттям «розвиток» ув'язує поняття «інформаційні технології» та пропонує визначення нового поняття «інформаційно-технологічний розвиток регіону» як незворотні зміни станів економіки регіону внаслідок перманентної трансформації взаємовпливів регіональної економіки й інформаційних технологій [531, с. 54]. Інформаційно-технологічний розвиток регіональної економіки – це інноваційний напрям розвитку економіки держави, регіонів і поселень.

Виходячи з об'єкту і предмета нашого дослідження звернемося до особливостей тлумачення цього поняття в суспільно-географічній науці. Зазначимо, що в системі географічних наук ключовим фундаментальним поняттям є поняття території чи в ширшому аспекті – геоторії. Нам важливо уявити, як поняття «розвиток» співвідноситься з поняттям «територія». Наголосимо, що найбільш узагальнено, масштабно і всебічно підійшов до

вивчення проблем територіального розвитку український географ, вчений з світовим ім'ям О. Шаблій, який виділив у будь-якій території (геоторії) такі її сторони, як:

- властивості (природні – умови, якість довкілля, ресурси, ємність, суспільні – демографічні, соціальні, економічні, просторові-метричні, топологічні);
- відношення (положення території і її функції);
- процеси (диференціації, інтеграції, системоформування).

При цьому, на думку О. Шаблія, усі властивості території і відношення положення – це географічний потенціал території, а функції території (економічні, соціальні, рекреаційні, екологічні, інформаційні), процеси диференціації (симпліфікації, регіоналізації, країноформування), інтеграції (геопросторової взаємодії, агломерації та ін.) і системоформування (геопросторової структуризації і регулювання) – це її суспільна територіальна організація [522, с. 23-24]. Зазначимо, що вважаємо більш доцільним замість слова «сторони», яке вживає О. Шаблій, використовувати термін «атрибути». Адже, яке б тлумачення чи значення поняття атрибут ми не взяли, воно поліаспектно розкриває бачення особливостей території, а саме:

1) атрибут – «це суттєва, невід'ємна властивість предмета або явища», наприклад, рух – атрибут матерії;

2) атрибут – це ознака або предмет, які становлять характерну прикмету кого-, чого-небудь;

3) атрибут – це означення, тобто термін, який широко вживається переважно в західноєвропейському мовознавстві в такому ж значенні, як і термін означення [380, Т.8. с. 72].

Використовуючи філософські тлумачення поняття «розвиток» і теоретичні напрацювання О. Шаблія стосовно території (геоторії), можемо розвинути суспільно-географічне тлумачення дефініції «розвиток». Отже, вважаємо, що будь-яка зміна станів властивостей, відношень і процесів

конкретної території є розвитком цієї території. Мало того, зміна якої-небудь однієї властивості, конкретного відношення чи одного процесу цієї території, зумовить зміну атрибутів території і проявиться як розвиток останньої.

Наприклад, якщо «ступінь освіченості, культурності, розумової, духовної зрілості» розглядався просто як розвиток [380, Т.8. с. 631], то зростання ступеня освіченості, культурності, розумової, духовної зрілості населення конкретної території ми правомірно можемо трактувати як розвиток цієї території. При вивченні розвитку території географи ще на початку минулого століття побачили цікаву закономірність: розвиток якої-небудь однієї властивості, конкретного відношення чи одного процесу території робить розвиток цієї території «особливим розвитком в одному напрямі» (виділення наше), чи, якщо говорити мовою сьогодення, такій території властивий монорозвиток. Як приклад варто взяти до уваги тезу С. Рудницького: «Родючість цілини наставила Українців майже виключно на хліборобство. З цього вийшла і виходить звичайна для хліборобських народів малопростірність й отяжіла сутужність політичної думки» [362, с. 67].

Підсумовуючи, наголосимо, що надалі ми розумітимемо «монорозвиток території» як переважаючий розвиток якої-небудь однієї властивості, конкретного відношення чи одного процесу цієї території. Аналогічно розумітимемо і «монорозвиток територіальної суспільної системи».

**3. Аналітично-оціночний етап уточнення суті поняття «розвиток» (XX-XXI ст.).** Аналіз і оцінка поняття «розвиток» відбувався здавна, але, власне на цьому етапі і аналіз, і оцінка його суті почала відображатися в спеціальній науковій літературі.

Переломним моментом, на нашу думку, у аналізі та оцінці поняття «розвиток» стало співставлення суті понять «ріст» і «розвиток». Важливо, що поняття «розвиток» не тільки тлумачилося ширше, ніж поняття «ріст», але і включало в себе останнє. При цьому, при оцінці розвитку акцент робився переважно на якісних показниках (збільшення потенціалу, здібностей,



ефективності, якість продукції, зміна структури, соціальний, економічний, екологічний ефект), а при оцінці росту – насамперед на кількісних показниках (збільшення обсягу, розміру, числа, масштабу). Робився висновок, що ріст – це лише кількісні зміни. Принаймні на такому баченні співставлення суті понять «ріст» і «розвиток» акцентують увагу сучасні дослідники [30; 114].

Оціночний аспект поняття «розвиток» дозволив встановити, що окремі вчені під поняттям «розвиток» розуміють лише прогресивні зміни [125; 171], в той час, як інша група вчених це поняття тлумачать як будь-які зміни – причому не має значення – прогресивні, чи регресивні [46; 175]. На думку І. Белко, обидві позиції є вірними, бо не існує чіткої межі між прогресивним і регресивним розвитком [30]. Погоджуючись з висловлюванням цього вченого, наголосимо, що прогресивні та регресивні, еволюційні та революційні зміни є якісними характеристиками розвитку як процесу, які визначають напрям та характер його перебігу.

Але, особливо важливим завданням є аналіз і оцінка поняття «розвиток території» та «монорозвиток території» в суспільній географії з позицій адекватності суті поняття реальному стану справ.

У наш час, коли інформація лавиноподібно нарастає з усіх боків, надзвичайно важливо викристалізувати сутність поняття «розвиток» і «монорозвиток» території з огляду на систему показників їх оцінки як процесів в контексті сучасного рівня розвитку науки загалом і суспільно-географічної науки зокрема. Адже, як наголошує Ювал Ной Харарі, «у світі, заповненому непотрібною інформацією, ясність стає силою» [542, с. 9]. Беручи до уваги думку Шевчук І. стосовно того, що сьогодні кожна територіальна суспільна система – регіони, міські і сільські поселення – перетворилися на своєрідні цифрові простори, обсяги даних по яких зростають в геометричній прогресії [530, с. 277], то встановити монорозвиток тієї чи іншої території або виявити накопичення передумов утворення територіальних моносистем стане трохи простіше. Зазначимо, що більш детально це буде зроблено далі по ходу

викладення результатів дослідження.

**4. Конструктивно-креативний етап визначення суті поняття «розвиток» (XX-XXI ст.).** Цей етап відзначається тим, що вчені поняття «розвиток» намагаються не тільки розтлумачити, але й роблять спроби розкрити «наслідки» розвитку в рамках однієї категорії. Так, О. Гапоненко, О.П. Панкрухин стверджують, що розвиток це не просто зміна станів, а «рух вперед, формування нових рис, становлення нових структурних характеристик об'єкта, його еволюція, поліпшення, удосконалювання, прогрес, а також ріст і розширення» [67, с. 11]. Відразу напрошується питання: вперед – це куди? Є подібні питання і до інших характеристик. Деякі вчені ототожнюють сам розвиток як процес, тобто об'єктивну реальність з категорійним апаратом, тобто з вербальним означення розвитку. Тут очевидним є ототожнення розвитку з категоріями, що викликає сумнів у правомірності цього твердження загалом.

Шинкаренко В., Бурмака М. говорять про розвиток як про «іманентну властивість» «об'єкта розвитку від поточного до майбутнього», як про «принцип», тобто «спрямованість на позитив, покращення буття, об'єкта розвитку відповідно до встановленої мети» [539, с. 81]. Тим самим зазначені вчені показують радше очікування від розвитку, а ніж тлумачать власне поняття «розвиток». Аналогічне бачення розвитку спостерігається і в працях низки інших вчених, зокрема в таких, як Н. Афанасьєв, В. Рогожин, В. Рудика які підкреслюють наступне: розвиток – процес, який ґрунтується на результатах науково-технічного досягнення, що сприяє розвитку виробничих сил та задоволенню потреб суспільства у товарах високої якості [11].

Підгрушний Г., досліджуючи територіальні аспекти розвитку промисловості, наголошує, що «розміщення промислового виробництва, його територіальна спеціалізація та інтеграція одночасно виступають як процеси і досягнуті при цьому результати» [313, с. 20].

Підсумовуючи, наголосимо, що зазначені вище вчені намагаються, по суті, творити нову реальність тлумаченням фундаментальної категорії

«розвиток» в довільному викладі. Разом з тим, на нашу думку, завершальну крапку конструктивно-креативного етапу визначення суті поняття «розвиток» можна було б поставити лише після розробки теорії процесів, що відбуваються в просторових структурах. Про необхідність такої теорії писав Р.Дж. Джонсон в своїй праці «Географія і географи» [103, с. 138-139], аналізуючи працю Л. Кінга «Географічний підхід до аналізу просторових форм» (1969) і при цьому зазначаючи, що Л. Кінг розумів як потрібність такої теорії, так і її відсутність.

Звичайно, сама теорія процесів, що відбуваються в просторових структурах, мусить базуватися на визначених філософами трьох обов'язкових умовах розвитку: незворотності, спрямованості та закономірності [180, с. 147].

Не менш важливо, на нашу думку, взяти до уваги циклічність розвитку (постійну неперервну повторюваність стадій територіального розвитку на іншому рівні, наприклад, короткі сезонні цикли ділової активності; короткі цикли Крума (3-5 років); середні цикли Сміта (17-18 років); довгі цикли Кондратьєва (50-60 років)); стадійність (поступальну почасову зміну станів просторової організації людської діяльності, наприклад, такі стадії розвитку територіальних систем як зародження, формування, зрілості, стабілізації, занепаду, зникнення); комплексність – спрямованість розвитку на досягнення територіальною системою поліфункціональної структурної довершеності); гетерохронну коеволюційність (різночасова спільність чи спрямованість процесу розвитку територіальної системи в одному напрямку і по одній траєкторії навіть при різночасовому розвитку його складових). Крім цих базових основ теорія процесів, що відбуваються в просторових структурах, має враховувати специфічні аспекти процесів, а тому до її створення ми повернемося нижче по тексту після аналізу таких специфічних аспектів.

Таким чином, підсумуємо особливості формування поняття «розвиток» протягом чотирьох виділених нами важливих етапів його формування, таких, як інформативно-накопичувальний, специфіко-структурний, аналітично-оціночний, конструктивно-креативний:

1) насамперед, зазначимо, що чітких часових меж між етапами нема. Мало того, вони ніби продовжують своє існування і в наш час, сприяючи поглибленню, уточненню і удосконаленню тлумачення поняття «розвиток»;

2) встановлена специфіка формування поняття «розвиток» в суспільно-географічній науці. Виявлено, що поняття «монорозвиток» не отримало загальноновизнаного моноаспектного та поліаспектного тлумачення в суспільно-географічній науці;

3) виокремлено особливий перебіг процесу «розвиток» в конкретних умовах як «монорозвиток» та дана характеристика його специфіки загалом і в рамках суспільно-географічної науки зокрема. Все це дає можливість говорити про те, що в суспільно-географічній науці чітко простежується формування понятійно-термінологічної системи «розвиток (монорозвиток) територіально-суспільних систем»;

4) виявлено диверсифікацію понятійно-термінологічного апарату суспільної географії та його структурування на низку понятійно-термінологічних систем, в рамках яких відбувається поглиблення змісту понять, уточнення термінів, якими позначаються ті чи інші поняття.

Зупинимось більш детально на найважливіших понятійно-термінологічних системах суспільної географії та взаємозв'язках між ними. Загальновідомо, що понятійно-термінологічний апарат будь-якої науки – це сукупність понять і термінів цієї галузі знань, які дозволяють не тільки розкрити її основи, але й на вербальному рівні окреслити мету, завдання, функції та можливості подальшого розвитку окресленої, тобто конкретної галузі науки.

Як зазначає Л. Шевчук, «багатство і обширність понятійно-термінологічного апарату конкретної галузі знань є, по суті, відображенням її рівня розвитку» [537]. Від себе додамо, що, безсумнівно, багатство і обширність понятійно-термінологічного апарату конкретної галузі знань, а отже і рівень її розвитку визначається кількістю і розвиненістю понятійно-термінологічних систем, що входять в склад її наукової мови. Адже, понятійно-

термінологічний апарат конкретної галузі знань структурується на окремі понятійно-термінологічні системи, які стосуються того чи іншого аспекту її розвитку. Так, в суспільній географії надзвичайно важливою і центральною є понятійно-термінологічна система «географія», оскільки суспільна географія є географічною наукою. Ця система об'єднує такі підсистеми, як «територія» і «геопростір». Найважливішими термінами і поняттями в цих підсистемах є такі, як територія, територіальна суспільна система, геопростір, геопросторова суспільна система тощо.

Понятійно-термінологічна система «географія» ґрунтовно описана О. Шаблієм. При цьому, для розкриття дефініції «територія» використано її тлумачення, зроблене у 1983 р. Е. Алаєвим, тобто поняття «територія» визначається як обмежена частина твердої поверхні Землі з властивими для неї природними й антропогенними особливостями і ресурсами, котра характеризується протяжністю (площею) як специфічним видом «просторового» ресурсу, географічним положенням та іншими ознаками, що є об'єктом конкретної діяльності чи дослідження [3, с. 50].

Зазвичай, крім того, географічний простір визначається як субпростір реального фізичного простору, тому він трьохвимірний – а саме, виступає як сукупність:

- відношень та властивостей між географічними об'єктами (розташованими в геоторії), що розвиваються в певних часових рамках;
- географічних об'єктів, які мають свою локалізацію (місцезнаходження) і характеризуються множинністю відношень і взаємодій між ними [3; 457; 470].

Наступною, надзвичайно потужною понятійно-термінологічною системою є, на нашу думку, система «географічні процеси», яка об'єднує всі види геопросторових процесів, у тому числі й поняття «розвиток» і «монорозвиток». Як зауважує О. Шаблій, у суспільній географії, якщо зміна відбувається на земній поверхні, то такий процес називається геопросторовим (територіальним), тобто і розвиток відповідно буде геопросторовим (територіальним) [521, с. 185.].

Геопросторові процеси, що відбуваються в геопросторі (диференціація, інтеграція, системоформування) характеризують динаміку внутрішнього розвитку різних типів територій (рис. 1.2.) [521, с. 149-151]. Саме цей факт є важливим підтвердження надзвичайно тісних взаємозв'язків між понятійно-термінологічними системами «географія» і «географічні процеси».



Рис. 1.2. Типи територій у сучасному геопросторі\*

\* побудовано автором на основі [524, с. 149-151]

Поняття «монорозвиток» є важливою науковою категорією, що має своє індивідуальне змістовне навантаження, яке складається з цілої низки як широких загальнонаукових понять, так і з вузькоспеціалізованих специфічних термінів. Не випадково термін «монорозвиток» є ключовим в темі нашого дослідження. Саме тому, потреба ідентифікації категорії монорозвитку та властивих їй відмінностей у теорії суспільної географії потребує детального розгляду її етимології, змістового відокремлення від інших категорій, тобто наукового обґрунтування з урахуванням специфіки географічного осмислення. Категорія «монорозвиток» використовувалася в працях сучасних географів та економістів, зокрема таких, як С. Біла, О. Шевченко, М. Кушнір, В. Жук [33], З. Варналій [54], Н. Бібік [32], М. Долішній [107], М. Лендвел [253], В. Олійник

[264], Є. Маруняк [211], Д. Джанелла (D.G. Janelle) [582], Я. Олійник, А. Степаненко [270], В. Томарева-Патлахова [455], В. Трофимова [481] та інші.

Однак визначення і використання категорії «монорозвиток» як базової в площині суспільної географії, не мало фундаментального характеру. Це передусім, пов'язано із складною історичною генезою поглядів на розвиток загалом і на монорозвиток зокрема в рамках суспільної географії. Таким чином, вважаємо розроблення понятійно-термінологічного апарату, пов'язаного з категорією «монорозвиток», важливим завданням сьогодення і одним з найважливіших завдань цього дослідження. Вище по тексту ми наголосили, що надалі розумітимемо «монорозвиток території» як переважаючий розвиток якої-небудь однієї властивості, конкретного відношення чи одного процесу цієї території. І це є загальноприйнятий погляд на монорозвиток у всіх галузях знань. Зрештою «моно» у терміні «монорозвиток» з грецької *ένας*, означає «один». В той час як мультирозвиток чи полірозвиток – це багатоаспектний погляд на цей процес. Разом з тим, такий погляд на «монорозвиток» є надто спрощеним в рамках суспільно-географічної науки і не завжди дає можливість відразу зрозуміти, що власне мається на увазі при вживанні цього терміну. Нами пропонуються уточнення поняття «монорозвиток» в суспільно-географічній науці, враховуючи, насамперед атрибути території (табл.1.1.).

Приклади виділених автором видів монорозвитку території при збільшенні ваги одного елементу конкретного виду атрибуту дає можливість зрозуміти при застосуванні в конкретному випадку генезис монорозвитку території, його особливості, перебіг і очікувані наслідки.

Ще однією понятійно-термінологічною системою, яка надзвичайно тісно пов'язана з монорозвитком, є понятійно-термінологічна система «просторова (територіальна) організація суспільства». І це не дивно. Адже, предметом суспільної географії є «геопросторова (територіальна) організація суспільства чи його окремих частин: населення, виробничої, соціальної, політичної, духовної чи природно-ресурсної сфер [524, с. 16-18].

### Врахування атрибутів території при тлумаченні монорозвитку в суспільній географії

Види атрибутів території (сторін) за О.І.Шаблієм	Елементи видів атрибутів території, виділені О.І.Шаблієм	Групи елементів видів атрибутів території, виділені автором	Приклади виділених автором видів монорозвитку території при збільшенні ваги одного елементу
<b>Властивості</b>	<b>Природні</b>	природно-ресурсні	моноресурсний розвиток
	Умови		
	Якість довкілля		
	Ресурси		
	Ємність		
	<b>Суспільно-демографічні</b>	суспільно-демографічні	монодемографічний розвиток
	Соціальні	соціально-економічні	моносоціальний розвиток
	Економічні	просторово-метричні	монопроворний розвиток
	<b>Просторові</b>		
Метричні			
Топологічні	топологічно-метричні	монорельєфотворчий розвиток	
<b>Відношення</b>	<b>Положення території</b>	геоположення території	геоваговий монорозвиток
		геополітичне положення території	моногеополітичний розвиток
		соціально-економічне положення території	моносоціальний розвиток
		інфраструктурне положення території	моноінфраструктурний розвиток
		екологічне положення території	моноекологічний розвиток
	<b>Функції території</b>	функціональний потенціал	монофункціональний розвиток
<b>Процеси</b>	<b>Диференціація</b>	диференціювання	монодиференціальний розвиток
	<b>Інтеграція</b>	інтегрування	моноінтегральний розвиток
	<b>Системотворення</b>	системоформування	моноцентричний розвиток
	<b>Конвергенція/ Дивергенція</b>	зближення/ розходження	моноконвергентний/ монодивергентний розвиток

\*складено автором на основі [524]

На нашу думку, саме з монорозвитку окремих елементів геопросторової (територіальної) організації суспільства починаються їх перетворення, що веде до трансформації структури самої геопросторової (територіальної) організації суспільства. На думку провідних географів України, враховуючи, що в суспільній географії розвиток супроводжується перетвореннями в територіальній організації суспільства (в межах країни, регіону, міста,



громади), останні в історичному розвитку та функціонуванні на різних ієрархічних рівнях (локальному, регіональному, національному, міжнародному, глобальному) трансформуються в нові структури, які тривалий час зберігають домінування ретроспективної компонентної структури територіальної організації суспільства в географічному просторі.

Згідно з науковими положеннями О. Гладкого, І. Іщука, О. Топчієва, О. Шаблія територіальна організація суспільства в умовах монорозвитку (на певному етапі свого соціально-економічного розвитку) є взаємообумовленим поєднанням:

1) *функціонування*, як регульована (у т.ч. саморегульована) цільова зміна станів територіальних утворень у часі, внаслідок взаємодії з довкіллям (природним і суспільним) для досягнення завчасно передбачених цілей [528, с. 25-26.];

2) *центричності*, як визначення географічного положення об'єкту та аналізу взаємин та взаємодії даного географічного об'єкта з іншими (що доцільне, на думку О. Топчієва, для вивчення взаємодії певних видів на визначеній множині об'єктів) [473, с.168.];

3) *спеціалізації* (інтерпретованої у якості форми суспільного розподілу праці та його раціональної організації, за окремими напрямками діяльності, що відображає процес зосередження діяльності на відносно вузьких напрямках, окремих технологічних операціях із виробництва окремих видів продукції або її частин у самостійних галузях, на виробництвах і спеціалізованих підприємствах) [155].

Дане поєднання фокусується у межах:

1) *систем розселення* (розміщення населення, його просторової концентрації в межах різнорівневих територіальних таксонів, внаслідок інтеграційних процесів);

2) *господарювання і природокористування* (що відображає специфіку галузей виробничої та невиробничої сфери та геопросторовий поділ праці);

3) *адміністративно-територіального устрою та управління* (поділу території на адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до якого будується система місцевих органів влади);

4) *систем інформації та життєзабезпечення*.

Тобто, як бачимо, мова йде, з одного боку, про каркас території, який формується мережами, а на їх перетині – вузлами, які складаються з множини об'єктів, а з іншого боку – про форми управління і господарювання. Це означає, що при вивченні геопросторової (територіальної) організації суспільства в полі зору дослідника має бути величезна невизначена кількість елементів, кожен з яких може бути підвладним монорозвитку, який в кінцевому рахунку може обумовити трансформацію усієї геопросторової (територіальної) організації суспільства. Очевидно, що перед дослідником стоїть величезна проблема, яку розв'язати можна, коли застосувати такі підходи, як спрощення і узагальнення. Наприклад, М. Паламарчук зазначає, що територіальну організацію суспільства можна розкрити, вивчаючи функціонування відповідних територіальних структур [286].

При цьому, слід звертати особливо увагу на територіальну спеціалізацію, що є матеріальним проявом процесу географічного поділу праці, й яка визначається рівнем територіального зосередження виробництва в межах соціально-географічного простору (простору суспільства, в сукупності з усіма сферами географічного середовища та просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства) (Я. Олійник, А. Степаненко, 2000) [270, с. 56.].

Процеси монорозвитку можуть виступати у ролі внутрішніх в геопросторових системах процесів поділу, об'єднання і системоформування, про які О.І. Шаблія [522] пише так: «геопросторова (територіальна) організація суспільства» розглядається як процеси внутрішнього поділу, об'єднання і системоформування, виконання її зовнішніх і внутрішніх функцій, тому може бути як інтегральною, так і спеціальною (комплексною), водночас її специфіка

еволюціонує залежно від:

- специфіки розвитку соціально-економічного ядра певної території (зокрема стану «регіональних столиць», що можуть бути монофункціональними та поліфункціональними);
- розвитку регіональної територіальної соціально-економічної системи (що інтегрує населення, природу, господарство, соціальну, економічну та екологічну сфери життєдіяльності регіону);
- спеціалізації регіону в загальнодержавному поділі праці (кожен регіон виступає інтегративною ланкою народногосподарського комплексу України та виконує певні загальнодержавні функції у сферах виробництва та послуг);
- наявності можливостей регіонального регулювання та координації соціально-демографічних, економічних, етносоціальних процесів, що відбуваються в його межах, управління господарським комплексом регіону;
- «гіпотетично»; у перспективі (за умови зміцнення нашої унітарної держави такій еволюції може сприяти питання й щодо федеративного статусу районів) [269].

Наголосимо, що в кожному конкретному випадку монопроцес матиме свою назву, яка повинна відобразити специфіку його протікання у всій повноті останньої. Еволюція територіальної організації суспільства – це процес безперервний, який, на нашу думку, пов'язаний з еволюціонуванням явища, що відображене в категорії «спеціалізація території» (яка ідентифікується як форма територіального поділу праці та суспільної організації виробництва). Закономірно, спеціалізація території різного ієрархічного рівня може бути вузькою (тобто, такою, що представлена малою кількістю галузей) і широкою (такою, що представлена значним різноманіттям виробництв і послуг). Аналогічної думки дотримується О. Топчієв [460], який вважає, що спеціалізація територіальної одиниці (вузька або широка) проявляється через територіальну спеціалізацію господарства, залежно від природно-кліматичних, національно-історичних, економічних факторів, наявності сировинних, водних,

енергетичних ресурсів, транспортних умов, демографічної і кваліфікаційної структури трудових ресурсів та ін. Отже, якщо підсилювати вузьку спеціалізацію, то це, практично, відбуватиметься монорозвиток. Але, якщо спрямувати ресурси і зусилля на «упорядкування життєдіяльності суспільства», то це забезпечить поліфункціональний розвиток території.

В результаті, як зазначає Г. Підгрушний, територіальна організація суспільства представлятиме «собою зумовлений об'єктивними закономірностями та суб'єктивними чинниками процес просторового упорядкування життєдіяльності суспільства, що проявляється у формуванні його різноманітних територіальних утворень» [321].

При цьому слід зазначити, що на певному етапі свого історичного розвитку територіальна організація суспільства характеризується індивідуальними просторово-часовими характеристиками й комбінаціями, в процесах територіальної диференціації передусім, відбувається поява нових геопросторових симплексів, що характеризуються монорозвитком, адже вони неподільні в географічному відношенні одиниці та завжди мають певне, тільки для них, геомісце.

Також своєрідними є процеси суспільно-географічного районування (монорозвиток у межах району характеризується цілісною системою зв'язків, певною функціонально-територіальною структурою та внутрішньою організацією, ознаками об'єктивності, специфіки і єдності (цілісності) своїх компонентів і елементів) [328, с. 168] та агломерації (в процесі геопросторової інтеграції, що призводить до формування територіального моноутворення, з єдиною інфраструктурною підсистемою, спільними проблемами розвитку і функціонування). Але, це є монорозвиток, спрямований на формування територіальних суспільних систем вищого ієрархічного рівня, в структурі яких окремі елементи почнуть власний монорозвиток, що завершиться диференціацією чи інтеграцією підсистем територіальної суспільної системи.

Не варто випускати з уваги й те, що інформатизація суспільства

передбачає розмиття як таких границь між територіями [534], тому процеси монорозвитку можна буде спостерігати й на стику адміністративних меж двох чи декількох територій. Аналогічні процеси також відбуватимуться після реформування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня (районів), де з 490 районів в Україні буде утворено 136 нових [359]. Очевидно, що в новостворених укрупнених районах та об'єднаних територіальних громадах з часом територіальна організація зазнаватиме істотних змін, які приведуть до появи нових елементів з характерними для монорозвитку ознаками.

На нашу думку, саме з монорозвитку окремих елементів геопросторової (територіальної) організації суспільства починаються їх перетворення, що веде до трансформації структури самої геопросторової (територіальної) організації суспільства. При цьому слід зазначити, що територіальні системи в умовах монорозвитку виступають складними відкритими системами, що мають здатність до самоорганізації, саморозвитку, поряд з керованою просторовою організацією (цілеспрямованою управлінською діяльністю щодо розміщення, установалення взаємозв'язків та утворення інтегральних форм територіального зосередження різних видів людської діяльності).

Підсумовуючи наголосимо, що тільки поглиблене суспільно-географічне розуміння процесів монорозвитку, їх генезису і особливостей протікання дасть можливість моделювати перспективний розвиток територіальних суспільних систем, досягати очікуваних результатів внаслідок довготривалої трансформації.

## **1.2. Диференціація наукових інтересів та підходів до визначення сутності дефініції «монотериторія»**

Відсутність консенсусу, щодо розмежувати змісту поняття «монотериторія» (як явища в суспільній географії), обумовлено відсутністю підходу до їх виділення та класифікації. При цьому варто зазначити, що у

сучасній науковій думці України значна увага приділена дослідженням монофункціональних міст як одного з проявів територіального монорозвитку. Відповідно виникає потреба в ідентифікації поняття «монотериторія» через диференціацію наукових інтересів та підходи до визначення сутності категорії «монофункціональне місто». Зокрема, можна виділити вчених, заслугою яких є розробка підходів до обґрунтування визначення категорії монофункціонального міста, критеріїв та класифікації (табл. 1.2.).

Таблиця 1.2.

**Група науковців, що займаються розробкою підходів до обґрунтування категорії монофункціональних міст\***

<b>Автори</b>	<b>Результати наукових досліджень</b>	<b>Визначення категорії «монофункціональне місто»</b>
Жабінець І., 2000 [118]	розкрито методологічний підхід, за яким місто відноситься до монофункціонального типу (виділено 122 монофункціональних міст України) та який дозволяє визначити монофункціональність міського населеного пункту	місто, в якому понад 50% усіх працюючих зайнято на містоутворюючому підприємстві
Васильєва О., Єгоров О., Жабінець І., Лебединська О., Ханін В., 2002, 2004	запропоновано критерії монофункціонального міста, проведено їх класифікацію за чисельністю населення та типологію, за профілем господарської діяльності; встановлено, що в Україні 122 монофункціональних міст, – майже третина від загальної кількості міст, з них 111 – малих міст та 11 – середніх	місто, що є переважно малим або середнім за чисельністю населення, де показник питомої ваги працюючих на містоутворюючому профільному (профільних) підприємстві (підприємствах) перевищує 50% у загальній чисельності працюючих у місті [56]; місто з ознаками «господарської профілізації»[187]
Васильєва Н., 2008 [55, с. 6.]	має майже третина від загальної кількості міст, з них 111 – малих міст та 11 – середніх	переважно мале або середнє за чисельністю населення місто, в якому розташовані підприємства однієї містоутворюючої галузі, на яких зайнята переважна кількість працездатного населення, через що підприємства формують більшу частину доходних надходжень до місцевого бюджету та визначають функціонування міста
Зінь Е., 2007 [149]	встановлено, що головною ознакою віднесення малого міста до групи монофункціональних є галузева спеціалізація та залежність їх розвитку від містоутворюючих підприємств	мале місто з низьким рівнем галузевої диверсифікації та сталою залежністю від соціально-економічного стану підприємств, галузями спеціалізації яких є гірничодобувна, хімічна та нафтопереробна промисловість, енергетика, обробна, переробка сільськогосподарської сировини
Доценко А., 2011 [109]	наведено функціональні типи малих міст, чинники виділення монофункціональних міст, їх центри, пріоритетні напрями розвитку	місто вузької виробничої спеціалізації

Мазур А., 2012 [198]	встановлено, що міські населені пункти в умовах України виконують різні містоутворюючі функції у просторовій організації економіки	місто, що концентрує у собі якусь одну галузь господарства чи діяльності: промисловість, транспортні послуги, оздоровчі заклади (наприклад, курортне місто); як місто, що обслуговує тільки одне підприємство (оборонний завод, рудник, гідроелектростанцію, морський порт, тощо)
Каменський О., 2014 [160]	запропоновано ряд критеріїв віднесення населеного пункту до категорії монофункціонального міста	місто, основна частина працездатного населення якого працює на одному чи декількох містоутворюючих підприємствах, як правило, одного профілю
Мазурова А., 2017 [199]	здійснено класифікацію мономіст за їх функціональним призначенням	центри, які переважно виконують спеціалізовані функції: адміністративні, військові, культурні, промислові, транспортні, рекреаційні, релігійні і т.д.

\* систематизовано та узагальнено автором

Як видно з таблиці 1.2. більшість науковців пропонують використовувати як критерій виділення монофункціонального міста частку працездатного населення зайнятого на містоутворюючих підприємствах.

Наступна група авторів у своїх наукових працях проаналізували тенденції розвитку та сучасне становище монофункціональних міст України (табл. 1.3.).

Таблиця 1.3.

**Група науковців, що аналізують тенденції та сучасний стан розвитку монофункціональних міст\***

Автори	Результати наукових досліджень	Визначення категорії «монофункціональне місто»
Шаблій О., 1999 [524], 2001 [526], 2003 [522]	розглянуто питання методології і теорії макрорегіоналізації України, регіонального розвитку і розміщення продуктивних сил, проблеми розвитку регіонів, у т.ч. проблеми розвитку монофункціональних міст розглядаються як суміжні	міста, що концентрують у собі якусь одну галузь промислові агломерації, історичні міста, міста-курорти
Балабанов Г., Данилишин Б., Нудельман В., Олійник Я., Олещенко В., Павленко А., Романюк С., Степаненко А., Філіпенко А., 2002 [270], 2003 [267], 2004 [96]	обґрунтовано сучасні тенденції та проблеми розвитку мономіст, зокрема шахтарських	міста, в яких спеціалізацію праці економічно-активного населення визначають підприємства однієї-двох профілюючих галузей економіки, що формують значну частину доходів міста, забезпечують функціонування більшості об'єктів
Бойко-Бойчук О. [38], 2005 [39], 2006 [40], 2008 [41]; Вакуленко В., 2003 [51]	розглянуто питання розвитку великого міста (у т.ч. монофункціонального), зокрема, формування формально-логічної загальносистемної моделі феномену міста як інтегральної сукупності просторів (соціально-економічного, політичного, культурного тощо); як пріоритет внутрішньої політики держави	міста, що сформувалися і функціонують на базі містоутворюючих підприємств

Тімарцев О., 2009 [450]	визначено тенденції розвитку великого міста в умовах кризи, у т.ч. монофункціональних міст розглядаються як суміжні	міста, в яких інфраструктурний комплекс, спираючись на закони природи, організовує процес відтворення засобів виробництва
Гречана С., 2011 [84]	вивчено тенденції соціально-економічного розвитку сучасного міста, у т.ч. проблеми розвитку монофункціональних міст розглядаються як суміжні	міста, що концентрують у собі одну галузь господарства чи спеціалізації, основою існування яких є містоутворюючі підприємства
Парсяк В., Ломоносов Д., 2012 [295]		міста, що мають «вузькоспеціалізовані підприємства», у т.ч. такі, що є основою містоутворюючого комплексу або сформувалися і функціонують переважно на базі одного або кількох містоутворюючих підприємств

\* систематизовано та узагальнено автором

Як видно з таблиці 1.3. категорія «монофункціональне місто» розглядається як місто, де досить вузька спеціалізація праці економічно-активного населення, що визначається містоутворюючими підприємствами (які формують значну частину доходів міста та забезпечують функціонування переважної частини об'єктів життєзабезпечення населення). При цьому, розглядаючи проблеми моноспеціалізованих територій, концентрують свою увагу на вплив несприятливих факторів економічної кон'юнктури, а також на кризовому стані соціального розвитку відповідних територіальних одиниць.

У свою чергу можна виокремити наукові доробки, які присвячені механізмам управління монофункціональними містами України (табл. 1.4.).

Таблиця 1.4.

**Група науковців, які займаються розробкою концепцій управління монофункціональними містами\***

Автори	Результати наукових досліджень	Визначення категорії «монофункціональне місто»
Шевчук Л. [534]	розкрито проблеми місцевого самоврядування в містах, у т.ч. монофункціональних	міста, в яких галузями спеціалізації є гірничодобувна промисловість, енергетика, переробка сільськогосподарської продукції, тобто міста з притаманною їм «вузькою спеціалізацією»
Нудельман В., Санжаровський І., 2002 [259]	розроблено концепції стратегічного розвитку територіальних громад або міст, у т.ч. що діють в умовах монофункціональності	місто з обмеженою спеціалізацією виробництва
Жук В., 2009 [120]		міста, в яких спостерігається підвищена залежність соціально-економічної ситуації від фінансово-економічного стану містоутворюючих підприємств
Карий О., 2011 [163]		міста з вузькою спеціалізацією виробництва, що можуть мати міста-супутники



Бакалова Л., 2007 [13]	представлено концепцію структурно-функціонального управління розвитком міста	міста моногалузеві промислові, шахтарські, портові та ін., тобто міста з вузькою спеціалізацією виробництва
Топчієв О., Хомич Л., Яворська В., 1999 [460], 2003 [464], 2010 [463; 461]	розглянуто проблеми районування територій та державного управління розвитком міст (у т.ч. монофункціональних)	міста, що виконують єдину спеціальну функцію – «професію» (монофункціональність)
Дубницький В., Луніна В., 2014	розроблено концепцію маркетингу міста та його інноваційно-маркетингового потенціалу, що діє в умовах моно функціональності	центри промислового виробництва, з переважно жорсткими вертикально-технологічними та адміністративними зв'язками; міста, важливим аспектів функціонування яких є «функція і функціональна спеціалізація (включаючи внутрішнє середовище та рушійні сили розвитку)» [112, с.131]; місто з «обмеженістю зовнішніх функцій, що детермінують формування особливого типу економічної структури» та «інших просторово-організованих систем». [112, с.143]

\* систематизовано та узагальнено автором

У свою чергу, значна кількість праць присвячена механізмам розробки та реалізації стратегій соціально-економічного розвитку монофункціональних територій як можливості подолання кризових явищ. Як видно з таблиці 1.4. категорія «монофункціональне місто» розглядається як місто з вузькою спеціалізацією виробництва, що за необхідності може мати аналогічне мале місто-супутник, тобто в основу закладено галузеву спеціалізацію територіальних об'єктів.

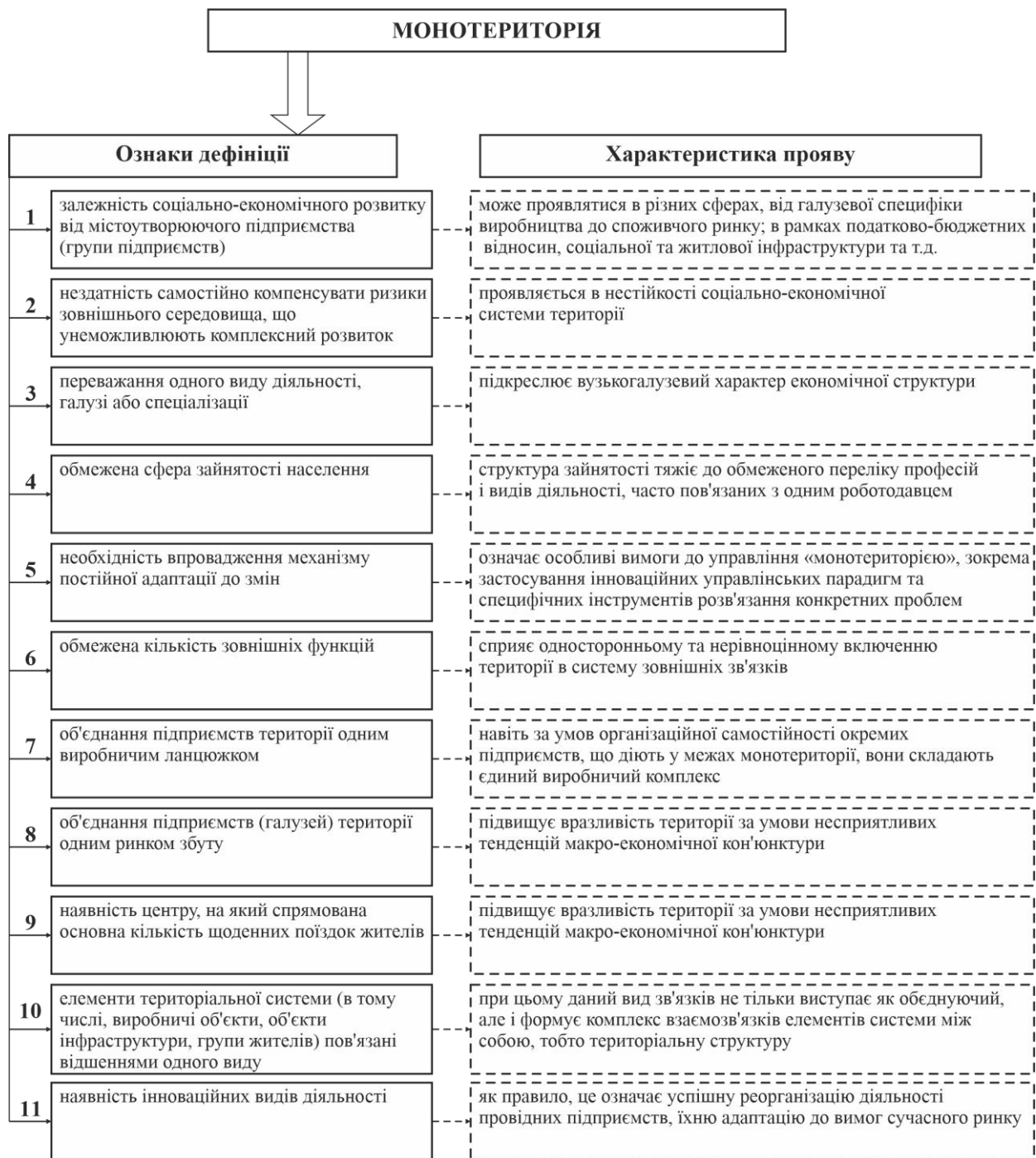
Аналіз наукової зарубіжної літератури показує, що окрема увага дослідників зорієнтована на проблеми впливу корпорацій на розвиток вузькоспеціалізованих територій, а також на взаємодію корпоративного управління і органів публічної влади, в тому числі в історичному аспекті (N. White, B.M. Studniberg, L. Carlson, J.D. Clark).

Сьогодні категорія «монофункціональне місто» є невід'ємною частиною територіальної організації суспільства, до якої не вироблено єдиного наукового підходу. Разом з тим, на сьогодні в Україні нараховується 111 монофункціональних міст з чисельністю населення до 50 тис. осіб, саме тому специфічним є те, що сутність категорії «малі монофункціональні міста» до 2012 р. була визначена положеннями постанови КМУ «Про Основні напрями забезпечення комплексного розвитку малих монофункціональних міст» від 17.03.2000 р. № 521 як «мале місто, спеціалізацію праці економічно активного населення в якому визначають підприємства здебільшого однієї-двох профільюючих галузей економіки, що формують дохідну частину бюджету міста, забезпечують функціонування соціальної інфраструктури та інших об'єктів життєзабезпечення населення» [334].

Незважаючи на достатньо масовий характер розповсюдження монопоселень (в т.ч. – сільських), сьогодні практично неможливо чітко охарактеризувати навіть їх кількісні масштаби в силу відсутності єдиних змістовних критеріїв виділення територій, що розвиваються в умовах монорозвитку.

Оскільки, існує тенденція використання в наукових дослідженнях у якості позначення категорії «монотериторія» терміну «мономісто» у різних його трактовках, зокрема «моновиробниче місто», «монофункціональне місто», «монопрофільне місто», «моногалузеве місто», «моноструктурне місто», «монопромислове місто», а серед зарубіжних авторів використовуються поняття «company town», «one-company town», «fishing village», «gold-mining town», «mill town».

З метою уникнення дублювання та протиріч таких досліджень на рис. 1.3. наведено ключові ознаки монотериторій (моноспеціалізованих, монофункціональних територій), сформульованих вітчизняними вченими (часто повторюваних), що наочно демонструють багатоаспектність даного предмету дослідження.



**Рис. 1.3. Ключові ознаки монотериторій\***

*\* розроблено автором*

Систематизація та критичний аналіз дефініцій, що застосовуються для розкриття сутності категорії «монотериторія», враховуючи основні ознаки монотериторій наведено в таблиці 1.5.

**Систематизація та аналіз дефініцій, що використовуються для розкриття сутності категорії «монотериторія» на основі її ключових ознак\***

Назва	Ознаки дефініції*											Критичний аналіз сутності поняття
	2											
1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
мономісто	+		+	+				+		+		не всі монопоселення мають статус міста
монофункціональне місто	+			+		+	+			+		найбільш точно відображає категорію «моно територія», оскільки характеризує місто з обмеженою кількістю зовнішніх функцій, пов'язаних з домінуванням в територіальній системі містоутворюючого підприємства (або декількох підприємств, що об'єднані технологічними зв'язками), що зумовлює обмежену сферу зайнятості населення і необхідність застосування специфічних інструментів територіального управління
моногалузове місто, fishing village			+								+	не в повній мірі відповідає сучасному етапу розвитку державної статистики, тому як в Україні здійснено перехід від класифікації народного господарства за галузями, що відрізняються характером функцій, які виконуються ними за загальною системою суспільного поділу праці до класифікації за видами економічної діяльності поза залежністю від галузевої приналежності. Тобто, змінюється зміст терміну «галузь»: спеціалізацію поселення можуть визначити декілька взаємопов'язаних галузей
монопрофільне місто	+	+			+		+				+	термін «профіль» не має строго наукового змісту, не відноситься до загальноприйнятої термінології теорії міської та регіональної економіки, та автори, які застосовують даний термін, не обґрунтовують, що саме вкладається у його зміст
моноспеціалізоване місто	+	+	+								+	орієнтований на опис сфери міської спеціалізації, але не акцентує уваги на тому, що мономісто як монотериторія «включено» у систему територіального поділу праці, та його спеціалізація багато в чому є історичним визначеним обмеженням з боку зовнішнього середовища (наприклад, міста-супутники українських АЕС)
монопромислове місто	+		+				+				+	спеціалізація міста, може бути пов'язана не тільки зі сферою промисловості

моноцентричність, company town, one-	+									+		моноцентризм у формуванні структури підкреслює, що господарська спеціалізація монопоселення не обов'язково пов'язана з одною галуззю, оскільки реалізацію однієї функції, скажемо міста - наукового центра можуть підтримувати кілька галузей як виробничої, так і невиробничої сфери. Містоутворюючий комплекс міста тільки в екстремальних випадках представлений одним містоутворюючим підприємством
моноспеціалізоване місто	+	+	+							+		орієнтований на опис сфери міської спеціалізації, але не акцентує уваги на тому, що мономісто як монотериторія «включено» у систему територіального поділу праці, та його спеціалізація багато в чому є історичним визначеним обмеженням з боку зовнішнього середовища (наприклад, міста-супутники українських АЕС)
моноструктурне місто										+		місто залишається складною системою, яка включає економічну, соціальну, демографічну, екологічну, просторову та організаційно-управлінську структури, навіть у випадку залежності його від соціально-економічного положення єдиного містоутворюючого підприємства
post-Fordist company town	+									+	+	мономісто, де містоутворююче підприємство успішно адаптувалося до сучасних вимог світової економічної системи, що підтверджується інноваційним характером виробництва; всі ці зміни призводять до появи «компанії пост-фордистських міст», моделі переосмислених відносин між суспільством і бізнесом, в яких соціально-обізнана та інноваційно напрямлена компанія відіграє важливу роль у житті та розвитку міста

\* ознаки: застосовано з рис.1.2.

\*\* узагальнено та систематизовано автором за [112; 603]

Як бачимо з табл. 1.5., головною методологічною проблемою є не відсутність визначення терміну «монотериторія», а його змістова множинність. Відповідно, в основі лежить поняття «місто» і сполучення «місто, на території якого розташоване містоутворююче підприємство», при цьому загального визначення містоутворюючого підприємства, не дивлячись на регулярне уживання в українському законодавстві, також не існує. Поряд з цим, слід зазначити, що термін «монофункціональне місто» на відміну від розглянутих вище визначень, найбільш повно відображає не тільки специфіку монотериторій (в даному випадку – міських), пов'язану з обмеженістю їхніх зовнішніх функцій, що детермінують формування сукупності міст з особливим типом економічної структури, але й сутність феномену «монорозвиток», який проявляється на рівні не тільки міст, але і в межах сільських поселень та інших просторових структурованих систем.

Водночас різноманітність термінів не обов'язково означає різне змістове навантаження понять, адже частина авторів їх використовують як синоніми, які часто відображають одне і те саме явище. При цьому, слід зазначити, що один і той же термін може трактуватися різними авторами по-різному.

Враховуючи проведений аналіз вивчення монофункціональних утворень, що найбільш частіше застосовуються в суспільній географії для розкриття феномену монотериторія, необхідним є розроблення чітких критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня в сучасному геопросторі, що буде представлено в параграфі 1.3.

### **1.3. Монорозвиток суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня: вербальна оцінка в критеріальному вимірі**

Надзвичайно важливим завданням нашого дослідження є визначення критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня. У цьому параграфі розглянемо підходи до визначення критеріїв процесів монорозвитку. Під критерієм (гр., засіб судження) зазвичай розуміють підставу для оцінки, визначення або класифікації чогось. Його тлумачать також і як мірило чогось. Беззаперечно вважають, що критерієм правильності теоретичних висновків є практика, а критерій істини (філос.) – це мірило істинності, вірогідності людських знань, їх відповідності об'єктивній дійсності [380, Т.4, с. 349]. Беручи за основу сказане вище, маємо насамперед визначити підставу як критерій монорозвитку, а вже опісля представити його мірило.

З параграфу 1.1. зрозуміло, що монорозвиток в суспільно-географічних системах проявляється як зміна станів якогось одного атрибуту, у нашому випадку – атрибуту території чи територіальної суспільної системи.

Тобто, атрибут території чи окремий його елемент є підставою як критерій монорозвитку. Крім того нам необхідно представити його мірило (табл. 1.6.).

**Атрибути території як підстава для розробки і використання критеріїв монорозвитку в суспільно-географічній системі\***

<b>Види атрибутів території (сторін) за О.І.Шаблієм</b>	<b>Групи елементів видів атрибутів території, виділені автором</b>	<b>Приклади виділених автором видів монорозвитку території при збільшенні ваги одного елементу</b>	<b>Характеристика розвитку як монопроцесу (приклади)</b>	<b>Критерії монорозвитку (приклади)</b>
<b>Властивості</b>	природно-ресурсні	моноресурсний розвиток	видобуток якогось одного виду корисних копалин, наприклад кам'яного вугілля	частка зайнятих у видобутку одного виду корисних копалин від всіх зайнятих у всіх видах економічної діяльності
	суспільно-демографічні	монодемографічний розвиток	процес старіння населення	зростання частки населення у похилому віці
	соціально-економічні	моносоціальний розвиток	розвиток рекреаційної функції	зростання частки зайнятих у рекреаційно-курортному господарстві
	просторово-метричні	монопросторовий розвиток	сельбищне освоєння території	будівництво кварталів висотної забудови
	топологічно-метричні	монорельєфотворчий розвиток	намив території в акваторії	збільшення земель господарського використання
<b>Відношення</b>	геоположення території	геоваговий монорозвиток	покращення чи погіршення геоположення	зростання чи зменшення ваги геоположення
	геополітичне положення території	моногополітичний розвиток	покращення чи погіршення геополітичного положення	зростання чи зменшення ваги геополітичного положення
	соціально-економічне положення території	моносоціальний розвиток	покращення чи погіршення індексу людського розвитку території	зростання чи зменшення індексу людського розвитку території
	інфраструктурне положення території	моноінфраструктурний розвиток	розбудова транспортної мережі	зростання інвестиційної привабливості території
	екологічне положення території	моноекологічний розвиток	створення національного парку	вилучення території з господарського обігу
	функціональний потенціал	монофункціональний розвиток	будівництво підприємств однієї галузі	зростання функціонального потенціалу за рахунок розвитку однієї функції
<b>Процеси</b>	диференціювання	монодиференціальний розвиток	подрібнення соціуму території	порушення гетерогенності соціуму
	інтегрування	моноінтегральний розвиток	згуртування політичних сил території	роль політичної спільноти території в державі
	системоформування	моноцентричний розвиток	розвиток міста – системоформуючого центра	зростання частки системоформуючого центра у системі
	зближення/розходження	моноконвергентний/монодивергентний розвиток	економічне зближення/розходження об'єктів господарювання	зміцнення/ослаблення економічних зв'язків

\*складено

автором

за

[521]

Наведена в таблиці 1.6. характеристика «розвитку» як монопроцесу і наведені приклади критеріїв монорозвитку є, по суті, одиночними прикладами. А атрибутів території є багато і вони творять так звану сукупність критеріальних ознак, яку можна відобразити за допомогою своєї критеріальної моделі.

Важливо зазначити, що будь-яку сукупність критеріальних ознак можна представити у вигляді однокритеріальної моделі при використанні методу генералізації, або у вигляді багатокритеріальної моделі. За умови однокритеріальності головним вибирається єдиний критерій, який лежить в основі генералізації. Вибір монокритерію, а отже і монорозвитку як критерію залежить від того, яку за ієрархічністю територію чи суспільно-географічну систему ми розглядаємо. Таким чином, окреслення монорозвитку як головного атрибуту суспільно-географічної системи конкретного ієрархічного рівня обумовить використання однокритеріальної моделі для розкриття і поглибленого вивчення її сутності.

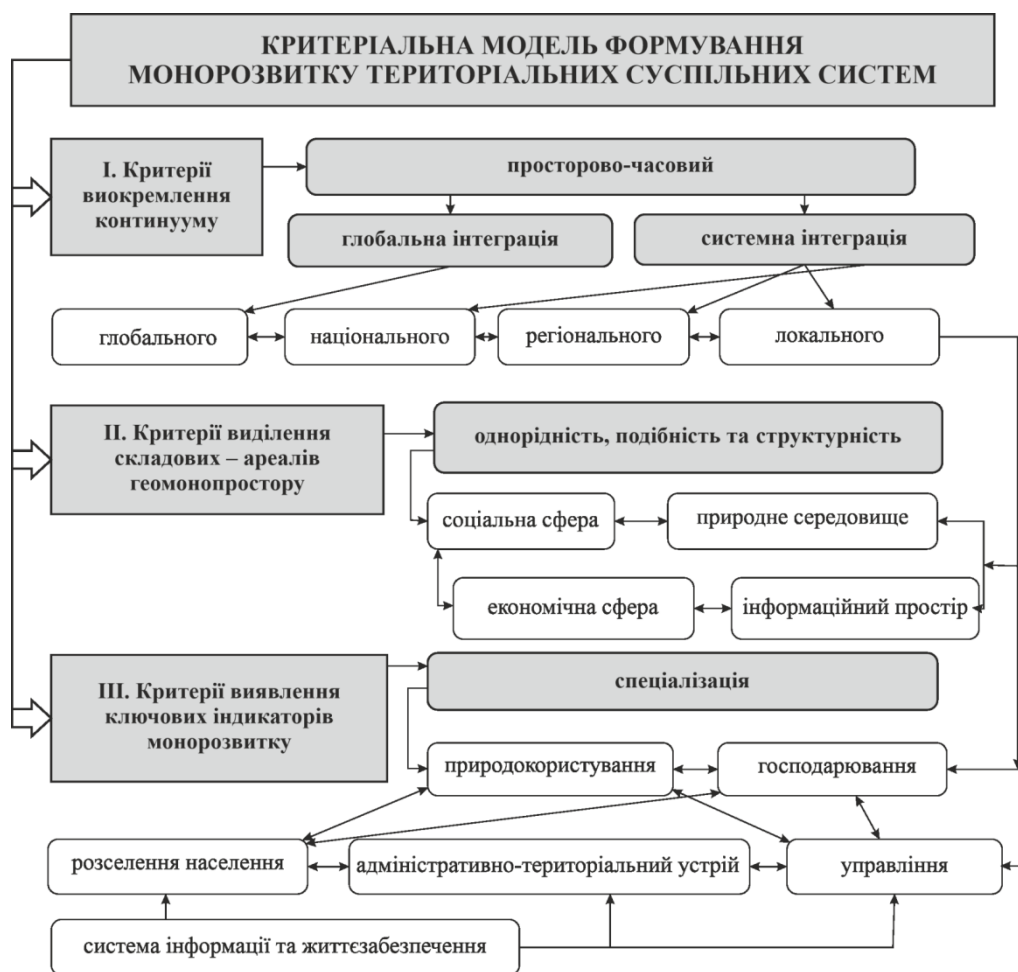
Конкретизуємо те, чому так важливо брати до уваги ієрархічний рівень суспільно-географічної системи, яка розглядається. Справа в тому, що на найнижчому, наприклад на місцевому рівні, в суспільно-географічній системі всі процеси є, практично, монопроцесами чи процесами монорозвитку, які входять в склад поліпроцесів розвитку суспільно-географічної системи. Але на основі використання методу генералізації можна виявити один процес, який і буде, умовно кажучи, процесом монорозвитку.

Зазначимо, що метод генералізації зазвичай використовується в картографії. Під процесом генералізації (англ. – generalization) розуміють, як правило, «властивість, що проявляється в узагальненні якісних і кількісних характеристик об'єктів, заміні індивідуальних понять колективними, відволікання від частковостей і деталей для показу головних рис просторового розміщення» [26]. При цьому генералізація веде не тільки до виключення частини інформації, наявної на оригінальному документі, а й до появи якісно



нової інформації на генералізованому документі, оскільки у міру генералізації все виразніше проступають найбільш важливі риси об'єкта, провідні закономірності, головні взаємозв'язки, виділяються геосистеми все більшого рангу [26].

Перевагами такої методики є простота та незначні витрати часу, але суттєвими недоліками виступають неповнота та обмеженість. З урахуванням того, що територіальна моносистема є складною системою, яка складається з низки взаємопов'язаних та взаємозалежних компонентів та елементів, тому, на нашу думку, необхідно використовувати принцип багатокритеріальності, який є складним, витратним з точки зору часу, але враховує багатоаспектність та особливості взаємодії елементів в межах моносистеми. Відповідно, нами розроблена критеріальна модель формування монорозвитку територіальних суспільних систем в сучасному геопросторі, що представлена на рис. 1.4.



**Рис.1.4. Критеріальна модель формування монорозвитку територіальних суспільних систем\***

*\* розроблено автором*

В системі критеріїв виокремлення континууму (I) провідне місце належить просторово-часовому критерію формування монорозвитку територіальних систем та їх функціонування в сучасному геопросторі. При цьому, слід брати до уваги, що однією з ключових властивостей сучасного географічного простору є поєднання континуальності (безперервність) та дискретності (поділ на окремі частини). Як зазначають Немець К., Немець Л. континуальність геопростору нерозривно пов'язана з поняттям географічного поля, що характеризується як сукупність точок у межах поля, координатам яких відповідають певні значення параметру географічних об'єктів [246, с.20-21]. У полях накопичується речовинно-енергетичний, людський, інформаційний, інноваційний та інші потенціали, в ході взаємодії яких відбуваються якісні зміни у всьому географічному просторі. Протилежне поняття – дискретності, пов'язане з просторовим представленням сукупності окремих географічних об'єктів (таксонів). Відповідно, взаємодія континуальності та дискретності істотно ускладнює просторово-часову організацію суспільства та приводить до формування монорозвитку взаємообумовлених її форм – континуально-мережевої та дискретно-системної, що в свою чергу ускладнює вибір критеріїв для їх оцінки.

**II. Головні критерії виділення складових – ареалів геомонопростору** – це однорідність, подібність та структурність елементів територіально-компонентної структури (соціальна сфера, природне середовище, економічна сфера та інформаційний простір, сукупність соціальних груп, об'єктів та суб'єктів господарювання, пов'язаних з системою якості та рівня життєзабезпечення людини) та взаємовідносини між ними. Відповідно, в сучасній суспільній географії виділяють соціально-економічний, суспільний, інформаційно-суспільно-географічний геопростори та соціогеопростір. Всі вони характеризуються монорозвитком структури та функціональності.

**Критерії виявлення ключових індикаторів монорозвитку (III)** включатимуть критерії формування територіальних систем, при цьому саме поняття територіальна система також різними вченими трактується по-різному.

Зазначимо, що вони в той чи інший спосіб відображатимуть спеціалізацію, яка залежить від територіального поділу праці. Очевидно, що монорозвиток атрибутів території залежить від територіального поділу праці, який, в свою чергу, визначає критерії такого розвитку та його подальшого спрямування у регіоні з плином часу. Саме поділ праці та територіальний поділ праці в суспільно-географічних та територіальних системах став основою розвитку конкурентоздатності регіонів з початком ери промислових революцій, який характеризується певними етапами та становленням відповідних теорій в західній та вітчизняній науці.

Процес монорозвитку суспільно-географічної системи як ознака її просторового, соціально-економічного та людського розвитку присутній в тій чи іншій мірі на різних ієрархічних рівнях і є функцією від часу. За територіальним розподілом праці цілі регіони та країни можуть в певні моменти переходити від сировинної спеціалізації до аграрної чи індустріальної моделі до вищих організацій, таких як інформаційне суспільство, зберігаючи при цьому спеціалізацію на виробленні певного товару чи послуги. В той же час з часом також відбувається накопичення проблем через відсутність диверсифікації та надмірну моно спеціалізацію з часом через низку проблем, які при цьому накопичуються.

Для визначення критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня можна застосовувати декілька підходів. Серед них кількісний, коли оцінюється в відсотковому вигляді кількість населення зайнятих в основній галузі системи та аналітичний по оцінці долі прибутку від основної галузі. В першому випадку різні дослідники визначають різні критерії, які зазвичай починаються від 25% зайнятих і до 50%. Щодо долі прибутку, то така величина визначається від 30%. Дані критерії можливі для застосування та виявлення таких суспільно-географічних систем на різному ієрархічному рівні і в основному залежать від статистичних показників соціально-економічного розвитку, хронологічної ретроспективи виявлення монорозвитку в минулому і

на сучасному етапі, по факту наявності ознак минулого відсутності диверсифікації (підвищеного рівня безробіття, депресивності) та наявності законодавства, державного стимулювання та ін. Визначення системи таких критеріїв на різних ієрархічних рівнях від державного до регіонального дозволяють встановити суспільно-географічні системи з ознаками монорозвитку, виявляти кластери таких систем, розробляти прогнози на короткочасну та віддалену перспективу, визначати проблемні місця майбутнього територіального, просторового та соціально-економічного розвитку і розробляти низку заходів їх стимулювання та пом'якшення негативних ефектів.

Для критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня спостерігається та виконується їх системність, коли для будь-якої системи можливе встановлення наявності моноознаки за більше як одним критерієм.

Для аналітичного аналізу певної системи застосовують в міжнародній практиці індекси Лернера, Херфендаля-Хіршмана і коефіцієнт концентрації, які застосуємо і для вивчення моно розвитку суспільно-географічної системи.

Індекс або коефіцієнт Лернера запропоновано в 1934 році для теорії сировинних ринків економістом А. Лернером [187]. Коефіцієнт показує виражається через показник ринкової влади монополіста, який рівний відносному перевищенню ціни над граничними витратами. Коефіцієнт вимірюється в межах від 0 до 1 та розраховується за наступними формулами:

$$L = \frac{(P - MC)}{P} \quad (1.1)$$

де  $P$  – ціна,  $MC$  – граничні витрати, або:

$$L = \frac{1}{E_d} \quad (1.2)$$

де  $E_d$  еластичність попиту на продукцію компанії.

Значення 0 для коефіцієнта Лернера вказує на наявність досконалої

конкуренції коли ціна рівна граничним витратам компанії, чим ближче значення до 1, тим більше монопольне становище компанії на ринку. За коефіцієнтом Лернера для конкретного регіону можливий розрахунок наявності монополістів на регіональному ринку, які визначають монорозвиток системи на певному рівні.

Логічним розвитком коефіцієнта Лернера є індекс Херфендаля-Хіршмана, який використовується для оцінки ступеня монополізації певної галузі. Індекс обчислюється як сума квадратів часток продажів кожної компанії в галузі за наступною формулою:

$$HHI = S_1^2 + S_2^2 + \dots + S_n^2 \quad (1.3)$$

де  $S_1, S_2, \dots, S_n$  частки продажів компаній в галузі, які визначаються як відношення обсягу продажів певної компанії до обсягу всіх продажів галузі. Даний індекс законодавчо в США використовується для визначення монополістів в галузях з 1982 року. Його максимальне значення при чистому монополісті 10000 або 1 при безвідсотковому розрахунку, та мінімальне  $\frac{10000}{n}$ , де  $n$  – кількість компаній в галузі [45].

Наступним показником, що визначає відносну величину та кількість підприємств на ринку є індекс концентрації (Concentration ratio,  $CR_n$ ). Індекс концентрації разом з коефіцієнтом Херфендаля-Хіршмана використовуються, щоб показати ступінь ринкового контролю найбільших фірм галузі та проілюструвати ступінь олігополістичності галузі [560]. За значеннями коефіцієнтів концентрації та індекса Херфіндаля-Хіршмана економістами виділяються три типи ринків:

- I тип – високо концентровані ринки: при  $70\% < CR < 100\%$ ;  
 $1800 < HHI < 10000$ ;
- II тип – помірно концентровані ринки: при  $45\% < CR < 70\%$ ;  
 $1000 < HHI < 1800$ ;
- III тип – низько концентровані ринки: при  $CR < 45\%$ ;  $HHI < 1000$ .

Також важливим для встановлення критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем є просторовий, до якого можна віднести у випадку економічної характеристики вертикальну та горизонтальну монополізацію та віддаленість до інших населених пунктів. Процес вертикальної інтеграції в монополію включає в себе поглинання компанією повного ланцюгу в процесі виробництва товару чи послуги від сировини до реалізації продукту, горизонтальна монополізація означає поглинання на одному рівні виробництва [581]. Ще один просторовий критерій – це компактність розміщення центрів розробки, обслуговування чи виробництва однієї галузі. Наявність таких просторових процесів в суспільно-географічній системі може свідчити про наявність монорозвитку на цій території.

Одним з найбільш характерних прикладів монорозвитку суспільно-географічних систем є поселення виділені за *ресурсно-галузевим критерієм*. Такі поселення визначаються в багатьох державах законодавством (для прикладу в Казахстані) та розташовані біля виробничих потужностей добувної галузі та віддалених центрів промисловості. Юридично-законодавчими критеріями визначено перелік поселень з монорозвитком на рівні міста в Казахстані. Так до мономіст в Казахстані за «Програмою розвитку мономіст на період з 2012 до 2020 року» віднесено за наступними критеріями [260]:

- міста з населенням від 10 до 200 тис. осіб;
- об'єм промислового виробництва містоформуючих підприємств перевищує 20%;
- на містоформуючих підприємствах зайнято більше 20% від чисельності населення міста;
- міста в яких містоформуючі підприємства частково або повністю припинили роботу.

Як бачимо в даному випадку використано критерії *кількісні та ресурсно-галузеві* за приведеною нами класифікацією.

В Казахстані критерії визначення мономіста аналогічні, за винятком

віднесення до таких міст з населенням від 3 тис. осіб населення та 20% зайнятих на містоформуючих підприємствах від числа зайнятих у місті. В цих випадках містоформуючими підприємствами визначаються ресурсно-добувні та промислові підприємства, які є основними для даних поселень.

Слід також відзначити важливість часового параметру критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем. Цьому відповідають такі часові критерії як *темнологічний та періодичний*, коли ми можемо встановити на протязі якогось тривалого часу галузь навколо якої відбувається монорозвиток суспільно-географічної системи та повернення до тієї самої домінуючої галузі монорозвитку протягом певного періоду часу. Адже в такій системі може відбуватись диверсифікації в певні періоди, проте при явно вираженій її спеціалізації (природно-ресурсній, рекреаційній, транспортній і т. д.) можливе повернення до моноспеціалізації на нових підходах та засадах, що відповідають соціально-економічному розвитку в певний момент часу.

Особливо слід відзначити *періодичний та модерний* критерії монорозвитку суспільно-географічних систем. Перший важливий для географічної науки тим, що для виникнення певних систем на певній території необхідне підґрунтя. Тому часто можна спостерігати циклічність виникнення територій з монорозвитком на базі попередніх формувань та їх перетворення та еволюцію з часом. В цьому випадку важливий для вивчення є модерний критерій, коли суспільно-географічна система містить в своїй організації сучасну конкурентоздатну моногалузь, наприклад в наш час це високотехнологічний сектор – ІТ. В такому випадку вона позбавлена недоліків та ризиків моно складової розвитку у вигляді нижчої конкурентоздатності та в майбутньому має більше шансів на сучасну трансформацію та уникнення негативних наслідків монорозвитку.

В загальному критерії монорозвитку суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня можна визначити за допомогою таблиці 1.7.

### Типи критеріїв та показників визначення монорозвитку суспільно-географічних систем\*

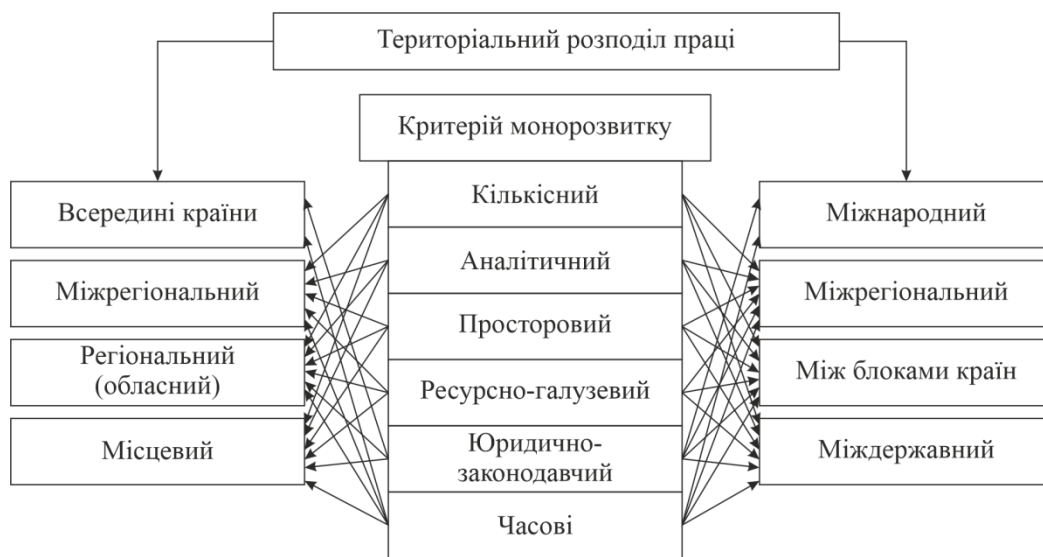
Тип критеріїв	Показники та ознаки	Значення та приклади показника монорозвитку
<b>Кількісні</b>	кількість зайнятих в регіоні	більше (25%, 30%, 50%, ...) зайнятих на одному підприємстві, в одній галузі чи певній сфері обслуговування; частка об'єму виробництва, ВРП чи ринку основного підприємства чи галузі
<b>Аналітичні</b>	коефіцієнт Лернера	ближче до 1
	індекс Херфендаля-Хіршмана	ближче до 10000 або 1 при безвідсотковому розрахунку
	індекс концентрації <i>CRn</i>	ближче до 100%
	кластерний аналіз	встановлення меж кластерів
	машинне навчання (machine learning)	встановлення основної ознаки за допомогою нейронних мереж
<b>Просторові</b>	вертикальна, горизонтальна монополізація	наявність в регіоні
	компактність розміщення центрів розробки, обслуговування чи виробництва однієї галузі	наявність в регіоні
	віддаленість від інших населених пунктів	віддаленість від інших місць зайнятості, чисельність і напрямки маятникових та сезонних міграцій
	економічне районування	об'єднання підприємств на певній території в кластери та спеціальні економічні зони
<b>Ресурсно-галузеві</b>	One-Industry Town	у США та Великобританії поселення, підприємства якого належать одній галузі
	Mill Town	у США та ЄС поселення при промисловому підприємстві
	Company Town	у США, Великобританії, Японії, Індії поселення власність однієї компанії
	Mining Town	у США, Австралії, Україні поселення, що забезпечують діяльність гірничодобувної шахти
	Railway Town	у США, Канаді поселення, що забезпечують діяльність залізничних вузлів
	Resource Town	у Канаді поселення біля ресурсно-добувних підприємств
	College town	у США та Великобританії студентські поселення біля великих університетів
	ІТ кластери	Кремнієва долина в США, Львівський, Луцький ІТ кластер
<b>Юридично-законодавчі</b>	державні програми розвитку та законодавство, включення в перелік	у Казахстані поселення біля ресурсно-добувних підприємств або з основним підприємством, в США та ЄС території з державною підтримкою інвестування, стимулювання та зниження податків
<b>Часові</b>	темпологічний	наявність галузі монорозвитку певний проміжок часу
	ретроспективний	встановлення монорозвитку в минулому
	модерний	монорозвиток суспільно-географічної системи в площині сучасної парадигми технологічного розвитку (Кремнієва долина)
	періодичний	повернення суспільно-географічної системи до тої самої галузі монорозвитку з часом

\* складено автором



Таким чином визначення критеріїв монорозвитку для суспільно-географічної системи дає можливість виявлення об'єднань різного ієрархічного рівня де присутня головна ознака, навколо якої розвиток такої системи відбувається. Для різних ієрархічних рівнів можливе використання різних методів для встановлення такого типу розвитку та оцінки етапів його розвитку, зокрема поточного. Слід зазначити, що для таких систем є важливим не тільки встановлення самої ознаки монорозвитку, але й стадії на якій ця система знаходиться, адже з часом вона буде все більш вразливіша в процесі такого розвитку з накопиченням проблем притаманним відсутності диверсифікації та поступовій втраті конкурентоздатності.

Для дослідження на різних ієрархічних рівнях наявності критеріїв монорозвитку доцільно одразу їх порівнювати з ієрархією територіального поділу праці (рис. 1.5.).



**Рис. 1.5. Визначення критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем різного рівня відповідно до територіального поділу праці\***

*\* розроблено автором*

Окремо необхідно розглянути приклади проявів часових критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем. Це пов'язано насамперед з актуальністю дослідження та теоретичними і практичними можливостями прогнозування монорозвитку суспільно-географічних систем в нових умовах та їх розвитку з плином часу. Останніми такими проявами монорозвитку та

формування навколо моногалузі поселень та відповідно суспільно-географічної системи можна назвати південно-західну частину міста Сан-Франциско в США, яка є частиною консолідованого метрополітенського статистичного ареалу агломерації-конурбації та стала прообразом пізнішого створення ІТ кластерів та інкубаторів по всій планеті [604]. Це утворення відоме як Кремнієва (або Силіконова) долина і з 70-их років ХХ століття воно стало світовим центром розвитку нових технологій апаратного та програмного забезпечення для комп'ютерів, мобільного зв'язку, мережевого обладнання та всього того, що отримало назву ІТ (високих технологій) і стало провідною галуззю на зміні ХХ і ХХІ століть. Приклад цієї системи був переломний для сфери високих технологій в плані як залучення, розміщення та використання трудових ресурсів з усієї планети, так і зі зламу парадигми утворення таких систем навколо природно-ресурсних чи інших географічних ресурсів, використовуючи для створення та використання моногалузі виключно концентрацію розумового потенціалу зосередженого населення нового покоління.

Як приклад минулого тут можна розглядати намагання в СРСР створити центри наукового потенціалу у вигляді міст наукоградів (м. Корольов як центр космонавтики, м. Сколково як центр розробки сучасних технологій). Також в даному випадку основними критеріями віднесення до моногалузі стала новизна впровадження нових технологій в галузі виробництва та створення нових продуктів, здебільшого віртуальних, позбавлених матеріального виробництва в подальшому з глобальним розподілом світу на створення в Кремнієвій долині нових технологій з утворенням стартапів, залученням венчурних інвестицій та перенесенням бази матеріального виробництва в іншу частину планети в багатий трудовими ресурсами Китай. Критерії монорозвитку в цьому випадку виявились розмитими між іншими галузями і стали основною парадигмою соціально-економічних перетворень та глобального переходу від пост-індустріального суспільства до цифрової економіки та економіки знань.

З погляду географічної науки території монорозвитку та їх критерії мають

нові ознаки та вибудовують віртуальні залежності між своїми складовими частинами. Це пов'язано як з факторами минулого – розміщення продуктивних сил та трудового потенціалу так і з сучасністю, серед яких можливості віддаленої роботи через мережу Інтернет. В випадку високотехнологічних компаній зосереджених в Кремнієвій долині центр розробки, планування, залучення інвестицій та створення прототипів продуктів розміщений в США, виробничі потужності напівпровідникової індустрії з трудовими ресурсами в Китаї та основними ринками для реалізації продукції є США, ЄС та країни Азії.

Кремнієва долина статистично оцінюється як перший за величиною технологічний центр в США за кількістю зайнятих у сфері високих технологій робочих місць. В зоні затоки Сан-Франциско працювали понад 2,3 млн. зайнятих у 2018 році, та з них на кожну 1000 зайнятих припадало 229 працівників ІТ-сфери. Тобто кількість зайнятих в моногалузі в даному суспільно-географічній системі на кількісному рівні оцінювалась в 22,9%. Для порівняння кількість зайнятих в сфері ІТ найбільших центрів США по кількості зайнятих в Нью-Йорку та Лос-Анджелесі в той же час складав близько 10%. Також за кількісним показником виробленого високотехнологічного продукту ця система очевидно має високий показник, який з іншого боку дуже важко оцінити в сучасних умовах через фінансування стартапів, нових компаній та розробок в долині. Слід також зазначити, що даний кластер не є відірваний від будь-яких проявів на даній території у минулому та став новим утворенням на базі високорозвинутого регіону з диверсифікованою економікою. Перед створенням ІТ центру в долині був Стенфордський індустріальний парк та значні площі займав Стенфордський університет. Тобто по часовим критеріям відбувся чіткий перехід від індустріальної до інформаційної епохи з перетворенням вузькоспеціалізованої суспільно-географічної системи з яскраво вираженим монорозвитком [574]. Становлення та розвиток в 90х роках Інтернет та появу в долині індустрії «доткомів» відносять до 4-ї хвилі розвитку підприємництва в цьому місці, коли на зміну реальним проектам у вигляді

серверів, персональних комп'ютерів та мережевого обладнання головним товаром стали віртуальні web-сторінки, програмні продукти, хмарні технології та алгоритми навчання штучного інтелекту.

Також помітним є і прояв законодавчо-юридичного критерію по відношенню до Кремнієвої долини, адже створення індустріального парку було підкріплено численними актами законодавства США та програмами розвитку для стимулювання становлення напівпровідникової індустрії в даному місці та залучення інвесторів. Одним з найуспішніших прикладів вважають рішення у 1958 році Управління з питань малого бізнесу США створити програму фінансування «2 до 1», щоб стимулювати інвестиції венчурних фондів, коли за кожен інвестований долар відомство надавало два долари в проект.

Подальші намагання в різних частинах світу і Україні створення подібних кластерів в більшості не приводять до створення суспільно-географічних систем з ознаками монорозвитку, адже концентрувати потрібну кількість трудового ресурсів високотехнологічної галузі є важким завданням і потребує особливого підґрунтя у вигляді навчальної бази великих університетів з досвідом впровадження сучасних високотехнологічних проектів, великого капіталу, який конкуруватиме з подібними вже в глобальному просторі високої сучасної мобільності населення та можливостей реальної реалізації новинок виробничим комплексом. З цим зіткнулися утворенні в Україні ІТ кластери, такі як Львівський ІТ кластер, Луцький ІТ кластер та інші, в яких є осередок фірм розробки програмного забезпечення але є відчутний розрив між фінансовими можливостями інвестування, виробничими потужностями та освітньо-науковими можливостями.

Диверсифікація фінансових потоків, що зосередженні переважно в розвинутих країнах світу та виробничих потужностей зайнятих більш конкурентними розробками поряд з низьким розвитком таких в Україні роблять розвиток таких утворень в державі складним завданням, тому розвиток ІТ сфери відбувається повільно.

Одночасно новий прояв монорозвитку в сфері ІТ несе в собі можливу системну диверсифікацію, що вкрай важливе для реагування на сповільнення економічного розвитку моногалузі в суспільно-географічних системах з монорозвитком. Адже галузь високих технологій навіть у випадку створення більшості віртуальних продуктів в мережі Інтернет чи програмного забезпечення все одно тим чи іншим шляхом пов'язана з багатьма іншими галузями, для яких дані продукти створюються. Що в подальшому дозволяє зайнятому населенню по-перше здійснювати швидку перекваліфікацію в створенню продуктів для більш затребуваних секторів економіки, перекваліфікацію всередину галузі для якої створювались продукти та на керівні посади, переналаштування на інші ринки збуту, тощо. Тобто основні недоліки монорозвитку – послаблення з плином часу конкуренції та виснаження ресурсів компенсуються системністю організації його нового прояву.

Критерії монорозвитку суспільно-географічних систем можуть мати прояви та визначатись на різних етапах в часі (рис. 1.6.).



**Рис. 1.6. Використання критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем відповідно до етапів їх розвитку\***

\* розроблено автором

Схематично етапи існування суспільно-географічної системи з монорозвитком можна розділити на три основні періоди. На початковому етапі відбувається становлення такої системи під впливом природно-ресурсних, управлінських чи модерних факторів. Далі в часі при просторовому, територіальному та соціально-економічному розвитку настає етап плато, коли початкові умови для розвитку такої системи вичерпуються та в силу різних причин в основному пов'язаних з падінням конкурентоздатності через відсутність диверсифікації відбувається етап сповільнення та падіння такого розвитку. Так, певні критерії можуть визначати монорозвиток на початкових етапах суспільно-географічної системи.

Серед них критерії, що визначають планування такої системи – кількісні, юридично-законодавчі та наявність моногалузі. Також з часових в цей момент наявний модерний критерій, який може визначати актуальну в даний момент часу галузь для розвитку з наявністю для неї ресурсної чи працересурсної складової. В той же час в подальшому при наявності такої системи вже використовується для встановлення наявності монорозвитку ретроспективний аналіз, наявність безробіття та інших ознак депресивності території. Тобто на кожному етапі розвитку суспільно-географічної системи можливе використання певної системи встановлення наявності монорозвитку. Відповідно, в будь-якій суспільно-географічній системі, виходячи з її атрибутів можна виокремити підстави процесів монорозвитку різного ієрархічного рівня, які можуть бути охарактеризовані системою критеріїв, визначення яких, вдосконалення і використання є важливим завданням для оцінки розвитку таких територій та їх перспектив. При розгляді конкретної системи з ознаками монорозвитку можливе встановлення системи критеріїв, яким вона відповідає, а також за цими критеріями можливе встановлення наявності монорозвитку в даний момент та ретроспективі, дослідження системи взаємодії з іншими важливими елементами, що поєднують дані території в виробничі ланцюжки та кластери, що важливо для розробки прогнозів їх розвитку та перетворень.

#### 1.4. Чинники монорозвитку суспільно-географічних систем

Формування моделі суспільно-географічного та соціально-економічного розвитку певної території відбувається під впливом сформованого набору чинників, які визначають її класифікацію, тип та характер.

Основними чинниками, що формують концепцію монорозвитку суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня є ресурсна група факторів, які включають в себе природно-ресурсні та працересурсні фактори. Також велике значення мають соціально-економічні та політичні фактори. Для дослідження факторів в площині математично-статистичного моделювання використовується факторний та регресійний аналіз для встановлення величини та ймовірності впливу певних груп чинників.

Територіальна організація суспільства спрямована на те, щоб будь-яка локалізація життєдіяльності людей не тільки сприяла зростанню його економічної ефективності та соціального благополуччя, а й зберігала природне середовище, при чому люди зобов'язані піклуватися про комфортність не тільки свого життя, але і майбутніх поколінь. Відповідно, територіальна організація суспільства залежить від багатьох чинників, що тією чи іншою мірою впливають на її формування, забезпечуючи динамічну рівновагу суспільства і природи на всіх територіальних рівнях.

Дослідження чинників територіальної організації суспільства в умовах монорозвитку в суспільно-географічному контенті дозволяє зрозуміти його територіальні (регіональні) відмінності та робити прогнози щодо змін, як в короткостроковій, так і довгостроковій перспективі, що зі свого боку дозволить простежити вплив на різні суспільні процеси та скласти відповідні стратегії їх протікання. Всі чинники територіальної організації суспільства за своїми функціональними ознаками носять комплексний характер. Їх першу групу складають територіальні передумови життєдіяльності людей, а саме: природно-ресурсні чинники, економічні, соціальні та екологічні фактори.

У другій групі сконцентровані чинники, що виражають інтереси і потреби людей в матеріальних і духовних благах, в комфортному середовищі життєдіяльності. Особливі вимоги висувають господарські об'єкти, які характеризуються такими техніко-економічними параметрами, як матеріало-, земле-, енерго-, тепло-, трудо-, водомісткість і ін. [102, с. 24].

Важливість тих чи інших чинників територіальної організації суспільства по-різному розглядалася в різні періоди її розвитку. Так, до 1960 р., багатьма науковцями висувалася теорія, що територіальна організація суспільства повинна орієнтуватися передусім на економічні чинники. Зокрема, західна школа у якості основної складової розглядала приватні інтереси виробників, продавців і споживачів. Так, до 1960 р., багатьма науковцями висувалася теорія, що територіальна організація суспільства повинна орієнтуватися передусім на економічні чинники. Зокрема, західна школа у якості основної складової розглядала приватні інтереси виробників, продавців і споживачів (R. Merton, 1957 [589]; A. Mitscherlich, 1965 [549]; T. Chandler, 1987 [559]), а радянська економіко-географічна та економічна школи – інтереси держави (А. Льош, 1959) [188].

Українські вчені-географи також вказують на вирішальний вплив економічних чинників на розвиток і життєдіяльність суспільства, його геопросторову організацію, так званий «економічний детермінізм» (О. І. Шаблій, 2003 [521, с. 286-287]); та ін.

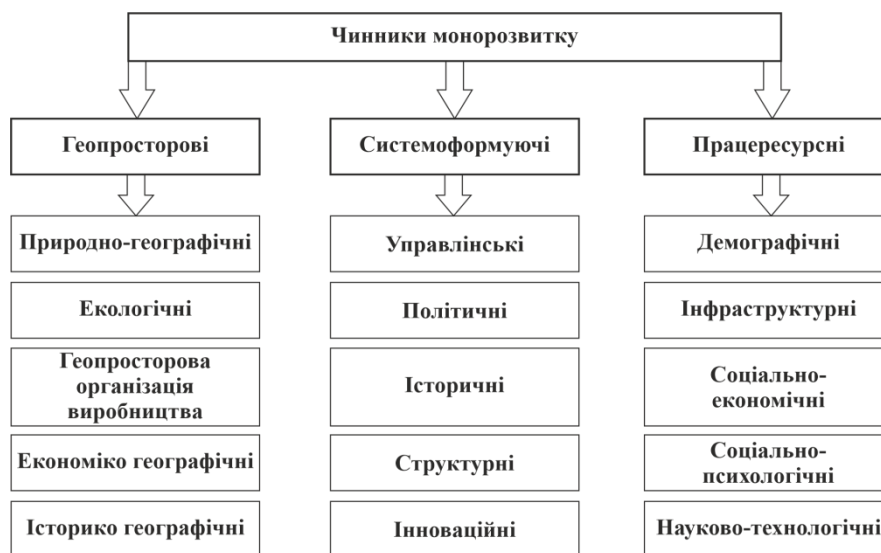
Для Радянського Союзу у післявоєнний період центрами територіальної організації виробництва були великі міста, сформовані з урахуванням принципів спеціалізації та кооперації (притаманних плановій економіці) з прив'язкою до природних ресурсів регіонів. Це, зі свого боку, зумовило поступове виникнення міст з одноманітною спеціалізацією, що розширювалися завдяки міграції. Відповідно, до 1970-х у соціально-економічній географії виникла значна кількість категорій, що характеризували вузькоспеціалізовані або функціонально одноманітні міста (зокрема, як синоніми розглядались



«монопрофільні», «моногалузеві»). Так, пізніше Г. М. Лаппо (1987) у своїх працях для характеристики таких для характеристики таких міст запровадив *категорію «монофункціональні міста»*, формування яких пов'язувалося із прямими економічними інтересами держави щодо формування вузькоспеціалізованих виробництв у районах просторової локалізації певних видів природних ресурсів [185]. Тобто, як показують дослідження, більшість вчених виділяє чинники розвитку територіальних систем з урахуванням аспектів соціально-економічної діяльності, що дозволяє розділити такі групи факторів, як економічні, соціальні, технічні фактори та технологічні, екологічні, політичні та конституційні фактори.

Суспільно-географічна система розглядається нами як територія, яка відрізняється від інших територій – сукупністю її структурних елементів та характеризується єдністю, взаємозв'язком елементів, цілісністю, при чому цілісність як об'єктивна умова, так і закономірний результат монорозвитку даної території. Дія закономірностей монорозвитку територіальних суспільних систем різного ієрархічного рівня зумовлена взаємопов'язаною дією цілого ряду чинників, передумов, умов та їх поєднанням, які відрізняються мірою своєї дії на об'єкт дослідження та по-різному проявляються діючи на нього.

Під *чинниками монорозвитку суспільно-географічних систем* ми розуміємо сукупність причин, що обумовлюють формування її унікальних властивостей, зв'язків, відношень та рушійні сили функціонування, трансформації в сучасному геопросторі. Основні групи чинників відображено на рис. 1.7. Відповідно, виділення та класифікація чинників, передумов та умов монорозвитку територіальних суспільних систем, що найзмістовніше відобразять ступінь впливу на становлення і функціонування монорозвитку, є визначальною при аналізі її функціонування в геопросторі та виступає необхідним методичним інструментом для виявлення тенденцій та визначення основних напрямків її вдосконалення, стимулювання та регулювання (стартових або вихідних позицій, можливостей в перспективному періоді).



**Рис. 1.7. Основні групи чинників територіального формування та організації систем монорозвитку різного географічного рівня\***  
\* розроблено автором

Більшість чинників виступає також в якості передумов монорозвитку територіальних систем різного ієрархічного рівня, проте їх вплив відносно слабший. Крім цього, також необхідно враховувати загальні умови розвитку територіальних систем: клімат, рельєф, геологічні умови та інші.

На нашу думку, всі чинники, що визначають процес формування монорозвитку суспільно-географічних систем доцільно класифікувати за такими критеріями: генезисом, характером, за ступенем впливу, за характером впливу, за ознаками адаптації, за гнучкістю, рівнем впливу і окремо виділяємо вплив глобалізації на всі групи чинників, що представлено на рис. 1.8.

Детальніше розглянемо кожен з представлених чинників.

**I. За генезисом монорозвитку** всі чинники поділяються на:

1) **формування** – генерують зародження територіальних моноутворень з властивими ознаками та відношеннями;

2) **функціонування**, що сприяють підтриманню рівноваги між елементами та компонентами територіальних моносистем, складовими життєдіяльності суспільства, визначають механізм їх стабільного існування різного ієрархічного рівня, забезпечуючи збереження їх унікальних властивостей;

3) *трансформації*, що забезпечують адаптацію територіальних моносистем до мінливих умов суспільного середовища, визначають напрямки реструктуризації та пріоритетного розвитку, які в свою чергу поділяються на *конструктивні* чинники (динаміка монорозвитку свідчить про перспективу подальшого розвитку територіальної моно системи) та *деструктивні* (динаміка монорозвитку свідчить про загрозу руйнування всієї територіальної моносистеми).

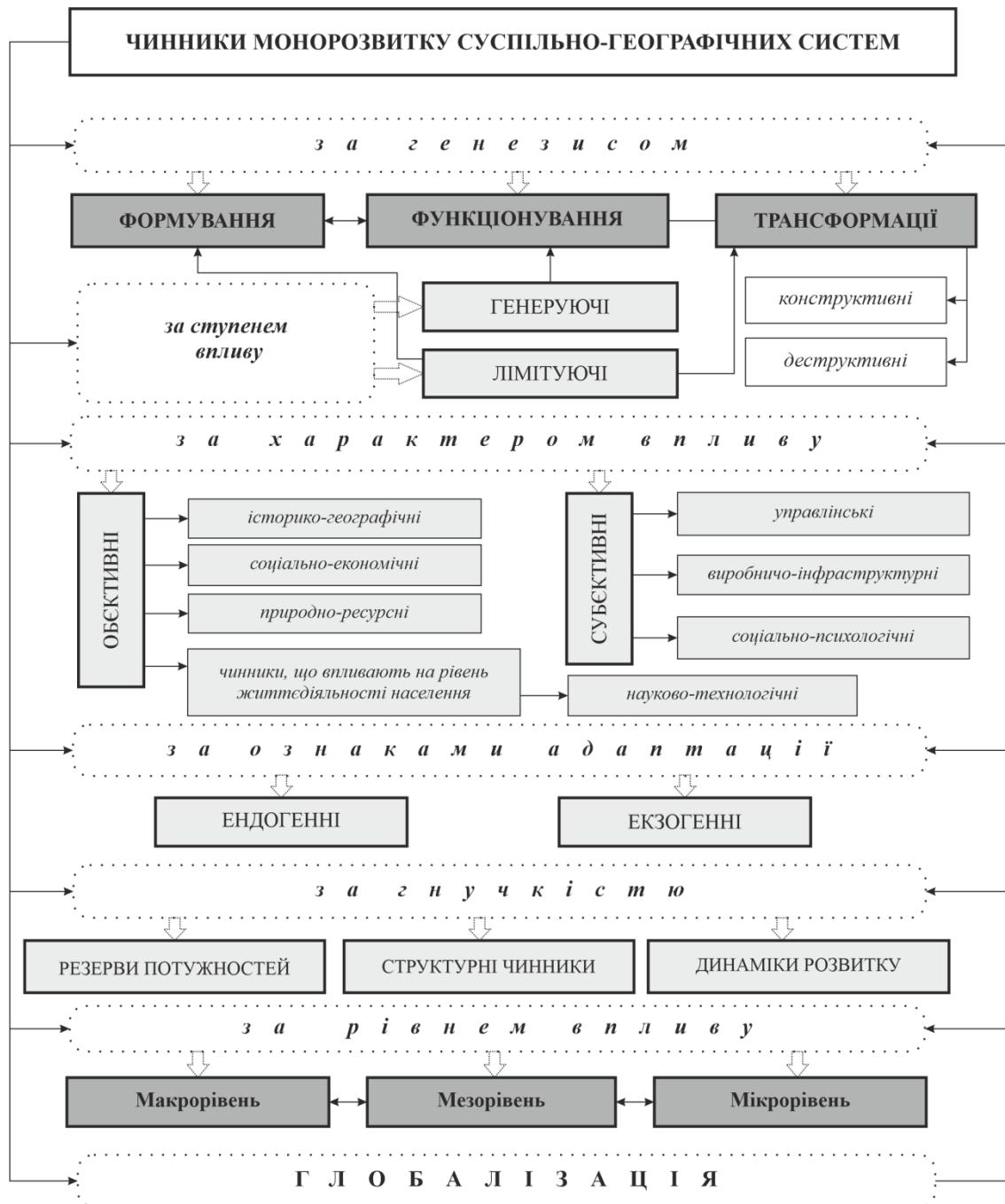


Рис. 1.8. Чинники монорозвитку суспільно-географічних систем \*  
\* розроблено автором

Детальніше розглянемо кожен з представлених чинників.

**I. За генезисом монорозвитку** суспільно-географічних систем всі чинники поділяються на:

4) **формування** – генерують зародження територіальних моноутворень з властивими ознаками та відношеннями;

5) **функціонування**, що сприяють підтриманню рівноваги між елементами та компонентами територіальних моносистем, складовими життєдіяльності суспільства, визначають механізм їх стабільного існування різного ієрархічного рівня, забезпечуючи збереження їх унікальних властивостей;

6) **трансформації**, що забезпечують адаптацію територіальних моносистем до мінливих умов суспільного середовища, визначають напрямки реструктуризації та пріоритетного розвитку, які в свою чергу поділяються на *конструктивні* чинники (динаміка монорозвитку свідчить про перспективу подальшого розвитку територіальної моно системи) та *деструктивні* (динаміка монорозвитку свідчить про загрозу руйнування всієї територіальної моносистеми).

**II. За ступенем впливу** на існування територіальної моносистеми та виділяємо *генеруючі* та *лімітуючі*. Так фактори формування територіальних моносистем можна назвати генеруючими, оскільки саме вони визначають сукупність базових елементів та компонентів моносистеми та подальшу їх трансформацію. Фактори функціонування територіальних моносистем виступають в ролі лімітуючих чинників, які вносять рівновагу між різними сторонами життєдіяльності суспільства, забезпечуючи стійке існування таких систем. Досліджуючи фактори впливу на національні туристичні ринки, О. Любіцева виділяє стимулюючі, що впливають на формування попиту та відповідної йому пропозиції та лімітуючі – ті, що обмежують попит та пропозицію. Лімітуючі чинники можуть бути як постійно діючими так і тимчасовими та поділяються на такі блоки як рівень соціально-економічного розвитку, якість життя населення, соціально-політична ситуація [194, с. 96]

**III. За характером впливу** на монорозвиток територіальних суспільних моносистем передумови та чинники розвитку поділяються на дві групи – група *об’єктивних* передумов та чинників, що складає базовий блок та група *суб’єктивних* передумов та чинників, що складає допоміжний блок (табл. 1.11.).

Таблиця 1.11.

**Класифікація основних передумов та чинників розвитку територіальних моносистем за характером впливу\***

Групи передумов та чинників	Характеристика	Основні складові	Передумови	Чинники
об’єктивні (базовий блок)	група об’єктивних чинників, що безпосередньо впливають на рівень життєздатності та життєзабезпечення системи (визначають різні аспекти територіальних відмінностей в умовах життя населення)	системоутворюючі – історико-географічні, соціально-економічні	історія розвитку території; економіко-географічне положення; демографічні, етнічні, релігійні та інші відмінності; науковий і інноваційний потенціали; виробничий потенціал	поглиблення моноспеціалізації господарства; кадрове забезпечення, соціальна структура населення, зайнятість; рівень захворюваності, рівень злочинності; розвиток науки та інновацій; розвиток малого бізнесу; фінансові ресурси, інвестиції; посилення комплексності та масштабів виробництва; концентрація сил і засобів; раціональне розміщення виробництва і розселення; розвиток транспорту, зв’язку та будівельної інфраструктури
		природно-ресурсні	клімат; рельєф; геологічні умови; ґрунтовий покрив, екологічні умови	корисні копалини; водні ресурси; лісові ресурси; біологічні ресурси; рекреаційні ресурси; якість навколишнього середовища
		чинники, що впливають на рівень життєдіяльності і населення	людський потенціал, науково-технологічний потенціал, потенціал майна і накопичення населення; потенціал соціальної сфери	доходи населення; розвиток житлово-комунальної сфери; науковий потенціал, система освіти, забезпечення соціальних стандартів; розвиток торгівлі та сфери послуг; розвиток пасажирського транспорту і зв’язку
суб’єктивні (допоміжний блок)	група суб’єктивних включає в себе виробничо-інфраструктурні та соціально-психологічні передумови та чинники, які визначають своєрідні ціннісно-світоглядні установки системи	системоформуючі – управлінські	розвиток національного, регіонального управління та місцевого самоврядування, законодавче забезпечення, політичні фактори	державно-приватне партнерство, провідні бізнес-структури, бюджетно-податкова система, судово-правова система, наукове і кадрове забезпечення управління
		виробничо-інфраструктурні	розвиток виробничої та інфраструктури	виробнича інфраструктура, транспорт і зв’язок, інформація та комунікація (ЗМІ, Internet), банківсько-кредитна система; біржі, ярмарки; страхова справа; консалтингове і проєктне забезпечення; рекламна справа
		соціально-психологічні	історичні типи господарювання, глобалізація	культурний рівень соціуму, духовність і моральність, здоров’я і фізичний розвиток людини, соціальне партнерство, соціальна гармонія і справедливість, релігія, територіальна ідентичність, світоглядні установки

\* складено автором

Як бачимо з табл.1.11. базовий блок включає в себе групу **об'єктивних передумов і чинників** монорозвитку територіальних суспільних систем, які виступають:

- основою її формування, життєзабезпечення та взаємозв'язку з навколишнім середовищем;
- рушійними силами, що суттєво впливають на процеси розвитку і функціонування моносистеми, структуру і її геопросторові межі;
- результатом ретроспективи формування та функціонування територіальної системи.

Розглянемо вплив конкретних соціально-економічних передумов та чинників на монорозвиток суспільно-географічних систем в сучасному геопросторі. Одним з найважливіших *історико-географічних чинників* монорозвитку є *історія заселення території*, що демонструє процес освоєння території і формування основних соціокультурних та психологічних характеристик населення. Міграції виступають фактором, який сприяє поширенню, взаємопроникненню та часто міксації соціокультурних рис, а також визначає соціокультурну динаміку території. Зазначеними чинниками визначаються, в першу чергу, етнічний, конфесійний та національний склад населення. Такі якісні характеристики населення визначають систему цінностей та рід зайнятості населення, які протягом багатьох століть вкорінилися і становили основу територіальної ідентичності та самоідентифікації, унікальності будь-якої територіальної суспільної системи.

Крім того, до історико-географічних чинників слід віднести і приналежність території до різних державних утворень протягом певного історичного періоду, що неодмінно відбилося на формуванні соціокультурних рис території. Особливо важливим фактором виступають і міжетнічні контакти, які призводили до обміну духовними та матеріальними цінностями між сусідніми етносами, наслідком чого було взаємозбагачення їх культури. З процесом формування етнічного складу населення певної території нерозривно

пов'язане і поширення різних релігій, які також виступають потужним чинником формування позатериторіальних суспільних моносистем, що характеризують їх соціокультурний та соціопсихологічний образ.

Також до базового блоку входять *соціально-економічні передумови* у вигляді досягнутого природно-ресурсного та господарського потенціалу, диверсифікації та комплексності економічної та соціальної сфери, наявних інфраструктурних, виробничих, фінансових та інших ресурсів, людського потенціалу, місцезнаходження, які багато в чому зумовлюють подальший розвиток та трансформацію моносистеми.

Системоутворюючою передумовою монорозвитку територіальної системи є *географічне положення території* – мікро-, мезо- і макро-. Воно виступає постійнодіючим чинником соціально-економічних процесів, оскільки будь-яке суспільно-географічне явище чи процес має певну територіальну локалізацію. *Фізико-географічне положення* визначає значною мірою той географічний образ території, який формується в свідомості у вигляді певних асоціацій, що відображають найбільш загальні риси фізико-географічної унікальності даної території, що призводить до формування територіальної самоідентифікації. Вона значною мірою визначала особливості розселення та рід зайнятості населення. *Економіко-географічне положення* виражається у рівні ефективного використання розташування компонентів моносистеми, зокрема виробничої сфери, розвиненості та доступності до транспортної інфраструктури, забезпеченості та доступності до первинних енергетичних ресурсів, кліматичними умовами, наявності природної монополії на діяльність. Також географічне положення впливає на ефективність управління моно системою, що відображається у здатності елементів моносистеми пристосуватися до свого просторового розміщення та у використанні існуючих переваг, що створює чинник. Також географічне положення завжди пов'язувалося з її приуроченістю до певної господарської зони, що значною мірою вплинуло на риси культури і спосіб життя населення. *Геополітичне*

*положення* на сучасному етапі визначається місцезрештатуванням, що формує відповідну ідентифікацію населення як жителів України. Це відбивається на формуванні унікальних рис ментальності населення територіальної моносистеми, що значною мірою визначає особливості світогляду людей та проявляється в способі життя, побуту та господарювання, особливостях культури, звичаїв, традицій населення.

До групи об'єктивних соціально-економічних чинників відносимо також *демографічні чинники*, які визначають процеси відтворення населення, формування його якісного складу.

Матеріальну базу в якості передумов розвитку територіальної моносистеми складають виробничий, інфраструктурний та природно-ресурсний потенціал території, створений у минулі часи, а компонентна територіальна структура цих потенціалів, їхній розподіл, комплексність господарства і розселення – територіально-функціональну структуру системи, визначають шляхи подальшого розвитку, їхню ефективність.

***Природно-ресурсний потенціал*** є одним з найголовніших, що визначає на початкових етапах системоутворення моноспрямування системи, а у подальшому її компонентну та територіальну структури. Природне середовище впливає на розвиток і функціонування системи, починаючи від рельєфу, геологічних умов, ґрунтового покриву, кліматичних і екологічних умов і закінчуючи викопними ресурсами та визначає специфіку способу господарювання, зайнятості населення, традицій, звичаїв, ціннісних орієнтацій, поведінки людей, що неодмінно відображається на формуванні самотності територіальної системи та формування базових територіальних моносистем, зокрема промислової, аграрної та рекреаційної [521, с. 314].

У сучасних умовах обмеженість природних ресурсів, вичерпні можливості навколишнього середовища, нераціональне природокористування виступають лімітуючими чинниками ефективності функціонування територіальних моносистем. Відповідно, проявляється екодеструктивний вплив



на монорозвиток системи, що проявляється в першу чергу на природних та трудових ресурсах, змінюючи потенціал для підвищення ефективності функціонування та управління моносистеми.

Найбільше вплив екологічного чинника проявляється при використанні природних ресурсів у господарській діяльності і як наслідок:

- зниження якості природних ресурсів в результаті забруднення навколишнього середовища;
- погіршення умов проживання населення, наслідком чого є зростання рівня захворюваності серед населення окремих регіонів, що відбивається на демографічній та соціально-економічній ситуації в регіоні.

Можна зробити висновок, що *екологічні умови та рівень екологічного стану моносистеми* передусім визначають рівень комфортності проживання населення на певній території, що впливає на рівень їх життєдіяльності.

На наш погляд, до базового блоку передумов і чинників монорозвитку територіальної системи також доцільно включити чинники, які впливають на *рівень життєдіяльності населення*, зокрема потенціал майна домашніх господарств і накопичень населення та потенціал соціальної інфраструктури.

Важливим чинником підвищення *людського потенціалу* територіальної є формування комплексу об'єктів соціальної сфери на основі досягнення державних, регіональних і місцевих стандартів забезпечення послугами освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту, соціального обслуговування, комунального господарства. Крім того, необхідно сприяти розвитку сфери торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, пасажирського транспорту та інших видів обслуговування населення. Відповідно, нерівномірний розподіл природних ресурсів зумовлює їх поєднання із засобами праці з метою їх видобутку та переробки, що викликає освоєння нових районів і зрушення в розміщенні продуктивних сил.

Якщо раніше в нашій країні в основному розміщення виробництва формувало розселення людей, то в нових умовах господарювання визначальну

роль в територіальній організації територіальних моносистем відіграє вже сформоване розселення, особливо кваліфіковані кадри, – центри ділової активності, науки, освіти і культури. *Освітньо-науковий та професійно-кваліфікаційний рівень* розвитку населення стають вирішальними передумовами темпів і якості соціально-економічного зростання, створення нової техніки, модернізації виробництва та соціальної сфери. Тому, в окрему групу доцільно виокремити *науково-технологічні чинники*, які впливають на трансформацію технологічної, компонентної та структурної організації господарської системи; зумовлюють створення інноваційних моноутворень (технологічних парків, науково-промислових парків, технополісів та ін.); сприяють розвитку інноваційної інфраструктури (наукових організацій як академічного, так і галузевого профілю, проектно-конструкторських організацій, закладів вищої освіти, науково-дослідні і дослідно-конструкторські підрозділи промислових підприємств та інші види організацій, які виконують науково-технічні роботи), зміцнюють змінюють спосіб життя населення через зміни в структурі зайнятості, кваліфіковану інтелектуальну базу моносистеми. Відповідно, науково-освітній технологічний потенціал територіальної системи, є результатом провадження інноваційної державної та регіональної політики та представлений широким спектром організацій, які здійснюють функціональне забезпечення інноваційних процесів в межах моносистеми.

Отже, проаналізувавши групу об'єктивних чинників монорозвитку територіальної системи, можемо зробити висновок, що вони виступають системоутворюючими чинниками та безпосередньо впливають на рівень життєздатності та життєзабезпечення моносистеми та її підсистем, визначають відмінності передумов монорозвитку територіальної системи, що проявляється в територіально-компонентному та територіально-функціональному аспектах монорозвитку її базових систем, базуючись на соціально-економічному, природно-ресурсному та демографічному потенціалах територіальної системи. При цьому, визначальними на сучасному етапі стали інтелектуальний ресурс

(єдиний поновлюваний) раціональний соціальний устрій суспільства, які зумовлюють розвиток освітньо-наукового потенціалу, потенціалу інноваційного виробництва, а також удосконалюють працересурсний потенціал – підвищують якість трудових ресурсів (професійна кваліфікація, рівень здоров'я), їх прогресивну зайнятість, що призводить до конструктивної трансформації територіальної моносистеми.

**Суб'єктивні передумови та чинники** складають допоміжний блок монорозвитку територіальних систем, що включає в себе управлінські, виробничо-інфраструктурні та соціально-психологічні, які визначають своєрідні ціннісно-світоглядні установки системи.

*Управлінські чинники* забезпечують виконання завдань державної та регіональної політики територіальної моносистеми на різних організаційно-управлінських рівнях. Вони запобігають хаотичному перебігу суспільно-процесів та спрямовують їх в певному напрямку.

*До виробничо-інфраструктурних чинників* слід віднести – виробничу інфраструктуру, транспорт і зв'язок, комплекс засобів масової інформації та комунікації (роль якого як четвертої влади динамічно посилюється), банківсько-кредитну систему; біржі, ярмарки; страхову справу; консалтингове і проектне забезпечення; рекламну діяльність.

*Соціально-психологічні чинники* протягом тривалого періоду визначають ціннісні пріоритети представників різних суспільних груп; специфічні риси господарювання, державного устрою, форми власності; здоров'я і фізичний розвиток особистості; культурний рівень соціуму, етнокультурні традиції; духовність і моральність, соціальне партнерство, соціальну гармонію і справедливість; релігійні та конфесійні уподобання; територіальну ідентичність, світоглядні установки тощо. Вони стають вирішальним чинником у формуванні рекреаційної моносистеми, зокрема її сегментів – релігійного, паломницького, етнокультурного та інших.

Потужним фактором формування соціокультурної ситуації на певній

території виступають міграції, зокрема зовнішні міграції помітно впливають на формування етнічної палітри територіальної системи, а внутрішні – на перерозподіл сільського та міського населення, що відрізняються способом життя, ціннісними орієнтирами тощо. Відповідно, міграційні процеси ведуть за собою сприйняття мігрантами нових культурних стереотипів та моделей поведінки, світосприйняття.

Підсумовуючи вище сказане, можемо зробити висновок, що на формування територіальних моносистем може впливати або один об'єктивний чинник або ціла група як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. При цьому, в залежності від видів локальних моноутворень одні й ті ж самі чинники та передумови, можуть виступати в одному випадку як об'єктивні, а в іншому - як суб'єктивні. Зазначимо, що одні і ті ж чинники можуть відігравати певну роль на різних етапах розвитку територіальної моносистеми.

**IV. За ступенем адаптації** чинники монорозвитку поділяються на дві групи: ендогенні та екзогенні.

*Ендогенні чинники* складають внутрішній потенціал територіальної системи, регіону. Ця група чинників пов'язана з різними видами ресурсів, наявних у певній області та зі статусом різних сфер соціально-економічного життя та простору. До ендогенних чинників, що впливають на кроссекторальний монорозвиток, належить геополітичне походження, історичний період входження регіону до складу певної країни; географічне розташування, що уможлиблює або ускладнює транскордонне співробітництво (транспортна доступність), етнічно-демографічний статус визначає особливості культурно-національного і соціально-економічного розвитку (вікова структура населення, освітній рівень, професійні компетенції та інтеграція в громаду), кількісне співвідношення етнічних груп, виробничо-працресурсний потенціал (рівень та стан інфраструктури, економічна база, підприємництво, здатність до інновацій, масштаби та структура місцевих та регіональних ринків, конкурентоспроможність регіону, зовнішні вигоди, пов'язані з діяльністю

місцевих та регіональних органів влади, трудові ресурси). Усі перераховані вище приклади чинників можуть визначати внутрішні можливості розвитку територіальної системи, але ефективність їх використання та ступінь їх впливу обумовлюється їх адекватністю стосовно прийнятої стратегії монорозвитку територіальної суспільної системи, державної етнографічно-національної, мовної, гуманітарної політики.

*Екзогенні чинники* пов'язані зі змінами макросередовища територіальної моносистеми, що може впливати на стимулювання чи гальмування функціонування її певних компонентів чи підсистем. Ці чинники виникають внаслідок процесів глобалізації, європейської інтеграції, стану економіки, міграції населення, системних трансформацій, політичної ситуації, національної соціально-економічної та регіональної політики, конкурентоспроможності сусідніх регіонів, надзвичайних геоприродних ситуацій тощо. Екзогенні чинники в певній мірі сприяють розвитку та інноваційній трансформації ендегенних ресурсів територіальної моносистеми.

Відповідно, до основних ендегенних (внутрішніх) чинників формування та функціонування рекреаційної моносистеми в першу чергу відносяться: матеріально-технічні – інфраструктурне й технічне забезпечення засобів розміщення, транспорту, закладів харчування, санаторно-курортного господарства, роздрібною торгівлі, сезонність, сприяння розвитку місцевим ремеслам і творчим етноколективам, активність суб'єктів туристичного бізнесу, зростання інформованості споживачів і зміна їх уподобань, підвищення значущості засобів масової інформації в рекламі і просуванні культурно-масових заходів та цільових етнофестивальних турів, забезпеченість кваліфікованими кадрами, зростання ролі координації діяльності в сфері туризму і культури [455, с.8; 214]. До екзогенних (зовнішніх) чинників, що впливають на рекреаційну моносистему, через зміни в житті суспільства, відносять – природно-географічні, культурно-історичні, етногеографічні, економіко-і соціально-географічні, демографічні, інформаційні та інтеграційні

(глобалізація і принципи збереження етнокультурного розмаїття), політико-правові, екологічні [455]. Тобто, зміни у зовнішньому середовищі ведуть до зміни елементів територіальної моносистеми, а розвиток територіальної суспільної моносистеми, в свою чергу, впливає на зміну зовнішнього середовища. При цьому всі зміни, що відбуваються (в територіальній моносистемі або зовнішньому середовищі), сприяють появі нових (емерджентних), не властивих окремим елементам системи чи макросередовища, властивостей.

**V. За гнучкістю** монорозвитку виділяємо чинники швидкого реагування системи на економічні, соціальні, політичні і екологічні внутрішні та зовнішні виклики, що постійно змінюються. За допомогою них можна управляти адаптивною здатністю і надійністю територіальної моносистеми. Ґрунтуючись на дослідженнях гнучкості будь-якої виробничої, у тому числі і територіальної системи О. Шаблія, який зазначає, що гнучкість необхідно трактувати як використання засобів управління її адаптивною властивістю і надійністю її розвитку, нами доповнено чинники гнучкості монорозвитку суспільно-географічних систем:

1) резерви потужностей, що розглядаються як основні постачальники головних і обігових засобів, що забезпечують оперативну гнучкість соціального, економічного, виробничого та технологічного маневрування;

2) структурні чинники, а саме: співвідношення витрат (умовно-постійних і змінних на інфраструктуру та інші компоненти системи; ступінь різноманітності структури системи; рівень моноспеціалізації і кооперування; ступінь закілювання структури зв'язків моно системи та ін.;

3) чинники динаміки розвитку: ступінь дискретності введення потужностей (великими і малими чергами); зміна затрат за варіантами розвитку в часі; темки росту моно системи та ін. [520, с. 302-303].

**VI. За рівнем впливу** на суспільно-географічні системи слід виділяти чинники монорозвитку макро-, мезо-, макрорівнів та чинники впливу на

особистість (індивідуальні).

Потужним фактором монорозвитку суспільно-географічних систем макрорівня виступає *глобалізація*, що є продуктом інтернаціоналізації та розглядається як процес поступового перетворення різноманітного світового соціального простору в єдину глобальну систему, в якій вільно переміщуються інформаційні потоки, ідеї, послуги, стандарти поведінки й моди, видозмінюючи світоуявлення, діяльність соціальних інститутів, спільнот та індивідів, механізми їх взаємодії [444, с. 3]. Цей фактор підсилюється впливом процесів технологізації та інформатизації суспільства, відповідно відбивається на рисах населення, оскільки призводить до зміни в структурі зайнятості населення, соціальному складі та, навіть, мисленні сучасної людини. Ці цінності, вкорінюючись в суспільній свідомості, трансформують традиційні культурні стереотипи, норми поведінки людей, що склалися історично.

В той же час на мезо- та мікрорівні зростає вплив ендогенних детермінантів монорозвитку (регіонального та місцевого), що проявляється у використанні природно-, демо- та соціально-економічних потенціалів територіальної системи, що призводить до формування базових територіальних систем монорозвитку (промислової, аграрної та рекреаційної). Важливим є також процес відродження національних традицій, збереження культурної спадщини регіонів, зростання етнічної самосвідомості населення, консолідацію різних етносів, що удосконалив територіальну організацію моносистем та їх підсистем. На мезо- і макрорівні проявляються також чинники глобалізації, в першу чергу, через процеси модернізації та вестернізації, що характеризуються сучасними формами господарювання та життєзабезпечення, зокрема впровадженням сучасних технологій у різні сфери господарювання, зокрема в соціальній сфері, через перехід представників окремих соціальних груп до нового, як правило, західного способу життя, технологій, поширення масової культури, ідей, моделей поведінки й ціннісних орієнтацій західного інформаційного постіндустріального суспільства тощо. По-друге, поширення

нових цінностей призводить до трансформації соціокультурних процесів в межах локальних територіальних суспільно-географічних систем, що проявляється в зміні програмуючої ролі культури відносно поведінки населення певної території.

Підсумовуючи проаналізоване, потрібно зазначити, що розроблена класифікація чинників, передумов та умов монорозвитку територіальних суспільних систем з виділенням базового та допоміжного блоку, системоутворюючих та системоформуючих передумов і чинників є методологічною базою для дослідження особливостей формування, функціонування та трансформації просторових структур в сучасному геопросторі.

### **1.5. Методи вивчення і оцінки монорозвитку суспільно-географічних систем**

Дослідження суспільно-географічних систем є інтегральним завданням суспільної географії, економіки, філософії, соціології та інших суспільствознавчих та природознавчих дисциплін. Кожна наука, опираючись на предмет дослідження, має наукову мету та завдання наукового пізнання і відповідно формує свій науково-методологічний апарат, який дозволяє вирішувати поставлені завдання та проблеми, що виникають як в процесі трансформацій самого об'єкту дослідження – монорозвитку територіальної організації суспільства, так і наукового пошуку.

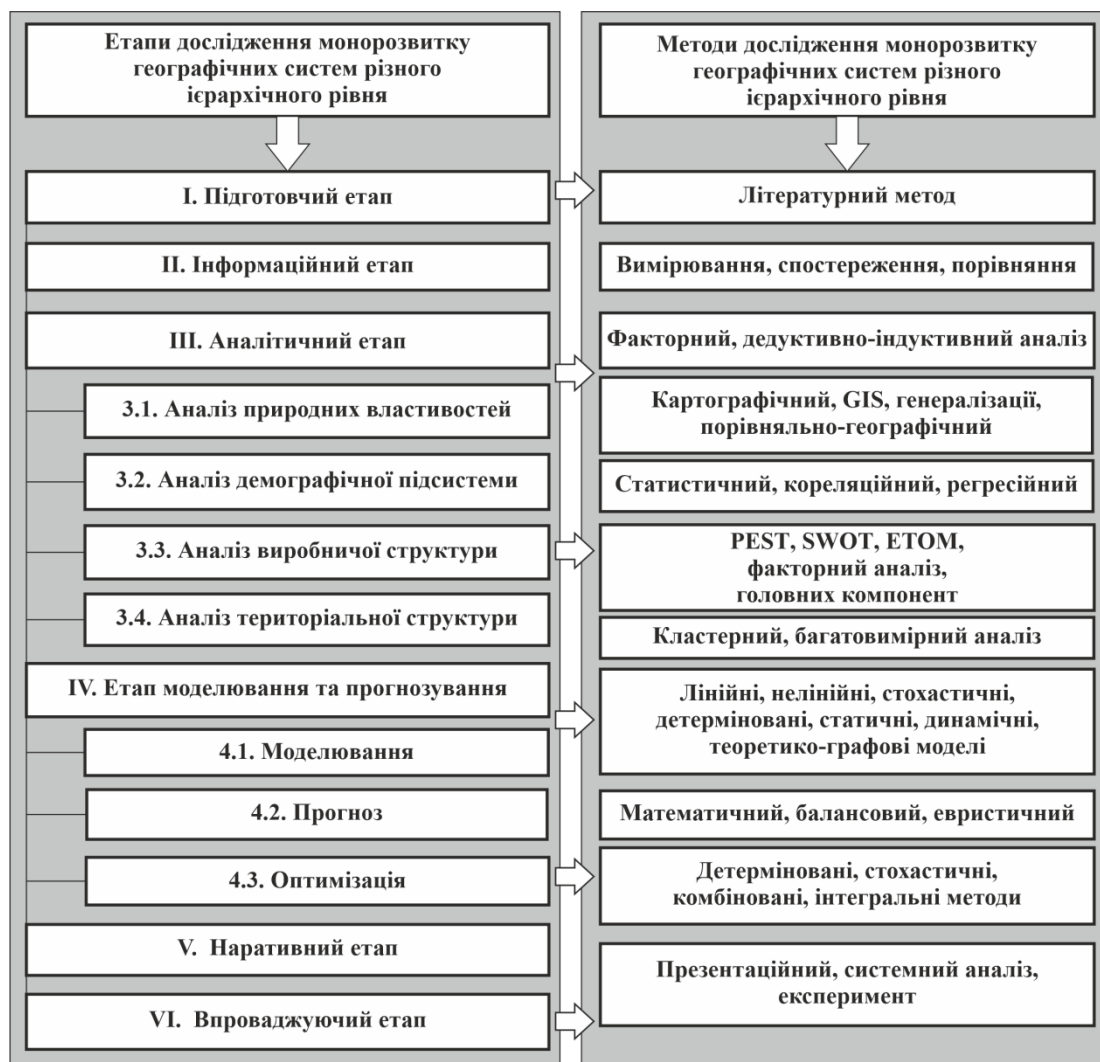
Суспільна географія найперше вивчає територіальні (геопросторові) особливості формування та сучасного стану того чи іншого явища, процесу, множини об'єктів тощо. Тому методологічна основа будь-якого суспільно-географічного дослідження повинна охоплювати як загальнонаукові, так і конкретнонаукові методи дослідження.

Методична системність дослідження є обов'язковою для всебічного вивчення процесів монорозвитку суспільно-географічних систем. Ідеться про



систему методів, пріоритетність та порядок застосування яких зумовлені сутністю самого об'єкта дослідження. Зокрема О.І. Шаблій, зазначив про необхідність системності методів у суспільно-географічних дослідженнях, що полягає в послідовному їх використанні в одному дослідженні та на різних етапах – емпіричному і теоретичному, взаємопов'язаності в разі переходу від одного масштабу досліджень до іншого, використанні методу, який є конкретизацією іншого [524, с. 47].

Нами виділено шість етапів суспільно-географічного дослідження монорозвитку територіальних систем, а саме: підготовчий, інформаційний, аналітичний, моделювання, наративний та впроваджуючий (рис. 1.9.).



**Рис. 1.9. Етапи та методи дослідження монорозвитку географічних систем різного ієрархічного рівня\***

\*

розроблено

автором

На кожному з етапів ефективно застосовувати свій набір методів дослідження для кращого науково-практичного аналізу предмету дослідження

**I. Підготовчий етап** передбачає визначення об'єкту та предмету наукового дослідження, сформульовано його тему, а також поставлено мету та завдання. Важливим на цьому етапі є виникнення ідеї висвітлення обраної теми дослідження, а також виявлення аспектів предмету дослідження, на які будуть направлені наукові пошуки. Основними методами на цьому етапі є метод опрацювання літературних джерел. Важливу роль відіграє опрацювання бази захищених кандидатських та докторських дисертацій в Україні та зарубіжжі із теми наукового дослідження в галузі географічних наук, а також економічних, філософських та соціологічних. Безумовно, це дозволяє краще сформулювати основні завдання та чітко побачити мету, теоретичне та практичне значення обраного наукового дослідження.

**II. Інформаційний етап** включає в себе метод використання літературних, статистичних та інших джерел є найнеобхіднішим в методологічному апараті, оскільки передбачає збір та аналіз необхідної вихідної інформації для проведення наукового дослідження релігійного простору, сприяє досягненню його мети та завдань, а також отриманню науково достовірних та репрезентативних висновків.

Виділяються, щонайменше, дві *форми накопичення інформації*:

- інформація, що створюється безпосередньо в процесі виробничої діяльності суспільства і включається в структуру перетвореної природи;
- наукова інформація як акумуляція відповідного знання, спрямованого на оптимізацію дії суспільства на природу.

Основними джерелами інформаційного накопичення є:

- статистичні дані державної служби статистики України та інших держав;
- нормативні документи;
- експертні оцінки та дані соціологічних обстежень;

- дані досліджень ринків та географічних і економічних процесів;
- дані спостережень за територією та суспільною діяльністю (аеро- та космічна фотозйомка, ретроспектива і т.д.) .

Методи інформаційного забезпечення включають в себе:

– метод використання літературних, статистичних та інших джерел є найнеобхіднішим в методологічному апараті, оскільки передбачає збір та аналіз необхідної вихідної інформації для проведення наукового дослідження релігійного простору, сприяє досягненню його мети та завдань, а також отриманню науково достовірних та репрезентативних висновків;

– метод вимірювання, як визначення кількісних значень та властивостей об'єкта за допомогою відповідних одиниць вимірювання;

– метод спостереження, як процес сприйняття навколишньої дійсності;

– метод порівняння, як спосіб вимірювання властивостей різних об'єктів.

**III. Аналітичний етап** включає в себе методи аналізу та дослідження конкретних географічних систем різного ієрархічного рівня, рівня їх монорозвитку, факторів формування та розвитку.

*3.1. Аналіз природних властивостей та відношень системи,* що передбачає природно-географічні дослідження території, оцінка природних чинників суспільно-екологічного системо утворення. Даний етап включає визначення територіальних відмінностей компонентів природно-територіальних систем у межах регіону, оцінку їх стану в минулому і сучасному періодах на основі порівняльної характеристики. Природні чинники формують складну систему прямих і опосередкованих взаємозв'язків. Серед чинників, що мають суттєвий вплив на формування суспільно-екологічних районів – геологічна будова, рельєф, ґрунти, гідрологічні та кліматичні умови, ландшафтна будова. Аналіз групи природних факторів і проведення фізико-географічного районування, на наш погляд, є основою суспільно-екологічного районування території, що виступає підґрунтям для наступних його етапів за групою суспільних факторів.

3.2. *Аналіз демографічної підсистеми.* З одного боку, необхідно провести аналіз рівня антропогенного навантаження на природну підсистему, визначивши демографічні показники – *густоту населення та населених пунктів, питому площу поселень*, а з іншого – виявити реакцію населення на зміни в природній підсистемі. Показниками такої реакції є *рівень здоров'я населення*, як фізичного так і психічного.

3.3. *Аналіз виробничої структури* на основі аналізу зв'язків і взаємовідношень виробництв (аналізу властивостей системи: а) природних: освоєність ресурсів, якість довкілля; б) суспільних: освоєність, ємкість.

Відповідно, вивчення виробничої структури системи засновано на аналізі видів зв'язків, їх класифікації, що створює умови для вивчення внутрішньої будови системи. Виявлення функцій виробництв і сформованих зв'язків підприємств і галузей, дозволяє визначити стадії основного процесу з випуску готової продукції, а також супутні та обслуговуючі виробництва і служби.

Серед усього різноманіття галузей і поєднань виробництв необхідно виділити головні галузі, які виступають галузями спеціалізації, що склалися в процесі територіального поділу праці. Вони є основою формування базових територіальних моносистем.

Виділяються наступні види зв'язків:

- виробничо-технологічні в структурі географічної системи;
- виробничо-економічні з об'єктами виробничої інфраструктури;
- соціально-економічні по використанню робочої сили і послуг соціальної інфраструктури;
- еколого-економічні з природними ресурсами багатоцільового призначення і зворотні.

Також доцільно провести еколого-географічні дослідження території, зокрема визначення співвідношення між рівнем розвитку галузей господарства, особливо його виробничої складової, і рівнем техногенних навантажень у межах локальної суспільно-екологічної системи. Важливим на цьому етапі

екологічних досліджень є аналіз територіальної диференціації екологічних показників: рівня забруднення атмосферного повітря стаціонарними і пересувними джерелами, рівня розораності територій адміністративних районів, обсягів скидання забруднених стічних вод.

Тобто, при дослідженні господарської підсистеми регіональної суспільно-географічної системи слід врахувати господарські показники – територіальну спеціалізацію і концентрацію виробництва. Більшу увагу необхідно приділити галузям господарства, що суттєво порушують речовинно-енергетичні зв'язки в природній підсистемі, або підвищують ризик захворюваності населення.

*3.4. Аналіз територіальної структури шляхом аналізу вивчення просторових взаємовідношень і взаємозв'язків елементів системи (просторових та внутрішніх процесів – диференціація, інтеграція, системоформування).*

На даному етапі найдоцільніше застосовувати:

*1) методи оцінки чинників монорозвитку територіальних систем:*

а) *просторово-часовий аналіз* є важливим елементом в процесі вивчення територіальної організації систем монорозвитку, що передбачає визначення місцеположення елементів та компонентів, підсистем територіальної моносистеми, їх взаєморозташування (взаєморозміщення), взаємозв'язку та просторових взаємовідносин; з'ясування закономірностей формування та розвитку суспільних утворень (поєднань, комплексів, підсистем, структур) та їх функціонування у часі [520, с. 17-18]. В суспільній географії актуальність задачі зумовлена необхідністю дослідження ресурсного потенціалу, конструювання і створення територіально-господарських комплексів, планування і управління соціально-економічними системами тощо. Рух географічних об'єктів у просторово-часовому континуумі, тобто, особливості їх розвитку, функціонування і взаємодії. У фізичній і суспільній географії ця задача важлива з точки зору дослідження процесів, які розгортаються у часі і у просторі. Для вирішення задач просторового аналізу в суспільній географії створено відповідний поняттєвий апарат, який продовжує розвиватися і

вдосконалюватись. За його допомогою можна вивчити середовище, у якому існують і функціонують суспільно-географічні об'єкти, власне самі суспільно-географічні об'єкти і про їх зміни у просторово-часовому континуумі [245, с. 23];

б) *PEST* – аналіз застосовується при відборі основних чинників, що впливають на розвиток досліджуваного об'єкта або на один з його структурних компонентів. Виділяється чотири основні групи чинників (аспектів), що впливають на досліджуваний об'єкт: політика (**P**olicy) - економіка (**E**conomy) – суспільство/соціокультурний аспект (**S**ociety) – технологія (**T**echnology).

Дана модель аналізу була створена для вивчення впливу зовнішніх середовищ на стратегію компаній. При вивченні монорозвитку територіальної системи Карпатського регіону та її базових проявів – локальних моносистем ми не можемо не враховувати вплив природного середовища, який відіграє важливу роль як при формуванні територіальної моносистеми, так і при її подальшому функціонуванні. У результаті, якщо додамо ще один аспект – природа – Nature, ми перетворили вихідну, суто економічну модель аналізу в економіко-географічну [95]. Результати PEST-аналізу можна використовувати для визначення списку загроз і можливостей при складанні *SWOT-аналізу*;

в) *ETOM-аналіз* (Environmental threats and opportunities matrix) – це техніка швидкого сканування зовнішнього середовища, дозволяє здійснити вибір найбільш значущих чинників макросередовища. Їх визначення здійснюється так само, як в PEST-аналізі. Для виконання аналізу зазвичай використовують матрицю-шаблон.

2) *методи виявлення регіональних відмінностей рівнів соціального розвитку територіальних суспільних моносистем:*

а) *порівняльно-географічний метод* можливо застосовувати при проведенні суспільно-географічного аналізу суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня. Даний метод можна використати для визначення природних та соціально-економічних передумов та чинників монорозвитку

таких різних систем. Одними з головних чинників, які визначаються за допомогою методи є місце розташування системи в державі та регіоні;

б) *дедуктивно-індуктивний аналіз* дає змогу визначити закономірності розвитку, будови та організації суспільно-географічних систем з ознаками монорозвитку та їх територіально-виробничої складової. В основі аналізу закладено функціонально-компонентний та функціонально-територіальний аспекти.

3) *методи математико-статистичного аналізу* (математична статистика, економетрія, кореляція, регресія, факторний аналіз) економіко-статистичні дозволяють обчислювати індекси, абсолютні величини та динаміку, взаємозв'язки та тренди. Використовуються для визначення трендів та параметрів розвитку моносистем, визначення основних особливостей їх функціонування, природно-географічні та суспільні зв'язки з економічними процесами та ін. Серед цих методів використовуються наступні:

а) *статистичний метод* полягає у обробці, систематизації відібраних даних, наданні кількісної характеристики факторам, що впливають на стан об'єктів, порівнянні між собою самих об'єктів за конкретними кількісними і якісними показниками. При характеристиці регіонів широко використовується метод визначення середніх величин. Використання цих величин дозволяє точніше охарактеризувати специфіку регіону, зробити відповідні висновки. Середні величини розраховуються при розміщенні і територіальній організації виробництва, плануванні населених пунктів, адміністративно-територіальному устрої та ін.;

б) *методи факторного аналізу* дозволяють визначити вплив певних факторів на результуючі ознаки соціально-економічної діяльності суспільно-географічної системи;

в) *багатовимірний математичний аналіз* за допомогою якого є можливість аналізувати внутрішню структуру суспільно-географічних систем монорозвитку різного ієрархічного рівня. Цей аналіз дозволяє використання картографічного методу, який в динаміці дозволяє аналізувати протікання

економічних і соціальних процесів (методи картограми і картодіаграми, значковий, якісного і кількісного фону та ін.) [184].

**IV. Етап моделювання та прогнозування** передбачає вдосконалення територіальної організації системи на основі методу моделювання монорозвитку локальних систем та розробку прогнозу розвитку суспільно-географічної системи на перспективу, а також прогноз окремих її суспільно-економічних показників.

На даному етапі застосовуються методи моделювання та прогнозування соціального монорозвитку територіальних систем.

*Методи моделювання* дозволяють описувати суспільно-географічні системи у вигляді системи рівнянь з певними обмеженнями або графів, які визначаються як математичні моделі об'єкта дослідження. В такому випадку з моделлю можливе проведення розрахункових експериментів, застосування еволюційних алгоритмів, методів оптимізації та прогнозу за умови відповідності між об'єктом-оригіналом і об'єктом моделлю (ізоморфізм, гомоморфізм, аналогія і т.д.) [222, 414].

При застосуванні методу моделювання виділяються просторові атрибути, які притаманні організації об'єктів у просторі в просторово-територіальних системах, або хорологічних системах та організацію у часі в часових або хроносистемах. Таким чином для географічних систем різного ієрархічного рівня можливе застосування історико-географічного моделювання [86]. Прикладом геопросторового моделювання є також теоретико-графове моделювання, яке О. Паламарчук [287] здійснив для моделювання структури різних територіальних комплексів, О. Топчієв [473] застосував для побудови графових схем територіального управління господарством регіонів, а О. Шаблій [524] визначивши предметом дослідження суспільної географії геопросторову організацію суспільства та аспекти, які дозволяють здійснювати в такій площині теоретико-графове моделювання.

Для дослідження монорозвитку географічних систем різного ієрархічного



рівня можна також використати наступні математичні моделі:

- статистично детермінові, такі які засновані на теорії поля, методах лінійного і нелінійного моделювання та матричних і балансових моделях;
- статистично стохастичні, серед яких моделі взаємодії, розміщення, міграції;
- динамічно детерміновані моделі розміщення об'єктів в умовах конкуренції, моделі розселення;
- детерміновані стохастичні, серед яких моделі використання природних ресурсів монорозвитку та відтворення населення [376, с. 22].

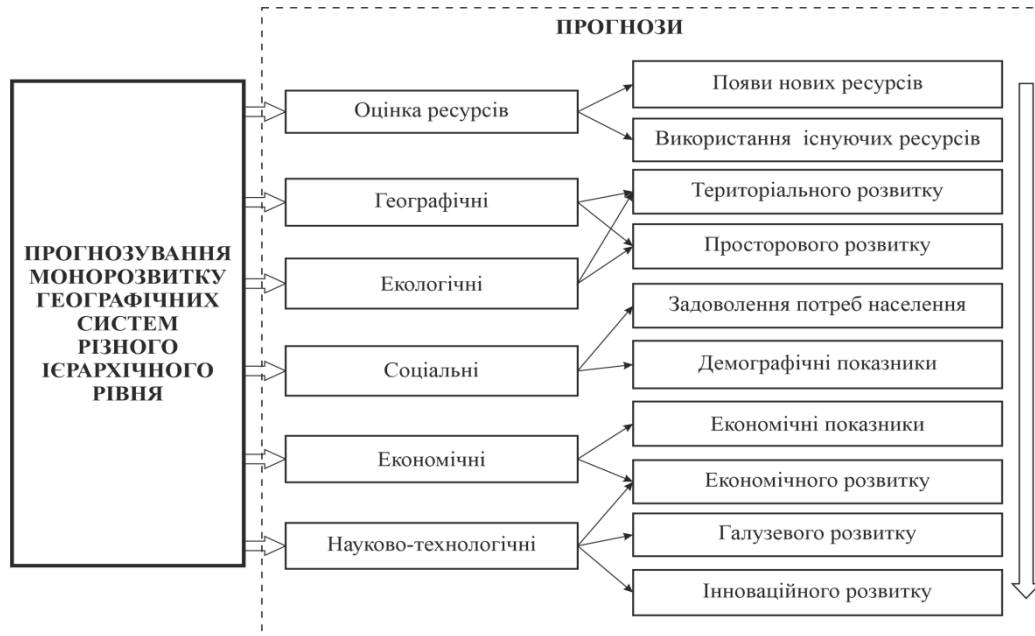
При відповідному моделюванні процесів в географічних системах монорозвитку є необхідним забезпечення прямих та зворотних зв'язків з об'єктами, явищами та процесами вищого ієрархічного рангу. Наявність таких зв'язків означає присутність залежностей від вищих рівнів розвитку мезо- та мікро-рівнів одне від одного [376].

До *методів прогнозування* соціального монорозвитку територіальних систем відноситься балансовий метод. Цей метод використовується для створення регіональних та галузевих прогнозних балансних моделей, які дають змогу визначити оптимальні співвідношення між галузями потреб населення і послуг та власне галузями спеціалізації суспільно-географічних систем та, зокрема, галузями монорозвитку. Також балансні моделі дають змогу визначення обґрунтування розміщення виробничої структури систем, їх забезпечення сировиною трудовими та необхідними природними та енергетичними ресурсами.

Методи прогнозування ґрунтуються на застосуванні двох підходів – евристичного і математичного. Евристичні методи засновані на використанні явищ або процесів, які не піддаються формалізації. У групі математичних методів слід окремо виділити методи екстраполяції та інтерполяції. Такі методи математичного моделювання досить широко застосовуються в прогнозуванні різних показників соціально-економічного розвитку регіону. Зокрема,

когнітивне моделювання використовується для факторного аналізу соціально-економічного розвитку регіону.

Угрупування методів соціально-економічного прогнозування представлена нижче (рис. 1.8.).



**Рис. 1.8. Прогнозування соціально-економічного монорозвитку територіальних систем і його роль для прийняття управлінських рішень\***  
 \* розроблено автором

Кожен з індивідуальних методів, використовуваних для прогнозування розвитку суспільно-географічних систем, володіє як перевагами, так і недоліками. По-цьому в сучасних умовах розвитку прогностики актуалізується проблема розробки комплексного, тобто інтегрального методу, що об'єднує різні підходи і основу якого складає сценарне моделювання. Також під час прогнозування з використанням різних методів на підготовчому етапі можуть використовуватись інші методи. Для прогнозування монорозвитку географічних систем різного ієрархічного рівня можна використовувати методи оцінки ресурсів, які включають в себе методи оцінки появи нових та використання існуючих ресурсів, географічні (прогнозування територіального та просторового розвитку), екологічні, соціальні (задоволення потреб

населення, оцінка демографічних показників), економічні (оцінка економічних показників, економічного та галузевого розвитку) та науково-технологічні (методи прогнозування інноваційного розвитку). Ці методи вважаються найбільш ефективним для організації прогнозування при об'єднанні якісного і кількісного підходів.

Чітке застосування наукової методології розробки прогнозів і програм регіонального розвитку, дотримання технології їх включення в систему регіонального управління підвищать ефективність державного регулювання економіки, забезпечать її сталий соціально-економічний розвиток та можливість адаптації суспільно-географічних систем монорозвитку до нових сучасних умов. Також необхідно зазначити про використання методів та методик оптимізації соціального монорозвитку географічних систем та управління ними. Серед них останнім часом зростає роль програмно-цільового методу. Цільові програми стають одним з центральних засобів управління регіональним розвитком. Програмно-цільовий метод спрямований на вирішення складних проблем, пов'язаний з розробкою довгострокових прогнозів соціально-економічного розвитку країни та її регіонів. Він заснований на формуванні цілей соціально-економічного розвитку, їх поділу на цілі більш дрібного характеру і виявлення ресурсів, необхідних для їх узгодженої реалізації. Логіка програмно-цільового методу побудована на такій послідовності: проблема – ціль – ресурси – організація – вирішення (реалізація).

V. Важливим для предмету дослідження та представлення отриманих результатів є **нарративний етап**. Він передбачає представлення отриманих результатів та висновків в друкованому вигляді монографії по дослідженні, власне дисертаційне дослідження.

VI. **Впроваджуючий етап** наукового дослідження передбачає доповідні записки з представленням результатів в органи влади для подальшого впровадження в законодавчий процес, пропозиції до суспільного обговорення, публікації результатів в мережі Інтернет.

Окремо доцільно виділити методи, які застосовуються майже на всіх етапах дослідження. Зокрема, це системний аналіз – метод наукового пізнання, за якого комплексне вивчення структури суспільно-географічної системи і її внутрішніх взаємозв'язків доповнюється пізнанням їхньої взаємодії. Остаточні висновки здійснюються на підставі співмірності прямих і зворотних зв'язків. Системний аналіз є всебічним аналізом, за якого використовується принцип поетапності, починаючи від визначення мети, окреслення завдання, формулювання наукової гіпотези, всебічного оволодіння особливостями оптимального варіанту розташування виробництва. При цьому критерієм оптимальності є ефективність функціонування системи, тобто задоволення потреб населення.

Сутність системного аналізу полягає у вивченні елементарного складу системоутворюючих зв'язків, особливостей формування та розвитку базових (локальних) систем монорозвитку, а також зв'язків із середовищем в рамках географічних систем різного ієрархічного рівня.

У випадку географічної науки за аналогією можна розглядати геосистемний аналіз, який передбачає наступні етапи:

- 1) визначення складу досліджуваної географічної системи та її рівня ієрархії;
- 2) функціональних особливостей географічної системи та виявлення її конкретних структур;
- 3) вивчення прямих та зворотних зв'язків географічної системи та їх взаємодії на суспільному рівні.

Ще одним методом, який застосовується на всіх етапах в рамках географічного дослідження в час розвитку інформаційних технологій є картографічний метод і ГІС-технології.

Його відображення знаходить місце в теорії геопросторової організації при обґрунтування головних її рис в інформаційному суспільстві внаслідок застосування нових видів діяльності, таких як 3D розміщення виробництв та інформаційних систем GRID (О.І. Шаблій, 2013) [529].

В основу покладене використання карти як джерела збагачення інформацією про розміщення продуктивних сил і економіку регіонів. Завдяки використанню карт, картосхем, картограм, картодіаграм свідомо сприймаються і запам'ятовуються не тільки особливості розміщення, але й статистичні матеріали, що характеризують рівні розвитку галузей і регіонів. Завдання, які вирішуються при дослідженнях за допомогою картографічного методу зводяться до:

а) отримання кількісних характеристик об'єктів із використанням оціночних карт (наприклад, картографування природних умов і ресурсів, трудових ресурсів, інфраструктури тощо);

б) оцінки основних передумов економічного розвитку території (карти оцінки історичних, природних передумов, економіко-географічного розміщення і комплексних оцінок);

в) виділення і оцінки основних чинників розміщення об'єктів;

г) економічного районування;

д) вивчення динаміки розвитку і тенденцій розміщення (за допомогою серії карт, які фіксують різні історичні етапи і узагальнюють їх);

е) оцінки і виявлення взаємозв'язків між елементами складних територіально-виробничих комплексів.

Загалом економічне картографування є наочним і конкретним інструментом при дослідженні території, аналізі особливостей розміщення і взаємозв'язку предметів та явищ. У картографічному методі спостерігається перехід від переважаючих аналітичних карт до створення синтетичних комплексних картографічних моделей, які відображають складні економічні об'єкти, характеризуюся взаємодією господарства і населення, виробництва і довкілля, територіальну організацію господарства.

Саме його залучення дозволяє виявити найважливіші просторові закономірності у розвитку територіальної організації господарства регіону держави. При цьому ми виходили з того, що картографічний метод виступає в

якості одного із головних способів пізнання залежностей і процесів просторового характеру, що дозволяє встановити окремий клас закономірностей територіального розміщення відповідних господарських процесів та явищ у регіоні. Так, лише за картою можна встановити відношення відстані між певними дискретними об'єктами, визначити площу охоплення території певним явищем, встановити систему територіального розміщення і змін у ньому тощо. Усе це дозволяє нам стверджувати, що при створенні атласу певного регіону ми за допомогою карт відтворюємо певну модель просторових відносин, що сформувалися в регіоні.

Важливим для дослідження монорозвитку є метод побудови поверхні взаємодії соціально-географічних об'єктів в межах суспільно-географічної системи та метод головних компонент.

Для методу побудови поверхні взаємодії необхідно розраховувати радіус впливу соціально-географічних об'єктів в межах системи, де за наявності монорозвитку він буде дуже чітко прослідковуватись у вигляді великого впливу об'єктів моно галузі. Для цього можна скористатись формулою [365, с. 90]:

$$R_i = R_0 + k \times \ln \left( \frac{Z_i}{Z_{\min}} \right) \quad (1.1)$$

де  $R_i$  – радіус впливу суспільно-географічного об'єкту  $i$ ;  $R_0$  – базовий радіус впливу;

$Z_i$  і  $Z_{\min}$  – величина відповідного параметру  $i$ -го і базового об'єктів;

$k$  – масштабний коефіцієнт.

За розрахунками таких радіусів стає можливим створення моделі поля інтегральної функції впливу [там же, с. 92]

$$F = \sum_{i=1}^m \left( 1 - \frac{L_i}{R_i} \right)^n \quad (1.2)$$

де  $F$  – інтегральна функція впливу у даній точці території;

$L_i$  і  $R_i$  – віддалення і радіус впливу соціально-географічного об'єкту  $i$ ;

$m$  – кількість соціально-географічних об'єктів, які мають вплив у даній точці.

Тоді також можна визначити інтегральний потенціал впливу через суму потенціалів впливу взаємодіючих соціально-географічних об'єктів з розрахунком середньозваженого за значеннями їхньої функції впливу:

$$P = \frac{\sum_{i=1}^m p_i \times \Delta_i}{\sum_{i=1}^m p_i} \quad (1.3)$$

де  $\Delta_i$  – функція впливу суспільно-географічного об'єкту  $i$ ;

при  $L \geq R \Delta_i = 0$ ;

при  $L < R \Delta_i = \left(1 - \frac{L}{R_i}\right)^n$ ;

$L$  – поточна відстань до центру зони впливу соціально-географічного об'єкту;

$R_i$  – радіус впливу соціально-географічного об'єкту  $i$ ;  $n$  – показник ступеня, який визначається довільно;

$$p = Z \times \Delta_i$$

де  $Z$  – кількісний параметр потужності соціально-географічного об'єкту у центрі зони впливу.

Накладання результатів обчислення методу на карту регіонів дасть змогу чітко визначити наявність центрів монорозвитку в суспільно-географічних системах.

Метод головних компонент дає змогу виділити чи підтвердити основну моно галузь в суспільно-географічних системах за її наявності, через ознаки, які спостерігаються і є лінійними комбінаціями прихованих факторів.

Математична модель цього методу визначає значення кожної ознаки лінійними комбінаціями у вигляді суми внесків спільних факторів і характерного та має наступний вигляд [221]:

$$Z_j = a_{j1} \cdot F_1 + a_{j2} \cdot F_2 + \dots + a_{jp} \cdot F_p + d_j U_j, \quad j = \overline{1, n}, \quad p < n, \quad (1.4)$$

де  $Z_j$  –  $j$ -та досліджувана ознака (величина випадкова);

$F_1, F_2, \dots, F_p$  – загальні фактори (величини випадкові, нормально розподілені), спільні для всіх ознак;

$uj$  – характерний фактор;

$a_{j1}, a_{j2}, \dots, a_{jp}$  – факторні навантаження, що характеризують істотність впливу кожного фактору (показують внесок відповідного фактору в ознаку  $Z_j$ );

$d_j$  – навантаження характерного фактору тільки для ознаки  $Z_j$ .

Ця модель є рівнянням звичайної множинної регресії, де незалежними змінними є фактори  $F_k$  ( $k = \overline{1, p}$ ), а залежною змінною — ознака  $Z_j$ .

Дисперсію  $j$ -ої ознаки тоді можливо представити у вигляді:

$$S_j^2 = 1 = a_{j1}^2 + a_{j2}^2 + \dots + a_{jp}^2 + d_j^2 \quad (1.5)$$

де  $a_{jk}^2$  - доля дисперсії ознаки  $z_j$ , яка припадає на  $k$ -ий фактор.

Тоді повний вклад будь-якого фактору в сумарну дисперсію буде рівний:

$$V_k = \sum_{j=1}^m a_{jk}^2, \quad (1.6)$$

Вклад всіх загальних факторів у сумарну дисперсію:

$$V = \sum_{k=1}^p V_k, \quad k = \overline{1, p} \quad (1.7)$$

Метод головних компонент є важливим для виявлення монорозвитку суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня у випадку його прихованої або нечіткої наявності.

Нові напрямки розвитку і удосконалення картографічного методу проявляються в результаті сполучення його з аерокосмічною фотозйомкою. Висока ступінь синтетичності, комплексності надає можливість представити регіони як просторово-часові чи генетичні цінності. Потужним інтелектуальним продуктом сучасної епохи є геоінформаційні системи (ГІС). ГІС-технології вже знайшли широке використання у плануванні, проектуванні, управлінні, створенні інформаційно-довідкових банків даних, автоматизованому картографуванні, побудові земельних кадастрів, на транспорті, у бізнесі, освіті, туризмі. ГІС-технології беруть початок від автоматизованих картографічних систем 60-х років минулого століття. З



появою комп'ютерних технологій виникло нове покоління ГІС, яке тепер широко використовується в глобальних проектах, а також в окремих країнах і регіонах. Основною метою регіональних ГІС є розроблення технології інформаційно-аналітичного забезпечення управління (регулювання) в області, районі, місті, тобто суспільно-географічній системі. Особливо перспективною для оцінки історико-географічного розвитку є візуалізація та аналіз розвитку систем в часі, що дає можливість оцінити перспективи їх просторового, територіального, а отже й соціально-економічного розвитку. Серед найбільш використовуваних пакетів ГІС на даний момент є MapInfo Professional, ArcGIS for Desktop (платні варіанти) та GRASS GIS, Quantum GIS, SAGA GIS, GvSIG, uDIG GIS (безкоштовне програмне забезпечення).

Отже, при дослідженні монорозвитку суспільно-географічних систем різного ієрархічного рівня можливе використання цілої низки методів, які доцільно використовувати на різних етапах. Використання математичних, статистичних і новітніх методів та інтегральний підхід на різних рівнях дозволяє всебічно дослідити предмет дослідження, його історико-географічних розвиток та соціально-економічні перспективи розвитку.

## **Висновки до розділу 1**

1. Проведено детальний аналіз сутності поняття «розвиток» в ході історичних змін людської діяльності на Землі, що дало змогу виокремити чотири надзвичайно важливі етапи формування його наукового бачення: інформативно-накопичувальний, специфіко-структурний, аналітично-оціночний, конструктивно-креативний. Встановлено, що чітких часових меж між етапами нема: вони нестрого входять один в один, продовжуючи своє існування і в наш час, сприяючи поглибленню, уточненню і удосконаленню тлумачення поняття «розвиток».

2. Окреслена специфіка формування поняття «розвиток» в суспільно-

географічній науці і виявлено, що поняття «монорозвиток» не отримало загально визнаного тлумачення в її царині. Виявлено, що в цій галузі знань простежується формування понятійно-термінологічної системи «розвиток (монорозвиток) територіально-суспільних систем», що активізувало диверсифікацію понятійно-термінологічного апарату суспільної географії та його структурування на низку понятійно-термінологічних систем, в рамках яких відбувається поглиблення змісту понять, уточнення термінів, якими позначаються ті чи інші поняття.

3. Окреслено авторське бачення суті дефініції «монорозвиток території» як зміну в межах цієї території якого-небудь одного атрибуту – визначальної, специфічної, детермінантної властивості, конкретного відношення чи одного процесу при збереженні чи зростанні його ваги. Аналогічно тлумачиться і зміст поняття «монорозвиток територіальної суспільної системи».

4. На основі систематизації та аналізу дефініцій, що використовуються для розкриття сутності категорії «монотериторія» на основі її ключових ознак, встановлено, що головною методологічною проблемою є не відсутність визначення поняття «монотериторія», а його змістова множинність. Водночас різноманітність дефініцій не обов'язково означає різне змістове навантаження понять, оскільки деякі автори їх використовують як синоніми, котрими позначаються одне і те саме явище. Водночас один і той же термін може трактуватися різними авторами по-різному.

5. Визначені підстави (атрибут території – властивості, відношення, процеси, - чи окремий його елемент) для критеріїв монорозвитку, представлені їх мірила. Розроблена критеріальна модель формування монорозвитку територіальних суспільних систем в сучасному геопросторі, у якій враховані часові параметри критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем (темпологічний та періодичний). Окреслені типи критеріїв та показників визначення монорозвитку суспільно-географічних систем. Запропоновано підхід до визначення критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем

різного рівня відповідно до територіального розподілу праці. Обґрунтовано використання критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем відповідно до етапів їх розвитку та для дослідження системи взаємодії з іншими важливими елементами, котрі поєднують дані території в виробничі ланцюжки та кластери, що важливо для розробки прогнозів їх розвитку та перетворень.

6. Визначені основні групи чинників територіальних систем монорозвитку різного географічного рівня, здійснено розподіл чинників за ознаками та характером впливу, що детермінують і підсилюють моносистемність.

7. Обґрунтована методична системність дослідження, яка розглядається як обов'язкова для всебічного вивчення процесів монорозвитку суспільно-географічних систем; при цьому наголошується, що мова йде про систему методів, пріоритетність та порядок застосування яких зумовлені сутністю самого об'єкта дослідження. Розроблено алгоритм використання методів вивчення монорозвитку географічних систем різного ієрархічного рівня на різних етапах наукового дослідження.

## РОЗДІЛ 2.

### НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ МОНОРОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ У СУЧАСНОМУ ГЕОПРОСТОРИ

#### 2.1. Хорологічна парадигма та її роль у вивченні територіальних моносистем в умовах інформаційного суспільства

При здійсненні будь-якого серйозного і ґрунтовного наукового дослідження вчені, які його виконують, акцентують увагу наукової спільноти на науковому підґрунті його виконання. Це дозволяє іншим дослідникам, експертам, рецензентам збагнути не тільки наукову мову, використану в процесі наукових пошуків, але й встановити правомірність їх організації, адекватність поставленим завданням, достовірність отриманих результатів. Звичайно, насамперед звертають увагу на головну складову наукового підґрунтя, а саме – на парадигму.

З грецької «paradeigma» парадигма – це приклад, взірець. У найширшому розумінні цього слова поняття «парадигма» тлумачиться як «система уявлень, характерна для визначення етапу розвитку науки, культури, суспільного життя» [379].

Поліаспектне тлумачення поняття «парадигма» подано у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови», де воно трактується як:

- 1) сукупність філософських, загальнотеоретичних і метатеоретичних основ науки;
- 2) система уявлень, характерна для визначення етапу розвитку науки, культури, суспільного життя;
- 3) той чи інший приклад або показовий випадок концепції чи теоретичного підходу [58].

Розгорнутий аналіз розвитку філософського тлумачення поняття «парадигма» та розуміння його як особливого формату наукових досліджень представлено в статті Н.І. Андрейчук «Парадигма як термін» [6]. Авторка представила цікавий історичний екскурс для в'яснення особливостей формування змісту поняття «парадигма», хоча в роботі має місце ототожнення слів «термін» (слово, яке вживається для позначення певного поняття і є, по суті його формою) і «поняття» (слово, яке розкриває зміст, котрий позначається певним терміном).

В загальному очевидно, що зазвичай під методологією розуміють «сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання, тобто вчення про побудову людської діяльності (наукової теорії та її логічне обґрунтування)» [496, с. 374].

Зазначимо, що в окремих галузях знань поняття «парадигма» уточнюється під кутом зору науки, в рамках якої воно розглядається. Але, коли говорять про парадигму в будь-якій галузі знань, у тому числі й у географічній науці, звертаються, насамперед, до філософського її розуміння, яке впроваджено в науку і розроблено Г. Бергманом, а розвинене і поширене Т. Куном.

Наприклад, П.М. Петровський, у статті «Парадигма як модель дослідження суспільно-владних відносин», посилаючись на твердження Т. Куна, що парадигма – це «визнані всіма наукові досягнення, які впродовж певного часу дають науковому товариству модель постановки проблем та їх вирішення» [183, с. 11], наголошує, що «під парадигмою розуміють загальну для певної наукової спільноти методологічну модель пізнання» [305]. Це положення уточнюється різними вченими під різними кутами зору і в різних модифікаціях. Зокрема, А. Фурман констатує, що «парадигма – це панівна система ідей і теорій, норм, методів і критеріїв дослідницької діяльності, котра дозволяє вченим, а з їх допомогою та через інститути науки і культури всьому суспільству, отримати певне бачення світу і місця в ньому людини, уможлиблює відносно успішне рішення світоглядних і повсякденних

суспільних завдань та проблем, слугує еталоном наукового мислення і пошукової діяльності» [501].

Звичайно у суспільній географії сформувалися свої специфічні погляди на парадигму, яка є, по суті теоретичним ядром методології, що визначаються не тільки особливостями розвитку і нагромадження суспільно-географічних знань, але й специфікою їх впорядкування, а також унікальністю об'єкту і предмету дослідження. Хоча і вчені-географи також часто схиляються до уніфікованого тлумачення поняття «методологія», «парадигма». Так, М.Д. Пістун, у широкому розумінні тлумачить поняття «методологія» як світогляд ученого, а у вузькому як сукупність методів і засобів дослідження, що застосовуються у конкретній галузі знань [325, с. 14].

Наше завдання – визначити наскільки суспільно-географічні парадигми активізували чи гальмували вивчення процесів розвитку і територій загалом та процесів монорозвитку і монотериторій зокрема та якою повинна бути сучасна парадигма їх дослідження.

Для цього доцільно спочатку простежити, як загальні тенденції розвитку науки впливали на формування і використання парадигми в окремих галузях знань. Безумовно, виходячи із завдань цього дослідження, слід відслідкувати насамперед, що відбувалося у сказаному контексті в суспільно-географічній науці. Саме тому ми проаналізували низку праць географів, як вітчизняних вчених, так і зарубіжних (Е. Алаєв, М. Багров, О. Берлянт, В. Боков, С. Бортник, О. Гладкий, М. Гродзинський, К. Дьяконов, Р.Дж. Джонстон, І. Іщук, П. Луцишин, Д. Клімонт, К. Мезенцев, С. Мороз, К. Немець, Л. Немець, Я. Олійник, В. Онопрієнко, А. Степаненко, В. Петлін, М. Пістун, О. Ретеюм, Л. Руденко, С.П.Сонько, В. Сочава, О. Топчієв, О. Шаблій, Г. Швєбс, Л. Шевчук, П. Хаггет, Дж. Харвей та ін.), в яких детально пророблені найрізноманітніші питання, пов'язані з формуванням і використанням парадигми в суспільній географії. Це дало змогу виявити наступне: дослідники дійшли висновку, що поява парадигми як базової основи системних

інструментів наукових досліджень, а також погляди на неї різних вчених пов'язані, насамперед, з розвитком науки.

Безумовно, розгляд і аналіз парадигм суспільної географії потрібен нам для того, щоб виявити, як парадигми впливали на дослідження процесів розвитку і території загалом та монорозвитку і монотериторії зокрема. Здійснюючи це завдання, автором з огляду на конкретний об'єкт цього дослідження в параграфі 1.1. виділено чотири етапи формування уявлень і розвитку тлумачень поняття «розвиток», «монорозвиток»:

- 1) інформативно-накопичувальний;
- 2) специфіко-структурний;
- 3) аналітично-оціночний;
- 4) конструктивно-креативний.

На першому етапі, тобто на інформативно-накопичувальний етап формування суті поняття «розвиток», «монорозвиток» спочатку панівною була парадигма географічного пізнання чи парадигма географічних відкриттів. При використанні парадигми географічного пізнання чи парадигми географічних відкриттів відбувалося накопичення інформації про них у різних системах часових і географічних координат. Виявлення подібностей процесів розвитку при використанні порівняння були основними методами того періоду.

Наукові знання, які на той час були дуже обмеженими і примітивними, тільки нагромаджувались. З огляду на процеси розвитку, спостереження за ними були примітивними, результати опрацювання інформації – фрагментарними, висновки – вибірковими. Так розвиток людини на той час не сприймався як єдиний процес від народження і аж до смерті. Мова йшла тільки про зміну станів людини в окремі періоди її життєдіяльності. Ситуація трохи поліпшилася при використанні експедиційно-дослідницької парадигми. Адже інформація про процеси розвитку збиралася цільово, а експедиції, які організовувалися, мали, наскільки дозволяло наукове знання того часу, продумані програми.

В умовах застосування експедиційно-дослідницької парадигми процеси розвитку і монорозвитку зрідка виступали конкретним самостійним об'єктом дослідження. Інформація про них збиралася побіжно і була ніби побічним продуктом при вивченні інших конкретних об'єктів географічного дослідження. Це, очевидно, було зв'язане з недосконалим формуванням поглядів на світ. Наприклад, виверження вулкану тлумачилося не як об'єктивний процес розвитку земної кори, а як покара Божа, негативний катаклізм.

На другому етапі панівними були парадигма географічного детермінізму і посибілізму і регіональна парадигма. Ці парадигми сягають своїм корінням в сиву давнину, але на науковому рівні про них серйозно заговорили на другому етапі. Ще в давні час люди зафіксували вплив природних умов, наприклад, на здоров'я людини. Але такий вплив, як і інші подібні процеси фіксувалися вибірково. На другому етапі про зазначені парадигми заговорили в наукових колах і почали відслідковувати. Так, відомий вчений соціогеограф Р.Дж. Джонстон, базуючись на праці історика географії Т.Фрімена «Сто років географії» (Freeman T. Hundred Years of Geography, 1961), в якій викладено шість напрямів в географічній літературі (енциклопедичний, педагогічний, «колоніальний», напрям генералізації, політичний напрям та напрям спеціалізації), сформулював парадигми, які були важливими для нового (післявоєнного) періоду розвитку, а саме:

- 1) парадигма географічного детермінізму і посибілізму;
- 2) регіональна парадигма [103, С.58-73].

Самі назви цих парадигм є, на нашу думку, ілюстрацією того, що вони стали, по суті, продовженням парадигми, яка зародилася в давніші часи (парадигма пізнання) і використовуються, правда, постійно модифікуючись, практично, аж до наших днів.

Парадигма географічного детермінізму і посибілізму дозволила з'ясувати, наприклад, наявні взаємозв'язки між розвитком господарства і природними зонами, а регіональні дослідження процесів розвитку і монорозвитку в умовах



використання регіональної парадигми дозволили впритул підійти до формування і використання просторової (хорологічної) парадигми.

На третьому аналітично-оціночному етапі уточнення суті поняття «розвиток», «монорозвиток» вчені-географи окреслили інші парадигми. Наприклад, О. Гладкий висунув ідею гуманістичної парадигми, яку він розуміє як парадигму «розвитку науки у двох аспектах:

1) як утвердження загальнолюдських цінностей і людяності у процесі наукового пізнання та в кінцевій меті дослідження;

2) як наукове осмислення сутності речей у їх цілісному душевно-духовному переживанні, в їх синергетичному прояві, що відрізняється від традиційного системного уявлення наявністю додаткових неврахованих компонентів» [155].

Про те, що сучасна географія «мусить спиратися на імператив гуманістичного мислення», говорили і С. Мороз, В. Онопрієнко, С. Бортник [228].

Розвиваючи цю ідею, О. Гладкий наголошує, що гуманістична парадигма мусить базуватися на таких перетвореннях у структурі географічних досліджень:

1) від антропоцентризму – до людяності (географічні дослідження мають сприяти усвідомленню людиною свого місця у світі, мають стверджувати естетичні, культурні, моральні та життєві принципи, сприяти формуванню збалансованого природокористування та гармонізації суспільного життя);

2) від системності – до гуманістичної синергії (географам «слід усвідомити людиновимірність природничих досліджень»);

3) від кількісних методів – до подальшого якісного аналізу їх результатів та гуманістичної інтерпретації, на них заснованій (в дослідницькому арсеналі географів мають з'явитись як неформалізовані методи, так і якісний аналіз);

4) від територіальної диференціації – до філософських засад глобального геопростору (цей перехід стосується проблематики визначення основних

завдань географії та ознак географічності) [155].

Кожне з перетворень по своїй суті латентно відображають монопроцеси і поліпроцеси, які передбачалось досліджувати в рамках цієї парадигми.

Як вважає О. Гладкий, «результатом зазначених перетворень стане поступовий перехід до нової парадигми географічної науки, яка буде базуватись на загальнолюдських цінностях, привноситиме в неї елементи постдисциплінарного знання та дозволить розглядати географічну реальність з постнекласичних позицій герменевтики» [155]. Зазначимо, що будь-який перехід – це процес, не кажучи вже про формування загальнолюдських цінностей тощо. Але дослідження процесів в рамках цієї парадигми вимагав виокремлення і конкретизації не тільки об'єкту дослідження, тобто процесів, але й підбору специфічних методів та відповідного математичного апарату.

Сонько С. обґрунтовує свій варіант нової парадигми суспільної географії, яку він називає інформаційно-просторово-часовою парадигмою. При цьому, він стверджує, що його парадигма є не тільки новою, але й такою, що запропонована вперше [419]. Ця парадигма цікава тим, що вона цільово націлена на дослідження регіональних процесів різного типу. Але, на нашу думку, С. Сонько говорить скоріше про синтез трьох парадигм, розроблених географами-попередниками, ніж про абсолютно нову парадигму.

На третьому аналітично-оціночному етапі уточнення суті понять «розвиток», «монорозвиток» з огляду на об'єкт і предмет суспільної географії О. Шаблій піднімає питання про важливість використання системної парадигми при здійсненні досліджень в рамках цієї науки з використанням хорологічного підходу. При цьому О. Шаблій апелює до суперечки «про об'єкт географії як науки: є ним земний простір (це т. зв. хорологічний підхід) чи сама Земля (як космічне тіло) або земна поверхня з її кількісними і якісними особливостями» [522, с. 74]. Він зауважує, що ця суперечка, з одного боку, існує до нашого часу, приводячи як приклади думки Е. Канта, А. Гетнера та В. Бунге. Е. Кант (1724-1804), класифікуючи науки, поділив їх на систематичні, хорологічні (географія,

астрономія) та хронологічні; німецький географ А. Гетнер (1859–1941) вважав, що географія досліджує геопростір; американський географ В. Бунге стверджує, що теорія просторових (хорологічних) мереж і потоків разом з теорією центральних місць, є головною в суспільній географії [522, с. 74]). З іншого боку, на думку О. Шаблія, «цю суперечність між формою і змістом у розумінні об'єкта і навіть методики дослідження розв'язали німецький учений Фердинанд Ріхтгофен та український географ Степан Рудницький», які стверджували, що будь-яке географічне дослідження має охоплювати чотири етапи: морфологічний, гилологічний (змістовний), генетичний і функціональний (динамічний) [522, с. 74].

Якщо говорити про змістовний етап суспільно-географічних досліджень, то очевидно, що вирішити будь-які завдання на цьому етапі без використання теоретичного ядра – хорологічної парадигми («choros» з грецької – місцевість, простір), є просто неможливим. Хорологічна концепція зародилася ще на початковій стадії формування географічних знань. Але як сучасну теоретичну концепцію її окреслив І. Кант (1724-1804), який тлумачив географію як унікальну науку про заповнення земного простору або про розміщення в ньому предметів, процесів, явищ, і розвинув А. Гетнер (1859-1941), котрий визначав географію як просторову («хорологічну») науку, і бачив її основне завдання у вивченні розміщення географічних об'єктів у взаємозв'язках з їх сутністю і розвитком [212].

Поглядам О. Шаблія щодо цінності хорологічної парадигми в суспільно-географічних дослідженнях співзвучними до певної міри є прагнення К. Немець, Л. Немець показати важливість хорологічної парадигми для географії. Зокрема, К. Немець, Л. Немець вказують, що в географії саме хорологічна парадигма трансформує земний простір зі статусу простого «вмістилища» в статус поля – географічного (геопросторового) поля, що має загальні властивості поля і свої особливі властивості. На їх думку, вивчення властивостей цього поля, особливостей розміщення і взаємодії матеріальних

об'єктів в цьому полі – окремий науковий напрям. Немець К., Немець Л. вважають, що географічне поле як великий об'єкт, як велика відкрита система, повинно досліджуватися на основі системно-синергетичної методології і при цьому, хорологічна парадигма з неминучістю посилює геопросторову (хорологічну) функцію географії, як її природно-географічну, так і соціально-економічну гілки [245].

Через призму цих поглядів на розвиток і монорозвиток, що формувалися впродовж зазначених вище чотирьох етапів, ми можемо простежити винятковість впливу хорологічної парадигми на вивчення перебігу процесів розвитку і монорозвитку у просторі і часі. Для цього розглянемо детальніше через роз'яснення О. Шаблія, що відбувається на цих чотирьох етапах: морфологічному, гилологічному (змістовному), генетичному і функціональному (динамічному): «Перший – це вивчення наявності в досліджуваному об'єкті геопросторових частин (наприклад, в Українських Карпатах – гірської системи, Передкарпаття і Закарпаття); другий – характеристика змісту кожної з них (отже, вже у цих двох етапах маємо опозицію форми і змісту); третій – поглиблене дослідження змісту через встановлення генетичних коренів об'єкта і його морфологічних частин, етапів розвитку; четвертий – обґрунтування його динаміки в часі, тобто функціонування» [522, с. 75]. Два перших із окреслених О. Шаблієм етапи, як наголошує О. Шаблій – це, по суті, «характеристика складу об'єкта, його просторового статусу (охоплює і географічне положення об'єкта), два других – це дослідження змісту, але вже у контексті часо-просторової динаміки». Далі, продовжує О. Шаблій, «генеза передбачає зміну етапів розвитку, починаючи від зародження, через проходження етапу становлення, розквіту і переходу в іншу якість. Вона охоплює і просторову структуризацію об'єкта. Нарешті, дослідження просторово локалізованого географічного об'єкта передбачає вивчення його функціонування, тобто зміну станів у часі на короткотерміновій дистанції» [522, с. 75]. Тобто, як бачимо, О. Шаблій описує специфіку вивчення

не просто якогось одного процесу в динаміці, а говорить про необхідність відображення його специфіки під час трансформації. На основі аналізу і оцінки сказаного вище О. Шаблій робить надзвичайно важливий висновок, що «часово-просторовий підхід Ріхтгофена – Рудницького усував метафізичні суперечності між формою і змістом, «розрив» просторового і часового аспектів дослідження в географії». Великою мірою, на його думку це вдалося досягнути у 60-90-х роках ХХ ст. шляхом впровадження у географічні дослідження системної парадигми [522, с. 75].

Четвертий конструктивно-креативний етап визначення суті поняття «монорозвиток» в контексті поняття розвиток відзначається появою сучасних інноваційних парадигм, таких, як, наприклад, модельна парадигма П. Петровського. І це не дивно, адже, в сучасних публікаціях вчені все частіше звертаються до характеристики сучасної парадигми та особливостей її застосування в нинішніх умовах здійснення наукових пошуків, в тому числі і в царині суспільної географії. Якщо говорити у найзагальніших рисах, то, звичайно, не можна не погодитись з П. Петровський у тому, що «сучасна парадигма – це система знань і цінностей, що визначає пріоритети у виборі цілей та засобів їхніх досягнень, система цілісного осмислення пізнавальної та практичної діяльності», а також у тому, що «невід’ємною властивістю парадигми як методологічної моделі дослідження певної сфери дійсності є її співмірність цій сфері, можливість адекватно відтворити її сутнісні характеристики» [305]. Одночасно, вважаємо за потрібне підкреслити, що будь-якій парадигмі властива маргінальність, яка визначається межами знань, котрі нагромаджені на час здійснення дослідження. Завдяки розвитку науки, ці межі можуть так би мовити розсуватися, що дає змогу глибше пізнавати об’єкт дослідження.

Здійснений П. Петровським парадигмальний аналіз логічно привів його до таких висновків: «По-перше, парадигма як постмодерна модель пізнання дозволяє визначити об’єкт дослідження з точки зору типових форм реалізації

практичних інтересів та пріоритетних цінностей, класифікувати дії суб'єктів суспільно-владних відносин як свідоме об'єднання на основі ідентичного розуміння вихідної соціальної реальності, спільного бачення концептуальних засад здійснюваних трансформацій та шляхів і засобів їхнього досягнення. По-друге, такі структурні елементи парадигми, як концепція, мотив, мета, метод, ресурс, засіб, спосіб дії, дозволяють глибше зрозуміти складний динамічний процес політичного трансформування суспільних відносин, виявити його тенденції та пріоритети розвитку. По-третє, розуміння української сучасності як протистояння тоталітарної й демократичної парадигм не вичерпує драматизму ситуації, а веде до утвердження більш глибокої та прогресивної гуманітарної парадигми, із властивими їй пріоритетною цінністю людини, встановленням довіри між владою і громадськістю, ствердженням принципу служіння влади громадськості тощо» [305].

Незважаючи на те, що сучасна парадигма науки при її застосуванні здатна спрямувати наукові дослідження в русло, яке дасть вагомі здобутки у царині суспільно-географічної науки, її рамки не дають можливості розкрити окремі аспекти суспільно-географічної реальності, у тому числі процесів розвитку та монорозвитку. На цій точці зору стоїть соціогеограф, економіст Л. Шевчук, яка наголошує на тому, що в межах існуючої в даний час парадигми суспільно-географічної науки практично неможливо поліаспектно пояснити сутність і закономірності функціонування суспільних територіальних систем [537, с. 140].

У результаті в низці праць з'явилися нові теоретичні моделі сучасної парадигми науки, які на думку авторів здатні поліпшити дослідження існуючої реальності загалом і процесів розвитку та монорозвитку зокрема.

Серед таких моделей викликає інтерес запропонована А. Фурманом «модель повного парадигмального циклу колективної творчості та концептуального модуля науки, принципах вчинковості, метасистемності, циклічності і синергійності, засобах та інструментах системодослідницької і вітакультурної методологій, системному і культурно-генетичному підходах,

закономірностях виникнення, осмислення, розв'язання і зняття соціальних проблем», яка має стати підґрунтям для формування теоретичної моделі «циклічно-вчинкового розвитку науки» [501].

Шевчук Л. вважає, що сучасна парадигма «не дає змоги розглядати суспільно-територіальну систему як живий суспільний феномен і такі елементи в його структурі, як суспільний розум, суспільний інтелект», а тому, на її думку необхідне «розроблення нової парадигми науки, котра би повною мірою враховувала накопичені впродовж останніх десятиліть нові знання». При цьому, вона зазначає, що необхідність зміни парадигми є не новим завданням, оскільки «потреба у зміні парадигми науки виникала в різні історичні періоди розвитку людства в умовах критичного кількісного накопичення знань, який вимагав їх тлумачення на новому якісному рівні» [537, с. 162]. Шевчук Л. наголошує, що «нова парадигма науки загалом – це не лише нова система відліку у вигляді теорій, категорій, понять, а й зміна шляху пізнання, який має бути узгоджений з системою відліку нової наукової парадигми», маючи на увазі необхідність побудови нового графу пізнання [537, с. 163].

Зазначимо, що ми поділяємо точку зору Шевчук Л. на сучасну парадигму суспільно-географічних досліджень. Адже, сучасні парадигми суспільної географії насправду не дають можливості відслідкувати, як розвивається суспільна думка в територіальній суспільній системі, як оцінити рівень її розвитку. Ми не можемо отримати підтвердження чи є розвиток суспільної думки процесом монорозвитку, чи це інтегральний поліаспектний процес і т.д.

На сьогоднішній день, на думку Л. Шевчук, людство на науковому рівні «впритул наблизилося до «невидимого світу», який все більше розкривається перед дослідниками у вигляді інформаційних, соціально-економічних та інших характерних для всіх земних об'єктів полів, у тому числі біополів, віртуальної реальності, особливих станів свідомості та ін.» Вона наголошує, що «формується нова система відліку, що, безумовно, завершиться новою парадигмою ХХІ ст.». Шевчук Л. зазначає, що нова парадигма

«викристалізовується у світоглядних напрямках, які розробляють учені різних галузей знань, практично, водночас». Серед цих галузей знань вона називає такі, як «еніологія (Г. Швєбс), екогомологія (С. Злупко), гіперекономіка чи новітня теоретична економіка (Б.В. Прикін), економічна психологія (С. Долгов) та ін., зазначаючи при цьому, що мають місце і спроби побудови універсальної парадигми науки (М. Некрасов)» [537, с. 164].

Шевчук Л. відзначає, що «в усіх названих галузях знань простежуються подібні риси нової парадигми: гармонія між людиною і довкіллям (природним, техногенним і соціальним), визнання у структурі об'єктів, процесів, явищ, існування щільної і тонкої матерії як таких, що взаємопроникають і взаємодоповнюють одна одну». На її думку, «саме завдяки цим рисам, вивчення суспільних полів, а в їх складі – соціальних, економічних, мотиваційних, які входять структури всіх земних об'єктів, можливе у межах нової парадигми науки» [537, с. 167].

Не можемо не погодитися з Л. Шевчук у тому, що «всі згадані спроби побудови нової парадигми тією чи іншою мірою пов'язані з Людиною» (котра, як ця дослідниця відзначає є феноменальним уособленням поєднання тонкого і щільного світу), її положенням і місцем у світобудові, з питаннями діяльності Людини на Землі [537, с. 167-168].

Крім того, Шевчук Л. вважає проблему сутності суспільного розуму і суспільного інтелекту та їх ролі у функціонуванні територіальних суспільних систем фундаментальною в суспільній географії, а підходи до їх вивчення - запорукою подальшого розвитку методології цієї галузі знань у межах нової парадигми науки [537, с. 174].

Обґрунтування Шевчук Л. своєї парадигми дали нам можливість назвати її матеріально-віртуальною ментально-інтелектуальною хорологічно-системною парадигмою.

Отже, як бачимо, всі сучасні парадигми суспільної географії мають певні недоліки з огляду на результативність дослідження конкретних об'єктів цієї



галузі знань, зокрема процесів розвитку і монорозвитку. Коротенько підсумуємо їх розгляд в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Недоліки парадигм, що використовувались при вивченні процесів розвитку та монорозвитку на різних етапах розвитку науки\***

Етапи формування, становлення, уточнення тлумачення «розвиток», «монорозвиток»	Парадигми, які використовувались для дослідження конкретних об'єктів, у тому числі й процесів розвитку та монорозвитку	Які здобутки отримані при застосуванні парадигми для дослідження процесів розвитку і монорозвитку при застосуванні тих чи інших парадигм	Які недоліки парадигми, що використовувалась при вивченні процесів розвитку та монорозвитку
Інформативно-накопичувальний етап формування суті поняття «розвиток», «монорозвиток»	Парадигма географічного пізнання чи парадигма географічних відкриттів	Первинне спонтанне накопичення інформації про найрізноманітніші процеси розвитку і саморозвитку	Відсутність цілісного бачення і розуміння просторових процесів розвитку і саморозвитку
	Експедиційно-дослідницька парадигма	Цільовий збір інформації про найрізноманітніші процеси розвитку і саморозвитку та вивчення їх особливостей і природи	Фрагментарність і розрізненість знань про просторові процеси розвитку і саморозвитку
Специфіко-структурний етап становлення суті поняття «розвиток», «монорозвиток»	Парадигма географічного детермінізму і посибілізму	Виявлення взаємозв'язків між природними і суспільними процесами розвитку і саморозвитку	Перебільшення ваги окремих груп процесів розвитку і саморозвитку в загальній сукупності таких процесів
	Регіональна парадигма	Уточнення генезису, ознак і особливостей протікання найрізноманітніші процеси розвитку і саморозвитку на регіональному рівні	Розрізненість регіональних знань про процеси розвитку і саморозвитку
Аналітично-оціночний етап уточнення суті поняття «розвиток», «монорозвиток»	Системна парадигма	Отримання знань про особливості протікання процесів розвитку і саморозвитку в територіальних суспільних системах різного ієрархічного рівня	Неповне знання про будову територіальних суспільних систем і процеси розвитку та саморозвитку, які в них відбуваються
	Хорологічна парадигма	Виявлення взаємозв'язків між процесами розвитку і саморозвитку в найрізноманітніших просторових структурах	Неповне знання про будову просторових систем і процеси розвитку та саморозвитку, які в них відбуваються
	Системно-синергетично-хорологічна парадигма О.Шаблія	Встановлення наявності синергетичного ефекту в умовах застосування системно-хорологічного підходу при вивченні протікання процесів розвитку і саморозвитку в просторових структурах	Відсутність підходів до отримання знань про процеси розвитку і саморозвитку на ментальному, інтелектуальному, віртуальному рівнях в просторових структурах, про суть і можливості вимірювання синергетичного ефекту в них

Конструктивно-креативний етап визначення суті поняття «розвиток», «монорозвиток»	Модельна парадигма дослідження суспільно-владних відносин П. Петровського	Моделювання прогностного відтворення і підсилення або послаблення процесів розвитку і саморозвитку в просторових структурах	Гіпотетичність моделювання прогностного відтворення і підсилення або послаблення процесів розвитку і саморозвитку в просторових структурах
	Парадигма «циклічно-вчинкового розвитку науки» А. Фурмана	Виявлення циклічного відтворення процесів розвитку і саморозвитку в просторових структурах на іншому (вищому або нижчому) рівні в процесі зміни часових горизонтів	Недостатність інформації про циклічне відтворення процесів розвитку і саморозвитку в просторових структурах на іншому (вищому або нижчому) рівні в процесі зміни часових горизонтів і відсутність підходів до її отримання
	Матеріально-віртуальна ментально-інтелектуальна хорологічно-системна парадигма Л. Шевчук	Отримання синтетичних знань, у тому числі і за допомогою інструментів ІТ технологій, про віртуальні, фізичні, ментальні, інтелектуальні процеси розвитку і саморозвитку в просторових структурах	Відсутність підходів до вивчення синергетичного ефекту при застосуванні цієї парадигми

\* складено автором

Детальний аналіз даних, представлених в тексті вище і в таблиці 2.1. дають змогу зробити такі висновки:

1) кожна наступна парадигма, яка пропонувалась і обґрунтовувалась з плином часу по мірі розвитку науки, включала в себе методологічні установки, теоретичні напрацювання попередніх парадигм, але вони були, як правило, розвинені і адаптовані до нових реалій;

2) деякі парадигми мали специфічний ухил, орієнтований на конкретний об'єкт дослідження, і, в зв'язку з цим, спостерігалися пробіли у вивченні цілих груп процесів, що спотворювало до певної міри результати досліджень;

3) синтетичної парадигми, придатної для суспільно-географічних досліджень просторових структур і процесів, які в них відбуваються і такої, яка б відповідала запитам і вимогам сьогодення та найближчого майбутнього, на сьогоднішній день нема.

Отже, для вивчення процесів розвитку і монорозвитку в просторових структурах потрібна сучасна інноваційна парадигма як теоретичне ядро

методології суспільно-географічної науки. Спробуємо окреслити таку парадигму на концептуальному рівні і далі по ходу роботи покажемо особливості застосування її елементів при здійсненні нашого дослідження.

По-перше, зазначимо, що на сьогоднішній день потрібна модернізована суспільно-географічна методологія дослідження процесів розвитку і монорозвитку територіальних систем як інтеграція інноваційних світоглядних (філософських), загальнонаукових та концептуальних суспільно-географічних орієнтирів, з одного боку, та сукупність способів, засобів, методів, прийомів та процедур науково-пізнавальної діяльності, у тому числі й новітніх інформаційно-технологічних, які об'єднані спільною метою – моделюванням процесів розвитку просторових (територіальних) структур, розробкою моделей розвитку і монорозвитку просторових (територіальних) суспільних систем різного ієрархічного рівня.

По-друге, теоретичним ядром методології суспільно-географічної науки повинна стати парадигма, яку ми назвемо так: синкретична віртуально-фізична інноваційно-інформаційно-технологічна хорологічно-системна парадигма, або в скороченому варіанті синкретична суспільно-географічна парадигма.

По-третьє, наголосимо, що наша парадигма базуватиметься на елементах парадигм, розроблених в попередні роки, але адаптованих до умов сьогодення. Тобто, використання експедиційно-дослідницької парадигми, наприклад, в умовах сьогодення передбачає не просто збір даних, а створення банків даних в прив'язці до просторових структур.

По-четверте, розтлумачимо кожне слово з назви нашої парадигми – «синкретична віртуально-фізична інноваційно-інформаційно-технологічна хорологічно-системна парадигма». Наша парадигма «синкретична віртуально фізична». Синкретична – бо передбачає поєднання або злиття, комплексне проявлення чи використання різноаспектного теоретичного надбання, самодостатніх поглядів вчених, які стоять на різнопланових позиціях тощо, об'єднаних метою здійснення досліджень, вивчення конкретних суспільно-

географічних об'єктів, які одночасно функціонують на різних планах – реальному фізично-полевому і віртуальному. Вона «інноваційно-інформаційно-технологічна», оскільки передбачає використання найновіших досягнень у світі інформаційних технологій та досягнень інших галузей знань. Якщо взяти до уваги, що Україна активно будує інформаційне суспільство, парадигма будь-якої галузі знань, у тому числі й суспільної географії повинна враховувати це. Наша парадигма, крім того є «хорологічно-системною», оскільки використовуватиме теоретичний багаж суспільної географії, яка без застосування хорологічного підходу втрачає сутність теоретичної бази і так би мовити зміст «географічності» цієї галузі знань.

Звичайно, адекватність такої парадигми суспільно-географічним потребам суспільства, реалізації завдань побудови інформаційного суспільства, її спроможність забезпечити сучасні суспільно-географічні дослідження добротною теоретичною базою буде перевірена часом в ході виконання нових суспільно-географічних досліджень. Частково вона пройде апробацію і в ході виконання цього дослідження.

Але наука розвивається і парадигма суспільно-географічних досліджень не зможе залишитись універсальною і незмінною протягом тривалого часу. Її необхідно буде і надалі доповнювати, розвивати, поглиблювати. Такий процес є закономірним при належному розвитку суспільно-географічної науки, як і будь-якої галузі наукових знань.

Відповідно, формування сучасної парадигми монорозвитку територіальних систем України, їх функціонування залежить від розуміння комплексності методологічного інструментарію дослідження цього процесу.

У загальноприйнятому розумінні «методологія – це сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання, тобто вчення про побудову людської діяльності (наукової теорії та її логічне обґрунтування)» [496, с. 374]. За М. Пістуном, у широкому розумінні термін «методологія» означає світогляд ученого, а у вузькому –

сукупність методів і засобів дослідження, що застосовуються у даній галузі знань [325, с. 14]. Тобто, методологія дає характеристику компонентів наукового дослідження – його об'єкта, предмета аналізу, завдань дослідження (або проблеми), сукупності дослідницьких засобів, необхідних для розв'язання завдання даного типу, а також формує уявлення про послідовність руху дослідника у процесі розв'язання цього завдання [104, с. 18; 470, с. 29].

Отже, суспільно-географічна *методологія дослідження монорозвитку територіальних систем* – це інтеграція світоглядних (філософських), загальнонаукових та концептуальних суспільно-географічних орієнтирів, з одного боку, та сукупність способів, засобів, методів, прийомів та процедур науково-пізнавальної діяльності, які об'єднані спільною метою – розробкою моделей монорозвитку локальних систем в межах регіону в сучасному геопросторі, з іншого.

Обґрунтоване виділення цих напрямків та трансформації територіальних систем України в умовах якісних моделей монорозвитку базується на вивченні науково-методологічних підходів різних рівнів методології (законів, теорій, концепцій, принципів та методів) та їх практичних проявів (якісних моделей, парадигм, закономірностей, тенденцій та чинників впливу), що є запорукою системного та комплексного розвитку країни.

## **2.2. Монорозвиток в полі філософських законів: маргінальність і універсальність досліджуваного процесу**

На планеті Земля всі процеси відбуваються під впливом дії законів. Філософами і вченими різних галузей знань були зроблені неодноразові спроби сформулювати такі закони. Без філософського розкриття поняття розвитку загалом і монорозвитку зокрема в світлі всесвітніх законів чи, як їх інколи називають, «загальних законів Всесвіту», неможливо уявити їх сутність через призму тлумачень в інших галузях знань, в тому числі і в рамках сучасних

підходів. Зазначимо, що у ХХ-ХХІ ст. сформувалося відносно єдине філософське тлумачення закону, які ми наведемо нижче для полегшення сприйняття матеріалу, що викладатиметься далі по тексту.

Для початку окреслимо зміст поняття «закон» в такому вигляді, в якому він подається в довідковій літературі, в навчальних посібниках, підручниках, тощо. Так, в навчальному посібнику С. Пазиніча «Філософія» закон тлумачиться як «необхідне, суттєве, стійке, таке, що повторюється у відношеннях між явищами». Невелика неточність, яка має місце в цьому реченні, згладжується С. Пазинічем у наступному реченні «Закон виражає зв'язок між предметами, складовими елементами даного предмету, між властивостями речей, а також між властивостями усередині речі». При цьому, цей вчений наголошує, що «не всякий зв'язок є Закон», адже зв'язок може бути необхідним і випадковим; «закон – це необхідний зв'язок», який виражає «істотний зв'язок між речами, що співіснують в просторі-часі» (на нашу думку, у цьому місці краще було використати замість повторення слова «зв'язок» слово «взаємовідношення», яке С. Пазиніч далі й вживає). Підсумовуючи, С. Пазиніч наголошує, що «закон – це філософська категорія, яка відображає об'єктивне, необхідне, істотне, стійке, повторюване, загальне для даної сфери відношення між явищами, сутнісний зв'язок між явищами реального світу, тобто, закон – це необхідне правило або імператив» [281, с. 69].

Подібним чином тлумачать слово «закон і сучасні зарубіжні дослідники. Наприклад, Д. Стейнберг у праці «Філософія для життя. Пізнати себе краще» наголошує, що «повторюваність – це закон, якому підпорядкований увесь космос». При цьому вона посилається на «закон загального кругообігу», «цикли прояву, що спричинюють появу та зникнення геть усього» тощо [433].

Вартим на увагу, на наш погляд, є деяке уточнення поняття «закон», яке робить Л.Т. Шевчук. Вона акцентує увагу на тому, що «необхідні, істотні, стійкі, такі, що постійно повторюються відношення між явищами в природі та суспільстві, – це реальні закони, а відображення реальних законів системою

понять тієї чи іншої галузі знань – це наукові закони» [537, с. 109].

Зазначимо, що широкоаспектне тлумачення розвитку в контексті філософських поглядів представлено в працях Г. Берегової, В. Бранського, Б. Грушина, А. Назаретяна, О. Петриченка, С. Сегеди, О. Шаблія, Л. Шевчук та ін. Якщо подивитися на розвиток загалом та на монорозвиток зокрема крізь призму закону у найширшому його розумінні, то стає очевидною його універсальність. Цей висновок підтверджується, якщо розглянути розвиток у контексті трьох основних законів діалектики, які є всезагальними законами, а саме: закону єдності і боротьби протилежностей, закону взаємного переходу кількісних і якісних змін і закону заперечення заперечення (табл. 2.2.).

Як відзначається у всіх довідкових виданнях та основоположних філософських працях, категорії діалектики фіксують, відображають всезагальне і не беруть до уваги конкретне, унікальне, відмінне, що засвідчує про високий рівень абстрагування при окресленні суті категорій (наприклад, категорія «матерія» тлумачиться як найбільш загальний атрибут навколишньої дійсності, котрий засвідчує її об'єктивну реальність незалежно від волі і свідомості людини). Оскільки, основними категоріями діалектики вважають «буття, матерія, рух, розвиток, простір, час, суперечність, антагонізм, кількість, якість, міра, стрибок, заперечення, становлення, одиничне і загальне, причина і наслідок, форма і зміст, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, частина і ціле, система, структура, елемент і т.д.» [499], серед яких категорія «розвиток» – на чільному місці, то це є ще одним своєрідним підтвердженням такої риси процесу розвитку загалом і монорозвитку зокрема, як всезагальність.

Якщо взяти до уваги обраний об'єкт для дослідження у наших наукових пошуках, то в першу чергу слід його окреслити в діалектичному аспекті як одиничне (монорозвиток), тобто як розвиток окремого предмета, речі, явища, події, факту, які «характеризуються відповідними просторовими і часовими межами, відповідною визначеністю» [499].

### Характеристика розвитку в контексті трьох основних законів діалектики\*

Назва основного закону діалектики	Суть основного закону діалектики	Суть розвитку як процесу крізь призму основного закону діалектики
Закон єдності і боротьби протилежностей	Виходячи з всезагального характеру діалектичної суперечності, всі предмети, процеси, явища суперечливі (тотожні і нетотожні собі). Це означає, що вони складаються з однієї чи більше пар протилежностей: полярних начал (плюс і мінус, притягування і відштовхування, асиміляція і дисиміляція, ворогуючі сторони у війні, гуманне й антигуманне, прекрасне й потворне, істина й омана та ін.). Вони не лише взаємовиключають, але й передбачають, взаємообумовлюють одна одну. Протилежності – це основні тенденції, сторони, властивості предметів, процесів, явищ (систем). Їх співвідношення можуть бути різними (залежно від ступеня їх гостроти тощо). Це залежить від сили взаємодії протилежностей, яка обумовлюється додаванням чи відніманням до (від) однієї з них певної кількості матерії чи енергії. Залежно від цього й визначаються форми відношень між протилежностями (тотожність, відмінність чи ін.).	найважливішою умовою, що породжує розвиток, є діалектична суперечність. Закон єдності і боротьби протилежностей вказує на джерело руху, розвитку предметів, процесів і явищ.
Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін	Якість виступає вже у спогляданні як діалектична єдність, різноманітність властивостей речі. Як категорія вона фіксує не лише щось окреме, що існує самостійно, а й будь-який момент у розвитку речі. Водночас, категорія якості фіксує одну з перших і найпростіших сходинок пізнання. Тому система цих сходинок, що моделюються матеріалістичною діалектикою, виконує важливу методологічну роль. Перехід від однієї якості до іншої відбувається у формі «стрибка». За способом здійснення вони поділяються на швидкі (часто – вибухові) й поступові.	розкриває найзагальніший механізм розвитку. Показує, як відбувається розвиток. Якщо еволюціоністська концепція розвитку абсолютизує кількісні зміни, ігноруючи якісні, а інша (теж метафізична) концепція зводить розвиток лише до якісних змін (вибухів, катастроф, стрибків), то діалектико-матеріалістична концепція розвитку, науково описуючи зв'язок між названими моментами, враховує як еволюційний (кількісний), так і революційний (якісний) моменти розвитку.
Закон заперечення заперечення	Діалектичне заперечення включає в себе триєдиний процес: деструкцію (руйнування, подолання тощо) попереднього, кумуляції (часткове збереження, спадкоємність, наступність) і конструкцію (формування, творення нового).	вказує на напрям і форми розвитку, на єдність сталості й змінності, на виникнення нового на основі певних моментів старого. Його структура розкриває: 1) безперервність процесу розвитку, яка визначається тим, що будь-яка якість «старіє» і входить у суперечність з новим; 2) заперечення першого заперечення вказує на те, що другим запереченням якість, яка була піддана запереченню у вихідному пункті, ніби поновлюється на новому, вищому ступені. Тому заперечення заперечення в ході розвитку є виразом нездоланності нового й поступального характеру розвитку

\* складено автором за [499]



Очевидно, що у нашому випадку загальним є просто розвиток як нескінченна сукупність монопроцесів чи процесів монорозвитку. Саме такий погляд на об'єкт нашого дослідження підтверджує, на нашу думку, те, що «одиничне і загальне є єдністю протилежностей; одиничне існує як таке, окремо, а загальне ж не існує як таке, окремо; воно існує через одиничне як його момент» [499]. Безумовно, одиничне, окреме, маємо на увазі монорозвиток, за своїм змістом, проявом багатше від загального (розвиток як сукупність монорозвиткових процесів), яке є абстрактним.

При цьому не можна заперечити, що «загальне глибше розкриває зміст, сутність речі» [499]. Тобто, просто розвиток глибше розкриває сутність монорозвитку як одиничного чи окремішнього процесу.

При дослідженні монорозвитку важливо взяти до уваги, що «проміжною категорією між одиничним і загальним є поняття «особливе», яке відображає момент суперечливої єдності загального і одиничного; особливе – це те, що є загальним у відношенні до одиничного і одиничним у відношенні до загального» [499]. Наведемо приклад, який ілюструє взаємозв'язок між одиничним, особливим і загальним в контексті наших наукових пошуків: розвиток школи в мікрорайоні як монорозвиток – одиничне; розвиток освіти – особливе; розвиток соціальної сфери – загальне.

Отже, і у нашому випадку відмінність між загальним, особливим і одиничним є відносною: досліджуючи процес розвитку школи як монорозвиток ми зможемо мати уяву не тільки про розвиток освіти (особливе), але і про розвиток соціальної сфери (загальне) загалом.

Зазначимо, що три загальні діалектичні закони взаємопов'язані з дією таких всезагальних реальних законів розвитку як циклічності розвитку і системності розвитку. Врахування циклічності розвитку в будь-яких наукових дослідженнях загалом є імперативом: без цього неможливо досягнути адекватних реаліям дійсності результатів. Але, як зазначає М. Гонтарь,

«потенціал циклічного підходу особливо значущий в умовах глобалізації та регіоналізації» [81]. Цілком погоджуючись з цим твердженням, наголосимо, що, очевидно, такий потенціал є архіважливим в суспільно-географічній науці.

Шевчук Л. окреслила циклічність розвитку і системність як найважливіші всезагальні реальні закони, що діють незалежно від волі людей [533, с. 19.; 537, с. 111]. Вона розкриває з класичних позицій суть закону циклічності розвитку як повторюваність подібної ситуації через певні проміжки часу, зазначаючи, що час від початку ситуації до нового початку подібної ситуації після завершення попередньої називається циклом. Зокрема, Л. Шевчук використовує класичний підхід для характеристики циклів, а саме: усі цикли розпадаються на подібні періоди – фази, класичний цикл складається з чотирьох фаз: виникнення, росту, занепаду, загибелі (кризи); циклічність ієрархічна; кожен цикл складається з менших циклів, тобто мають місце цикли в циклах і водночас, є складовою частиною циклу вищого рівня; ієрархічність циклічності – це поєднання перервності та безперервності явищ, процесів, життєдіяльності [537, с. 111-112].

Суспільно-географічні цикли чи цикли суспільно-географічного розвитку формуються синергетичним взаємопроникненням політичних, соціальних, економічних, екологічних та інших циклів. Так, найпоширенішими економічними циклами чи циклами ділової активності вважаються: короткі сезонні; короткі цикли Крума (3-5 років); середні цикли Сміта (17-18 років); довгі цикли Кондратьєва (50-60 років).

Вважаємо, що важливість потенціалу використання циклічного підходу в просторовому аналізі розвитку суспільно-географічних утворень в сучасних умовах обумовлений об'єктивністю циклічного характеру природних, демографічних, культурних процесів, які є постійно діючими факторами просторового розвитку тих чи інших територіальних утворень. Подібні думки пронизують праці сучасних корифеїв російської суспільно-географічної науки. Цікавими в цьому аспекті є праці «Простір циклів» за редакцією В. Бабуріна та П. Чистякова [346]; «Просторово-часова парадигма в географії» Є. Анімаци та

М. Шаригіна [7]; «Деякі питання загальної теорії циклів» Ю. Леденева та ін. [186]. В зазначених роботах географів досліджуються найрізноманітніші аспекти суспільно-географічної дійсності з огляду на циклічність розвитку і робляться висновки про наслідки такого розвитку на окремих його етапах. Зокрема, М. Гонтарь в роботі «Циклічність макрорегіонального економічного розвитку: фактори формування, особливості, пріоритети врахування» підкреслює, що суспільно географічні дослідження дозволили виявити наступне: в наш час активно в формується нова функціональна структура міст з орієнтацією на ринок, що автоматично закладає в систему чинників динаміки міських поселень циклічні фактори. При цьому, він наголошує, що ця закономірність працює і для столиць, і для мономіст, і для обласних центрів [81].

Шевчук Л. ілюструє дію закону циклічності в суспільно-географічній науці розвитком людини, яка є об'єктом вивчення суспільної географії. Наведемо дослівно її приклад «Людина народжується (фаза виникнення), розвивається (фаза росту), старіє (фаза занепаду) і помирає (фаза загибелі). Життя однієї людини можна розглядати як малий цикл. Його завершення є свідченням перервності життя. Але малий цикл (життя однієї людини) становить складовий елемент середнього циклу (родини), який у свою чергу виступає елементом великого циклу (етносу), що входить до складу надвеликого циклу (цивілізації). Існування циклів вищого порядку – свідчення безперервності життя» [537, с. 111-112].

На наш погляд, цей приклад є чудовим зразком процесу монорозвитку, звичайно, у абстрагованій формі. На жаль, Л. Шевчук при наведенні цього прикладу нічого не говорить, про так звані точки біфуркації, без яких неможливе забезпечення безперервності процесу монорозвитку. Точки біфуркації виникають, як правило, при зміні усталеного режиму існування (функціонування), тобто при переході системи, явища, процесу на новий якісний рівень розвитку. Як зазначає О. Музика, термін «біфуркація» «походить від лат. «bifurcus» – роздвоєний і вживається в широкому сенсі для

позначення всіляких якісних перебудов або метаморфоз різних об'єктів при зміні параметрів, від яких вони залежать» [231, с. 87].

Отже, якщо говорити про розвиток людини як про монорозвиток, то народження нею дитини є точкою біфуркації, яка змінить якісно сім'ю, родину і навіть суспільство загалом, оскільки відбудеться зміна усталеного руху розвитку самої людини. Таку зміну, абстрагуючись, з повним правом можемо назвати біфуркаційним значенням параметра (або точкою біфуркації) монорозвитку людини, а саму перебудову – біфуркацією. При безперервній зміні параметрів, наприклад, при народженні кількох дітей, виникнуть так звані каскади біфуркацій. Процес монорозвитку розгалужується, стає складним, набирає нової якості і знову диференціюється на окремі процеси монорозвитку (нагадаємо, що ми беремо до уваги умови високого рівня абстрагування). Отже, каскад біфуркацій спочатку провокує хаос, але опісля переходить в стадію усталення до появи нових точок біфуркацій.

Отже, монорозвиток через точки біфуркації перетворюється в сукупність процесів монорозвитку, які стають на певний час окремими процесами монорозвитку від конкретних до чергових точок біфуркації.

Сказане засвідчує, що закон циклічності безглуздо розглядати без закону системності, який полягає, у тому «що світ, у якому ми живемо, є сукупність ієрархічно впорядкованих систем. Під системою розуміють множину пов'язаних між собою елементів, причому ця множина володіє стійкістю, автономністю і такими новими якостями, яких не мають окремі елементи, але які дають змогу реалізувати головну ціль існування системи. Так, людина може бути елементом систем сім'я, соціальний об'єкт (лікарня, супермаркет тощо), місто, національний комплекс. Зазвичай, системи подібні (аналогічними) між собою. Однотипні системи мають подібні пропорції між їх елементами» [537, с.111-112]. Шевчук Л.Т. підкреслює, що «закон циклічності та закон системності надзвичайно взаємопов'язані й ніби переплітаються один з одним: на кожному рівні системної ієрархії розвиток відбувається за власними

циклами, і чим більші масштаби системи, тим триваліші цикли» [537, с.111-112].

Безумовно, є й інші всезагальні закони, яким не можна нехтувати в будь-яких дослідженнях, в тому числі й в такому, як наше. Наприклад, Г. Берегова не тільки виокремлює такі «загальні закони Всесвіту», як «рух, енергообмін, загальна взаємодія, логічність, всеєдність, критичність маси, неповторність і невизначеність», але й акцентує увагу на тому, що вони «визначають існування нашої світобудови від народження й до повернення в єдине енергетичне поле». Берегова Г. підкреслює, що «засвоєння знань про загальні закони всесвіту (про утворення й розвиток Землі) й усвідомлення сутності їхніх виявів необхідні людині для розуміння місця будь-якого явища в загальній картині процесів світобудови та його післядії в загальному ланцюзі явищ» [28].

Таким чином, здійснений нами логіко-нарративний аналіз процесів розвитку в світлі всезагальних законів дозволяє зробити висновок про те, що процеси монорозвитку є всезагальними. Врахування того, що все існуюче підпорядковується дії закону боротьби протилежностей, підводить нас до думки, що оскільки процеси монорозвитку є, з одного боку, всезагальними, то з іншого боку вони повинні мати крайньо протилежні характеристики, тобто вони мають бути, очевидно, обмеженими чи маргінальними.

Зазначимо, що маргінальність тлумачиться в науковій літературі в кількох аспектах, але всі вони, як правило пов'язані з соціальними аспектами життєдіяльності людини, чи з розташуванням об'єктів, процесів, явищ в просторі. Походження терміну «маргінальність» пов'язують з позначення записів, нотаток на полях, що межували з друкованим текстом, які в робочому порядку використовувались після появи друкарства. Інша версія походження терміну «маргінальність» – його ув'язка з географічною назвою Маргіана (гр. «Margiane», ст. перс. «Маргуш»). Так називали стародавню область в Середній Азії, яка була розташована по руслу річки Мургаб (нині південний схід Туркменістану і північ Афганістану) [454, с. 11].

В наш час маргінальність тлумачать дещо по-іншому. Так, у словнику

іншомовних соціокультурних термінів «Словопедії» маргінальність (від лат. «побічний») розкривається як «характеристика соціальних явищ, які виникають у результаті розширення нормативно – ціннісних систем, найчастіше з маргінальністю пов'язують порушення соціальної регуляції поведінки, а також викликані ними прояви асоціальності та негативні психічні стани» [207].

Дещо вужче маргінальність розглядається в енциклопедії сучасної України. У цьому джерелі й походження цього слова (від нім. «Marginal», з лат. «margo» – край, межа) розглядається по-іншому. Отже, маргінальність, згідно з енциклопедією сучасної України, – це «характеристика явищ, що виникають у процесі взаємодії різних культур, соціальних спільнот, у результаті чого частина соціальних суб'єктів у суспільстві потрапляє за межі усталених структур» [206].

Томчук-Пономаренко Н. В. підкреслює, що термін «маргіна» прийшов до нас з німецької мови, а в німецьку мову він проник з французької – «маргінал», і акцентує увагу на тому, що якщо подивитись на маргінала «з точки зору соціології, то це – людина, яка від своєї соціальної групи відійшла, але в ніяку іншу не увійшла» [454]. У згаданому аспекті термін «маргінал» має низку синонімів. Зокрема, в англійській мові синонімами є такі терміни, як аутсайдер, ізгой, чужий, побічний. Більшість дослідників сходиться на тому, що поняття «маргінал» ввів у науковий понятійно-термінологічний апарат американський соціолог Р. Парк (1928) в процесі вивчення становища мігрантів, мулатів та інших «культурних гібридів», їхньої адаптованості в умовах різних культур, що конфліктують [435].

Більшість досліджень, проведених у такому ракурсі і в окресленому напрямі дозволяють дійти висновку, що маргіналізація людини, це широкоплановий процес, який проявляється у її зовнішньому і внутрішньому світі. Цей процес формується такими процесами монорозвитку особистості, як заниження особистої цінності, уникнення невизначеності, гіперболізація негативного відношення до себе інших людей та ін. В результаті формується

новий культурний тип людини, з проміжним місцем в соціокультурній спільноті. Це проміжне місце визначається, з одного боку, середовищем переплетення різних культур і симбіотичного виникнення маргінальної культури, а з другого боку – положенням в соціальній структурі суспільства.

Цікаво, що в сучасній науковій спеціальній літературі різних галузей знань опис такого проміжного місця зводиться до загострених негативно-деструктивних характеристик. Наприклад, в соціологічній літературі, як зазначає Н. Томчук-Пономаренко: «маргіналами називаються люди, які через різні обставини опинились на узбіччі соціальної організації суспільства, втратили або втрачають зв'язок з виробництвом, відчують глибокі деструктивні зміни у соціальному та психологічному становищі; їх маргінальність проявляється в тому, що, знаходячись на межі між різними соціальними групами, вони характеризуються неоднорідними, часто конфліктуючими сукупностями» [454, с. 11]. Базуючись на сказаному, зроблено цілком правомірні висновки, що «маргіналізація – це процес зростання чисельності та посилення впливу маргінальних груп у суспільстві», а його «найхарактернішою ознакою» є те, що воно відбувається «за певними соціально-економічними межами: межею малозабезпеченості або межами, що відповідно окреслюють інші численні соціальні периферії» [454, с. 11].

Вважаємо, що якщо абстрагуватися на всезагальному рівні, то маргіналізацію можна розглядати, як процес монорозвитку. Отже, з одного боку, процес монорозвитку є всезагальним, а з іншого боку, він є маргінальним. На цьому прикладі проявляється очевидність дії закону заперечення заперечення. Але, наведені вище приклади маргінальності є конкретними і надто «вузькоспеціалізованими». Всі вони стосуються самої людини та її поведінки в суспільстві. Так, величезний пласт досліджень, присвячених маргінальності, здійснено в рамках соціологічної науки. Пілецька Л. зауважує, що вивченню проблем маргінальності, маргінальної ситуації, маргінального статусу, маргінальної ролі, характеристик і типів, умов і стадій маргінальності

присвятили свої роботи як зарубіжні дослідники (Е. Стоунквіст, Т. Веблен, Т. Шибутані, У. Самнер, А. Фарж, Б. Манчіні, М. Голдберг, Р. Мертон), так і вчені радянського періоду та пострадянських країн, в тому числі й українські вчені (Є. Стариков, Є. Рашковський, Б. Шапталов, В. Муляр, А. Атоян, З. Голенкова, О. Ігітханян, В. Шапінський, І. Казарінова, І. Прибиткова, І. Попова, О. Черниш, М. Черниш, Є. Головаха та інші) [320], які, по суті, уточнили і розширили концепцію маргінальної людини Р. Парка та зуміли застосувати її до вивчення різноманітних соціальних процесів. Зазначимо, що внесок цих вчених є значно більшим, оскільки висновки з цих праць можна не тільки використати в суспільно-географічній науці, але й використати для розкриття нових ракурсів всезагального розуміння поняття маргінальності.

Крім того, маргінальність розглядається, як правило в негативному контексті. Висновки переважно однозначні: «маргінальність є небажаним явищем для життя суспільства, потребує визначення причин її появи, умов її існування і поширення в суспільстві, а також відшукування дієвих шляхів її подолання» [149]. Але, якщо взяти до уваги, що маргінальність – це межа, а будь-яка межа може бути нижня (негативна) і верхня (позитивна), то такі висновки звужують поле дослідження. У будь-якому суспільстві є геніальні люди, які володіють феноменальними здібностями і ведуть специфічний спосіб життя, незрозумілий пересічним громадянам. І це також є маргіналізм, який необхідно вивчати.

Немає сумнівів у тому, що маргінальність як процес монорозвитку, з огляду на об'єкт і предмет нашого дослідження, необхідно розглянути у якнайширшому сенсі. Для цього, очевидно, необхідно застосувати, насамперед, порівняння. Адже, частково, досвід «застосування певних порівняльних характеристик та показників рівня життя, що віддзеркалюють якісні особливості цього межового або проміжного стану існування конкретної людини, групи людей чи певної соціальної спільноти (економічної, соціально-класової, демографічної, національно-культурної тощо) відносно основних



параметрів життєдіяльності тих верств населення країни, які є домінуючими у суспільстві», вже є [454, с. 11]. Завдяки йому, Н. Томчук-Пономаренко визначає статус «маргіналів» як людей, котрі займають «особливе економічно-периферійне або соціально-полярне становище у суспільстві», тобто «перебувають на економічному та соціальному узбіччі».

Дуже важливо виявити міру прояву маргінальності, тобто якусь її величину. Це завдання є вкрай складним. На сьогоднішній день конкретних мірників маргінальності нема. У науковій літературі переважають твердження такого типу: «міра прояву маргінальності залежить від того, чи є соціальна ситуація, у якій перебуває індивід, постійною...» [320]. Звичайно, можна говорити про вимірювання маргінальності за допомогою соціологічних методів. Не можна скидати з рахунку і математичні методи. Досить згадати слова Х. Стівена: «Усе, що можна робити, – це знаходити математичні моделі, що описують Всесвіт, у якому ми живемо» [505, с. 68], які підтверджуються К. Зарубицьким: «світ підкоряється законам, які за допомогою математики можуть бути доступні розуму» [131]. Але пошуки методів і методик для оцінки маргінальності є вкрай важливими з огляду на необхідність поліпшення соціально-економічної ситуації в світі загалом і в Україні зокрема.

Підібрані нами методи будуть використані для окреслення всезагальності і маргінальності процесів монорозвитку далі, по ходу викладення результатів роботи. А зараз підсумуємо логіко-нарративні міркування стосовно результатів застосування методологічних підходів до дослідження проявів маргінальності крізь призму окремих галузей знань і крізь призму універсальності дії всезагальних законів (табл. 2.3.).

Підсумовуючи наголосимо, що процесам монорозвитку в полі філософських законів властиві такі риси, як універсальність і маргінальність. Ці риси є феноменальними.

Вважаємо, що універсальність процесів розвитку загалом і монорозвитку зокрема полягає в тому, що вони є характерними для існування всіх об'єктів і

явищ в земній системі координат. Їх вивчення набирає специфіки тої галузі знань, в рамках якої воно здійснюється.

Таблиця 2.3.

**Методологічні підходи до дослідження проявів маргінальності крізь призму окремих галузей знань і крізь призму їх універсальності**

<b>Перелік методологічних підходів</b>	<b>Методологічні підходи до вивчення проявів маргінального стану існування людини в контексті соціально-економічних аспектів за В.О. Мандибуруо*</b>	<b>Методологічні підходи до дослідження проявів маргінальної діяльності людини в контексті суспільної географії за Н.М. Смочко**</b>	<b>Методологічні підходи до дослідження універсальності маргінальних проявів процесів монорозвитку за Н.М. Смочко**</b>
Перший методологічний підхід	визначення стану маргінальності за економічною ознакою	визначення стану маргінальності за суспільно-географічною ознакою	визначення маргінальності за положенням в геопросторово-часовій системі координат
Другий методологічний підхід	визначення стану маргінальності за тими ознаками та проявами, що є найбільш характерними для антисуспільного способу життя особи, та врахування нелегітимних шляхів добування коштів, а також кримінальних джерел їх надходжень, що забезпечують існування цієї соціально-суспільної групи	визначення маргінальності соціально-географічних груп населення за негативними ознаками і негативними результатами їх діяльності	визначення маргінальності об'єктів, явищ, процесів за їх негативними та позитивними ознаками, виходячи з антропоцентричних позицій
Третій методологічний підхід	виявлення ознак, що свідчать про набуття особою особливого статусу «соціального мігранта» або «суспільного декласанта»	визначення маргінальності на основі виявлення суспільно-географічних акультураційних негативів у осіб чи груп населення в результаті будь-яких міграційних рухів	визначення маргінальності на основі вивчення переміщення об'єктів, явищ, процесів в часі та просторі
Четвертий методологічний підхід	базується на використанні тих проявів межових (полосних) демографічно-фізіологічних ознак, що за певних умов або на певних етапах життя властиві особі та вирішальним чином впливають на її суспільний статус та стан забезпеченості	виявлення меж універсальності і маргінальності, що базується на канонах суспільно-географічної науки	виявлення для об'єктів, явищ, процесів меж універсальності і маргінальності, що базується на канонах всезагальних законів

\* складено автором за: [204].

\*\* розроблено автором

В рамках суспільної географії потрібно використовувати специфічні методологічні підходи і методи, властиві для цієї галузі знань, які мають адекватно відобразити універсальність процесів розвитку загалом і монорозвитку зокрема, на різних ієрархічних рівнях: глобальному, регіональному і локальному.

Аналогічне можна сказати і про маргінальність. Але, при цьому, маргінальності також властива всезагальність. Це означає, що маргінальність не є прерогативою тільки людини, людської поведінки чи поведінки соціуму. Адже, маргінальності властиві такі атрибути як межевість і периферійність. Це означає, що будь-які явища, об'єкти, процеси можуть бути на межі та характеризуватися периферійністю. Але, це в жодному разі не означає, що маргінальність – це тільки негатив. Другий полюс маргінальності – позитив. Отже, маргінальність може бути як деструктивною, так і конструктивною. У таблиці 2.3. наведено запропоновані нами на основі використання логіко-нарративного аналізу методологічні підходи до дослідження універсальності маргінальних проявів процесів монорозвитку. Вони будуть апробовані нами в подальших розділах роботи.

### **2.3. Монорозвиток та формування систем монорозвитку в світлі законів і закономірностей суспільної географії**

Формування територіальних систем монорозвитку розглядається нами як складова суспільно-просторового процесу, то відповідно їх утворення та розвиток, відбувається згідно з **географічними законами**, які визначають просторову будову, структуру та динаміку їх розвитку. Як вважає С. Нимнік (1984), – «це закони формування і переформування географічних відносин і їх систем (мереж географічних відносин) під час географічних процесів і в результаті їх дії», тобто це «закони функціонування і розвитку структури географічного простору, що визначають перебіг географічних процесів, які

відбуваються в ньому» [219, с. 92]. Основним законом вона вважає процес суспільно-географічного системоформування, а особливими – закони просторової концентрації і комплексоформування, просторової інтеграції та диференціації [219, с. 201].

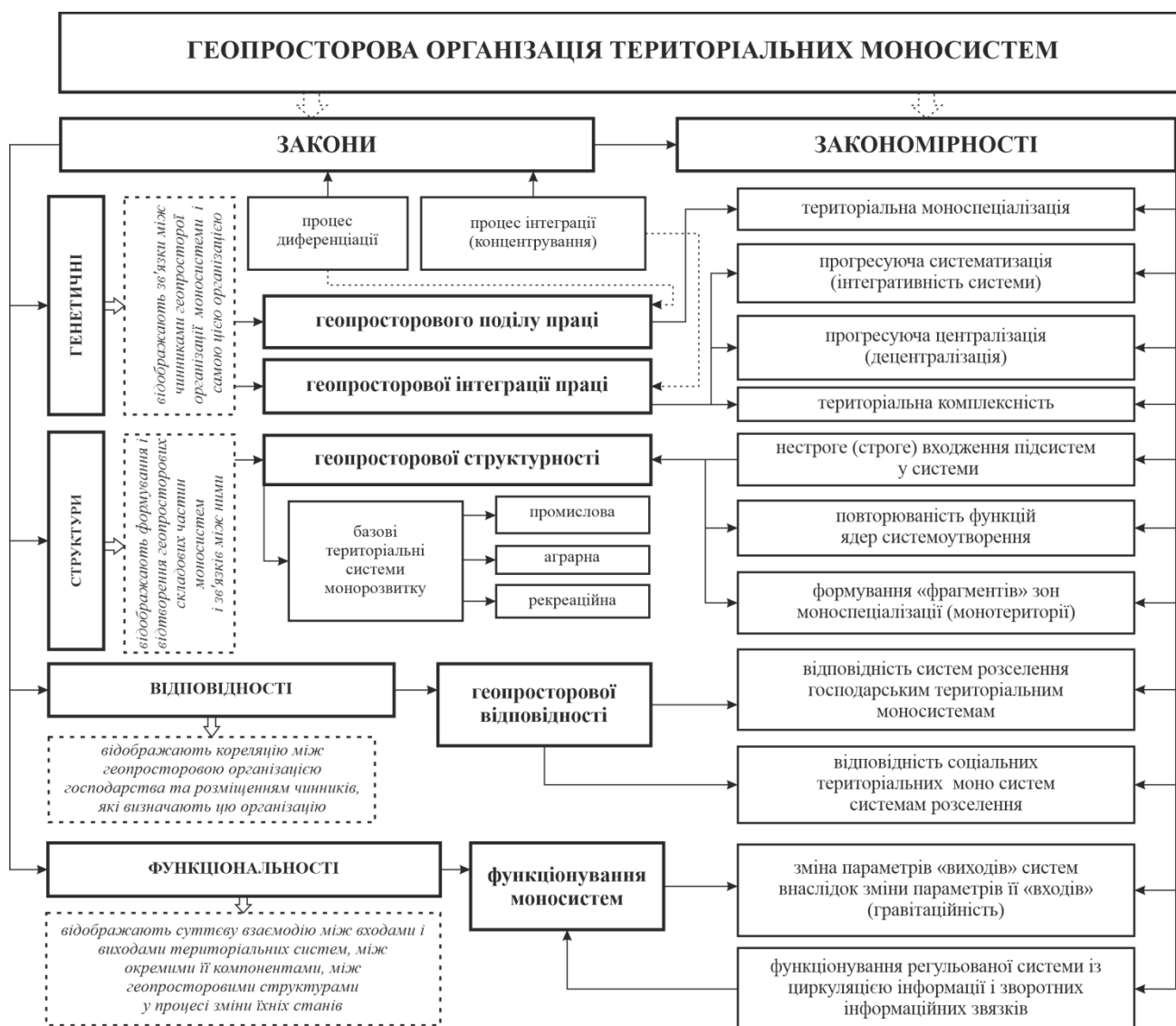
В українській суспільній географії існують різні підходи до виділення суспільно-географічних законів (М. Паламарчук, М. Пістун, О. Шаблій, 1980; 1990; 2001; С. Мороз, 1997; М. Багров, 2002; С. Іщук, 2002; О. Топчієв, 2005 та ін.). Так, на думку С. Мороза, на суспільну географію поширюються загальні закони природи і суспільства [228], М. Багров формулює закони у контексті глобальних проблем людства, а О. Шаблій розглядає систему законів з погляду генетики, структурності, відповідності та функціональності, в основі яких є тип геопросторових відносин (зв'язків) між явищами, предметами і процесами [521, с. 225-226].

Конкретними проявами дії законів є закономірності. У цьому відношенні не можна не погодитися з твердженням П. Бакланова, що «категорія закону містить в собі сутність явища. Категорія закономірності відображає найбільш стійку тенденцію реалізації цієї сутності. У зв'язку з цим закономірності конкретніші, вузькі і мінливі, ніж закони» [14, с. 26]. Безумовно, виявлення закономірностей відповідає емпіричному етапу пізнання, а законів – теоретичному. Відповідно, часовим проявом законів є закономірності, а суспільно-географічних законів – суспільно-географічні закономірності просторового розвитку. Як зауважує С. Ниммик (1984), географічні закономірності – «це загальні закони формування географічних відносин та їхніх систем» [219, с. 92].

На думку українських вчених-географів, у суспільній географії закономірність – «це частковий прояв закону чи ще не «розпізнаний» не встановлений закон» (О. Топчієв, 2005) [470, с. 12]; «це форма прояву системи законів у певній галузі знання, її зміст не слід ототожнювати із звичайними функціональними залежностями» (М. Пістун, 2010) [321, с. 12], а відтак

обґрунтування закономірностей регіонального розвитку можна трактувати як вищий рівень теоретичного осмислення у суспільній географії (К. Мезенцев, 2005) [216, с. 110]. Суспільно-географічні закономірності формування територіальних моносистем характеризують принципові особливості їх побудови, функціонування та просторового монорозвитку.

Обґрунтована О. Шаблієм система законів і закономірностей суспільної географії, є найбільш прийнятною для дослідження територіальних систем в умовах монорозвитку, і відповідно, визначення просторово-часових закономірностей розвитку та функціонування моносистем (рис. 2.1.) [521, с. 226-227].



**Рис. 2.1. Закони і закономірності геопросторової організації територіальних моносистем\***

\*розроблено автором за: [521, с. 221-247; 134, с. 90-96]

До найважливіших **генетичних суспільно-географічних законів** віднесено: закон геопросторового поділу праці та закон геопросторової інтеграції праці, які виступають основою утворення територіальних систем (в т.ч. моносистем як виду територіальних систем) та розглядаються як стійкі, незмінні відображення суттєвих геопросторових відношень і зв'язків між чинниками геопросторової організації територіальних моносистем і територіальними результатами їхнього впливу – самими моносистемами.

Найважливішими **чинниками територіальної організації моносистем**, що зумовлюють дію генетичних законів і закономірностей є:

– *природно-географічний*, що вказує на специфіку геопросторового розміщення і розподіл природно-ресурсного потенціалу моносистеми;

– *екологічний (екологічні обмеження, екобезпека)*, що передбачає здійснення раціональної господарської діяльності, збереження й оптимізацію середовища функціонування моносистеми, забезпечення помірною суспільного споживання шляхом посиленого екомоніторингу за експлуатацією ресурсів моносистеми;

– *демографічний, в т.ч. працересурсний*, який відображає природний та міграційних рух населення, статеву-вікову структуру населення, працересурсний потенціал, систему розселення;

– *соціальний*, що характеризує геопросторові відмінності у соціально-класовій структурі населення, рівні прибутків, розподілі багатства, рівні життя, тощо;

– існуюча, історично сформована *геопросторова організація виробництва*;

– *економіко-географічне* (в тому числі транспортно-географічне, транскордонне і сусідське) *положення* моносистеми [521, с. 227-229].

**Закон геопросторового поділу праці** проявляється за умови зосередження господарської діяльності та природокористування на територіях, які мають для цього найсприятливіші природні і суспільні умови, як з точки

зору наявності та поєднання ресурсів, так і їх найефективнішої експлуатації як ринкового продукту. Адже, в основі закону геопросторового поділу праці лежить закон вартості, що обумовлює взаємозалежність між вартістю виробництва продукту (послуги) в межах однієї території і її транспортування в іншу територію (причому вартість повинна бути меншою) та вартістю її виробництва у іншій, у яку транспортують продукт (послугу) території. Таким чином, дія закону геопросторового поділу праці простежується в межах базових систем монорозвитку, сутність якого полягає в спеціалізації системи, що характеризується підвищеною концентрацією виготовлення продукту чи наданні тих послуг, які є основою для їх споживання, раціональної організації праці (*закономірність територіальної моноспеціалізації*).

Територіальну моноспеціалізацію визначають за допомогою індексу локалізації, який є відношенням частки певного виробництва регіону до загального виробничого показника у його суперсистемі [521, с. 231].

Різномасштабність проявів дії закону геопросторового поділу праці і закономірності територіальної моноспеціалізації призводить до:

- закріплення виробництв за певними територіями відповідно наявних природних, економічних, соціальних та інших переваг, сприяє раціональному і економічно ефективному їх використанню;
- становлення і розвитку товарних відносин і товарного виробництва, підвищенню продуктивності суспільної праці;
- виникнення, формування і функціонування базових територіальних систем монорозвитку: промислових, аграрних, рекреаційних як форм зосередження людської діяльності;
- виділення ієрархічних рівнів територіальних систем монорозвитку: глобальний, національний, регіональний та локальний [487].

Основа для розуміння рівнів територіального поділу праці була закладена ще М. Баранським (1980) [19], тобто крім територіальних ієрархічних рівнів, він ще розрізняв його види: абсолютний (коли на даній конкретній території

неможливе виробництво необхідної продукції) та відносний (коли виробництво товару в сприятливих районах значно дешевше, ніж в районах споживання цього продукту).

**Закон геопросторової інтеграції** зумовлює поглиблення геопросторового поділу праці і інтеграційних процесів. Зв'язки між елементами моносистеми стають все тіснішими, спостерігається зменшення самостійності (автономності) елементів моносистеми, відбувається диференціація та об'єднання її компонентів навколо ядра системоутворення (*закономірність прогресуючої систематизації*)[194; 134]. При цьому відбувається розширення масштабів і укрупнення виробництва, ускладнення структури моносистеми і пошук нових ефектів синергії. Наявність прогресуючої систематизації обумовлює концентрацію елементів моносистеми, їх внутрішню виробничо-економічну та соціально-обслуговуючу зв'язаність і відповідно, інтенсифікацію конкурентної боротьби за допомогою інновацій [66].

Зокрема, в аграрній системі монорозвитку за напрямом інтеграційних зв'язків виділяється вертикальна інтеграція, що виражається в об'єднанні виробників, які функціонують на послідовних стадіях одного виробничого ланцюга (в одному випадку – інтеграція переробників сільськогосподарської продукції, операторів аграрного ринку, а в іншому – постачальників палива, насіння, добрив і послуг для сільгоспвиробників). Горизонтально інтегровані формування створюються в результаті об'єднання підприємств, які знаходяться на одному рівні продовольчого ланцюга, наприклад сильних і неплатоспроможних сільськогосподарських підприємств. Диверсифіковані інтегровані структури в агропромисловій сфері формуються при об'єднанні сільськогосподарських підприємств з організаціями не пов'язаними з сільським господарством єдиним технологічним процесом. У сучасному сільському господарстві це в основному машинобудівні, транспортні, підприємства легкої промисловості, сировинного комплексу та інші, за участю яких створюються конгломерати, діючі на декількох не пов'язаних між собою ринках [23, с. 262].



В рекреаційних моносистемах зростання попиту (як поступальний процес, обумовлений внутрішньою логікою, так і пов'язаний з кон'юктурою ринку) призводить до концентрації виробництва турпродукту, де простежуються гравітаційні просторові процеси тяжіння виробників-продуцентів туристичних послуг (послуг розміщення, екскурсійного обслуговування, дозвілля, харчування та інших складових гостинності) до місцевих територіально-рекреаційних систем як до джерел туристичних і трудових ресурсів, та посередницької діяльності з формування комплексного турпродукту – до місць концентрації споживачів [194]. Тобто, відбувається процеси об'єднання (інтеграції) елементів системи та ускладнення структури підсистем, що характеризуються ефектом «стягування», обумовленим переміщенням туристів від місця проживання (та, як частковий варіант, придбання комплексного туру) до місця проведення дозвілля, яке в даному випадку є «фокусом» споживчих уподобань (туристичної мотивації). Цей ефект закріплюється формуванням просторово виражених в транспортній інфраструктурі туристичних коридорів [194].

Таким чином, процес територіальної інтеграції (концентрації) господарської діяльності проявляється формуванням ядра моносистеми, концентрацією його господарської діяльності, величина та зв'язність якого обумовлена фінансовими та інформаційно-технологічними можливостями монотериторії, що супроводжується територіальним розширенням ядра (центру) системоутворення, ускладненням його функцій, посиленням внутрішньої зв'язності елементів, компонентів, підсистем, що в результаті призводить утворення локальних моносистем різної типології та ієрархічного рівня, що характеризуються цілісністю територіальної організації виробництва і системи розселення (*закономірність наростання прогресуючої централізації*).

Як зазначає О. Любіцева, прогресуюча централізація туристичного процесу визначається зростанням територіальної концентрації та спеціалізації структурних компонентів індустрії туризму, що проявляється у формуванні

ядер концентрації туристичної діяльності, тобто ядер локальних рекреаційних моносистем, і зафіксована рухом туристичних потоків певної інтенсивності у певних напрямках (туристичними коридорами). Наявні гравітаційні процеси проявляються формуванням геопросторового каркасу туристичного ринку, де ядра різного порядку і рівня сформованості зв'язані між собою інфраструктурними полімагістральними транспортно-логістичними сервісними коридорами та можуть бути стихійними, тобто носити хаотичний характер або планованими і впорядкованими. [192]

Закон геопросторової інтеграції праці проявляється через *закономірність територіальної комплексності* і є однією з найважливіших форм інтеграції на різних геопросторових рівнях моносистем та розглядалися в наукових роботах В. Кістанова (1968) [169], М. Паламарчука (1968, 1998), О. Шаблія (1978, 1981, 2003), О. Заставецької (1989 [133], 1993 [138], 1997). За визначенням М. Паламарчука (1968) територіальна комплексність передбачає наявність взаємозв'язаності і пропорційності між виробництвами певної території, що сприяє отриманню певного економічного ефекту, максимально і раціонально використовуючи природні, трудові й інші економічні ресурси, а також переваги економіко-географічного положення, шляхом розміщення певних територіальних поєднань [285, с. 10]. Однак, як зауважує Шаблій О., не слід зводити риси комплексності – взаємопов'язаність певних компонентів (елементів) і збалансованість (пропорційність) розвитку цих складових частин лише до виробничо-технологічної зв'язаності чи збалансованості, адже існує зв'язність і взаємообумовленість між сферами господарства і його секторами, між природним потенціалом території і її господарством, між населенням, як виробником і споживачем, і господарством тощо. Отже, розгортається не лише виробничо-технологічна, але й ширше – соціально-економічна, еколого-господарська, соціально-екологічна комплексність [521, с. 235]. Відповідно до цих видів комплексності формуються базові територіальні системи монорозвитку: промислова, аграрна та рекреаційна.

Як зазначає у своїх наукових дослідженнях О. Заставецька: «...територіальна комплексність виступає як суперсистема по відношенню до регіональної і локальної комплексності...» суспільства, яке має високий ступінь усупільнення виробництва, зокрема – галузевий поділ праці; спеціалізацію і кооперування; комбінування і концентрацію виробництва; територіальний поділ і інтеграцію праці; формування виробничих і територіальних утворень та ін. [140, с. 11]. Тобто у цій суперсистемі мають бути відокремлені виробничі ланки, які здатні забезпечувати стійкі й безперервні, різномасштабні та різнорівневі виробничо-технологічні, інформаційно-управлінські, фінансово-розподільчі та інші взаємозв'язки між компонентами та суб'єктами моносистеми, та у процесі взаємодії (інтеграції) перетворитися у єдиний суспільно-виробничий процес, що характерно для моносистеми як самодостатньої системи, симплексний ефект якої обумовлює її саморозвиток і здатність до регенерації (постійного відновлення).

Відповідно до наукових поглядів О. Любіцевої, П. Масляка інтеграційні процеси в рекреаційній моносистемі зумовлені:

- спеціалізацію певних територій на наданні тих чи інших рекреаційних послуг та комплексністю обслуговування рекреантів;
- постійним поглибленням і розширенням зв'язків між окремими спеціалізованими територіями, що зумовлює виникнення різноманітних допоміжних, обслуговуючих та інших підприємств, установ і закладів;
- формуванням комплексних територіальних поєднань (моноутворень), які дають додатковий соціально-екологічний ефект саме за рахунок формування територіально-господарського комплексу (територіальних моносистем);
- транснаціоналізацією туристично-рекреаційної діяльності, яка проявляється в інтернаціоналізації праці, проявом якої є уніфікація технологій та стандартизація обслуговування;
- концентрації капіталу та його вільного перебігу відповідно до умов забезпечення прибутковості;

– централізації управління, яка зростає відповідно інформаційно-технологічним можливостям і закріплена доступом до глобальних розподільчих мереж.

Дія цих процесів в цілому призводить до поляризації туристичного процесу й фіксується його багатоярусністю. При чому, будь-яка структурна невідповідність індустрії туризму обумовлює екстенсивний шлях розвитку і призводить до переексплуатації наявних ресурсів, спричинюючи дегресивні процеси, що негативно впливає на всі функції туризму (від економічних до соціокультурних). Крім того, розвиток такої індустрії туризму нестійкий, підвладний зовнішнім впливам, які часто гальмують процеси ринкоутворення та консолідації суб'єктів ринкової діяльності [192; 210].

**Закон геопросторової структурності** відображає геопросторові процеси формування і трансформації територіальних систем і зв'язків між ними та їх геопросторових підсистем – базових територіальних систем монорозвитку (промислових, аграрних, рекреаційних), тобто стійкі (інваріантні) форми її існування, що характеризуються просторово-часовою локалізацією і функціональною приналежністю. Якщо припустити, що територіальні системи строго входять у системи вищого ієрархічного рівня, то виявиться, що така ситуація у реальності трапляється надзвичайно рідко, вона не є необхідною, а скоріше випадковою, отже, закономірним є нестроге входження субсистем у систему (О. Шаблій, Б. Заставецький, М. Мальський, 1984) (*закономірність нестрогого входження підсистем у систему*) [519]. Ця закономірність проявляється на локальному рівні функціонування базових моносистем. Дані моносистеми можна змодельовати графами з деревоподібною структурою [521, с. 241].

Оскільки туристичний процес є геопросторовим за сутністю, то в основі формування регіонального ринку лежать просторові зв'язки між споживачами та виробниками турпродукту, і між виробниками турпродукту, що забезпечують споживання туристичних послуг. Властива туристичному ринку нестрога ієрархічність проявляється в доступності турпродукту саме місцевих турринків, сформованих на базі локальних рекреаційних моносистем [194].

Поруч з цим існує *закономірність повторюваності функцій ядер системоутворення різних ієрархічних рівнів* (ядра моносистем вищого таксономічного рангу виконують функції ядер нижчого рівня ієрархії). Як зазначає О. Топчієв, ієрархічна структура геосистем зумовлює їхню еквіпоненціальність, тобто кожний суспільно-географічний об'єкт може розглядатись як геосистема, що складається з певних елементів; разом з тим цей самий об'єкт може розглядатися одночасно і як один з елементів геосистеми більш високого рівня, що охоплює кілька таких об'єктів [459, с.171-172]. В рамках соціогеосистем на одній і тій же території можна виділити системи різного рівня організації в залежності від характеру і набору елементів територіальна система природокористування, територіально-виробнича, територіальна соціально-економічна, територіально-суспільна системи. При цьому кожна наступна включає в себе елементи попередньої і збагачується відповідними новими елементами. Видове різноманіття територіальних суспільних систем не обмежується рівнем організації територіальних систем вертикальній ієрархічності. Можна виділити і інші територіальні системи, що відображають конкретні види діяльності і включають в себе відповідні елементи, тобто базові моносистеми, наприклад промислова, аграрна, рекреаційна, транспортна та інші, при цьому ядра системоформування, як правило, будуть зберігатися, що відображає наявність ієрархічно супідрядних систем різного територіального охоплення.

Прикладом відображення закону структурності у геопросторовій аграрній моносистемі є так звані кільця Тюнена, що зумовлюють формування, функціонування і постійне відтворення своєрідних зон товарної спеціалізації сільського господарства у вигляді кілець (*закономірність формування «фрагментів» зон моноспеціалізації*) та на сучасному етапі виявляються у формуванні «фрагментів» зон спеціалізації, т.з. моноутворень (монотериторій), що характерно для локального рівня моносистем [521, с. 241].

**Закони відповідності** характеризують збіг територіальних структур, які

належать до різних сфер суспільства (виробництва і розселення, систем розселення і сфери послуг тощо). Вони простежуються на всіх рівнях базових моносистем і виявляються через збіг ядер розселення і виробництва, через залежність між величиною елемента моносистеми і його рангом в моно системі (*закономірність відповідності одних територіальних структур іншим структурам*) та ін. [134, с. 92].

У своїх дослідженнях Любіцева О. вказує, що ринок туристичних послуг є складовою ринку послуг, структурним компонентом сфери обслуговування населення і його територіальна структура формується у відповідності системам розселення. При цьому ієрархічна структура дисперсних елементів туристичного ринку певного рівня практично відповідає залежності формули Ціпфа «ранг – людність», оскільки, за інших незмінних умов, обсяг попиту прямо пропорційний величині поселення і відповідно це правило діє й для пропозиції, але його дія ускладнюється кон'юктурою та умовами конкуренції [194]. Також подібна залежність «ранг – основні виробничі засоби» існує між рангом і сферою послуг міських поселень систем. Це свідчить про високу додатну кореляцію самих рангів різних показників (населення, господарство, сфера послуг), що підтверджує високий рівень відповідності одних територіальних структур іншим [521, с. 243].

**Закони функціонування** відображають зміну стану моносистеми в цілому та її структурних елементів, що передусім супроводжується зміною параметрів «виходів» моносистеми внаслідок зміни параметрів її «входів» з урахуванням зворотних зв'язків [521, с. 243]. Вони характеризують діяльність моносистеми, ґрунтуються на принципі керованості (внутрішньої самоорганізації та самовідтворення) систем, явищ, процесів [194]. Цими законами визначаються часові зміни у моносистемах під впливом різноманітних чинників, особливо зовнішніх, а також зміни територіальної, управлінської структур, особливостей функціонування у певних умовах [134, с. 91].

*Гравітаційна закономірність*, виражається в тому, що сила взаємовпливу і взаємодії географічних елементів моносистеми при рівних умовах пропорційна їх соціально-економічним величинам і обернено пропорційна відстаням між ними. Тобто, як зауважує О. Любіцева у функціонуванні та геопросторовій організації ринку туристичних послуг логічно вписуються в гравітаційні моделі поля тяжіння, де «точками тяжіння» є місцеві територіальні ринки, «маса» яких вимірюється обсягами попиту (кількість туристів) і пропозиції (потужність і пропускна спроможність функціонально-господарських та територіально-господарських складових індустрії туризму), а «відстань» – доступністю турпродукту, яка параметризується або витратами часу, або грошей. Тобто, туристичні переміщення, як тимчасові міграційні потоки, можуть моделюватися формулою «ізоморфною до відомої формули закону гравітації І. Ньютона» [194, с. 145].

Також є очевидним, що жодне місце (ділянка земної поверхні) не може задовольнити всі потреби свого населення, в силу чого виникає необхідність обміну функціями (спеціалізація, територіальний поділ та інтеграція праці, управління, інформація), що лежить в основі більшості просторових взаємодій (*закономірність функціонування регульованої системи із циркуляцією інформації і зворотних інформаційних зв'язків*).

У питанні геопросторової організації суспільства загалом і територіальних систем монорозвитку зокрема, як показує практика, закономірності в окремі періоди можуть мати різну силу дії та навіть під впливом різних соціально-географічних процесів навіть змінювати напрям дії.

Для реалізації відповідних законів та закономірностей, щодо раціональної геопросторової організації суспільства необхідно використовувати методологічні принципи. Виходячи з того, що принцип як головне наукове положення, що впливає з відповідних закономірностей і відображає умови та потреби суспільства на певних історичних етапах – це категорія змінна, вона змінюється із зміною суспільних відносин і законів, що їх зумовлюють [525,

с. 519]. Ще у 1960-80-х рр. Г. Балабанов, І. Горленко, Л. Корецький, М. Паламарчук, обґрунтували основні принципи територіальної організації виробництва і функціонування його територіальної структури [179], [448], [287], [449], [343].

Спираючись на основні методологічні принципи соціально-географічних досліджень виділені Я. Олійником та А. Степаненко, можна говорити про методологічні принципи досліджень моносистем, а саме: територіальності, комплексності, регіональної цілісності, системності та екологічності [267].

*Принцип територіальності* передбачає вивчення типу просторового групування ресурсів, природокористування та форм матеріалізації виробничого процесу на території регіону, а також характеру життєдіяльності населення разом з його соціально-культурними, національними, духовними інтересами та потребами. Отже, територіальність завжди пов'язана з наявністю територіальної структури у досліджуваного об'єкта. Крім того, зовнішній аспект цього критерію полягає в необхідності співвідносити загальні параметри комплексу з аналогічними показниками комплексів вищого рівня (саме тут можна врахувати і глобальність). Дослідження адміністративного району, області, будь-якого регіону лише в цілому, без внутрішньої територіальної деталізації, не можна кваліфікувати як географічний опис. Виділення внутрішнього і зовнішнього аспектів критерію територіальності добре узгоджується з відомим положенням М. Баранського, про те, що будь-яку територію можна і потрібно розглядати подвійно: 1) як частину якогось більшого цілого і 2) як ціле, складене з частин.

Територіальність – ознака, властива лише географічності і реалізується у тісній єдності з комплексністю. Тому, відповідно важливим для соціальної географії та її досліджень є дотримання принципу комплексності. Цей принцип трактується досить неоднозначно. Деякі вчені вважають, що комплексність передбачає відображення в прогнозі всіх основних завдань розвитку регіону в їх взаємозв'язку та взаємовпливі, а саме – економічних, демографічних, соціальних, екологічних тощо. Є й інша думка про поняття «комплексність».



Так, наприклад, у господарській практиці її розуміють як забезпечення пропорційного та збалансованого розвитку регіону.

*Принцип комплексності* проявляється у всебічному взаємообумовленому та взаємопов'язаному прогресивному розвитку всіх підсистем та елементів територіальної моносистеми (територіальних базових систем монорозвитку) у взаємозв'язку з навколишнім середовищем в умовах інформаційного суспільства, для забезпечення її життєздатності, інноваційності та конкурентоспроможності. Даний принцип реалізується за умови комплексного поєднання природно-ресурсного, соціально-економічного, організаційно-управлінського, виробничого та інформаційного потенціалів територіальної моносистеми. Водночас територіальна спеціалізація монотериторії характеризується відсутністю значних внутрішньо-регіональних диспропорцій, що забезпечується шляхом раціонального використання наявного потенціалу монотериторії та відтворення наявних ресурсів.

Комплексність – це певний взаємозв'язок, взаємозумовленість окремих елементів, компонентів об'єкта дослідження. Комплексність іноді розуміють як деякий набір елементів, компонентів, зокрема галузей виробництва. Чим різноманітніший цей набір, тим вищий рівень комплексності. Подібне тлумачення комплексності суперечить вимогам ефективності, яка передбачає розвиток різних за набором поєднань виробництв на конкретних територіях для найкращого використання ресурсів, задоволення народногосподарських потреб з мінімальними витратами. Різноманітність компонентів, галузей – лише зовнішній прояв комплексності, а в дійсності вона – наслідок різноманітності взаємозв'язків та взаємозумовленостей. Комплексність без територіальності також не може бути критерієм географічності, оскільки вона органічно притаманна багатьом науковим подходам [283].

*Принцип регіональної цілісності* впливає з об'єктивного взаємозв'язку соціальних, природних та економічних процесів і явищ, які взаємодіють у певному територіальному просторі, а також законів, що є спільними для

природи та суспільства. Принцип регіональної цілісності означає рівень інтегрованості, самодостатності, автономності геосистем, що характеризуються складною внутрішньою структурою. Важливою ознакою регіональної цілісності є протиставленість цих геосистем оточенню, пов'язаному з внутрішньою активністю. Вона характеризує їх якісну своєрідність, обумовлену властивими їм специфічними закономірностями функціонування і розвитку.

Слабокеровані процеси ринкової трансформації економіки України, як зазначає Г. Балабанов [15], суттєво вплинули на територіальний поділ і кооперацію праці всередині країни, призвели до зростання розриву між рівнем соціально-економічного розвитку регіонів, загострення територіально-просторових диспропорцій. Галузі спеціалізації у регіонах не завжди є ефективними, їхній розвиток часто не відповідає природно-ресурсному і соціально-економічному потенціалам території, потребам населення і господарства у виробництві їхньої продукції. В таких умовах необхідна поступова заміна галузей спеціалізації на основі ринкових регуляторів, що враховували б також розвиток галузей і виробництв, які виробляють товари народного споживання і тих, що зменшують залежність регіону від імпорту продукції, якщо для того є сприятливі умови. Також виникає необхідність закриття тих виробництв, що використовують місцеві ресурси, але розвиток яких не є ефективним у даному регіоні. Водночас важливу роль може відіграти держава, регулюючи розвиток тих чи інших галузей за допомогою фінансово-кредитних механізмів.

*Принцип системності* розглядає базову територіальну систему монорозвитку як складну динамічну систему. Для кожної моносистеми є характерним не тільки наявність зв'язків і відношень між елементами, що її утворюють, а й нерозривна єдність з довкіллям, у взаємодії з яким вона й виявляє свою цілісність. Дуже важливою особливістю систем є передача в них інформації, а також наявність процесів управління системою.

*Принцип екологічності.* Даний принцип передбачає розгляд суспільства й

природи як єдиного цілого й втілення з боку суспільства обов'язкових систем екологічного моніторингу й контролю за станом навколишнього природного середовища, створення централізованої системи очищення антропогенних відходів тощо.

#### **2.4. Вивчення сутності монорозвитку в контексті формування і становлення теоретичної бази суспільної географії**

Теоретична база суспільної географії представлена у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі дуже добре. А особливості вивчення сутності монорозвитку в контексті формування і становлення теоретичної бази суспільної географії практично не розглядалася. Це є пробілом в суспільно-географічній науці і його потрібно заповнити.

Перед тим, як детальніше зупинитися на вивченні сутності монорозвитку в контексті формування і становлення теоретичної бази суспільної географії важливо не просто присвятити увагу власне самій теоретичній базі суспільної географії, а доцільно окреслити спочатку сутність понять «теорія», «теоретична база».

В «Словнику української мови (Академічному тлумачному словнику (1970-1980))» містяться такі тлумачення змісту поняття «теорія» – це:

1) логічне узагальнення досвіду, суспільної практики, яке ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища та розкриває його закономірності. Специфікою теорії є узагальнення і тлумачення, відкриття нових законів (тенденцій) і передбачення;

2) учення про певну сукупність явищ, галузь знань, створене на підставі такого узагальнення;

3) сукупність узагальнених положень, які становлять певну науку чи розділ науки;

4) загальні засади певної науки, ремесла, а також абстраговане знання цих засад;

5) сукупність поглядів, суджень кого-небудь, з яких випливають певні правила поведінки [380].

У довідковій літературі теорія (з грец. «θεωρία» – розгляд, дослідження) тлумачиться як сукупність висновків, що відображає відносини і зв'язки між явищами реальності у вигляді інформаційної моделі. При цьому, як правило, уточняється, що теорією стає гіпотеза, що має відтворюване підтвердження явищ та механізмів і дозволяє спостерігачу прогнозувати наслідки дій чи зміни стану об'єкта спостережень. Безсумнівно приймається те, що теорія лежить в основі вчення. Як приклад наводять те, що еволюційне вчення базується на теорії трансформізму, змінності видів [380].

Теоретична база тої чи іншої галузі знань – це сукупність всіх теоретичних напрацювань, дотичних до її формування як відносно самостійної галузевої науки.

Враховуючи викладене вище, нам необхідно розглянути вивчення сутності монорозвитку в контексті теоретичної бази суспільної географії хоча б в двох ракурсах:

- з позиції формування суспільно-географічної галузі знань;
- в контексті окремих суспільно-географічних теорій.

Якщо говорити про формування теоретичної бази суспільної географії, то слід звернути увагу на наступне. Суспільна географія, як і будь-яка інша відносно самостійна галузь знань, у період свого становлення пережила важкі часи, пов'язані з виокремленням і уточненням власного предмета і об'єкта. Ми не будемо тут зупинятися на огляді тих дискусій, які велися в науковій географічній літературі у зв'язку з необхідністю вирішення цих завдань. Лише зазначимо, що більшість географів поділяють наступну точку зору: об'єктом суспільної географії є людина, групи людей, суспільство; предметом – геопросторова (територіальна) організація суспільства. Таким чином, саме геопросторова (територіальна) організація суспільства є ядром теоретичних знань суспільної географії. А отже, надзвичайно важливо виявити особливості

вивчення сутності монорозвитку крізь призму теоретичних напрацювань про геопросторову (територіальну) організацію суспільства. Зазначимо, що використання абстрагування найвищого рівня вже дозволяє умовно розглядати розвиток геопросторової (територіальної) організації суспільства як одиничний процес чи монорозвиток. Останній можна структурувати.

При цьому важливо врахувати, що в суспільній географії розвиток супроводжується перетвореннями в територіальній організації суспільства (в межах країни, регіону, міста, громади), тому їх структури і форми в історичному розвитку та функціонуванні на різних ієрархічних рівнях (локальному, регіональному, національному, міжнаціональному, глобальному) характеризуються домінуванням внутрішньої компонентної структури територіальної організації суспільства в географічному просторі. У свою чергу, географічний простір визначається як субпростір реального фізичного простору та виступає як сукупність [3; 457]:

1) відношень та властивостей між географічними об'єктами (розташованими в геоторії), що розвиваються в певних часових рамках;

2) географічних об'єктів, які мають свою локалізацію (місцезнаходження) і характеризуються множинністю відношень і взаємодій між ними [470, с. 166].

Відповідно, сучасний геопростір слід розглядати як закономірний результат і в той же час необхідну, іманентну умову і середовище для розвитку різних видів суспільної діяльності, так само як і природних процесів, що додає їм специфічні, геопросторові (географічні) форми, які в сукупності складають унікальний, постійно мінливий і практично значимий геопросторовий (географічний) малюнок земної дійсності.

Згідно з сучасними працями науковців, які займалися окресленими проблемами, можна виділити два типи територіальної організації суспільства (що склалися історично) в сучасному геопросторі, а саме:

1) «монорозвиток», в якому слово «моно» з грецької *ἕνας*, означає «один»;

2) «полі-» або «мегарозвиток» походить з грецької μέγας, що означає «декілька» або «багато».

Нами констатовано, що структурування та упорядкування категорії «монорозвиток» в наукових як базової в площині суспільної географії, не мало фундаментального характеру. Це пов'язано із складною історичною генезою поглядів на територіальну організацію суспільства та формування окресленої категорії. При цьому слід зазначити, що на певному етапі свого історичного розвитку територіальна організація суспільства характеризується індивідуальними просторово-часовими характеристиками й комбінаціями. Зокрема слід зауважити, що в процесах територіальної диференціації передусім, відбувається поява нових геопросторових симплексів, що характеризуються монорозвитком, адже вони неподільні в географічному відношенні одиниці та завжди мають певне, тільки для них, геомісце. Також своєрідними є процеси суспільно-географічного районування (монорозвиток у межах району характеризується цілісною системою зв'язків, певною функціонально-територіальною структурою та внутрішньою організацією, ознаками об'єктивності, специфіки і єдності (цілісності) своїх компонентів і елементів) [325, с. 168] та агломерації (в процесі геопросторової інтеграції, що призводить до формування територіального моноутворення, з єдиною інфраструктурною підсистемою, спільними проблемами розвитку і функціонування).

За дослідженнями О. Шаблія (2003) [521] «геопросторова (територіальна) організація суспільства» розглядається як процеси внутрішнього поділу, об'єднання і системоформування, виконання її зовнішніх і внутрішніх функцій, тому може бути як інтегральною, так і спеціальною (комплексною), водночас її специфіка еволюціонує залежно від:

1) специфіки розвитку соціально-економічного ядра певної території (зокрема стану «регіональних столиць», що можуть бути монофункціональними та поліфункціональними);

2) розвитку регіональної територіальної соціально-економічної системи (що інтегрує населення, природу, господарство, соціальну, економічну та екологічну сфери життєдіяльності регіону);

3) спеціалізації регіону в загальнодержавному поділі праці (кожен регіон виступає інтегративною ланкою народногосподарського комплексу України та виконує певні загальнодержавні функції у сферах виробництва та послуг);

4) наявності можливостей регіонального регулювання та координації соціально-демографічних, економічних, етносоціальних процесів, що відбуваються в його межах, управління господарським комплексом регіону;

5) «гіпотетично»; у перспективі (за умови зміцнення нашої унітарної держави такій еволюції може сприяти питання й щодо федеративного статусу районів) [266].

Тобто, територіальна організація суспільства охоплює всі питання, пов'язані з географічним розподілом праці, розміщенням продуктивних сил, розселенням населення, взаємовідносинами суспільства і природи, регіональною соціально-економічною політикою та ін. При цьому територіальна організація суспільства виступає в формі процесу (явища) і результату цього процесу (роботи, зв'язків). Тому вона може бути трактована з двох позицій:

– це поєднання функціонуючих територіальних структур населення, виробництва, природокористування, що об'єднуються структурами управління – це розселення і елементи господарства в конкретних територіальних рамках: регіонах різного ієрархічного рівня;

– це сукупність процесів або дій по розміщенню населення і виробництва, природокористування, з урахуванням їх відносин, зв'язків, співвідпорядкованості і взаємозалежності з метою прискорення соціально-економічного розвитку як всього суспільства в цілому, так і його окремих територіальних спільнот.

Як зазначає Г. Підгрушний територіальна організація суспільства «являє

собою зумовлений об'єктивними закономірностями та суб'єктивними чинниками процес просторового упорядкування життєдіяльності суспільства, що проявляється у формуванні його різноманітних територіальних утворень» [318, с. 41]. Виходячи з вище викладеного, потрібно враховувати, що в якості предмета і основного компонента територіальної організації суспільства виступає територіальна суспільна система. Її відмінною рисою є конкретно виражена просторово-часова цілісність, обумовлена поєднанням всіх компонентів (матеріальні, соціальні та духовні складові сфери діяльності населення, що проживає на даній території), які тісно взаємодіють з навколишнім середовищем.

Еволюція територіальної організації суспільства – це процес безперервний, який, на нашу думку, пов'язаний з еволюціонуванням категорії «спеціалізація території», яка є матеріальним проявом процесу географічного поділу праці та ідентифікується як форма територіального поділу праці й суспільної організації виробництва. Закономірно, спеціалізація території різного ієрархічного рівня може бути вузькою (тобто, такою, що представлена малою кількістю галузей) і широкою (такою, що представлена значним різноманіттям виробництв і послуг) [350]. Аналогічної думки дотримується В. Семенов (2008) [376] та О. Топчієв (2008) [458], які вважають, що спеціалізація територіальної одиниці (вузька або широка) проявляється через територіальну спеціалізацію господарства, залежно від природно-кліматичних, національно-історичних, економічних факторів, наявності сировинних, водних, енергетичних ресурсів, транспортних умов, демографічної і кваліфікаційної структури трудових ресурсів та ін.

Також зауважимо, що О. Шевченко, З. Варналія [54], вважали, що в розвиненому стані будь-яка моноспеціалізована територія – це складна система, де наявні економіко-технологічні та соціокультурні відносини, що утворюють автономний механізм відтворення необхідних виробничих ресурсів (робоча сила), громадських благ (соціальна інфраструктура) і духовної складової, яка



визначає соціокультурну єдність місцевого співтовариства. Аналогічної думки дотримуються М. Долішній [107], Є. Маруняк [208], В. Олійник [261], Я. Олійник, А. Степаненко [267], D. Janelle [579], незважаючи на той факт, що до цього часу в рамках різноманітних наукових та політичних дискусій монофункціональні міста розглядаються як центри промислового виробництва, з переважно жорсткими вертикально технологічними та адміністративними зв'язками.

Територіальну організацію суспільства, як зазначає М. Паламарчук (1998), можна розкрити лише вивчивши функціонування відповідних територіальних структур. Дослідженню територіальних суспільних систем присвячена значна кількість фундаментальних досліджень українських географів, зокрема О. Паламарчук «Суспільно-територіальні системи (логіко-математична розробка географічної теорії і методика структурного аналізу)» (1989); Д. Стеченко «Методологічні основи територіального планування обласних господарських комплексів (1991), П. Луцишин «Територіальна організація обласного суспільно-географічного комплексу (на прикладі Волинської області)» (1997); І. Дудника «Прогнозування низових суспільно-географічних систем: теоретико-методологічний підхід» (1998), К. Нємця «Суспільно-географічні основи інформаційного розвитку соціогеосистем» (2006) та інші.

Ґрунтуючись на наукові дослідження територіальної організації суспільства О. Гладкого, І. Іщука, О. Топчієва, О. Шаблія, можна зазначити, що суспільно-географічні системи на певному етапі соціально-економічного розвитку характеризуються монорозвитком, що передбачає взаємообумовлене поєднання:

- 1) функціонування, як регульована (у т.ч. саморегульована) цільова зміна станів територіальних утворень у часі, внаслідок взаємодії з довкіллям (природним і суспільним) для досягнення завчасно передбачених цілей [525, с. 25-26];

- 2) центричності, як визначення географічного положення об'єкту та аналізу взаємин та взаємодії даного географічного об'єкта з іншими (що доцільне, на думку О. Топчієва, для вивчення взаємодії певних видів на

визначеній множині об'єктів) [470, с. 168];

3) спеціалізації (інтерпретованої у якості форми суспільного розподілу праці та його раціональної організації, за окремими напрямками діяльності, що відображає процес зосередження діяльності на відносно вузьких напрямках, окремих технологічних операціях із виробництва окремих видів продукції або її частин у самостійних галузях, на виробництвах і спеціалізованих підприємствах) [154].

При цьому, слід зазначити, що дане поєднання фокусується у межах територіальної системи, а саме:

1) систем розселення (розміщення населення, його просторової концентрації в межах різнорівневих територіальних таксонів, внаслідок інтеграційних процесів);

2) господарювання і природокористування (що відображає специфіку галузей виробничої та невиробничої сфери та геопросторовий поділ праці);

3) адміністративно-територіального устрою та управління (поділу території на адміністративно-територіальні одиниці, відповідно до якого будується система місцевих органів влади);

4) систем інформації та життєзабезпечення (табл. 2.4.).

Констатовано, що територіальні системи монорозвитку можуть визначати характеристики міжнародної спеціалізації виробництва, адже моноспеціалізація системи господарювання детермінує напрями економічного розвитку країни і формує цілісну спільність компактного проживання населення (зі специфічним типом соціальної організації, пов'язаної з реалізацією певної суспільно значимої функції). Закономірно, що в будь-якій країні існують сектори і галузі, в яких виробляється продукція для задоволення внутрішніх потреб населення. Тому міжнародна моноспеціалізація не завжди припускає наявність моноспеціалізованої внутрішньої системи господарювання.

### Характеристика специфіки монорозвитку підсистем територіальної системи \*

Особливість	Характеристика особливості	Специфіка прояву
Система розселення	характеризуються вузькою спеціалізацією	проявляються ефекти урбанізованої демографії, що зводиться не тільки до переміщення населення в міста (з подальшим перетворенням селян в міських найманих робочих), а й до загального зниження народжуваності (оскільки сучасне сільське населення, де було здійснено процес урбанізації сіл, немає потреби в багатодітних сім'ях)
Господарювання і природокористування	характеризуються моноспрямованістю, крайнім її проявом може стати переважання в структурі експорту мінеральних продуктів або сільськогосподарської сировини (часто спостерігається в країнах, що розвиваються) **	мінерально-сировинні ресурси країни обумовлюють формування конкурентних промислових моносистем у старопромислових районах, де залишається значна частка сировинно- і енергоємних виробництв. В межах моносистем (промислових чи аграрних) в повній мірі проявляються ефекти: <ul style="list-style-type: none"> <li>– локальної економії або зниження виробничих витрат в міру зростання обсягу продуктивності галузі моноспеціалізації;</li> <li>– дифузійних процесів, їх взаємопроникнення та комплексування на основі тісних ринкових, підприємницьких, фінансових, комерційних, постачальницько-збутових зв'язків;</li> <li>– модульності, що передбачає функціонування невеликих диверсифікованих моноспеціалізованих підприємств, тісно взаємопов'язаних між собою певним виробничим процесом або спільністю науково-інноваційної, ринково-інфраструктурної бази.</li> </ul>
	відзначаються вираженою моноспрямованістю природні рекреаційні ресурси,* що виступають базою для моделювання рекреаційних моносистем	запаси природних рекреаційних ресурсів, а також акумульований в одній географічній точці працересурсний потенціал, що спеціалізується на виробленні однорідного продукту, здатні забезпечити лідируюче становище регіону на туристичному ринку країни
Адміністративно-територіального устрою та управління	характеризуються наявністю структурних дисбалансів монотериторії від регіональних систем – фактично блокується можливість формування регіональних територіальних мереж і можливість їх взаємодії. У зв'язку з цим з'являється необхідність формування різних типів територіальних систем монорозвитку. Дана підсистема є основою управління моносистеми будь-якого ієрархічного рівня	межі територіальних моносистем не обмежуються територіальними границями, а мають просторовий тривимірний вимір, тому межі рухливі, оскільки на них впливають процеси концентрації і розсіювання населення та гетерогенного середовища його життєдіяльності, відбувається адаптація периферії до впливу центрального ядра. Відповідно, адміністративно-територіальний устрій регіону має бути орієнтований на територіальний принцип управління (тобто передбачати можливості функціонально-галузевого підходу), вдосконалення організації просторового розвитку, зокрема, активізації нових «полюсів» соціально-економічного зростання (територіальні громади), розширення фінансово-економічних можливостей територіальних громад, посилення мотивації органів місцевого самоврядування щодо зміцнення місцевих бюджетів через впровадження на державному рівні соціальних стандартів, надання послуг населенню незалежно від місця проживання.
Системи інформації та життєзабезпечення	характеризуються вузькою спеціалізацією	життєздатність країни залежить від стану і ступеня соціально-економічного розвитку монотериторій. Вони виступають як інструмент просторової оптимізації продуктивних сил і управління виробництвом, характеризуються наявністю жорстких залежностей між можливостями, темпами та напрямками розвитку всіх елементів, які входять в територіальну систему (найбільш важлива ознака монорозвитку). До таких елементів можна віднести – фінансово-економічний стан, стратегію управління

\* складено автором за [70, с. 60-62].

\*\* окреслені особливості визначають характеристики міжнародної спеціалізації виробництва

Аналіз наукової зарубіжної літератури показує, що окрема увага дослідників зорієнтована на проблеми впливу корпорацій на розвиток вузькоспеціалізованих територій, а також на взаємодію корпоративного управління і органів публічної влади, в тому числі в історичному аспекті (N. White, Brian M. Studniberg, L. Carlson, Julie D. Clark). Тобто територіальна спеціалізація, що визначається рівнем територіального зосередження виробництва [283] в межах соціально-географічного простору (простору суспільства, в сукупності з усіма сферами географічного середовища та просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства) (Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко, 2000) [263, с. 56].

Особливо, слід звертати увагу на територіальну спеціалізацію, що є матеріальним проявом процесу географічного поділу праці, й яка визначається рівнем територіального зосередження виробництва [283] в межах соціально-географічного простору (простору суспільства, в сукупності з усіма сферами географічного середовища та просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства) (Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко, 2000) [263, с. 56].

Слід також зауважити, що згідно з дослідженнями М.І. Долішнього та інших науковців територіальна моноспеціалізація модифікує структуру територіальних суспільних систем у таких напрямках:

- природно-ресурсна підсистема визначається сукупністю природних ресурсів (включених в господарський обіг території). Як правило, ця підсистема визначає галузеву спеціалізацію території і є основою для розвитку відповідної суспільної системи;

- виробничо-економічна підсистема, що виступає суспільно-господарським комплексом, який формується на основі міжрайонного поділу праці та процесів інтеграції (за такої умови, галузі та міжгалузеві утворення складаються з індивідуальних утворень);

- виробничо-інфраструктурна підсистема (як регіональна) формує

комплекс галузей, що забезпечують зовнішні умови для відтворення (торгівлю і логістику, електро-, газо-, водопостачання, сферу послуг в т.ч. ділових: рекламу, маркетингове обслуговування, оренду та лізинг, консультативне обслуговування і т.д.);

– соціально-територіальна підсистема – це комплекс галузей, пов'язаних з: відтворенням трудових ресурсів; охороною здоров'я та освітою; роздрібною торгівлею; пасажирським транспортом і житлово-комунальним господарством; сферою організації дозвілля, туризмом і т.д.;

– ринково-інфраструктурна підсистема – це сукупність взаємодіючих інститутів ринкової економіки, які виконують функції забезпечення її оптимального режиму функціонування в регіоні;

– інституційно-інфраструктурна підсистема – це комплекс галузей і сфер діяльності, які здійснюють макроекономічне регулювання економіки і підтримку оптимальних макроекономічних пропорцій в її розвитку;

– еколого-інфраструктурна підсистема – специфічність проявляється внаслідок взаємодії систем виробництва, населення та природи в процесі природокористування, включає використання природних умов і ресурсів, відновлення та охорону природних багатств, моніторинг навколишнього середовища, ліцензування природокористування і т.д.;

– рекреаційна підсистема (на регіональному рівні) – це мережа рекреаційних підприємств і підприємств, що забезпечують їх функціонування;

– політична підсистема – це сукупність активних політичних сил та їх безпосередній вплив на життєдіяльність суспільства і темпи розвитку його продуктивних систем [107].

Виділені нами підсистеми мають індивідуальні просторово-часові характеристики, але за певних умов та чинників можуть комбінуватися та інтегруватися в територіальні моноутворення в межах економічних районів, таким чином формувати базові територіальні системи монорозвитку з домінуванням компонентно-функціональної структури. Відповідно, галузева

спеціалізація території поступається місцем функціональній доміні, що на пряму пов'язане із наступними етапами розвитку теорії територіальної організації суспільства.

Відповідно, *територіальна система монорозвитку* розглядається нами як конкретне середовище, у межах визначеної територіальної системи вищого ієрархічного рангу, з притаманним йому природними та суспільними властивостями (природно-кліматичними, економіко-географічними, історичними, демографічними, етнічними, соціально-побутовими та ін.) та просторово-функціональними відношеннями (площа, форма, компактність, економіко-географічне та політичне положення, компонентною та функціональною структурою), які виділяються на основі ознак гомогенності (однорідності) і когерентності (внутрішньої єдності, системності). Зазначимо, що не завжди межі цих територій збігаються з межами адміністративно-територіальних утворень, а іноді вони взагалі розмиті.

Враховуючи вище викладене, можна зробити висновок, що в умовах індустріалізації суспільства територіальний монорозвиток характеризувався зазвичай стихійним поєднанням спрямованих сил, факторів і процесів (наприклад, індустріальні мономіста), відповідно, в ринкових умовах виникла нова модель монорозвитку – усвідомленого, стратегічно цілісного, цілеспрямованого і контрольованого суспільством, ключовими ознаками якої є:

1) кількісний прояв розвитку, що зумовлює збільшення чи зменшення складових частин цілого шляхом зміни їх числових значень, характеризується зміною масштабів;

2) якісні зміни, за допомогою можливостей переходу від одного якісного стану до іншого, більш досконалого; від старого якісного стану до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого;

3) структурні зміни, що передбачають зміни взаємовідношення складових частин, які не обов'язково супроводжуються збільшенням або зменшенням їх кількості;

4) стабільність і незворотність розвитку як абсолютна сталість явищ або збереження індивідуальних відмінностей, просторової самоідентифікації;

5) специфічність елементів у системі, яка властива тільки їй і ідентифікує систему серед інших.

Таким чином, *категорія «монорозвиток»* в структурі поняттєво-термінологічної системи «монорозвиток територіальних систем України» розглядається нами як геопросторовий процес, сутнісний зміст якого полягає у відображенні інтегральних характеристик об'єктів бути здатними до незворотних, цілеспрямованих і закономірних змін, спрямований на утворення та розвиток монотериторій, які обумовлюють формування територіальних систем монорозвитку, що характеризуються яскраво вираженою моноспеціалізацією і пов'язаними з нею соціально-економічними наслідками (специфічністю систем розселення, наявністю структурних дисбалансів адміністративно-територіального устрою та управління, вузькою спеціалізацією систем інформації та життєзабезпечення), що відбуваються під впливом певних закономірностей та призводять до структурних перетворень у сучасному геопросторі.

Вивчення сутності монорозвитку в контексті окремих суспільно-географічних теорій відбувався особливо активно в ХХ-ХХІ ст. Але, здійснювалося воно, практично, латентно, тобто увага на тому, що в центрі наукових інтересів є монорозвиток, не акцентувалась. Серед найважливіших суспільно-географічних теорій слід назвати теорії генезису суспільно-географічного простору (сільськогосподарська теорія Й. Тюнена, теорія розміщення промисловості А. Вебера, теорія центральних місць В. Крісталлера, загальна теорія розміщення А. Льюша, теорія регіоналістики У. Айзарда, теорія просторового розвитку Т. Хегерстранда та ін.), теорії побудови ідеального суспільства в умовах конструктивізму ідеального суспільно-географічного простору (теорії ідеальних міст). Кожна з цих теорій, шляхом генералізації і абстрагування розкривала суть якогось одного процесу, який був не чим іншим,

як процесом монорозвитку.

Таким чином, протягом тривалого періоду відбувалося вивчення сутності процесів монорозвитку в контексті формування і становлення теоретичної бази суспільної географії. Але вивчення цих процесів було латентним. Високий ступінь генералізації, узагальнення і абстрагування створювали ілюзію, що вивчаються конкретні об'єкти, явища і процеси (наприклад, розвиток промисловості, розвиток сільського господарства тощо), а не узагальнені (монорозвиток). Але це не завадило зібрати величезний пласт матеріалів, інформації, побудувати низку гіпотез, створити ряд теорій щодо особливостей протікання процесів монорозвитку.

Підсумовуючи наголосимо, що процеси монорозвитку виникають як одиничні (наприклад, будівництво Кремнієвої долини, де процесом монорозвитку став розвиток науки). З плином часу вони можуть далі розглядатися як одиничні процеси монорозвитку, навіть якщо супутніми до них додаються інші процеси. Тобто такі процеси будуть цільовоформованими процесам монорозвитку, де в якості одиничного процесу розглядається розвиток однієї функції (так продовжується розвиток науки в Кремнієвій долині, хоча це територіальне утворення вже давно є поліфункціональним).

Процеси монорозвитку можуть розглядатися як характерні одиничні процеси розвитку якогось суспільно-географічного утворення в результаті генералізації (відбору і узагальнення якісних і кількісних характеристик процесів розвитку з метою виділення основного процесу монорозвитку як одиничного процесу, наприклад, розвиток мономіст).

Процеси монорозвитку можуть розглядатися як одиничні в результаті моноспеціалізації чи реалізації будь-якої теорії локалізації.

Що б не лежало в основі виділення процесу монорозвитку, будь-яка маніпуляція в цьому напрямку дає можливість визначити головні завдання розвитку суспільно-географічного об'єкта, явища в заданому напрямку. Виділення процесу монорозвитку для суспільно-географічних об'єктів, явищ



дозволяє усунути другорядні процеси та акцентувати увагу на розвитку найбільш суттєвих елементів суспільно-географічного простору.

## **2.5. Еволюція сутності монорозвитку в теоріях і концепціях територіальної організації суспільства**

Важливим етапом у розвитку теорії територіальної організації суспільства стала прив'язка спеціалізації регіону до процесів створення і поширення інновацій. Зокрема, цьому сприяла популяризація *теорії просторової дифузії інновацій шведського географа Т. Хегерстранда* (Т. Hagerstrand, 1953), згідно якої поширення інновацій (нових видів продукції, економіко-технологічних процесів, організаційного досвіду) є основним чинником, що впливає на спеціалізацію регіонів. Заслугою автора є виділення районів за типами інновацій на функціонально-одноманітні та функціонально-різноманітні (сформованих за моделлю «центр – периферія»). Окреслене пов'язувалося з тим, що на стадії розробки інновацій необхідні міжособистісні контакти, саме тому найбільш сприятливим місцем їх розробки є урбанізовані території, а саме великі міста (у т.ч. функціонально-одноманітні центри), адже просторова дифузія інформації відбувається на основі міжлюдських контактів та просторово-часових переміщень людей в геопросторі (просторово-часовому континуумі). Разом з тим, активне виробництво (відповідно до ідей послідовника Дж. Фрідмана «Політика регіонального розвитку: досвід Венесуели, 1966 р.) може бути розміщене і у периферійних регіонах (невеликих поселеннях) [572]. Згодом, цей напрямок призвів до виникнення у соціально-економічній географії, такої категорії як малі монофункціональні міста.

Проблеми поширення (дифузії) інформації у теоретичному і методичному аспектах також вивчали Р. Доманський (R. Domański, 1982), П. Гагетт (P. Haggett, 1972), Й. Лобода (J. Łoboda, 1973), Р. Мірса (R. Mirsa, 1974), Р. Морілл (R. Morill, 1970), П. Тойн (P. Toyne, 1974) та ін. Вони розробили

поняття і терміни, дидактичні основи цієї теорії, методи її верифікації, шляхи використання у практиці [63].

Застосування теорії дифузії інновацій відображено в працях українських географів К.В. Мезенцева (2005) [216], О.І. Шаблія (2003), Л.Б. Заставецької (2013), які значно розвинули даний напрям суспільно-географічних досліджень.

Подальший розвиток територіальна організація суспільства набула у зв'язку із появою динамічних теорій просторового розвитку, зокрема *неокласичної теорії* Дж. Паелінка (J. Paelink, 1976) і П. Ніджкампа (P. Nijkamp, 1976) [376]. Основний зміст теорії полягав у тому, що вільна конкуренція, повне залучення факторів виробництва, повна мобільність праці та чинників виробництва, адекватна технологія визначають якісно нову специфіку формування центрів територіальної організації виробництва регіонів. До того ж стартові умови для їх розвитку можуть суттєво відрізнитися під впливом історичних та географічних факторів. Зокрема, вчені пропонували зрівняти просторові відмінності та трансформувати монофункціональні міста або центри у їх монофункціональний антипод. Окреслену думку авторів концепції продовжили розвивати їх сучасні послідовники (зокрема, І. Жилияєв [118], О. Кравцова [182], В. Вольський, Л. Смірнягіна [161], А. Наумов, В. Холина [239]) необхідне у зв'язку із специфічним феноменом монофункціональних міст та центрів, який полягає в тому, що вони можуть дуже швидко із соціально забезпечених місць перетворитися в збиткові й кризові.

На підставі своїх теоретичних напрацювань Н. Ванхофа і Л. Класена (70-ті рр.), довели, що на практиці умови неокласичної теорії Д. Паелінка та П. Ніджкампа не витримуються, а відповідно за поліфункціональної територіальної організації виробництва не завжди досягається ефект оптимального результату. Науковцями у якості альтернативної була запропонована *концепція міжнародної торгівлі за принципами теореми К. Хекшера – Б. Оліна*. Згідно змісту концепції у межах територіальної організації виробництва мають формуватися території, що спеціалізуються,

виключно, на виробництві і експорті тих товарів або послуг, випуск/надання яких потребує врахування великої кількості факторів, якими він забезпечений, та імпорту товарів або послуг необхідних для внутрішнього виробництва і вжитку (коли для цього недостатньо внутрішніх ресурсів) [1].

Разом з тим, Ю. Ліпец, М. Пістун [325] та ряд інших довели, що положення теореми Хекшера – Оліна, на якій ґрунтується концепція Н. Ванхофа і Л. Класена на практиці не виконуються, зокрема транспортні видатки завжди великі; виробничі функції в різних районах не ідентичні; відсутні умови економії, обумовленої великими масштабами виробництва, а конкуренція не є закінченою. Разом з тим, у межах концепції було виділене поняття «факторонасичений регіон» як синонім монофункціональності. Доведено, що саме регіон, який спеціалізується на виробництві факторонасиченого продукту (для якого необхідні зайві чинники виробництва) та експортує їх, імпортуючи продукти з дефіцитними чинниками, має відносну перевагу та конкурентоспроможність у соціально-економічному розвитку в порівнянні з іншими регіонами.

Окреслене, поряд із урбанізацією (яка пов'язана зі зростаючою індустріалізацією, територіальною концентрацією виробництва та інших функцій у 70-80-их рр.), на нашу думку, призвело до значної поляризації досліджень у площині територіальної організації суспільства.

Згідно положень *теорії «полюсів зростання»* Ф. Перро (F. Perroux, 1950) [598], [595] та *теорії «центр-периферійні відносини (центр – периферія)»* І.М. Валлерстайна (популяризація теорії у 1970-ті рр.) створення полюсів зростання як інноваційних центрів прийняття рішень і генерування прибутку має на меті активізації господарської діяльності на периферії.

Теорія полюсів зростання Ф. Перру стала поштовхом для досліджень іншими науковцями. Так, пізніше у 80-х роках теорія «полюсів зростання» була удосконалена і розширена у працях Віллера (Whiller, 1981) і Дж. Мюллера (Whiller, G.Müller, 1981) і отримала назву теорії «полюсів розвитку». Адже,

розвиток виробництва не завжди є рівномірним у всіх галузях, тому завжди можна виділити найбільш динамічні, пропульсивні, лідируючі галузі в певному місці (регіоні), що створюють нові конкурентоспроможні товари та послуги, будуть являти собою «полюси розвитку» економічного простору територіальної системи. Тому дані теорії отримали практичне застосування як теорії стимулювання регіонального розвитку, які спрямовані на формування ефективного розвитку окремих територій, а не усунення регіональної асиметрії.

Просторову інтерпретацію теорії «полюсів зростання» розробив французький географ Ж. Будвіль. У її межах науковець виділив регіональні полюси зростання (центральні місця, полюси розвитку та інтеграції) та гомогенний вид простору, що мають слаборозвинені території та поляризований вид, що досягається в результаті розвитку території. Як зазначає, Ж. Будвіль, центрами росту можуть виступати конкретні території (населені пункти, міські агломерації, регіони), які виконують функцію джерел інновацій і прогресу на різних ієрархічних рівнях. Тобто вони водночас мають здатність викликати подальший розвиток соціально-економічної діяльності монотериторій в усій зоні свого впливу і утворювати чітку багаторівневу мережу, формування якої зумовлено основними закономірностями теорії «центрального місця» В. Кристалера. Таким чином, вся система просторової організації суспільства в умовах монорозвитку набуває своєї визначальної, іманентної властивості – мережевої поляризованості, яка є як зазначає Б.Б. Родоман, універсальною властивістю будь-якого простору [359, с. 32].

Відповідно до виділених Х. Ласуеном особливостей полюсів зростання, в умовах монорозвитку територіальних систем можна констатувати:

- 1) полюсом зростання може бути регіональний комплекс підприємств, пов'язаний з експортом регіону (а не тільки з провідною галуззю);
- 2) система полюсів і кожен з них окремо збільшуються за рахунок імпульсів, породжених національним попитом, що передається через експортний сектор регіону;

3) імпульс зростання передається другорядним галузям завдяки ринковим зв'язкам між підприємствами, а також географічній периферії.

Вагомий внесок у дослідження теорії «полюсів розвитку» внесли Ю. Саушкін (1973) [370], В. Безуглий, С. Козинець (2007) [24], З. Манів (2009) [205], А. Носонов (2011) [257], О. Шаблій, Г. Сохоцька (2012) [526].

Специфічним є те, що фактичним продовженням теорії полюсів зростання, є наступне виділення дослідниками «галузових спеціалізованих районів» та «галузових спеціалізованих зон» як монофункціональних утворень (що зокрема наочно простежується у працях З. Маніва, В. Безуглого, С. Козинець). Дана теорія стала однією з провідних концепцій регіонального розвитку, є теоретичним обґрунтуванням технополісів і технопарків, що з'явилися згодом, її положення можуть бути використані при розробці концепцій інноваційних рекреаційних монотериторій (тематичних моно сіл, розважальний парків).

Заслугою підходу є виділення Ф. Перро категорії «монофункціональних районів» як модальних (вузлових) територіальних утворень, які мають свої центри та полюси розвитку, функціональності, а згодом конкретизація І. Валлерстайном периферійних відношень в умовах монофункціональності (World-Systems Analysis: An Introduction, 1979 [607], 2004 [608]). Американський професор соціології І. Валлерстайн обґрунтовує виникнення ядроподібних виробничих процесів, подібні до периферії (або просто виробництво ядра і периферії). Основна периферія фактично є мірою прибутковості виробництва. Основним виробництвом є виробництво в квазімонополізованій промисловості, тобто де відбувається високорентабельний бізнес. Навпаки, виробництво в периферії – це виробництво в конкурентному, менш прибутковому бізнесі, або, як зазначає вчений, в колишніх квазімонополіях. Ядром-периферією є реляційна концепція – ядро визначається через її відношення до периферії, і навпаки. Коли відбувається торгівля між основним виробництвом і виробництвом

периферії (як це дуже ймовірно в рамках капіталістичної світової системи, яка визначається розподілом праці і торгівлі), ядро знаходиться в сильній позиції, тоді як периферія слабша. Отже, відношення ядро-периферія нерівне на користь ядра, і це нерівність є коренем тези ядро-периферія [608].

Якщо «центризм» дефініціювати у теорії геопросторової організації суспільства, у т.ч. територіальних моносистем, то повинен бути: а) «центр» (суб'єкт), якому належить керівна (управлінська) функція; б) «периферія» (об'єкт), який так чи інакше взаємодіє з центром (суб'єктом), виконуючи визначені ним функції у локальних системах. Такий центризм характерний для внутрішньої територіальної організації багатьох регіонів, особливо де переважає сільське населення [526, с. 8]. Як зазначають Л. Немець, К. Сегіда, Н. Гусева, І. Барило, більшість областей України мають моноцентричну модель просторового розвитку, що обумовлює гіпертрофований розрив в показниках соціально-економічного розвитку між обласним центром та іншими територіями області [244, с. 176-178]. Відповідно, чим більше буде у країні (або регіоні) динамічних полюсів розвитку – моноутворень, які характеризуються найсприятливішими для суспільного розвитку поєднаннями передумов та чинників, здатністю створювати ефекти мультиплікатора і акселератора, генеруванням імпульсів розвитку прилеглих територій та активною реалізацією зовнішніх функцій, тим меншими будуть у ній територіально-галузеві диспропорції, що може забезпечити підвищення рівня та якості життя населення й стимулювання загального рівня регіонів [367, с. 40; 244, с. 180; 314, с. 190]. Мюрдаль Г. (Myrdal G.) вважав, що ключову роль у розвитку окремих регіонів чи міст (полюсів росту) відіграє спеціалізація та пов'язаний з нею ефект масштабу виробництва [591].

Сучасні дослідження теорії «центр-периферія» знайшли своє відображення у наукових працях українських вчених О. Шаблія [518], Ф. Заставного (1990) [144]; Б. Заставецького [141], О. Заставецької [136], Д. Ткача [451], Т. Заставецького (1998, 2005, 2009) [141; 143; 142]; О. Топчієва

(2001) [459], К. Немець, Г. Кулешова, Л. Немець (2003, 2013) [243, 251], О. Топчієва, Т. Безверхнюк, З. Тітенко (2005) [469], К. Мезенцева (2005) [216], І. Пилипенко (2006, 2009, 2015) [309, 308, 310], К. Васьківська, І. Сембай (2009) [57], Ю. Губені (2007) [92, 91], М. Дністрянського (2007), Л. Заставецької (2008) [135], М. Пістуна, А. Мельничука (2010) [323], Т. Гром'яка (2011, 2012) [88, 89, 90], Р. Лозинського, І. Ровенчака (2012), М. Білецького, І. Ванда, Л. Котик (2013) [34] та інші. Вчені у своїх працях проаналізували питання центральності та периферійності на конкретних об'єктах суспільної географії України різного генезису, локації, рівня. Також значна увага приділена фундаментальному дослідженню функціонально-одноманітних або функціонально-різноманітних районів сформованих за моделлю «центр – периферія», «інноваційний центр – периферія» [164].

Центро-периферичні відносини на будь-якому просторовому рівні, як зазначають О. Шаблій і Г. Сохоцька, характеризуються постійною взаємодією та пов'язані між собою потоками інформації, капіталу, товарів, робочої сили. Економічне і соціальне домінування центру забезпечується шляхом викачування ресурсів з периферійних районів, що посилює і закріплює різницю між ними [526, с. 12].

На думку К. Мезенцева, Н. Мезенцевої, Г. Підгрушного [213], регіональний соціально-економічний розвиток держави характеризується нерівномірністю і зумовлюється відмінностями у впливі факторів розвитку регіонів (від забезпеченості природними ресурсами до ефективності управлінських стратегій). Як наслідок, невід'ємними складовими процесу регіонального розвитку є як формування ядер концентрації людської діяльності, так і формування периферійних територій. Тому, теорію «центр – периферія» вважаємо найбільш універсальною, оскільки вона дозволяє визначити системно-структурні, динамічні, функціональні аспекти виникнення й підтримання геопросторової неоднорідності базових територіальних систем монорозвитку.

Заставецька Л. зауважує, що поляризованість суспільного розвитку є основою геопросторової структури систем розселення. В умовах розпаду систем розселення нерідко згладжуються відмінності між центром і периферією, необхідне формування нових центрів, які б давали нові імпульси до розвитку цих систем, тобто формування інноваційних елементів розселення (тематичних монотериторій) в межах локальних територіальних моносистем [134, с. 78]. Наслідками поляризації є виникнення різноманітних проблем, які необхідно долати. Це свідчить про необхідність глибшого вивчення суспільно-географічних підходів щодо вирішення проблем територіальної диференціації, удосконалення адміністративно-територіального устрою, обґрунтування найбільш ефективних напрямів природокористування та суспільної діяльності, розробки засад регіональної політики на мезо- та мікрорівнях [526, с. 13].

У таких умовах важливою є реалізація *концепції гнучкої територіальної організації виробництва* О. Шаблія (1987), в основу якої закладено закон нестрогого входження окремих територіальних систем у їхні суперсистеми (простежується у системах розселення, системах сфери послуг, територіально-виробничих (у т.ч. вузькоспеціалізованих) та соціально-економічних комплексах тощо), за якої відбувається суттєве перетворення територіальної організації виробництва за порівняно короткий часовий період, виходячи з суспільно-економічних цілей, завдань і потреб в умовах переважно інтенсивного розвитку господарства [519, 525, 514]. Як зазначає автор концепції, гнучкість являє собою можливість швидких і ефективних змін територіальної організації виробництва, у тому числі і територіальної системи, в умовах переважно інтенсивного розвитку господарства. Основні концептуальні основи гнучкої територіальної організації суспільства представлено на рис. 2.2.

Концепція гнучкої територіальної організації виробництва отримала подальший розвиток в працях О. Заставецької та Н. Копер (2011) в ході дослідження соціальної спрямованості промислового розвитку регіону як прояв



кластерної організації [137, с. 23]; Л. Заставецької у дослідженнях систем розселення, як концепція, яка дає можливість швидко і ефективно формувати нові центри (в умовах розпаду систем розселення), які б давали нові імпульси до розвитку цих систем [139, с. 78].



**Рис.2.2. Концептуальна модель гнучкої територіальної організації територіальної системи (за О. Шаблієм) [521, с. 302-305]**

Як зазначає І. Буднікевич (2011), територіальна організація господарства в українських реаліях – це зміна інтенсивності виробництва на діючих підприємствах та їх територіальних системах, тобто реорганізація територіальних систем господарства для розв'язання завдань, поставлених перед ними суперсистемами (національним господарським комплексом, для адміністративних районів – завдання, що поставлені обласним мезорайоном і т.

ін. за ієрархією аж до окремих підприємств і їх поєднань).

Отже, згідно з концепцією гнучкої територіальної організації територіальна організація господарства області як регульоване розміщення підприємств і їх об'єднань трансформується в територіальне виробництво на вже існуючих підприємствах і їх територіальних системах, часом зі зміною їх виробничого профілю [48, с. 192]. Вважаємо за доцільне формування монотериторій на принципах концепції гнучкої територіальної організації виробництва, за таких умов гнучкість забезпечить постійну реалізацію інвестиційних проектів спрямованих на модернізацію базових підприємств монотериторії у цілях підтримки їх стабільної роботи.

Досить поширеною тривалий час була *теорія «економічного зростання»* (або «кумулятивної причинної обумовленості») Р. Солоу та Т. Свона (популяризація з 1974-их рр. після виходу праці «The Economic of Resources and the Resources of Economics»). Згідно її положень не можлива вільна гра ринкових сил, що призводить до незбалансованого регіонального зростання у якому формування «моноспеціалізованих територій» неминуха [36]. Заслугою підходу є виділення категорії «місцевий економічний розвиток» [225], яка формувала розуміння категорії «монофункціонального міста» як певної локальної багаторівневої системи. Водночас місто утворююча складова визначає збалансованість регіонального зростання.

Істотним є внесок у становлення теорії Р. Солоу та Т. Свона внесли наступні вітчизняні та зарубіжні вчені: Р. Бінгем, Р. Мієр («Theories of local economic development: perspectives from across the disciplines / R. Bingham, R. Mier, 1993) [556; 590], С. Слава («Місцевий економічний розвиток: сучасні концепції та методи: Вибірковий огляд досвіду США в контексті умов України», 2000) [378], С. Дорогунцов, Я. Олійник, А. Степаненко («Теорія розміщення продуктивних сил і регіональної економіки, 2001) [108], Е. Дж. Блейклі (Планування місцевого економічного розвитку: теорія і практика, 2002) [37]; Л. Пельтек («Розвиток регіональної промислової політики

держави: теорія, методологія, механізми, 2010») [299], Г.Л. Монастирський («Економічний розвиток населених пунктів, як об'єкт управління: модернізаційний підхід», 2014) [224] та ін. Заслугою науковців є виділення факторів збалансованості територіальної організації виробництва.

Згідно положень теорій *експортної бази* Ч. Тібу [35] та Д. Норта (популяризація з 1980-их рр.) та визначення меж регіонів Х. Зібберта, регіональне зростання залежить від можливості району реалізовувати свою продукцію в інші райони. Так, чим більше продукції, яка користується попитом – тим вищі темпи його розвитку. Ч. Тібу доводив, що жителі переїжджають у ті місцевості, в яких набір пропонованих локальних суспільних благ найповніше відповідає їхнім пріоритетам. Відповідно до даного твердження, в ще довго буде спостерігатися диспропорція у розвитку різних територій в межах регіонів, адже соціальна інфраструктура та якість та комфортність суспільних послуг в сільській місцевості та невеликих містечках України є незадовільною, гіршою, ніж в обласних центрах, а значить показники ефективності та рівень життєзабезпечення населення не сприятимуть міграції населення в такі депресивні місця проживання.

У межах теорії Д. Норт («Інституційні зміни та зростання американської економіки», 1971) визначає відмінності у темпах регіонального зростання, починаються з відмінностей у базових економічних структурах та їх опорних центрах-експортних базах (що стають синонімами категорії «монофункціональних міст», які зобов'язані своїм розвитком історії та сучасним економічним перевагам). Водночас, істотним фактором, що безпосередньо обумовлював розвиток вузькопрофільного виробництва Д. Норт спільно із Р. Томасом визначає наявність викопних ресурсів («Підйом західного світу», 1973). Слід зазначити, що у сучасний період вагомий внесок у розвиток теорії внесли І. Горленко, М. Паламарчук, Т. Яснюк (1978 [290], 1985 [291]) в ході дослідження мінеральних ресурсів як чинника промислового комплексоутворення; М. Жук (1998) [121], В. Орловська, В. Чужиков (2008

[513], 2012, [512]), здійснили ідентифікацію корисних копалин як історичної складової, з якої безпосередньо почався розвиток вузькопрофільного виробництва в Україні та дослідження їх народногосподарського використання (яке відбулося на виникненні монофункціональних міст).

Істотний внесок у вивченні концептуальних основ формування та розвитку соціально-економічного простору здійснили М. Колосовський (1947) [173], [174] та М. Баранський (1956) [21] у *теорії територіального комплексування та системоформування*. Вчені обґрунтували формування виробничо-територіального комплексу як «взаємообумовленого (підпорядкованого) поєднання підприємств в одній промисловій точці або районі, при якому досягається певний економічний ефект за рахунок вдалого підбору підприємств відповідно до природних і економічних умов району, його транспортного і географічного положення» [174, с. 138].

Розвитку теорії виробничо-територіальних комплексів присвячені роботи М. Агафонова, Е. Алаєва, Я. Жупанського (1980), О. Заставецької (1985), Ф. Заставного, Л. Корецького, П. Масляка (1982, 1993), В. Нагірної (1995), М. Пістуна (1975), І. Пушкара (1979), Д. Стеченко (1973), О. Шаблія та ін. Згодом теорія трансформувалася у геокомплексологічну теорію М. Паламарчука, що розкриває сутність формування суспільно-територіальних комплексів і систем, їх структурний аналіз, теоретичні основи й принципи соціально-економічного районування (1972, 1998) [283]. Тобто відбувається розширення сутності виробничо-територіального комплексу та утворення територіально-виробничого комплексу (основна роль відводиться просторовому чиннику в розміщенні виробництва), що відображено в фундаментальних працях Я. Жупанського (1975), Ф. Заставного (1979), Л. Корецького (1977), М. Паламарчука (1972), О. Ващенка (1981), М. Шаригіна (1982), Я. Олійника (1982, 1997) та інших вчених, де вчені відзначають не тільки взаємозв'язаність виробництв, а й тісний зв'язок їх з невиробничою сферою. Заставецька О.В. (1997) обґрунтовує, що в процесі суспільного поділу праці утворюються

складні взаємозв'язані системи діяльності людства, а саме територіальні соціально-економічні комплекси, що відображають просторове поєднання об'єктів матеріального виробництва [140, с. 30-31]. Такі комплекси мають всі ознаки географічності, тому М. Пістун називає їх суспільно-географічними, розуміючи під таким комплексом «виокремлену на основі суспільно-географічних зв'язків територіальну і комплексно-пропорційну структуру матеріально-речовинних і духовних компонентів діяльності людини» [325, с. 33].

Теоретико-методологічними та методичними дослідженнями галузевого територіального комплексування в різні періоди займалися українські вчені-географи, зокрема І. Горленко (1969, 1982), О. Гладкий (2008), В. Захарченко (1986, 2004), С. Іщук (1996), Р. Литвиненко (1970), Н. Процько (1970), М. Фащевський (1972) (територіальна організація виробництва і промислових комплексів, у т.ч. міжгалузевих промислових комплексів, трансформаційні процеси промислових територіальних систем); І. Дудник (2009, 2011, 2013) (теорія функціонування регіональних суспільно-географічних систем, територіальна організація транспортних мереж та сфери послуг); М. Мальська (2009) (організація та управління сферою обслуговування та туризму на регіональному рівні); О. Любіцева (1998), К. Мезенцев (1999) (географія релігії світу); Г. Балабанов (1978, 1992); В. Нагірна (1995), Р. Язиніна (1985) (територіальна організація агропромислових комплексів); І. Костащук (2018; релігійний простір), К. Немець (управління соціогеосистем, суспільно-географічні проблеми системи освіти); Я. Олійник (1995; територіальна і комплексно-пропорційна організація продовольчих комплексів); М. Пістун (1975), С. Запотоцький (2002) (проблеми географії сільського господарства і агропромислового комплексоутворення); І. Ровенчак (2010; географія культури, геокультурне районування); І. Смирнов (2004; галузеві та регіональні логістичні системи), Л. Шевчук (1997, 1999, 2007; медична географія, сакральна географія, соціальна географія) та ін.

Формування територіальних комплексів нового типу, як зауважує О. Шаблій, можливе лише за сприятливих умов розвитку ринкових відносин, вільної гри конкуренції і боротьби з монополізмом [521, с. 236].

Поряд з поняттям «територіальний комплекс» у географічній науці вживається поняття «геосистема», а до соціально-економічних об'єктів застосовується поняття «територіальна система». У географічній літературі вже неодноразово розглядалося питання про розрізнення понять «комплекс» і «система». Багато дослідників вважають, що система має вищий рівень взаємозумовленості внутрішніх зв'язків. На відміну від комплексу система складається з елементів, вилучення навіть одного з яких призводить до неможливості її подальшого функціонування. Комплекс, навпаки, залишається комплексом у випадку часткової зміни складу елементів. При цьому можливе лише погіршення показників ефективності його функціонування. На наш погляд, недоцільно надавати особливо великого значення проблемі розрізнення понять «комплекс», «система». Один з основоположників загальної теорії систем Л. Берталанфі визначив систему як комплекс взаємодіючих елементів. Поняття «комплекс» увійшло в географічну науку ще до «системного буму». Саме цим і зумовлено широке використання понять «виробничо-територіальний комплекс», «агропромисловий комплекс», «природно-територіальний комплекс». З часом, коли принципи системного підходу почали свідомо застосовувати в географії з'явилися поняття «територіальна система розселення», «територіальна рекреаційна система» і, зокрема «територіальна моносистема». [24]. Проте, В. Грицевив зауважує, що територіальна система є формою організації територіального комплексу, інакше кажучи територіальні комплекси організовані у формі територіальних систем [86].

Згідно з положеннями геокомплексологічної теорії М. Паламарчука об'єкти і явища (у т.ч. у межах «монофункціональних міст») розглядаються у взаємозв'язку з урахуванням їх розвитку, застосовуючи при цьому системний підхід. Так, «монофункціональні міста» як суспільно-територіальна система

України розглядається як частина державного суспільно-територіального комплексу (у системі й ієрархії), а національний суспільно-територіальний комплекс як частина світового господарства. Її положення стали ключовими у процесі економічного районування, територіального планування та проектування великих містоутворюючих комбінатів, монофункціональних промислових вузлів і монофункціональних районів.

Вагомий внесок у дослідження методологічних засад регіонально-просторової організації господарства, напрямів комплексного розвитку монофункціональних міст у межах геокомплексологічної теорії М. Паламарчука зроблено Г. Балабановим, І. Горленко (у роботі «Проблеми комплексного розвитку території», 1997 р.) [339], Б. Данилишином, М. Фащевським, Л. Чернюк (1998, 2000, 2006, 2015) [97], [487] та іншими.

Наприкінці 1970-х рр. в Європі починається розробка нової теорії розвитку соціально-економічного простору, яка почала базуватись на використанні ендогенного потенціалу регіонів і дістала назву *«саморозвитку»* або *«ендогенного розвитку»*. Вона була розвинена А. Васкус-Баркро (популяризація з 1979 р.). Згідно її положень у період глобалізації соціально-економічного простору підґрунтям для розвитку території є наявність системи виробничих можливостей, схильності місцевого підприємницького співтовариства до розвитку коопераційних зв'язків та оновлення інновацій, оскільки традиційні детермінанти локалізації виробничої діяльності перестають бути домінуючими, а глобалізація здатна зробити різні території рівноцінними. Теорія орієнтує на зростання внутрішнього ресурсного потенціалу будь-якої монотериторії, що здатен створити необхідні стартові умови для соціально-економічного зростання територіальної системи і підтримання її оптимальних темпів у довгостроковому плані.

Факторами її виникнення було збільшення кількості регіонів, зацікавлених у своєму розвитку, а також посилення конкуренції регіонів, що стає рушійною силою для вдосконалення територіального управління. Вибір

ендогенно-орієнтованої моделі має забезпечити країні випереджаючий розвиток на довгострокову перспективу, що дозволить гармонізувати цільові орієнтири стійкого росту, підвищити якість життя, інституційних перетворень, інноваційно-інвестиційної модернізації, структурно-технологічного оновлення, інтеграції у світову економіку на конкурентних засадах.

Отже, саморозвиток територіальної моносистеми – це її здатність в умовах мінливого ринку забезпечувати соціальні стандарти якості життєдіяльності монотериторій, швидка адаптація до економічних, соціальних, політичних, екологічних викликів, інтеграційних та глобалізаційних процесів, переважно за рахунок ендогенних факторів розвитку та інноваційних ресурсів. Проте успіх саморозвитку моносистеми залежить не лише від ефективності використання внутрішніх можливостей та ресурсів її монотериторіальних утворень, але й врахування впливу екзогенних факторів, тобто факторів зовнішнього середовища. Нестабільність зовнішнього середовища та кризові явища в глобалізованій економіці, які з роками все більше посилюються та стають негативними чинниками розвитку суспільства. Слід зазначити, що ендогенний розвиток не передбачає ізоляції від зовнішнього середовища. Навпаки, ендогенний підхід до розвитку регіону передбачає ефективну інтеграцію до глобалізаційного простору, але на принципах пріоритетності регіональних інтересів [275, с. 77-78].

Досліджуючи механізми розвитку ієрархічної територіальної системи Ж.-Р. Будвіль приходять до доволі дискусійного, на нашу думку, висновку про те, що саморозвиток можливий лише на верхніх ієрархічних рівнях територіально-господарських структур – в ядрах агломерацій та великих містах, а зростання елементів нижнього ієрархічного рівня забезпечується впливом елементів верхніх рівнів та механізмами дифузії інновацій. Тобто поза увагою цього вченого залишився той факт, що в окремих випадках малі та середні міста можуть концентрувати достатньо значний ендогенний потенціал, який за певних умов здатен забезпечити їм стрімкий розвиток та перехід на вищі



ієрархічні рівні [315, с. 41].

На сучасному етапі для України ця концепція є актуальною, причому вона не втрачає своєї популярності у державі вже багато років. В Україні починаючи з 2000 р. її розвивають В. Мамонова [202, с. 6], А. Голюков [77, с. 23], П. Беленький [29, с. 144], В. Куйбіда [302], О. Жихор [119] та ін.

Вагомий внесок у дослідження теорії внесли В. Геєць та М. Скрипниченко («Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку», 2003) [115], якими обґрунтована необхідність переходу від екзогенно-залежної до ендогенно-орієнтованої стратегії територіальної організації суспільства; М. Пістун (Місьцеве самоврядування в територіальній організації локального і місцевого рівнів управління соціально-економічним розвитком України, 2008) [322], яким зазначено, що рушійною силою розвитку монофункціональних утворень є вдосконалення локального і місцевого рівнів територіального управління. Заставецька Л. зауважує, що концепція регіонального саморозвитку може бути реалізована у процесі здійснення адміністративно-територіальної реформи. Внаслідок зміни адміністративно-територіального устрою відбудуться зміни меж адміністративно-територіальних утворень, а це в свою чергу призведе до змін у функціонуванні поселень, зв'язках між ними, границями систем розселення та формування їх інноваційних елементів, що характеризуються монорозвитком [134, с. 85].

На сучасному етапі соціально-економічних відносин наявне загострення значної кількості проблем у монофункціональних міських поселеннях, зокрема:

- 1) недостатній рівень соціального розвитку;
- 2) відсутність або недостатня кількість фінансових ресурсів для розвитку;
- 3) низький рівень розвитку місцевої інфраструктури, сфери соціальних послуг, об'єктів культури;
- 4) низький рівень професійної підготовки кадрів, недостатні економічні можливості містоутворюючих підприємств [577], [486]).

Зокрема, у своїх працях В. Джаман [101], А. Доценко, О. Великохатко,

Г. Заваріка, В. Зінич, В. Танцюра [109], [111], [110] окремо існуючі монофункціональні міста та моделі «центр – периферія» розглядають як негативне явище. Констатуємо, що для вирішення проблем монофункціональності розроблені теорії (місцевого зростання або ендегенного розвитку, полюсів росту, економічного росту, експортної бази) не можна вважати неефективними.

Відтак специфічним є те, що більшість наведених вище сучасних дослідників намагаються звести всі теорії територіальної організації суспільства у одну загальну. Однією з найбільш відомих спроб є розробка теорії територіальних кластерів (згідно праць М. Портера, 1993, 2002 р. [330], [331]). Згідно положень окресленої теорії глобалізація ринків потребує якісно нової виробничо-територіальної організації суспільства – кластеризації (яка, фактично стає новим синонімом «монофункціональності», «монорозвитку»). На думку вченого, кластер – група розміщених у регіоні взаємозалежних і таких що, доповнюють одна одну, промислових компаній (постачальників, виробників та ін.) і пов'язаних з ними організацій (освітніх закладів, органів державного управління, інфраструктурних компаній), які діють у певній сфері й характеризуються тим, що вироблений ними продукт однієї галузі використовується для потреб декількох інших [330]. Таким чином, М. Портер зауважує, що регіональна політика буде більш ефективною, якщо вона послідує за принципом нарощення галузевих кластерів. Те, що слугує привабливим центром для кластерів, – університети, дослідницькі лабораторії, спеціалізована інфраструктура. Тобто найкраща концепція регіонального розвитку – це та, яка виділяє вузлові елементи, що складають основу могутності галузі, і нарощує їх з метою заохочення формування просторово-сконцентрованих кластерів, яким притаманні властивості:

- 1) географічна локалізація (розміри кластерів можуть варіюватися від одного поселення до ряду сусідніх країн);

- 2) конкурентні і партнерські зв'язки між підприємствами, тобто кластер є

особливою формою мережі взаємопов'язаних підприємств і більш глибокий розвиток зв'язків між ними свідчить про ступінь розвитку самого кластера;

3) технологічні взаємозалежності галузей. До кластеру входять підприємства різних галузей, технологічно пов'язані між собою. Зазвичай, це виробники готового продукту; постачальники факторів виробництва; компонентів, машин, сервісних послуг; фінансові інститути; виробники супутніх продуктів та ін. [331, с. 713-714].

Теорія промислових кластерів М. Портера отримала продовження у працях М. Енрайта (M. Enright), який обґрунтував теорію регіональних кластерів, які це промисловий кластер, у якому фірми-члени знаходяться в географічній близькості один до одного; регіональний кластер – це географічна агломерація фірм, що працюють в одній або кількох споріднених галузях господарства. Він зробив припущення, що конкурентні переваги створюються не на національному або наднаціональному рівнях, а на регіональному рівні, де головну роль грають історичні передумови розвитку регіонів, різноманітність організації виробництва, культур ведення бізнесу і здобуття освіти. Для перевірки своєї гіпотези М. Енрайт провів дослідження в декількох галузях промисловості, зосереджених у різних регіонах світу, – хімічної промисловості у Швейцарії і Німеччині, виробництва керамічної плитки в Італії та синтетичних волокон в Японії і дійшов висновку про існування регіональних кластерів [567], [568].

Дослідження регіональних кластерів М. Енрайта були продовжені у працях С. Розенфельда (S. Rosenfeld), П. Маскелла і М. Лоренцена. Основний внесок С. Розенфельда полягає у тому, що він доповнив трактування регіонального кластеру ще одним елементом – наявністю каналів зв'язку між учасниками кластеру. На його думку, регіональний кластер є не тільки географічно локалізованою концентрацією взаємозалежних фірм, він також повинен мати канали для ділових угод, виробничих транзакцій і комунікацій між підприємствами [599]. Однак, даючи більш розгорнуте у певному сенсі

визначення кластерам, вчений не враховує у ньому роль державних органів влади, освітніх установ, асоціацій. Скоріше його розуміння кластерів пов'язано з мережними об'єднаннями, які є свого роду основою для створення кластеру. П. Маскелл і М. Лоренцен розвинули напрацювання С. Розенфельда у цьому напрямі, заклавши основу нової теорії – теорії мережної економіки. На їхню думку, організація мережної взаємодії між фірмами на основі взаємної довіри є головною умовою формування конкурентоспроможного регіонального кластера та підвищення конкурентоспроможності кожного з його учасників [306].

Вагомий внесок у дослідження теорії територіальних кластерів внесли наступні вітчизняні та зарубіжні вчені у працях: М. Паламарчук, І. Горленко, Л. Руденко («Промышленный комплекс Киевского Приднепровья: экономико-географическое исследование», 1988) [343], С. Іщук, О. Гладкий («Географія промислових комплексів», 1993, [156] «Географія промислових комплексів», 2011) [154], В. Матюха (Кластери як форма територіальної організації надрокористування в умовах посилення процесів глобалізації, 2008) [211], А. Голіков, О. Дейнека, Л. Позднякова, П. Черномаз (Регіональна економіка та природокористування, 2009) [351], Ю. Стадницький, І. Бакушевич, Ю. Стадницька (Просторова економіка: навчальний посібник, 2011) [427], Е. Карапетян, О. Квасовський (Генезис і еволюція концепції промислових кластерів, 2014) [162], О. Заболотний («Сутність кластеру та його роль у підвищенні конкурентоспроможності регіону», 2013 [124]) та ряд ін. Заслугами науковців є резюмування існуючих визначень кластера та виділення його характерних особливостей.

Багато вчених, і не лише соціо- й економ-географів, займаються пошуком і розробкою найбільш ефективних напрямів суспільної діяльності, засад комплексного, стабільного та збалансованого національного та регіонального розвитку. На цьому шляху їм доводиться розв'язувати складну проблему соціально-економічного характеру – просторової суспільної диференціації, в тому числі зумовлену непропорційним розвитком регіонів, що стимулює

розроблення моделей успішного функціонування суспільства вже у сучасних умовах. Тобто, як зазначають Л. Немець та К. Немець, суспільна географія має справу з функціонуючими суспільно-географічними об'єктами, з окремими соціально-географічними компонентами і їх єдністю у вигляді безперервних або циклічних процесів, із змінами їх у просторово-часовому аспекті, тобто, за суттю, вона досліджує суспільно-географічні процеси [245, с. 33].

Різні аспекти суспільно-географічного процесу розкриті у працях українських вчених А. Голікова (1994), І. Дудника, О. Заставецької, Л. Немець (2003), К. Немець (1998), Я. Олійника (2000), М. Пістуна (1996), О. Топчієва (2001), О. Шаблія (1996) та інших. Зокрема, М. Пістун, розглядає суспільно-географічні процеси, як форму відображення загального кругообігу речовини між природними і суспільними компонентами геосфери, що зумовлений людською діяльністю, систематизує їх за рівнем (повнотою) відображення суспільно-географічної якості; за суспільно-географічним змістом, що відповідає типу відповідних зв'язків; за територіальними масштабами; за рівнем пізнання функціональної структури об'єкта; за рівнем розвитку; за участю у географічному поділі та інтеграції праці [325, с. 63-67]. Однак, найбільш узагальнено суспільно-географічний процес визначив О. Топчієв, який розуміє його, як послідовну і закономірну зміну і послідовність ситуацій. При цьому він відзначає, що даний процес має численні кількісні і якісні параметри, які змінні у часі [325, с. 86]. З методологічної точки зору дуже важливо знайти і реалізувати логічний зв'язок між просторовими і просторово-часовими моделями суспільно-географічних об'єктів. Відповідно, суспільно-географічну методологію дослідження регіонального монорозвитку складають вчення про суспільно-географічні концепції регіонального просторового розвитку, де поряд з чинниками виробництва враховується вплив чинників природно-ресурсного та соціально-економічного потенціалу, специфіка систем розселення та інформаційного середовища.

Концепції регіонального монорозвитку дозволяють закласти основну

ідею еволюції території, безпосередньо пов'язану з ідеалом в якості вищої мети розвитку країни і регіонів, в якості орієнтира для регіональної політики, регіональної стратегії. Механізми формування та функціонування національних, регіональних чи локальних територіальних моносистем, їх геопросторову організацію та тенденції структурних змін можна пояснити, базуючись на концепціях регіонального розвитку, зокрема комплексного, поляризованого, ендогенного, інноваційного місцевого розвитку, ревіталізації та ін.

*Концепція комплексного регіонального розвитку* території розглянута в працях Е. Алаєва, О. Заставецької, С. Іщука, М. Колосовського, К. Мезенцева, М. Паламарчука, М. Пістуна, О. Топчієва, Д. Стеченка, А. Хрущова, О. Шаблія та ін. Комплексний регіональний розвиток виступає основною рушійною силою формування оптимальної для даних передумов господарювання раціональної спеціалізації регіонального виробництва, що є актуальним саме в умовах монорозвитку, тобто це процес динамічного підтримання і вдосконалення регіональної комплексності, що характеризується взаємопов'язаністю, пропорційністю, збалансованістю, взаємопоєднанням і взаємообумовленістю внутрішньо-регіональних зв'язків виробничої, соціальної та ринкової інфраструктури, раціональним ресурсоспоживанням та оптимальною компонентною та територіальною організацією моносистеми [216, с. 75].

В сучасних умовах прагнення регіонів до забезпечення комплексного розвитку пов'язане із трансформацією їх територіальної організації. Вона означає зміни у галузево-функціональній, просторовій та управлінській (інституційній) структурах господарського комплексу, встановлення оптимальних пропорцій у всіх сферах людської діяльності.

Комплексний розвиток територіальної системи в умовах монорозвитку можливий за умови наявності та оптимального розміщення, раціонального використання сировинних (власних чи імпортованих) і трудових ресурсів, районів збуту продукції через досягнення максимального зниження витрат на виробництво та транспортування продукції. Його головними рисами є:

взаємозв'язаний розвиток господарства на основі територіального поділу та інтеграції праці; найбільш доцільне використання природного, трудового, виробничого потенціалів території; ефективна спеціалізація господарства; максимальне задоволення місцевих потреб суспільства. Ці чинники сприятимуть економії витрат суспільної праці, підвищення продуктивності, зниженню собівартості виробництва продукції чи послуги, максимізації обсягів прибутку та в подальшому удосконалення та розширення функціональної структури монотериторії.

Кінцевою метою комплексного регіонального розвитку в умовах монорозвитку є не створення автаркічної системи, а найбільша економічна і соціальна ефективність, оптимізація використання ресурсного потенціалу регіонів (природних, трудових, матеріально-технічних, технологічних, фінансових, інформаційних ресурсів, переваг географічного положення тощо), забезпечення оптимальної структури господарювання, підвищення рівня і якості життя населення, вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, збереження довкілля. Досягнення комплексного регіонального розвитку можливе лише за умови ефективної державної регіональної політики, що має бути спрямована на обґрунтування раціональної територіальної спеціалізації регіонів та відповідних заходів з оптимізації їх господарської структури, використання агломераційного та каркасного ефектів, при цьому важливу роль відіграють заходи із державного регіонального програмування соціально-економічного розвитку, процеси моделювання локальних територіальних систем [216, с. 75].

Однією з концепцій динамічного регіонального розвитку є *концепція поляризованого регіонального розвитку*, яка ґрунтується на засадах теорії центральних місць В. Кристаллера, А. Льоша, теорії «полюсів зростання» Ф. Перру та теорії регіонального зростання «центр-периферії» Дж. Фрідмана та їх послідовників. Основні її положення стали ключовими в розробці методологічних засад дослідження геопростору, його ієрархічності,

взаємозалежності та взаємообумовленості, поляризації та взаємовідносин між центром і периферією (зокрема, дифузії інновацій, полюсів росту, якісної трансформації, модернізації господарства, територій) та висвітлені в роботах вітчизняних (П. Бакланова, О. Грицай, Г. Йоффе, Б. Родомана, А. Трейвіша, Г. Лаппо, М. Мироненка, В. Шевченка, Р. Туровського, М. Слуки, І. Пилипенка) і зарубіжних вчених (Т. Гегерстранда, А. Преда, Х. Перлофф, Б. Беррі, Дж. Фрідмана, Г. Річардсона, В. Гендерсона, Ф. Перру, І. Валлерстейна).

Виявлення найбільш характерних рис структури геопростору зумовлює необхідність дослідження динамічних аспектів їх функціонування, оскільки факт збереження певної поляризації географічного та економічного простору, нерівномірності регіонального розвитку на сучасному етапі є безперечним, незважаючи на численні адміністративні, економічні, соціальні, політичні заходи з нівелювання регіональних контрастів.

В контексті концепції динамічного регіонального розвитку І. Пилипенко (2011) [308] у своїх наукових дослідженнях сформулював механізми формування суспільно-географічних периферій (природно-ресурсний, соціально-економічний і соціально-психологічний), специфічні риси їх проявів та відтворення міжрегіональних та внутрішньорайонних диспропорцій суспільного розвитку. Адже, як зазначає науковець, процеси, що відбуваються в Україні в період становлення ринкової економіки і політичних реформ, зумовлюють подальше наростання диспропорцій і асиметрії в системі «центр-периферія» на всіх рівнях просторової стратифікації – від загальнонаціонального до внутрішньо-регіонального. Така геопросторова поляризація відрізняється багатовекторністю проявів у соціально-економічних, геодемографічних, геополітичних складових регіонального розвитку і зумовлює формування периферій різного генезису, локації, рівня [308].

Таким чином, як зазначає О. Гладкий, необхідним є виявлення центральних (фокусних) місць, які є пануючими над оточуючим простором та



виконують у ньому ряд провідних функцій: 1) збирають, переробляють і перерозподіляють речовину, енергію, інформацію, притягують до себе потоки людей; 2) концентрують та утримують комунікації і трансформують їх вплив на навколишні землі; 3) розповсюджують відцентрові хвилі освоєння території, які утворюють концентричні зони (ближня периферія, середня, дальня тощо); 4) сприяють формуванню радіальних (магістральних) потоків поширення нововведень, що відбивається на формуванні секторності периферійних територій; 5) виконують управлінські та організаційні функції по відношенню до периферії, підпорядковуючи прилеглі території своїм потребам, розширюючись і трансформуючись в їх межах [72, с. 121-122].

З точки зору даної концепції, нерівномірність у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів є природньою закономірністю. Рівень життя у столиці не може бути однаковим з рівнем життя у сільській місцевості периферійного регіону. Тому основними засобами розв'язання проблем поляризованого регіонального розвитку, як зазначає К. Мезенцев у рамках державної регіональної політики є створення штучних полюсів зростання у «неконкурентоспроможних» регіонах, зокрема інноваційних центрів, технопарків, технополісів [216]. Отже, кінцевою метою такого розвитку є не вирівнювання рівнів життя населення, а забезпечення певних соціальних стандартів у всіх регіонах країни. [216], [85], [545].

Як зазначають М. Барановський та О. Барановська, у більшості європейських країн неодноразово змінювалися підходи до розробки концепцій регіонального розвитку, проте на сучасному етапі загально визнаною є практика стимулювання економічного розвитку регіонів за рахунок ендогенних чинників. Адже досвід реалізації фінансової підтримки депресивних територій, особливо у постсоціалістичних країнах, виявився малоефективним. Такий досвід є особливо цінним для України, де становлення регіональної політики ще триває, а регіональні диспропорції мають тенденцію до посилення [18, с. 182].

*Концепція ендogenous місцевого розвитку.* В останні роки поняття території знову стало центральною категорією, що зумовлено ендogenous місцевим розвитком. Тобто, це поняття розвитку не обмежується лише однією географічною областю, але територія визначається як перетин мереж (фізичних, людських, формальних, неформальних), стратегій і взаємозалежностей між суб'єктами, пов'язаними між собою місцем виробництва, переговорами, розподіл спільного майбутнього.

Система побудована не лише на географічній близькості акторів, але також і на їх динамічній взаємодії, що відображає дії, що впливають з цих відносин, правил, норм і принципів, що відбуваються в цілому. Територія виступає в якості постійної соціальної конструкції у постійному присвоєнні як спеціалізована система суб'єктів із змінним діапазоном стратегічних можливостей для існування. Тобто територіальна моносистема, яка має у своєму розпорядженні достатній ресурс людського капіталу і розвинену науково-технічну базу, набуває у довгостроковій перспективі кращих шансів зростання, ніж моносистема, позбавлена цих переваг.

Аналогічний висновок наводиться у працях Ф. Агійона і П. Хоувітта: економічне зростання обумовлено технологічним прогресом, який забезпечується завдяки конкуренції між фірмами, що створюють і впроваджують нові технології [548]. Кожний винахід дозволяє виробляти новий продукт, який буде більш ефективно, ніж попередні аналоги, використовуватися для отримання кінцевої продукції.

Підсумовуючи, необхідно відзначити, що ендogenous підхід до економічного зростання цілком відповідає сучасним вимогам віку інформації та знань, умовам нових глобальних ризиків і можливостей, оскільки зорієнтований на внутрішні фактори і механізми інноваційного розвитку, які здатні створити необхідні стартові умови економічного зростання і підтримки його оптимальних темпів у довгостроковій перспективі.

Протягом останнього десятиліття значний інтерес викликають *концепції*

*національних інноваційних систем і регіональних інноваційних систем.* Інновації і технічний прогрес є результатом складних взаємовідносин між учасниками виробництва, розподілу і застосування різних видів знань.

Про важливу роль інноваційної діяльності у розвитку територіальних систем, проблематику інноваційного розвитку регіонів та формування регіональних інноваційних систем в Україні у своїх дослідженнях представили Л. Федулова (2006, 2010, 2013) [488; 489]; М. Хвесик, А. Степаненко, Г. Обиход (2013) [503], Ю. Іщенко (2014) та інші.

Іщенко Ю.Д. зауважує, що з одного боку, інноваційна діяльність об'єднує галузі найбільш передових, проривних технологій, з іншого, – може проявлятися в сукупності різноманітних новаторських впроваджень в усіх галузях, як у виробничому, науковому, так і в організаційному аспектах [153, с. 32]. Тобто територіально-інноваційні системи, що динамічно розвиваються, мають здатність перетворюватись на полюси соціально-економічного зростання. Зокрема вони відіграють суттєву роль у стимулюванні розвитку інноваційного підприємництва та місцевої інфраструктури, реалізації та зміцненні місцевого новаторського потенціалу, диверсифікації та підвищенні інноваційності господарства зокрема та зростання конкурентоспроможності національної економіки загалом, посиленні міжрегіональної та міжнародної науково-технологічної кооперації тощо [152, с. 6-17]. У своїх дослідженнях Ю. Іщенко здійснив типізацію територіально-інноваційних систем на різних територіальних рівнях: локальному (інноваційні центри, наукові парки, технопарки та технополіси); регіональному (регіональна інноваційна система); національному (регіональна інноваційна система).

Ефективність інноваційного процесу кожної країни визначається національною специфікою взаємодії економічних агентів (приватних підприємств, дослідних інститутів, університетів і людей в них) між собою як елементів колективної системи створення і використання знань. Зв'язок може здійснюватися у формі спільних досліджень, обміну персоналом, придбання

обладнання та через інші канали. Визнаним у світовій практиці механізмом, що забезпечує таку взаємодію та виступає інституційною основою економіки є національна інноваційна система. Але до цих пір не існує єдиного загальноприйнятого визначення національної інноваційної системи [592].

Вперше поняття «національна інноваційна система» було введено К. Фріменом у праці «Японія: нова національна інноваційна система?» (1988 [570], 1989 [571]), де він описує найважливіші елементи японської інноваційної системи, які забезпечили країні стрімкий технологічний та економічний розвиток в післявоєнний період. Фріменом К. запропоноване вузьке трактування національних інноваційних систем з акцентом на науку та технології як один з головних чинників, що визначають середовище, в якому діють фірми як мережа інститутів у державному та приватному секторах економіки, діяльність і взаємини яких призводять до появи, імпорту, удосконалення та поширення нових технологій» [569], тобто як результат інтеграції різнорідних структур, що здійснюють виробництво і комерціалізацію інновацій у межах національних кордонів і забезпечуються комплексом інститутів правової, фінансової і соціальної підтримки, які мають національне коріння, традиції, а також політичні та культурні особливості.

Концепція інноваційних систем з'явилася першою в статті, опублікованій Б. Лундваллом у 1985 році [586], де поняття «інноваційна система» стосується зв'язків між університетом та промисловістю та явищем взаємодії користувачів та виробників знань. Лундвалл Б. (1992 р.) [587], стверджував, що інноваційна система включає в себе всі елементи соціально-економічної системи, тобто національна інноваційна система – це набір елементів і зв'язків, які взаємодіють в процесі виробництва, розповсюдження та використання нового, і економічно вигідного, знання і розміщені або мають своє походження в межах території національної держави [592]. Проте, вчений зауважує, що на сучасному етапі важливу роль продукуванню інноваційної діяльності відіграють регіони, які виконують ключову генеруючу функцію на мезорівні,

створюючи високотехнологічні продукти через регіональні інноваційні мережі, локальні кластери та використовуючи ефект інформаційного взаємозбагачення співпрацюючих науково-дослідних інститутів [587].

Подальший розвиток концепція отримала у дослідженнях Р. Нельсона [593], який здійснив аналіз інноваційних систем 14 країн світу і надав їм таке визначення: «сукупність інститутів, взаємодія яких визначає ефективність нововведень ... національних фірм» [592].

При цьому всі автори, які досліджують проблеми інноваційних систем, сходяться на тому, що національні інноваційні системи мають формуватися під впливом таких об'єктивних факторів, як розміри країни, наявність трудових ресурсів, особливості історичного розвитку інститутів держави, форми здійснення підприємницької діяльності тощо. Як, наприклад, зазначається у статті [561], концепція національних інноваційних систем на перший план висуває специфічні інституційні характеристики різних країн і унікальність історії кожної країни [319, с. 93].

Найчастіше дослідження інноваційних систем проводяться по лінії виявлення її основних елементів, оцінки зв'язку окремих параметрів національної інноваційної системи з економічною динамікою країн і регіонів. Більшість підходів до формування інноваційних систем характеризуються такими рисами:

1) відбувається відмова від *традиційної лінійної моделі інновацій*, орієнтованої на пропозицію в системі «фундаментальні дослідження – прикладні дослідження – трансфер технології – використання», і перехід до інтерактивної моделі інноваційного суспільного розвитку, яка передбачає тісну взаємозалежність всіх елементів і орієнтацію інновацій на попит;

2) враховуються *еволюційні фактори*: інноваційні процеси і системи розвиваються під впливом національних особливостей історичного, економічного і соціально-політичного розвитку країни, саме тому не існує якоїсь оптимальної національної інноваційної системи, навпаки, має місце

велика кількість інноваційних систем зі своїми сильними і слабкими сторонами; крім того, динамічні національні інноваційні системи постійно адаптуються й трансформуються відповідно до появи нових можливостей;

3) особливе значення надається *ролі інститутів*, як відносно встановлення правил гри (норми, правила і закони), так і щодо організації (гравці);

4) все більша увага приділяється *формам і інтенсивності* взаємодії між головними елементами (акторами) національних інноваційних систем;

5) концепція національної інноваційної системи розглядається в якості *аналітичного інструменту*, який можна використовувати при розробці політики і планування, але необхідно мати на увазі, що моделі національної інноваційної системи не можуть служити готовим «макетом» для організації національного інноваційного процесу [319, с. 93], [332, с. 132].

Головна функція національної інноваційної системи полягає в генерації, розповсюдженні та використанні знань (інновацій).

Протягом останніх двох десятиліть спостерігається бурхливе зростання популярності та підвищення інтересу до *концепції регіональних інноваційних систем*, яка впливає з концепції національної інноваційної системи, проте орієнтована на певну монотериторію. Основні її положення ґрунтуються на принципах мережевого співробітництва між регіональними учасниками, що і відрізняє її від концепції національної інноваційної системи.

Територіальний розвиток можна визначити як вираз соціальних змін, що характеризується появою численних суб'єктів і пошуком альтернативних рішень традиційних економічних структур. Однак одним з важливих аспектів є врахування соціальних і культурних критеріїв, а також економічних критеріїв, які забезпечують більш людську сторону розвитку для всієї території.

Сучасна реальність показує приклади інноваційних сфер у країнах з різним економічним розвитком, і ця багаторазова та мінлива реальність призвела до дуже різних підходів. Це показує, що зараз ми спостерігаємо

глибоку трансформацію виробництва, в якій моделі фордистської ери надають доступ до інших більш гнучких і децентралізованих моделей. З вісімдесятих років обговорюються різні підходи: промислові райони (Becattini, 1981) [555], нові промислові простори (Scott, 1988) [602], промислові кластери (Porter, 1990) [596], теорія інноваційних середовищ (Aydalot, 1986), Maillat, 1995) [588] і інтелектуальні території (Caravaca, 2009) [558].

Тому, місцевий або територіальний розвиток знову вважається носієм інновацій для боротьби з поточною кризою.

Одними із перших розробників концепції регіональної інноваційної системи вважаються англійські вчені Ф. Кук (Cooke), Уранга (Uranga) та Ексебаррія (Etchebarria) (1997) [563], які визначили поняття «регіон», «система» та «інновація» як передмова «до розширеного обговорення важливості фінансових можливостей, інституціоналізованого навчання та продуктивної культури до системних інновацій» [563]. Регіональні інноваційні системи були концептуалізовані з точки зору колективного порядку, заснованого на мікро-конституційному регулюванні, обумовленому довірою, надійністю, обміном, кооперативною взаємодією та навчанням [563].

Кук Ф. (2001) зазначає: «Зростаюча глобалізація ринків різко змінила конкурентне середовище більшості компаній. Не тільки на зовнішніх ринках, але і на внутрішніх вони стикаються з інтенсифікацією конкуренції за ціною, часом і якістю. Щоб залишатися конкурентоспроможними вони повинні реструктуризувати організацію свого бізнесу, у т. ч. інноваційну діяльність, а також відносини зі споживачами і постачальниками. Очевидно, що такі компанії будуть більш успішними у відновленні своєї конкурентоспроможності, якщо поєднують переваги у певному середовищі» [562].

Множинні емпіричні докази свідчать про те, що найважливіші елементи інноваційного процесу географічно локалізовані, тобто в регіонах зосереджено процес створення нових знань та існує відповідна інфраструктура їх

подальшого поширення і застосування. Передача знань у практику є більш ефективною на регіональному рівні, насамперед, завдяки безпосередньому спілкуванню між суб'єктами інноваційної діяльності на відміну від застосування довгих каналів зв'язку на макрорівні [551]. «Регіони, – відмічає Ф. Кук, – особливо, коли на їх території діють кластери і відповідні адміністративні механізми підтримки інноваційних підприємств, є більш значимими спільнотами економічних інтересів ... і можуть налагодити істинні зв'язки і взаємодію між економічними суб'єктами» [562].

Найбільш суттєвим новим елементом концепції регіональної інноваційної системи, який суттєво відрізняє її від моделі побудови національної інноваційної системи, є акцентування уваги на кластерній складові. Відповідно регіональні інноваційні програми мають перш за все спиратися на активний розвиток обмеженого числа пріоритетних для певного регіону видів економічної діяльності (галузей). Адже, добробут тієї чи іншої території залежить від рівня продуктивності тих підприємств, що знаходяться на даній території. В ринкових умовах на територіях регіонів діють не тільки вітчизняні, а й іноземні фірми. Від продуктивності цих фірм, від їх впливу на вітчизняні фірми теж залежить добробут регіону. Сьогодні мова йде також про якість економічного середовища того чи іншого регіону, як чинника регіонального розвитку (М. Портер, 2001) [330].

Така тенденція пояснюється, по-перше, загостренням конкуренції на світових ринках, що засвідчило множинні дефекти і вади традиційних моделей регіонального економічного розвитку і у той же час сприяло формуванню значного числа успішних регіональних кластерів фірм і промислових підприємств у багатьох регіонах у всьому світі [551], тобто відбувається динамічний процес промислової кластеризація або регіональної кластеризації.

Адже, за сучасних умов інформаційно-комунікаційної епохи розвитку суспільства, грандіозного за масштабами, інтенсивністю і всеосяжним характером глобалізаційних суспільних процесів та соціальних зв'язків на



життєдіяльність як окремих територіальних соціумів, так і планетарної людської спільноти загалом посилюються вимоги до якісного рівня наукової діяльності як рушійної сили інтелектуально-інноваційного, світоглядного, соціально-економічного та соціокультурного прогресу суспільства.

Основними учасниками регіональної інноваційної системи є учасники, які залучені до інновацій на території: університети, технологічно орієнтовані підприємства, фірми з бізнес-послуг, інші фірми, стартапи та нові технології, що базуються на технологіях, регіональні та місцеві органи влади або адміністрації, державні фонди, органи посередницьких технологій, консультативні органи тощо, а також їхні мережі, фірми венчурного капіталу, неуніверситетські науково-дослідні інститути.

Водночас жодна з них не розглядає регіон як цілісність, тобто вони є дещо «однобічними» і фактично не враховують вплив одного з визначальних факторів регіонального розвитку – території (геоторії), просторової організації людської діяльності. Тому комплексне узагальнення наукових засад регіонального розвитку має здійснюватись у рамках суспільно-географічного підходу як найбільш інтегруючого [216]. Бельгійський вчений І. Пригожин (1979) обґрунтував теорію відкритих дисипативних та інтерактивних систем, тобто систем, які керуються позитивними зворотними зв'язками та які складаються з великої кількості взаємодіючих субсистем, якими, власне, і є будь-які складні геосистеми [256].

*Концепція ревіталізації (Revitalization).* Її основоположником є американський вчений антрополог Ентоні Ф. Уоллес (Anthony F. C. Wallace, 1956). Польський вчений М. Загроба (Zagroba M., 2014) у своїх дослідженнях зазначає, що ревіталізація – «це комплексна програма для відновлення функціонування занедбаних міських територій з точки зору їх просторових, економічних та соціальних вимірів» [610, с. 133]. Використовує концепцію ревіталізації для відродження колишніх військових об'єктів в польському місті Ольштині, з метою пожвавлення їх занедбаних територій, адаптації окремих

споруд історичного комплексу «Казарми Драконів» до нових функцій, що дозволить активувати територію і включити її в міський простір. При цьому комерціалізація об'єкту, без негативного впливу на його історичну та культурну цінність, відкриває нові перспективи економічного розвитку і дає можливість створити привабливе рекреаційне місце не тільки для міста, але й для регіону в цілому.

Сич О. (2016) розглядає ревіталізацію як комплексний процес відновлення урбанізованої території, яка піддалась процесу структурної деградації, спричиняючи кризовий стан, що робить неможливим або суттєво ускладнює нормальний економічний і суспільний розвиток як даної території, так і урівноважений розвиток цілого міста [375]. На думку вченої, вирішення першочергових проблем міст полягає не лише в екстенсивному розвитку (створенню нових підприємств, житлових комплексів, розширенню урбанізованої території), а у перетворенні, переосмисленні і відродженні існуючих об'єктів промислової чи житлової нерухомості, впорядкуванні міського простору шляхом його ревіталізації. Однак, проекти ревіталізації міста чи частини його території стикаються не лише з проблемою пошуку фінансових ресурсів, але й на непоінформованість громади, некомпетентність місцевих органів влади та відсутність комплексної програми сталого розвитку. На противагу існуючим Угодам розвитку територій варто розробляти програми ревіталізації з чітким визначенням об'єкта, очікуваних результатів програми, диверсифікацією джерел фінансування, а також розробкою інвестиційно-будівельної, економічної та соціально-екологічної складових програми. Важливою складовою успіху програми ревіталізації має стати участь громадськості в обговоренні і вирішенні проблем для забезпечення сталого розвитку територій.

Ревіталізація – це комплексний процес відновлення з деградованих територій деградованих територій через комплексні заходи (взаємопов'язані проекти, включаючи соціальні та економічні чи просторово-функціональні або

технічні чи екологічні питання), інтегруючи інтервенції для місцевої спільноти, космосу та місцевої економіки, територіально сконцентровані та проведені таким чином планується та інтегрується через програми по ревіталізації.

Концепція ревіталізації передбачає оптимальне використання конкретних умов даної місцевості та зміцнення її місцевих потенціалів (у тому числі культурних) і є довгостроковим процесом, що проводиться зацікавленими сторонами (у тому числі підприємцями, неурядовими організаціями, власниками нерухомості, державними органами тощо), переважно у співпраці з місцевою громадою. Заходи, спрямовані на підтримку процесів пожвавлення, здійснюються узгоджено: внутрішньо (окремі види діяльності між собою) і зовні (з місцевими секторальними політиками, наприклад, транспорт, енергетика, цілі та напрямки, що впливають із стратегічних та планових документів).

Основним інструментом для ревіталізації є програма активізації. Вона є платформою для координації різних заходів, спрямованих на досягнення бачення та досягнення цілей по активізації сфери ревіталізації. Програма пожвавлення є надзвичайно важливим документом. Вона повинна відповідати вимогам, пов'язаним з особливостями ревіталізації, її багатопоточністю, складністю, необхідністю залучення жителів і багатьох інших суб'єктів, координуючи роботу різних центрів влади. Програма ревіталізації організовує активізацію та надає весь процес необхідні формальні рамки.

Ключем до розробки програми є об'єднання трьох елементів в один документ:

- 1) бачення зони ревіталізації після проведення процесу ревіталізації;
- 2) правильно підібрані проекти по пожвавленню, які сприяють реалізації бачення;
- 3) джерел фінансування всього процесу.

Добре продумана програма ревіталізації забезпечує широку участь усіх тих, кого ревіталізація стосується і хто має брати участь у її реалізації, або,

скоріше, для її всебічності, їх обов'язок є незамінним. Це стосується, зокрема, мешканців району ревіталізації, територіальних громад, установ, що володіють нерухомістю, місцевих підприємців і всіх осіб і організацій, які керують або просто планують провести економічну або соціальну діяльність у сфері ревіталізації.

При розробці програм ревіталізації необхідно враховувати принципи:

1) стратегічний підхід, згідно з яким бачення поживлення території є елементом узгодженого бачення розвитку міста, села та міста. Цей принцип поширюється на визначення напрямків і досяжних цілей і шляхів їх реалізації, які повинні бути включені в програму ревіталізації, яка є показником для всіх учасників процесу;

2) планування на основі діагностики – діагноз показує проблеми конкретних вулиць і кварталів, викриває існуючі потенціали і цінності, дозволяє планувати ефективну діяльність в районі з особливою інтенсивністю негативних явищ, і в той же час істотне значення для розвитку територіального утворення, оскільки правильний прогноз – це забезпечення правильного вибору механізмів та режиму роботи;

3) соціальна інтеграція – місцева громада і її потреби повинні бути вісью процесу ревіталізації. Соціальна участь означає активність і участь, а також усвідомлення відповідальності окремих членів щодо всієї спільноти, вміння і здатність брати участь у місцевих діях. Дуже важливо забезпечити участь жителів району ревіталізації на кожному етапі розробки програми та реалізації конкретних проектів.

Для розробки програми ревіталізації доцільно включати таку інформацію – площа та населення території, що охоплюється ревіталізацією, обсяг передової практики, предмет ревіталізації, контактні дані, інформація про інші суб'єкти господарювання, період ревіталізації, бюджет та основні джерела фінансування. Отже, концепція ревіталізації спрямована на відновлення та розширення функціональної спроможності (просторової, економічної,

соціальної, культурної) занедбаних території на користь місцевої громади, простору та економіки, оскільки зупиняє негативні явища, такі як маргіналізація та деградація простору, соціальна патологія або відсутність належної життєдіяльності території, адаптованих до сучасних умов та потреб. Дана концепція може бути реалізована у процесі моделювання локальних рекреаційних моносистем та створення виробничих парків типу «greenfield» [405].

*Концепція інформаційних систем.* Як відомо, всі суспільно-економічні процеси, що відбуваються на певній території (просторі), реалізуються в трьох уніфікованих середовищах: виробничому, інфраструктурному і споживчому. Між ними існують складні виробничо-інфраструктурні зв'язки, що забезпечують функціонування системи виробництва. Це характерно для традиційної економіки. У новій – інформаційній – економіці на додаток до них можна виділити з інфраструктурного середовища ще четверту складову – інформаційно-комунікаційну. Інформаційно-комунікаційне середовище забезпечує можливість створення в соціально-економічному просторі уніфікованих утворень – інформаційних систем.

*Геоінформаційна парадигма* пов'язана зі стрімкою інформатизацією світового співтовариства, з масовим поширенням інформаційних технологій у всіх сферах пізнання та життєдіяльності суспільства, з розповсюдженням у всіх науках та управлінні інформаційних та геоінформаційних систем. Топчієв О. підкреслює, що геоінформаційна парадигма означає не лише технологічну та методичну досконалість сучасної географії, але й створює якісно нові теоретико-методологічні засади географічної науки. Йдеться, зокрема, про якісно нові можливості представлення та моделювання різноманітних географічних явищ та процесів, про реальні можливості порівняльних оцінок в операційному режимі різних географічних ситуацій, різних варіантів та сценаріїв географічного розвитку територій і акваторій, країн, регіонів і міст [462, с. 284-291].

У цілому всі ці концепції та парадигми, як різні сторони загальної суспільно-географічної концепції просторового регіонального розвитку, об'єднують кілька принципів моментів:

1) усі вони розглядають регіональний розвиток як динамічний, еволюційний процес;

2) вони передбачають пошук шляхів раціонального використання ресурсного потенціалу регіонів;

3) вони спрямовані на обґрунтування тих чи інших заходів регіональної політики, які у кінцевому рахунку мають забезпечувати підвищення якості життя населення регіонів у тісному взаємозв'язку із поліпшенням стану природного середовища.

## **Висновки до розділу 2**

1. Окреслена роль хорологічної парадигми та обґрунтована необхідність формування нової парадигми дослідження процесів розвитку та монорозвитку в умовах інформаційного суспільства. Виокремлено недоліки парадигм, що використовувались при вивченні процесів розвитку та монорозвитку на різних етапах розвитку науки. Виявлено, що кожна наступна парадигма, яка пропонувалась і обґрунтовувалась з плином часу по мірі розвитку науки, включала в себе методологічні установки, теоретичні напрацювання попередніх парадигм, але вони були, як правило, розвинені і адаптовані до нових реалій. Встановлено, що деякі парадигми мали специфічний ухил, орієнтований на конкретний об'єкт дослідження, і, в зв'язку з цим, спостерігалися пробіли у вивченні цілих груп процесів, що спотворювало до певної міри результати досліджень. Водночас синтетичної парадигми, придатної для суспільно-географічних досліджень просторових структур і процесів, які в них відбуваються і такої, яка б відповідала запитам і вимогам сьогодення та найближчого майбутнього, о останнього часу так і не було створено.

2. Висвітлення монорозвитку в світлі законів і закономірностей суспільної географії дало можливість окреслити маргіальність і універсальність досліджуваного процесу. Вивчення еволюції сутності монорозвитку в теоріях і концепціях територіальної організації суспільства, дослідження відображення монорозвитку у теорії сучасної суспільної географії показало, що в них територіальний монорозвиток розглядається як динамічний, еволюційний процес, який є відображенням шляхів використання ресурсного потенціалу в межах територіальних утворень та свідченням забезпечення рівня та якості життєдіяльності населення у тісному взаємозв'язку із станом природного середовища.

3. Обґрунтоване теоретико-методологічне підґрунтя для окресленого авторкою новітнього наукового напрямку дослідження територіальних моносистем (використання запропонованої дослідницею сучасної хорологічної (геопросторової) парадигми, низки філософських і суспільно-географічних законів, конкретних аксіоматичних доктрин та концептуальних засад, методу генералізації як основного при вивченні конкретного об'єкта досліджень – територіальної моносистеми; застосування розроблених авторкою нових понятійно-термінологічних систем понятійно-термінологічного апарату суспільної географії, з одного боку, та застосуванні низки понятійно-термінологічних систем, які необхідні для опису моносистем і монорозвитку, – з другого).

4. Розроблена авторська теорія розвитку моносистем, суть якої полягає в тому, що виявлення, окреслення й оцінка в найзагальніших рисах атрибутів, головних ознак чи найзагальніших тенденцій розвитку будь-яких суспільно-географічних територіальних систем конкретизується і полегшується при зведенні їх до моносистем, що функціонують у спеціалізованому відповідному їм просторі на певному ієрархічному рівні; доведено, що використання методу генералізації при цьому уможлиблює виділення та вивчення монопроцесів розвитку, які відбуваються в системах, що дозволяє сформулювати генералізовану наукову уяву про об'єкт дослідження і його ймовірну поведінку в перспективі;

окреслене головне завдання розвитку суспільно-географічних моносистем – формування такого суспільно-географічного рельєфу, який буде органічно гармоніювати з природним рельєфом та творитиме в кінцевому рахунку інтегральний природно-суспільно-географічний рельєф з параметрами, які забезпечуватимуть гармонійний розвиток кожної людини і суспільства загалом.

5. Згідно з теорією розвитку моносистем, їх дослідження повинно бути спрямовано на вивчення розвитку моносистем до переходу через біфуркаційні точки і визначення умов подальшого збереження моносистемності основної моносистеми та відбрунькування від неї моносистем з іншими функціями. Доведено, що для реалізації цих задач важливо використати як традиційні підходи, які доцільно модифікувати, так і інноваційні підходи: біхевіористський (пояснення територіальної ідентичності моносистеми), партисипативний (стратегічне планування територіального розвитку моносистеми). Обґрунтовано, що тільки при поєднанні найрізноманітніших підходів можна буде отримати синергетичний ефект та сформувати синергетичний підхід, який дозволить передбачити додаткові вигоди при дослідженні моносистем і процесів їх функціонування.



## РОЗДІЛ 3.

### МОНОРОЗВИТОК ГАЛУЗЕВИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СИСТЕМ В СТРУКТУРІ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

#### 3.1. Підходи до виявлення та визначення територіальної системи монорозвитку в географічному просторі

Питаннями обґрунтування методологічних підходів до визначення територіальних систем в географічному просторі на різних етапах розвитку суспільної географії займалось багато відомих українських вчених географів, зокрема М. Баранський, І. Дудник, С. Запотоцький, О. Заставецька, С. Іщук, О. Колотуха, О. Любіцева, Л. Немець, Я. Олійник, М. Паламарчук, В. Петлін, О. Топчієв, О. Шаблій, Л. Шевчук та інші.

У своїх працях кожен з цих вчених намагався удосконалити існуючі теоретичні підходи до визначення територіальних систем як суспільно-географічних систем загалом. Серед цих підходів виділялися історико-географічних, системний, територіальний, функціональний, синергетичний та інші підходи. Разом з тим, ці підходи практично не використовувалися для усвідомленого вивчення територіальних моносистем, відповідно перед нами стоїть завдання сформулювати підходи до їх визначення та дослідження. Вважаємо, що це визначення повинно відображати специфіку процесу монорозвитку територіальних суспільних систем. При цьому, ці підходи повинні об'єднувати як наявні розроблені раніше, так і нові підходи, які в загальній сукупності мали б окреслити трансформаційні процеси розвитку моносистем.

Зазначимо, що виділення територіальних систем монорозвитку повинно здійснюватися при використанні методу генералізації. Це означає що при виділенні моносистем ми повинні брати до уваги один з важливіших атрибутів

системи: її функцію, вид економічної діяльності, атрибут тощо на конкретному ієрархічному рівні у відповідному їй монопросторі. Наприклад, при визначенні територіальних систем як моносистем, що функціонують у освітньому просторі ми повинні враховувати всі заклади освіти різних ступенів, рівнів, типів і форм власності, які об'єднуються навколо системоформуючого центра, виконують спільну функцію – соціалізацію населення в процесі навчання.

Формування і розвиток територіальних систем монорозвитку відбувається в умовах постійної зміни векторів господарювання, тому велика увага приділяється аспектам їх територіального розвитку та трансформаційним процесам. Відповідно виникає необхідність удосконалення традиційних підходів та пошуку і обґрунтування нових підходів територіальної організації суспільства.

Розглянемо детальніше особливості застосування традиційних підходів для виділення територіальних моносистем.

Одним з провідних і традиційних підходів суспільної географічної науки, як зазначає О. Топчієв, є *історико-географічний (ретроспективний) підхід*, який дозволяє розглядати досліджувані об'єкти в динаміці, тобто в історичній еволюції їх розвитку [459, с.183; 470, с.165]. Ще у своїх роботах М. Баранський часто підкреслював, що вивчення економіко-географічних категорій необхідно здійснювати крізь призму історичного підходу [19]. На важливість використання даного підходу при дослідженні соціально-географічних об'єктів, процесів, явищ наголошував А. Голіков, який зазначав, що без аналізу історичного минулого важко і неможливо зрозуміти сучасне становище, зробити економіко-географічний прогноз на майбутнє, визначити причини і фактори, які зумовили виникнення того чи іншого об'єкта економіко-географічного характеру, вивчення стадій його розвитку до сучасного стану [75]. Як вважає В. Яворська історико-географічний підхід тісно пов'язаний з генетичним підходом, який передбачає аналіз причин і часу виникнення певних об'єктів і явищ, зміни їх функцій і структури під впливом множини факторів

внутрішнього і зовнішнього характеру, в процесі їх розвитку [544, с.200]. Про важливість історико-географічного підходу також стверджували І. Герасимов (1955), О. Смирнов (1971), М. Агафонов, С. Лавров, Ю. Саушкін (1973), М. Лаппо (1976), С. Нимнік (1984), О. Топчієв (2005), Я. Олійник, С. Шевчук (2012, 2013) та інші. Слід зауважити, що всі перелічені вчені у своїх працях не говорили про процеси монорозвитку територіальних суспільних систем, відповідно вони та підходи до їх визначення залишались поза увагою науковців.

В той же час саме історико-географічний підхід має бути в числі тих традиційних підходів які виділяються для окреслення територіальних моносистем. Але використання цього підходу для вирішення вказаної задачі має свої особливості. Ці особливості полягають в тому, що можна відслідкувати історичний розвиток моносистем в двох ракурсах в залежності від часової точки відліку і напрямку руху часу. Перший ракурс – коли ми беремо за точку відліку якусь дату в давні часи і прослідковуємо розвиток моносистеми до наших днів (*ретроспективно-сучасний аналіз*); другий – за точку відліку ми беремо теперішній час і робимо екскурс в зворотному напрямку (*сучасно-ретроспективний аналіз*).

Використання першого ракурсу дає можливість відслідкувати динаміку розвитку моносистеми і визначити часові зрізи на яких виникають точки біфуркації, тобто «часові місця», в яких спостерігається структура моносистеми і вона перетворюється в полісистему. Покажемо це на такому прикладі. В глибині віків виник сакральний об'єкт, який виконував функцію духовного розвитку населення. З плином часу при ньому виникла нова структура, наприклад недільна школа, де навчалося підростаюче покоління. Тобто з'явилася точка біфуркації – функціональне роздвоєння процесу монорозвитку, перехід через яку ускладнив структуру цієї сакральної моносистеми. Цю територіальну систему можна і надалі розглядати як моносистему, за умови, що освітня функція залишається не дуже розвиненою і другорядною. Але якщо

освітня функція розвинеться до великих масштабів, то відбудеться її відбрунькування від основної моносистеми і утвориться нова моносистема з освітньою функцією як провідною. В результаті відбудеться біфуркаційне розшарування просторів. Яскравим прикладом є виокремлення з Греко-католицької церкви Католицького університету у м. Львові, який зараз розглядається як окрема моноструктура. Отже, використання *ретроспективно-сучасного підходу* дає можливість відслідкувати генезис біфуркаційних точок в процесі розвитку моносистеми. Другий ракурс дозволяє верифікувати монопроцесність динамічних змін в моносистемі.

Наступним традиційним підходом у вивченні територіальної моносистеми є *генетичний підхід*, застосування якого дозволяє зрозуміти їх генезис. Але і цей підхід при вивченні моносистем необхідно осучаснити. Це означає, що при дослідженні зародження моносистем треба передбачати вивчення траєкторії їх розвитку та виявляти коло проблем, які можуть негативно впливати на неї.

Удосконалення вимагає і використання *територіального (геопросторового) підходу* до дослідження територіальних систем монорозвитку. Вважаємо, що застосування цього підходу слід здійснювати узгоджено з методом генералізації, що дасть можливість розглядати монорозвиток як складний процес перетворень та ендегенних змін території, який зумовлений не лише її просторовими властивостями та можливостями, але і творчими здібностями, самодостатністю та самоідентифікацією суб'єктів моносистеми.

Процес територіального розвитку виступає не просто як спосіб оптимізації ресурсів, які вже відомі в межах досліджуваної моносистеми, але й як спосіб виявлення раніше невідомих ресурсів, і саме в цьому відношенні він є інноваційним. Ще А. Гіршман (Hirschman, 1986) [575] сформулював один з фундаментальних принципів територіального розвитку – виявлення прихованих ресурсів. Автор зауважує, що розвиток залежить не стільки від пошуку

оптимальних комбінацій для даних ресурсів та факторів виробництва, скільки від виклику і залучення до цілей розвитку, ресурсів і здібностей, які приховані, розкидані або погано використані. Тому важливо при вивченні соціально-економічних процесів розвитку монотериторії застосовувати поглиблене дослідження ендегенних процесів з метою максимального використання внутрішніх (природних, людських, культурних тощо) ресурсів конкретної території. Поділяючи твердження А. Гіршмана, вважаємо, що таке вивчення ендегенного потенціалу та виявлення «прихованих» ресурсів території дасть можливість адекватно оцінити потенціал розвитку моносистеми.

При цьому варто врахувати і думку О. Топчієва, який акцентує увагу на тому, що територію треба розглядати не тільки як фрагмент глобальної біосфери та середовище життєдіяльності населення, а також як:

- просторову субстанцію для розміщення та функціонування всіх видів господарської діяльності;
- просторовий (територіальний) ресурс, що лімітує розселення населення та різні види економічної діяльності;
- соціально-економічний простір, який консолідує соціальні спільноти з їхньою духовною діяльністю тощо [471].

Відповідно, сучасний геопростір слід розглядати як закономірний результат і в той же час необхідну, іманентну умову і середовище для розвитку суспільної діяльності, так само як і природних процесів, що додає їм специфічних, геопросторових (географічних) форми, які в сукупності складають унікальний, постійно мінливий і практично значимий геопросторовий (географічний) малюнок земної дійсності.

Таким чином удосконалення використання геопросторового підходу, яке дає можливість вивчити ендегенні резерви, дозволяє виявити в просторі ті моносистеми, які стають ареною для розвитку процесів глобалізації та регіоналізації. Таке виявлення вимагає врахування універсальних та унікальних властивостей простору, загальні та індивідуальні риси монотериторії,

загальносвітові та місцеві інтереси суспільства. Отже, бачимо, що *ендогенний підхід* еволюціонує у неоеендогенний. Безумовно його застосування вимагає поглибленого дослідження не лише ендегенних, але і екзогенних факторів монорозвитку (глобалізація, зовнішня торгівля, зовнішні інвестиції в території, державна підтримка і допомога ЄС).

*Неоеендогенний підхід* дозволяє вивчити внутрішні фактори і механізми інноваційного розвитку моносистеми, спираючись на умови сучасних глобальних ризиків і можливостей, які здатні створити необхідні стартові умови зростання і підтримки його оптимальних темпів у довгостроковій перспективі.

Безумовно дослідження моносистем вимагає поєднання всіх названих вище підходів. Не випадково, О. Топчієв зауважує, що геопросторовий підхід має поєднуватися з генетичним, за яким усі географічні явища розглядають як процеси, що мають свою генезу, динаміку, відмінності, закономірності просторового поширення [470, с. 165].

Використання геопросторового підходу дозволить виявляти шляхи забезпечення розвитку окремих моноутворень та базових моносистем в цілому на основі їх раціональної спеціалізації, оптимальних динамічних просторових пропорцій виробництва і розподілу продукції, вдосконалення систем розселення, охорони природи і покращення навколишнього середовища в умовах просторової різноманітності, територіальних відмін (*хорологічна концепція*). При цьому кінцева мета в дослідженні моносистем – пошук шляхів та напрямів найбільш ефективного динамічного їх соціально-економічного розвитку та функціонування.

Для вивчення процесів системоформування важливе значення має застосування *комплексного та системного підходів*. Наукові основи комплексного територіального підходу були розроблені М. Колосовським (1947) [173], а пізніше у працях Л. Берталанфі (L. Bertalanfi, 1952) [монографія] – системного. Як зауважує О. Заставецька [140], застосування

комплексного підходу при проведенні суспільно-географічного дослідження дозволяє здійснити всебічний аналіз розвитку основних чинників формування сучасних економічних процесів у регіонах. Він допомагає виявити диспропорції у регіональному розвитку, а також рівень збалансованості територіальної організації господарства. Згідно даного твердження, використання комплексного підходу дозволить виявити напрями залучення у виробництво не задіяних резервів природно-ресурсного, трудового і виробничого потенціалу досліджуваної території та дасть можливість виділити локальні системи монорозвитку, визначити їх структуру та ядро територіальної організації моносистеми.

Про важливість *системного підходу* вказують у своїх дослідженнях Д. Арманд (1975, 1988, 2002), М. Гродзинський (1981), І. Дудник (2010), А. Дриккер (2002); К. Дьяконов (1998); С. Іщук (2002), Л. Заставецька (2013), О. Заставецька (1997), В. Кифяк (2013), М. Лесечко (2002), К. Немець (1997); Л. Немець, (2003); Я. Олійник (2000), А. Степаненко (2000), Ю. Пузаченко (1983), Р. Пентл (1979), С. Сосько (2003), В. Сочава (1978), О. Топчієв (1988, 2001), П. Хаггет (1968); Дж. Харвей (1971), О. Шаблій (1984, 2001, 2003), Л. Шевчук (1997, 2001, 2003, 2007) та інші. Використання системного підходу при дослідженні територіальних моносистем вимагає застосування не тільки аналітичного підходу (спрямованого на поділ цілого на частини та дослідження кожної з них окремо), а й цілісного підходу, який передбачає дослідження моносистеми в єдності всіх її частин. Ефективність системного підходу залежить від характеру застосовуваних загальносистемних закономірностей, що встановлюють зв'язок між системними параметрами моносистеми. Варто зауважити, що всі елементи моносистеми утворюють певну структуру, яка є досить стійкою, формується в залежності від головної функції системи, що відображає її внутрішньо-системну адаптацію в сучасному геопросторі.

Як зауважують К. Немець та Л. Немець, система:

- по-перше, повинна бути виділена із середовища, в якому вона існує і

функціонує;

– по-друге, вона взаємодіє із зовнішнім середовищем, адаптуючись до нього і змінюючи його. Виключення складають лише ізольовані і, частково, закриті системи [245, с. 40-41].

Всі географічні системи, у тому числі і моносистеми, обмінюються із зовнішнім середовищем речовиною, енергією та інформацією, внаслідок чого відбувається їхня взаємна адаптація. У цьому процесі моносистема діє таким чином, щоб зберегти свій стан в межах гомеостазу. Якщо ж ресурсів моносистемі не вистачає для підтримання внутрішньої динамічної рівноваги, вона змінює структуру і перебудовується, пристосовуючись до зовнішнього середовища. Яскравим прикладом слугує утворення моноосвітніх локалітетів, що відбувається в межах реформи децентралізації влади в Україні та передбачає процес реформатування малокомплектних шкіл в опорні заклади освіти або їх філії з виконанням функції початкової школи, відповідно до сучасного нормативно-законодавчого забезпечення України [334].

Наші дослідження дають змогу підтвердити, що життєздатність моносистеми як одного з типів територіальної системи можна проаналізувати, спираючись на низку принципів системного аналізу, які достатньо повно окреслені в науковій літературі, зокрема А. Армандом [9] та іншими. Вважаємо, що окреслені цими вченими принципи можна вважати принципами життєдіяльності моносистеми. Найважливішими з таких принципів є:

1) *цілісність* – дозволяє розглядати моносистему одночасно і як єдине ціле, і як підсистему вищих ієрархічних рівнів;

2) *ієрархічність побудови* – передбачає наявність множини, принаймні двох, елементів, які розташовані на основі підпорядкування елементів нижчого рівня елементам вищого рівня;

3) *структуризація* – дозволяє аналізувати елементи системного утворення, встановлювати компонентну структуру діяльності базових моносистем і їх взаємозв'язки в межах конкретної організаційної структури



(функціональну структуру), при цьому, як правило, процес функціонування моносистеми обумовлений не тільки властивостями її окремих елементів, скільки властивостями самої структури;

4) *множинність* – дозволяє виконувати множину кібернетичних, економічних і математичних моделей для опису окремих елементів моносистеми та моносистеми в цілому;

5) *системність* – дозволяє встановити, що територіальному моноутворенню притаманні всі ознаки системи [443].

Системний підхід дозволяє розглядати функціонування і розвиток територіальної моносистеми та її базових типів (промислової, аграрної та рекреаційної моносистем), як системи, що містить сукупність взаємопов'язаних елементів (підсистем, компонентів), має вихід (мета монорозвитку), вхід (матеріально-сировинну основу, ресурси), зв'язок із зовнішнім середовищем (під яким слід розуміти, відмежовані від системи об'єкти і явища, з якими вона певним чином взаємодіє) і зворотний зв'язок. Відповідно, важливим напрямком системного вивчення територіальної моносистеми є дослідження її структури, бо саме «структура забезпечує стабільну, впорядковану організацію системи, що визначається функціями та типами зв'язків, які у ній переважають» [134, с. 69], тобто «структура завжди функціонуюча, функціональна» [521, с. 309].

Специфіка територіальних моносистем полягає в тому, що їх межі (границі) не завжди збігаються з межами адміністративно-територіальних одиниць в яких вони розміщені. Відповідно, якщо розглядати моносистему як конкретний вид реальності, то вона характеризується постійною рухливістю в просторі, як результат – в її межах відбуваються зміни. Послідовний набір станів моносистеми визначає її поведінку та життєдіяльність, що може вказувати на її розвиток або, навпаки, занепад, оскільки на стан моносистеми впливають різні чинники. Як зазначає В. Кифяк, системний підхід при дослідженні територіальних рекреаційних систем являє собою форму

застосування теорії пізнання і діалектики в ході дослідження процесів, що відбуваються в даних системах. Виходячи з твердження вченого при дослідженні моносистеми важливо забезпечити реалізацію вимог загальної теорії систем, які свідчать, що кожна рекреаційна система в процесі її дослідження розглядається як велика і складна система і, одночасно, як елемент більш загальної територіальної системи в рамках адміністративно-територіального поділу.

Методологічною специфікою системного підходу є його спрямування не лише на пізнання суті територіальних моносистем як систем територіальної організації суспільства на різних ієрархічних рівнях, розкриття їх цілісності і механізмів, що їх визначають, а передусім на розробку засобів, що забезпечують ефективне управління таким монорозвитком [134, с. 69]. Відповідно, для раціоналізації управлінської діяльності та просторово-компонентного проектування моносистеми значення системного підходу зростає в міру посилення необхідності врахування нових реалій, з якими зіштовхуються компоненти моносистеми у сучасних реаліях.

Для вирішення важливих завдань функціонування моносистем необхідним є розроблення програм та інструментів їх реалізації із застосуванням процесу ранжування цілей (*програмно-цільовий підхід*).

Структуру територіальної системи, як конкретної історично-часової форми організації суспільства можна розглядати у різних аспектах, найважливішими з яких є компонентно-функціональний і територіально-функціональний [292, с. 69].

Застосування *компонентно-функціонального підходу* досить ґрунтовно розкрито в працях Г. Балабанова, О. Ващенко, М. Долішнього, Л. Заставецької, О. Заставецької, Ф. Заставного, В. Нагірної, Я. Олійника, М. Паламарчука, М. Пістуна, В. Поповкіна, В. Стецького, О. Шаблія та інших при вивченні компонентної (галузі господарства і зв'язки між ними) та територіальної (просторові складові і зв'язки між ними) структури господарства України. На

наш погляд застосування компонентно-функціонального підходу є специфічним при дослідженні моносистем. Оскільки він дає можливість виокремити різні ланки в моносистемі, але при цьому ці ланки мають виконувати одну й ту ж саму функцію. Наприклад, при дослідження територіальної освітньої моносистеми будемо виділяти і аналізувати ланки з різними освітніми рівнями в моносистемі, а саме: дошкільна освіта; початкова загальна освіта; базова загальна середня освіта; повна загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; вища освіта. При цьому досліджуються не тільки компоненти (ланки) моносистеми (в даному випадку – освітні рівні), але й закономірні співвідношення і системоформуючі вертикальні та горизонтальні взаємозв'язки між ними (наприклад, вища освіта здійснюється на базі повної загальної середньої освіти), з метою отримання більшої кількості інформаційних даних про стан підсистем (ланок), що входять до складу моносистеми, її зовнішні зв'язки. Кожному компоненту відповідають певні обслуговуючі і доповнюючі елементи, які є другорядними і підсилюють провідну функцію та в сукупності формують відповідні функціональні та інфраструктурні блоки моносистеми (наприклад в межах рівня вищої освіти встановлюються освітні рівні та ступені: бакалавр, магістр, доктор філософії, доктор наук).

Вивчення зв'язків і відношень між компонентами і територією моносистеми доцільно досліджувати в базових моносистемах різного таксономічного рангу застосовуючи *територіально-функціональний* підхід. Як зазначає Л. Заставецька, саме завдяки зв'язкам і відношенням між елементами підсистем їх мережа перетворюється в систему, властивості якої визначаються не просто сумою властивостей компонентів, а інтегративними властивостями [134, с. 70]. Ми вважаємо, що до найважливіших властивостей моносистеми відносяться: відношення території (положення і функції моноутворення), які забезпечують самостійне функціонування і розвиток окремих типів монотериторій. Територіально-функціональний підхід показує, як

розміщуються компоненти моносистеми в різних типах територіальних утворень (міські, сільські, об'єднані територіальні громади) і як формуються різні територіальні їх поєднання. Цей аспект відображає територіальні особливості формування і функціонування моносистеми: геопросторову організацію; організацію середовища життєдіяльності; забезпечення добробуту та якості життя; саморозвиток; самоврядування; відтворення населення.

При дослідженні моносистем все більшої ваги набуває *синергетичний підхід*, який передбачає виявлення додаткових переваг в моносистемі, при здійсненні процесів, що відбуваються в її межах, та базуються її внутрішніх та зовнішніх зв'язків, що базуються «на нелінійних засадах причинності» [134, с. 71]. Наголошуємо, при цьому моносистема повинна розглядатись як відкрита система, що має здатність до самоорганізації. Синергетичний підхід передбачає міждисциплінарність у вивченні територіальної системи в умовах монорозвитку та її закономірностей, що лежать в основі самоорганізації та саморозвитку моносистеми. Використовуючи закон подібності систем, констатуємо, що моносистемам притаманні загальносистемні властивості, а саме:

- 1) відкритість, що передбачає можливість взаємного обміну;
- 2) нелінійність динаміки поведінки моносистеми;
- 3) випадкове відхилення величини, що характеризують моносистему, від її середнього значення, внаслідок внутрішніх та зовнішніх впливів (флуктуація);
- 4) зміщення системи від точки рівноваги, нестійкість моносистеми (біфуркація), проявляється, якщо моносистема відхиляється від рівноважного або стаціонарного стану, при цьому найменша флуктуація призводить до втрати стійкості моносистеми, різкої зміни її поведінки і випадковому вибору одного з двох можливих шляхів подальшого її розвитку;
- 5) кооперативність (корегентність), що означає впорядкованість та узгодженість елементів моносистеми, кореляційність структурно-енергетичних

процесів, що відбуваються в межах моносистеми.

Враховуючи, що усім системам властива стійкість, до того часу, поки кількість енергії постійна або при її нестачі частина енергії поступає ззовні. Згідно закону подібності систем, ця характеристика притаманна і моносистемам. При зміні зовнішніх зв'язків (керуючого параметра) може виникнути біфуркаційний стан в середині складових її підсистем. Це може привести до порушення загальної монофункціональності системи, що вимагатиме дієвих заходів для її збереження. Якщо такі заходи не будуть впроваджені, то слід очікувати відбрунькування від основної моносистеми інших систем.

Підсумовуючи вище наведене твердження, можна зробити висновок, що долаючи точку біфуркації, моносистема може переходити в новий стан. Вибір подальшого розвитку системи залежить як від шляхів біфуркаційного переходу, так і від мети подальшого розвитку моносистеми. Це означає, що система може повертатися до свого атрактора (стійкого стану) або ділитися на дві чи більше моносистем. Даний процес можна відобразити на прикладі розвитку освітньої моносистеми локального рівня. Заклад середньої шкільної освіти розглядається нами як моносистема з провідною освітньою функцією. В літній період освітня функція може доповнитися відпочинково-оздоровчою за рахунок організації літнього пришкільного оздоровчого табору на базі даного закладу. Якщо цей табір згорне свою діяльність в наступні періоди, моносистема повернеться в попередній стан. Якщо оздоровчий табір розвине свою відпочинково-оздоровчу функцію і в зимовий період та діятиме круглорічно, то відбудеться поділ попередньої моносистеми на дві різні моносистеми. Якщо взаємозв'язки між моносистемами залишатимуться високими, то сукупність цих моносистем можна розглядати як складну полісистему.

Таким чином, ми спостерігаємо, що самоорганізація в моносистемі сприяє зародженню нових структур і форм діяльності та характеризується як властивість безперервної зміни стану в територіальній моносистемі, в

результаті просторово-часових взаємозв'язків її складових. В результаті біфуркаційних процесів різні види моносистем можна структурувати в найрізноманітніші сучасні форми продуктивної організації (промислові райони, кластери, технопарки, інноваційні промислові центри, тематичні туристичні моноутворення та інші).

*Біхевіориський підхід* широко використовувався в суспільно-географічних дослідженнях зарубіжними вченими (Р.Дж. Джонстон та ін.) в другій половині ХХ століття. В Україні цей підхід застосовували для дослідження регіональної депресивності (М. Барановський, О. Барановська) [17], прогнозування регіонального розвитку та визначення перцепційних портретів регіонів (К. Мезенцев) [215; 216], вивчення медико-соціальних аспектів використання трудового потенціалу (Л. Шевчук) [535] систем розселення та їх трансформаційних процесів (Л. Заставецька) [134], та ін. При дослідженні моносистем застосування біхевіористського підходу важливе саме для вивчення поведінки людей при отриманні ними генеруючої послуги.

В умовах різноманітних викликів, однією з найважливіших форм соціальної адаптації до нових суспільних реалій стало формування та підсилення територіальних ідентичностей на окремих територіях (локальної та регіональної) тобто головна функція моносистеми проявляється у її ідентифікації. Якщо можна довести, що споживачі освітніх систем ідуть за освітньою монопослугою, то це і є ідентифікація освітньої моносистеми. Важливим при цьому є сприйняття індивідуума себе як частини соціуму через призму власних поведінкових моделей і стимулів, а також відповіді середовища на них. З цим сприйняттям також пов'язана безпосередньо територіальна ідентичність особистості (відчуття приналежності до окремого територіального ареалу). Таким чином, визначення ідентичності моносистеми дозволить розглядати її територію як потенціал для подальшого розвитку почуття приналежності людей до цієї території та їх ідентифікації з нею. Це стане запорукою активізації участі громадян у розвитку моносистеми.

Крім традиційних підходів при дослідження моносистем важливо використовувати і інноваційні підходи. Серед них одним із найважливіших є *інформаційний підхід*. Як зазначає К. Немець, інформаційний підхід дозволяє досліджувати об'єкти, підсистеми, процеси і явища з позицій інформаційного обміну, виявити нові якості, які є важливими для розуміння їх сутності і можливих напрямів розвитку на основі знань загальних властивостей і закономірностей інформаційних процесів [242]. Тобто, він має величезне значення для достовірності отримуваних результатів функціонування та розвитку моносистеми будь якого-типу, адже ефект розробки найбільш прогресивних методів, стратегій, концепцій, планів, моделей може бути паралізований, якщо якість початкової інформації, механізми її отримання і просування в системі монорозвитку виявляться недостовірними. Інформаційне забезпечення функціонування територіальних систем монорозвитку являє собою сукупність текстової, числової, графічної та інших видів інформації стосовно стану та динаміки розвитку основних соціально-економічних процесів [246, с. 25]. Повне інформаційне забезпечення є умовою отримання адекватного відображення реальної ситуації в моносистемі.

Наступним підходом є *партисипативний підхід*, який застосовується в стратегічному плануванні територіального розвитку моносистеми та передбачає активне залучення до розробки стратегій, концепцій її функціонування представництва місцевого самоврядування (представників бізнес-структур, найважливіших установ, громадських організацій, місцевих лідерів, наукової спільноти, бізнес-еліти, тощо) [295]. Як приклад використання партисипативного підходу в освітній моносистемі локального рівня є наявність та функціонування громадських органів управління на різних рівнях національної системи освіти, зокрема: батьківський комітет – заклад загальної середньої освіти; наглядова рада – заклад вищої освіти; громадська рада при Міністерстві освіти та науки України як консультативно-дорадчий орган.

В даному дослідженні нами розкрито традиційні та інноваційні підходи

до виявлення та визначення територіальної системи монорозвитку в географічному просторі. При обґрунтуванні застосування підходів нами використано напрацювання вчених географів, що бралися ними до уваги при дослідженні складних систем. При цьому нами встановлено, що не всі окреслені підходи складних систем можна використовувати для вивчення моносистем у такому вигляді у якому вони використовувалися раніше. Це пов'язано з тим, що при вивченні систем в ретроспективі застосування підходів було орієнтоване на аналіз структури досліджуваних об'єктів та на різноманітні процесів, які відбувалися між елементами досліджуваних систем.

При дослідженні моносистем, дослідника повинно цікавити їх розвиток до біфуркаційних моментів і умови подальшого збереження моносистемності. Це означає, що традиційні підходи, такі як історико-географічних (ретроспективний) та територіальний (геопросторовий) доцільно модифікувати, з метою адаптації для виконання цих завдань. Важливо використовувати й інноваційні підходи (інформаційний, біхевіориський, партисипативний). Тільки при поєднанні найрізноманітніших підходів можна отримати синергетичний ефект та сформувати синергетичний підхід, який дозволить передбачити додаткові вигоди при дослідженні моносистем і процесів їх функціонування.

### **3.2. Атрибути монорозвитку суспільно-географічних систем**

Виділення моносистем, які розглянуті в попередніх параграфах вимагають детального розгляду їх атрибутів. Враховуючи, що територіальна моносистема розглядається нами як система з провідною функцією, чи з одним видом діяльності, то її атрибути повинні розглядатися через призму монофункціональності. До атрибутів моносистеми необхідно віднести: ознаки, властивості, зв'язки та відношення (рис. 3.1.). Атрибути моносистеми визначають її життєздатність і вирізняють від інших сукупностей елементів.



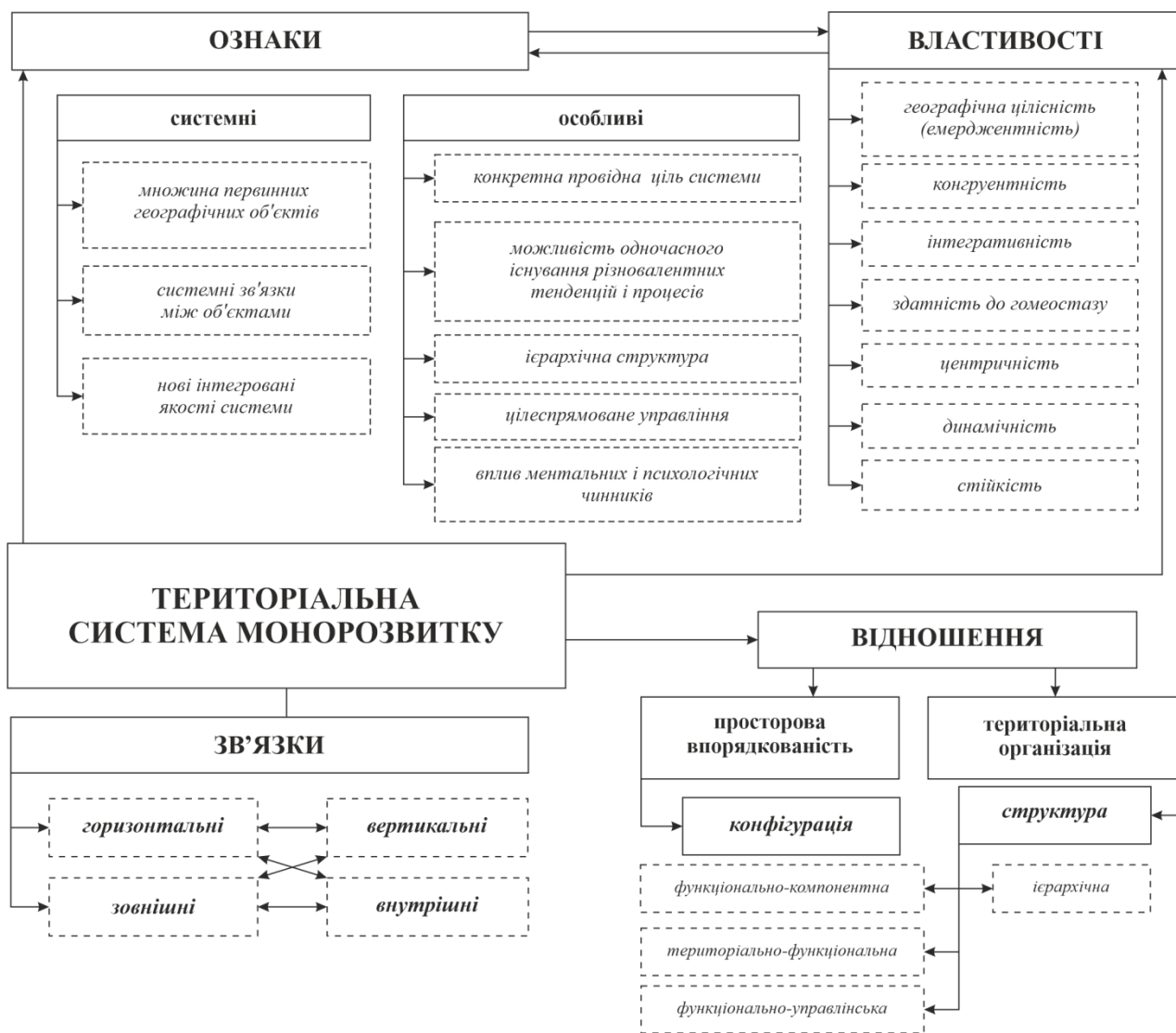


Рис. 3.1. Атрибути територіальної системи монорозвитку\*

\* розроблено автором

Оскільки територіальна система монорозвитку є географічною системою, то головними видами зв'язків і відношень в ній є географічні. Головна відмінність між поняттями «зв'язок» і «відношення» полягає в тому, що останнє ніколи не виступає в формі матеріального процесу [ , с.23].

Основними ознаками територіальних моносистем є:

– множина первинних географічних об'єктів, що виступають структурними частинами моносистеми (компоненти, елементи, блоки), які існують лише в моносистемі, адже поза моносистемою, вони є лише об'єктами, яким властива потенційна здатність утворення моносистеми;

– системні зв'язки між такими об'єктами, які дозволяють розглядати моносистему як новий цілісний, інтегративний об'єкт, адже наявність чинників, що формують моносистему та елементи моносистеми, лише припускають можливість її виникнення. Для утворення моносистеми необхідно сформувати впорядковані зв'язки, тобто певну структуру моносистеми, при цьому зв'язки між елементами всередині моносистеми мають бути міцнішими, ніж зв'язки окремих елементів із зовнішнім середовищем, оскільки за інших умов моносистема не зможе існувати;

– нові інтегровані якості (властивості) моносистеми порівняно з елементами (географічними об'єктами), що її складають [ , с.169].

Окрім загальносистемних ознак можна виділити *особливі ознаки* територіальних систем монорозвитку:

– наявність конкретної цілі (мети, ідеалу), яка визначає функціонування моносистеми (реалізовується через її входи і виходи);

– можливість одночасного існування (протікання) різновалентних тенденцій і процесів (організації та дезорганізації; інтеграції та дезінтеграції; стабілізації і дестабілізації);

– наявність ієрархічної структури з чітко визначеними співвідношенням і взаємодією елементів і підсистем, яка формується свідомо з урахуванням головної цілі моносистеми;

– цілеспрямоване управління, що передбачає свідоме утримання моносистеми у заданому інтервалі параметрів її функціонування;

– варіативність окремих елементів, параметрів моносистеми і схоластичність її поведінки в цілому;

– значний вплив ментальних і психологічних факторів, що зумовлює суб'єктивний характер поведінки і рішень, що приймаються;

– багатоваріантність розвитку в тих чи інших соціально-економічних ситуаціях та можливість творчого вирішення різних проблем [ , с.27].

Територіальні системи в умовах монорозвитку виступають складними

відкритими системами, що мають здатність до самоорганізації, саморозвитку, поряд з керованою просторовою організацією (цілеспрямованою управлінською діяльністю щодо розміщення, установаження взаємозв'язків та утворення інтегральних форм територіального зосередження різних видів людської діяльності). Вони виступають дисипативними (відкритими) моносистемами, що характеризуються такими рисами:

- емерджентністю (холістичністю), тобто розглядаються як цілісні утворення (поділ яких на складові призводить до появи нових цілісних об'єктів – ядер монорозвитку);

- можливістю переходу від рівноважного до нерівноважного стану і навпаки (теорії хаосу, дисипативних структур);

- непередбачуваністю розвитку в точках біфуркації (вибору), де зростає роль випадкових чинників, які можуть призвести до втрати стійкості розвитку моно системи та перетворення її в полісистему;

- наявністю адаптаційних механізмів (базових умов монорозвитку, які прискорюють, стимулюють чи вповільнюють її розвиток);

- відкритістю (можливістю інформаційного обміну з навколишнім середовищем);

- нелінійністю, множинністю;

- динамізмом (безперервною трансформацією функціональної структури, адаптацією до умов, що постійно змінюються).

За умови відкритості за різними каналами в територіальній моносистемі одночасно відбуваються два протилежно спрямовані інтегральні процеси:

- 1) це накопичення в моносистемі негентропії (інформації) із зростанням організованості моносистеми з переважним формуванням детермінованих зв'язків і процесів;

- 2) зростання в моносистемі ентропії з відповідним формуванням стохастичних зв'язків і процесів і зменшенням організованості моносистеми.

В залежності від переважання якогось з цих процесів моносистема

прогресує або регресує. При переважанні першого процесу моносистема забирає із зовнішнього середовища більше інформації, ніж віддає, і за рахунок цього збільшує свою впорядкованість. У протилежному випадку моносистема віддає більше інформації, ніж забирає, і зменшує власну впорядкованість [].

Отже, територіальна система монорозвитку має властивості нелінійного розвитку і розвивається за законами дисипативної структури – автокаталітичної неврівноваженої відкритої системи (майже ніколи не досягає рівноважного стану, постійно еволюціонує від одного стану до іншого), що організовує і посилює сама себе і чим далі, тим складніше піддається розумному управлінню.

З характерних рис монорозвитку територіальної системи впливають її властивості. Далі детальніше розкриємо їх особливості.

Ключовою властивістю моносистеми є *географічна цілісність (емерджентність)*, що передбачає її внутрішню єдність та характеризується:

- відносною самостійністю моносистеми в цілому та її елементів, що ґрунтується на принципі неподільності елементів і підсистем на певному ієрархічному рівні;
- функціонуванням моносистеми як єдиного цілого, що спричинює появу нових якостей, не типових елементам, що складають моносистему, за рахунок взаємодії та взаємозалежності елементів;
- адаптивністю її елементів та підсистем, що передбачає здатність протистояти ентропійним (що руйнує моносистему) тенденціям, динамічним змінам зовнішнього середовища, через кількісні та якісні зміни своєї конфігурації і поведінки.

Дана властивість обумовлює наявність таких інтеграційних якостей моносистеми, які притаманні системі в цілому в умовах монорозвитку та не властиві жодному з її елементів, компонентів окремо. Додавання нових елементів в моносистему не тільки спричинює виникнення нових зв'язків, але і змінює характеристики багатьох або всіх колишніх взаємозв'язків, приводить

до зникнення деяких з них або появи нових, тобто трансформує моносистему загалом. Конкретна територіальна моносистема як складова суспільно-географічного простору регіону (наприклад Карпатського регіону в розрізі політико-адміністративних утворень України) характеризується географічною цілісністю, що полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) та соціальної сфер. Ці компоненти поєднуються під впливом певних чинників та передумов. Геселева Н., Заріцька Н. зазначають, що емерджентність доцільно розглядати як «результат виникнення між елементами системи так званих синергетичних зв'язків, які забезпечують збільшення загального ефекту до більших обсягів, ніж сума ефектів окремо взятих незалежних елементів системи» [ , с.75]. З властивості цілісності опосередковано впливає властивість *конгруентності*, що передбачає узгодженість елементів моносистеми між собою [ , с.36].

Наступною властивістю є *інтегративність*, що передбачає встановлення тісних зв'язків між елементами моносистеми, об'єднання підсистем в єдину цілісну систему монорозвитку, в процесі територіальної організації виробництва та систем розселення. Зокрема, в аграрній системі монорозвитку за напрямом інтеграційних зв'язків виділяється вертикальна інтеграція, що виражається в об'єднанні виробників, які функціонують на послідовних стадіях одного виробничого ланцюга (в одному випадку – інтеграція переробників сільськогосподарської продукції, операторів аграрного ринку, а в іншому – постачальників палива, насіння, добрив і послуг для сільгоспвиробників). Горизонтально інтегровані формування створюються в результаті об'єднання підприємств, які знаходяться на одному рівні продовольчого ланцюга, наприклад сильних і неплатоспроможних сільськогосподарських підприємств, при цьому відбувається розширення масштабів і укрупнення виробництва. Диверсифіковані інтегровані структури в агропромисловій сфері формуються при об'єднанні сільськогосподарських підприємств з організаціями не пов'язаними з сільським господарством єдиним технологічним процесом. У

сучасному сільському господарстві це в основному машинобудівні, транспортні, підприємства легкої промисловості, сировинного комплексу та інші, за участю яких створюються конгломерати, діючі на декількох не пов'язаних між собою ринках [ , с.262].

Ступінь інтегративності визначається наявністю і величиною системоутворюючих чинників, сукупність яких збільшує структурну різноманітність та функціональні можливості моносистеми, сприяє інноваційному розвитку та здатність до самоорганізації та саморозвитку, самовідтворення, саморегулювання моносистеми. У випадку, коли моносистема функціонує як саморегульована система, то її характерна властивість – *здатність до гомеостазу*, тобто здатність постійного збереження своїх головних параметрів в умовах зміни середовища. Зберегти цю властивість моносистема може при обмеженому впливі внутрішніх і зовнішніх чинників [ , с.25].

Властивість *центричності* проявляється в концентрації основних виробничих, соціальних, адміністративних, трудових, інформаційних фондів і потенціалів в ядрі моносистеми. Вона виражається в збереженні певної поляризації географічного та соціально-економічного простору, яка відтворюється незважаючи на застосування адміністративних, економічних, соціальних, політичних заходів і нівелювання регіональних контрастів. Причому можливе витіснення з ядра моносистеми високоприбуткових модульних виробництв до периферії, за умови наявних передумов.

*Динамічність* процесів соціально-економічного розвитку територіальної системи монорозвитку проявляється в посиленні територіальної диверсифікації підсистем та спеціалізації виробництва в базових системах монорозвитку та зумовлена, з одного боку природними процесами, з іншого – зростаючим впливом діяльності сучасного суспільства (освоєння та впровадження інновацій, ноу-хау, продуктів інтелектуальної власності, інформаційних технологій), що залежить від постійних змін у стані зовнішнього середовища

моносистеми. Внаслідок цього моносистема постійно перебуває у стані адаптації. Водночас, системна динамічність призводить до зростання конкурентоздатності монолокалітетів.

Активна фаза динамічного розвитку, в т.ч. саморозвитку моносистеми триває до тих пір, поки моносистема не досягне стану *стійкості*, що проявляється у збереженні якісної визначеності (виконання моносистемою генералізованої функції) при еволюції моносистеми. Дана властивість значною мірою залежить від системи управління.

Важливою властивістю є *комунікативність територіальної моносистеми*, що передбачає наявність інтенсивних інтеграційних взаємозв'язків між елементами, підсистемами моносистеми і системами інформації (в якому вона існує і функціонує), які стають найбільш значущим на сучасному етапі чинником конкурентоспроможності моносистеми, здійснюючи визначальний вплив на продуктивність решти всіх чинників. Також дана властивість визначає ступінь зв'язку (енергетично-речовинний та інформаційний обмін, взаємодію) моносистеми із зовнішнім середовищем. Адже моносистема взаємодіючи із зовнішнім середовищем, адаптуючись до нього змінює його, при цьому важливим фактором є співвідношення інтенсивності впливів і швидкості реактивної зміни параметрів моносистеми або середовища. Якщо збурюючий вплив не перевищує буферних і компенсаторних можливостей моносистеми, вона встигає адаптуватися, зберігаючи свою структуру. В протилежному випадку моносистема змушена здійснити фазовий перехід, змінюючи при цьому структуру і характер функціонування. Відповідно, якщо ж ресурсів моносистеми не вистачає для підтримання її внутрішньої динамічної рівноваги, вона змінює структуру і перебудовується, пристосовуючись до зовнішнього середовища. При надто швидких змінах зовнішнього середовища моносистема взагалі може зруйнуватися, переходячи в стан динамічного хаосу, з якого виникає і розвивається нова, інша за якістю моносистема [ , с.41-42].

У процесах взаємодії моносистем (у тому числі і з зовнішнім середовищем) визначальну роль відіграє здатність моносистеми засвоювати і зберігати інформацію. В конкурентній боротьбі виграє та моносистема, яка має можливість засвоювати більше інформації і відповідно підвищувати свою впорядкованість [ , с.44].

З властивістю комунікативності тісно пов'язана властивість *ієрархічності моносистеми*, що передбачає структурну і функціональну диференціацію моносистеми за принципами просторової підпорядкованості.

Властивість *зростання модульності та інноваційності господарювання у ринкових умовах* характеризуються значною організаційною подрібненістю, пріоритетністю розвитку малих і середніх виробництв, що формуються в умовах високої вартості земельних ресурсів, поширення інноваційних технологій та ринкових механізмів розвитку територіальних моносистем. Малі підприємства в таких умовах набувають ознак модульності – високої гнучкості на ринку, інноваційності, дрібнотоварності та підвищеної конкурентоспроможності. Позитивний ефект досягається за рахунок великої концентрації ресурсів на одній території, що має велике значення при здійсненні науково-технічних, виробничих, інфраструктурних, інноваційних та інших розробок та проектів.

*Складність моносистеми* як властивість характеризується складністю опису або моделювання моносистеми, зумовлена особливостями її функціональної і організаційної структури з неоднозначними (ймовірнісними) зв'язками, переважанням випадкових процесів, що важко формалізувати, тощо. [ , с.41-42]. Основні параметри складності моносистеми полягають в наступному:

- наявність великої кількості структурних елементів;
- значна кількість станів в яких може перебувати моносистема;
- різноманітність зв'язків між елементами моносистеми, що не дозволяє вивчити її поелементно;



- складності самих елементів, які також виступають складними підсистемами;
- варіативність виділення самих елементів моносистеми;
- наявності інтегративних властивостей елементів моносистеми.

Специфіка територіальної моносистеми, як і інших географічних систем полягає в тому, що її складові елементи займають фіксовані місця на земній поверхні і мають між собою ті чи інші просторові (територіальні) взаємини – відношення, взаємодію, взаємний вплив [ , с.169]. Тобто вони обмежені територією, на яку проектується структурна сутність моносистеми. В результаті відбувається територіалізація географічного простору і формування моносистем різного ієрархічного рівня, зокрема – національних мереж, регіональних та локальних. Територіалізація трансформує геопростір в конкретну територіальну реальність, сприяє організації суспільства і трансформації хаосу складових елементів моносистем в територіальну впорядкованість (регулярність). Елементи системи можуть бути різноякісними, але одночасно сумісними.

Територіалізація простору в умовах монорозвитку на певному ієрархічному рівні розкриває можливість регулювати територіальні процеси концентрації і розсіювання, адаптації та відторгнення, інтеграції і диференціації, синергії і т.д. Сукупність цих процесів створює синтезований процес просторово-часової організації моносистеми, що забезпечується *горизонтальними зв'язками*. Згідно досліджень Е. Алаєва, *внутрішні зв'язки* формують нову якість цілісності, яка проявляється у «відносній стійкості, особливому прояві загальних закономірностей розвитку усієї сукупності, генералізації функції» []. Системні зв'язки являють собою взаємини просторової впорядкованості (територіальної організації) географічних об'єктів, формуючи специфічні системоутворюючі відношення, які виділяють моносистеми в особливий клас систем [ , с.170]. До них відносяться *відношення*, що проявляються в просторових параметрах моносистеми

(метричних і топологічних), адже і сама територіальна моносистема, і її компоненти володіють певними розмірами, формою, протяжністю, географічним положенням (місцеположенням), віддаленістю, доступністю і т.д. Як правило, елементи моносистеми неоднакові за розмірами, але незалежно від цього вони у певному порядку розташовані, адаптовані один до одного. Від такого порядку просторового розміщення частин та відстаней між ними значною мірою залежить міцність та життєздатність моносистеми, оскільки територіальна моносистема є стійкою далеко не при будь-яких, а лише при певних (оптимальних) розмірах та конфігурації.

*Просторова впорядкованість* моносистеми залежить від взаємопов'язаності її структурних елементів, компонентів, підсистем та проявляється в наявності дихотомії «центр-периферія» (з грецької «dichotomia» поділ на дві частини). Її формування є наслідком територіальної концентрації і деконцентрації населення, виробництва, енергії, речовини, інформації.

Проте, слід зазначити, що будь-яка територіальна моносистема включає в себе не тільки земельну площу, але і безліч інших природних, геохімічних, біогеографічних, технічних, економічних, соціальних, виробничих, культурних компонентів, явищ і процесів, то їх взаємодія забезпечується *вертикальними зв'язками*, тобто зв'язками речовинно-енергетичної взаємодії. Отже, наявність стійких зв'язків між компонентами моносистеми формує нову загальносистемну якість, що характеризується синергетичним ефектом їх взаємодії, наприклад між учасниками суспільних відносин (окремих людей та цілих інституцій).

Найважливішим аспектом дослідження монорозвитку територіальної суспільної системи є *вивчення її структури*, оскільки моносистема будучи цілісним утворенням, зовсім не є чимось однорідним або аморфним, тобто у ній виразно виділяються різнорідні структурні частини. За Е. Алаєвим, структура – це сукупність стійких зв'язків і відношень між структурними елементами системи, що забезпечують її цілісність та тотожність самій собі, тобто

збереження основних властивостей при різних зовнішніх та внутрішніх змінах [].

Дослідженням категоріального апарату поняття «структура» територіальної системи займається багато українських географів, зокрема О. Шаблій зазначає, що структура – це «системне поняття, що передбачає наявність складових комплексів, зв'язків між ними, закономірності поєднання складових частин і зв'язків між ними» [ , с.338], О. Топчієв стверджує, що структура – це «закон внутрішньої будови елементів у системі» [ , с.153], це «впорядкованість, тобто певна послідовність, порядок розташування елементів у системі» [ , с.143], а М. Пістун, розуміючи під нею «певний стійкий взаємозв'язок, взаємовідносини і взаєморозташування підсистем, що утворюють систему», «стійкі (інваріантні) форми її існування» [ , с.52-53]. Тобто, незважаючи на вплив внутрішніх та зовнішніх чинників, структура системи забезпечує збереження її якісної визначеності, цілісності, функціональності. Істотні ж за своїм впливом чинники можуть призводити до структурних зрушень.

Як і будь-яка територіальна суспільна система, система монорозвитку складається з простіших структурних утворень – елементів. У теорії і методиці систем вважається, що елементом системи є:

– «матеріальний або ідеальний предмет, який залежить від інших предметів та впливає на інші предмети, вважаючи що властивість бути елементом не виключає того, що той самий предмет може стати у певному контексті і системою» [ , с.136];

– «неподільна її частина», тобто він не може складатися з інших елементів, при цьому «неподільність елемента є відносною тільки для первинної системи» [ , с.138].

Головна специфіка елементів моносистеми – це здатність формувати територіальні поєднання (підсистеми), які є досить стійкими утвореннями та формуються в залежності від головної функції моносистеми. У цілому

структурний аналіз системи спрямований не на характеристику окремих елементів та підсистем, а на аналіз їх взаємозалежності, взаємозв'язаності, взаєморозташування. Головною проблемою такого аналізу є ідентифікація елементів системи, а не довільне включення до її складу тих чи інших об'єктів. Всі елементи системи є ієрархічно упорядкованими. Кожний елемент можна розглядати як окрему систему. З іншого боку, вся система може розглядатися як неподільне ціле (тобто як елемент), або як окрема підсистема системи вищого рівня (т.зв. еквіпоненціальність системи) [ , с.171-172].

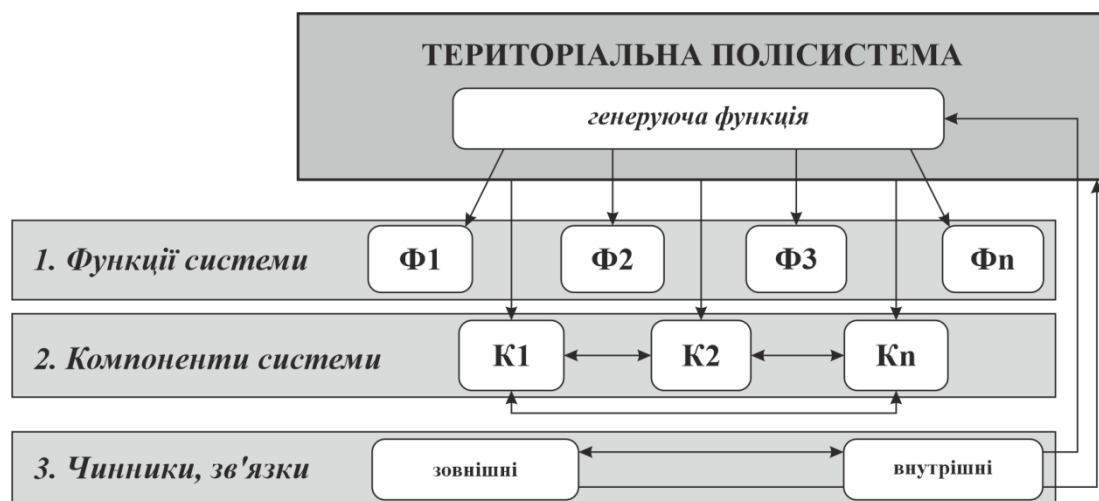
Для моносистеми характерна специфічна поліструктурність, де кожен елемент структури виконує ту ж саму функцію, що і система загалом, тобто в рамках монофункціональності. Ієрархічно упорядковані між собою елементи моносистеми діляться на підсистеми різного рангу: національні, регіональні, локальні. Кожен компонент моносистеми може, в свою чергу, розглядатися як моносистема, при цьому досліджувана моносистема являє собою лише один з компонентів більш широкої складної системи.

Тобто, визначаючи територіальну ієрархію моносистем, зазначимо, що регіональна моносистема є підсистемою національної моносистеми та складається із локальних; її цілісність забезпечується прямими та зворотними інформаційними зв'язками, потоками речовини та енергії. Відповідно до теорії самоорганізації і саморозвитку систем, їх поведінкові, якісні та динамічні кількісні характеристики залежать від власних внутрішніх ресурсів і функціональних можливостей. Стосовно монорозвитку територіальних систем це означає, що на відносно автономний суспільний монорозвиток здатні тільки самодостатні суспільно-географічні системи з належними обсягами екзистенціональних та еволюційних ресурсів []. Територіальні моносистеми нижчого ієрархічного рівня (локального), як правило, отримують для підтримки регіональні ресурси і є залежними від регіональних інституцій.

Маруняк Є. наголошує, що комплексна оцінка окремих територіальних елементів має відбуватись не лише з врахуванням топологічних та метричних

властивостей геопростору, але охоплювати й кількісні та якісні характеристики його об'єктів та їх взаємозв'язків, що відповідатиме компонентному аспекту [ , с.8]. Структуру моносистеми, як конкретної історично-часової форми організації суспільства можна розглядати у різних аспектах (О. Паламарчук, 1992), найважливішими з яких є компонентно-функціональний і територіально-функціональний. Оскільки структура, згідно системного підходу, визначається функціями системи, відповідно, структура завжди функціонуюча, функціональна.

**Функціонально-компонентна структура** територіальної системи передбачає наявність і взаємозв'язок її елементів, компонентів, підсистем, що відіграють генеруючу роль у процесі зміни її стану. Якщо ми будемо говорити про полісистему, то її концептуальна модель функціонально-компонентної структури зображена на рис. 3.2.



**Рис. 3.2. Концептуальна модель функціонально-компонентної структури полісистеми**

Аналізуючи рис. 3.2. робимо висновок, що вирішальне значення тут мають функціональні внутрішні (частково зовнішні) зв'язки, які забезпечують досягнення поставлених системних цілей і її стабільне функціонування. При цьому, функціонування може визначатися не тільки прив'язкою до випуску тієї чи іншої продукції (галузевий принцип), а й іншими напрямками діяльності, в

тому числі реалізацію повноважень публічної влади, транспортно-логістичні завдання і т.д.

Якщо розглядати функціонально-компонентну структуру моносистеми, то компоненти системи будуть різнорідними, але при цьому, кожен компонент буде виконувати свою конкретну функцію. Відповідно, на всіх ієрархічних рівнях моносистема виконує одну функцію, різнитися можуть лише компоненти (рис. 3.3.).

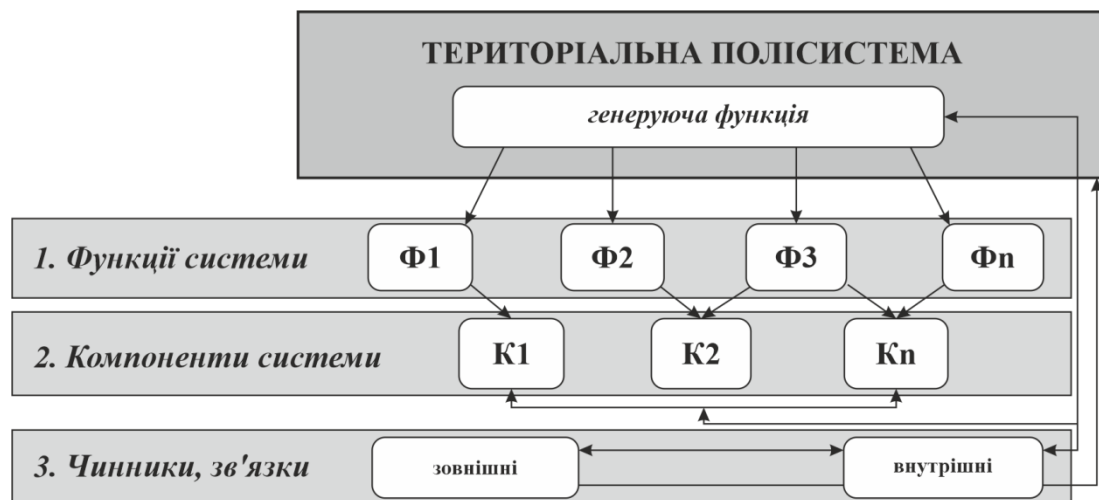


Рис. 3.3. Концептуальна модель функціонально-компонентної структури моносистеми

Відповідно, саме функціонально-компонентна структура формує територіальну ідентичність моносистеми та визначає потенціал її соціально-економічного розвитку, тобто виступає основним визначальним фактором розвитку цієї моносистеми.

Важливим засобом декомпозиції територіальної полісистеми на простіші складові є її **функціонально-територіальна структура**, яку можна визначити як сукупність певним чином взаєморозташованих територіальних елементів системи, які знаходяться в складній взаємодії та виконують певну функцію в процесі розвитку та функціонування системи, і ця функція тією чи іншою мірою пов'язана з географічним положенням елементу на досліджуваній території. Це зумовлено тим, що територіальні відношення системи проявляються найчастіше через функціональні зв'язки.

Функціонально-територіальна структура, як відзначає О. Паламарчук, «розкриває субстратну природу елементів системи, характер їх взаємодії, взаєморозташування, доступності, територіальної концентрації, тобто значною мірою визначає якісну специфіку всієї системи» [ , с.106]. Вона формується сукупністю функціональних зв'язків територіальних і компонентних відношень, взятих у єдності і взаємозумовленості. Щоб її вивчити, необхідно надати територіальну визначеність компонентно-функціональним елементам господарського комплексу і виявити взаємозв'язки всередині цих компонентів і між ними. Також необхідно встановити взаємозв'язки між об'єктами, що утворюють різні територіальні структури.

Як зазначає О. Шаблій, сутність функціонально-територіальної структури в тому, що «різні складові частини геопросторової структури відіграють неоднакову роль у життєдіяльності територіальних систем» [ , с.355]. Так, у т.з. «живильно-розподільчій структурі» [], або як її називає О. Шаблій (2003), «пов'язувальною» чи «лінійно-вузловою», виділяються ядра (центри) зосередження соціально-економічного потенціалу (населення, господарства) і лінії взаємозв'язку між ними. Такі центри, залежно від певного потенціалу, відіграють основну, регулюючу і координуючу роль для навколишньої території, притягуючи до себе територію (з її наповненням) за допомогою функціональних зв'язків. Ці зв'язки відображають лінії, вони продовжують процес функціонування господарства на території. Ядра і лінії утворюють т.з. опорний каркас виробництва і розселення [].

Завдяки реалізації своїх функцій система взаємодіє із зовнішнім середовищем (на макро-, мезо- і мікрорівні), здійснюючи обмін товарами і послугами, шляхом міграції населення, при реалізації інвестиційних потоків і т.д., при зниженні інтенсивності цих зв'язків, тобто при збільшенні ступеня територіальної ізоляваності, існування територіальної моносистеми може бути поставлено під загрозу.

Отже, функціонально-територіальна структура моносистеми характеризує

її поділ на територіальні елементи, їх взаєморозміщення, форми територіального зосередження, сусідство, підпорядкованість, взаємозв'язки між ними, а також територіальну організацію населення й господарства.

**Функціонально-управлінська структура системи** характеризується сукупністю управлінських і контролюючих органів, які виконують певні культурно-регулятивні функції і забезпечують цілеспрямований та узгоджений розвиток усіх структурних елементів системи. Ще Б. Хорев (1981) зауважував, що важливішу роль відіграє питання управління поведінкою та розвитком територіальної суспільної системи як складної, субординованої, вірогідної, такої, що розвивається, відкритого виду системи [].

Процес територіальної організації систем монорозвитку має бути не стихійним, а постійно регульованим та контрольованим.

Процедура просторового регулювання повинна здійснюватися, виходячи з таких принципів:

1) рівноправний розвиток соціальної, економічної та екологічної сфер у всіх територіальних моносистемах, орієнтуючись на підвищення якості життя людини;

2) формування сприятливого середовища життя людей, що представляє всьому населенню свободу вибору способу життєдіяльності, який не суперечить суспільним законам;

3) науково обґрунтоване розміщення матеріальних і нематеріальних об'єктів з точки зору збереження навколишнього середовища;

4) раціональне використання природних та інтелектуальних ресурсів, їх охорона.

Дотримуючись таких принципів, можна більш ефективно вдосконалювати процеси просторового регулювання та управління структурних компонентів, підсистем територіальної системи в умовах монорозвитку і створювати більш комфортне середовище життєдіяльності людей.

Внутрішній зміст територіальної системи монорозвитку є поєднанням



різноманітних структурно-функціональних підсистем.

Структура територіальної системи монорозвитку, є стійкою формою її організації, відображає взаємозв'язки між її елементами, підсистемами і підтримується їхньою взаємодією та є наслідком територіальної концентрації і деконцентрації населення, виробництва, енергії, інформації. Слід підкреслити, що загальна структура моносистеми є інваріантною багарівневою конструкцією – всі основні підсистеми завжди присутні у її складі, але їх внутрішня структура, стан і властивості можуть суттєво змінюватись відповідно до закономірностей адаптивного інформаційного обміну, які впливають на загальні функції моносистеми. Територіальна система монорозвитку виступає важливим конфігуратором системи державного управління, може за певних умов слугувати чинником дезінтеграції, або ж інтеграції соціально-економічних та управлінських процесів і є базисом для формування системи органів державного управління.

Водночас потрібно також усвідомлювати, що внаслідок технологічної еволюції відбувається послаблення ролі території в управлінському процесі []. Ця тенденція є стійкою, однак територіальний вплив на організацію та ефективність системи державного управління ще тривалий час залишатиметься якщо не визначальним, то принаймні суттєвим.

### **3.3. Монорозвиток аграрних територіальних систем: трансформація їх територіальної структури**

Розвиток аграрних територіальних систем активно вивчався і вивчається вченими різних галузей знань. Але особливо активно аграрні територіальні системи вивчалися спочатку в економічній і соціальній географії, а опісля в суспільній географії в працях А. Ващенка, Г. Балабанова, М. Білецького, М. Влах, І. Горленко, Я. Жупанського, О. Заставецької, Ф. Заставного, В. Захарченка, Р. Івануха, С. Іщука, М. Книш, П. Масляка, В. Нагірної,

Я. Олійника, М. Паламарчука, О. Паламарчука, М. Пістуна, В. Руденка, Л. Руденка, Д. Стеценка, М. Фащевського, О. Шабля, П. Шищенко, В. Щабельської, Р. Язиніної, Т. Яснюк та інших.

Саме у 50-60 рр. ХХ ст. з розвитком економічної географії як науки про розміщення виробництв, у тому числі й аграрного виробництва, активно розвивалися ідеї про спеціалізовані агропромислові та інші інтегральні господарсько-територіальні комплекси, економічні вузли, територіально-господарські системи, економіко-географічні та суспільно-територіальні комплекси. Вченими Сектора географії АН УРСР обґрунтовані основи економіко-географічної комплексології, запропоновані основні аспекти системно-структурного аналізу ВТК – галузевий, функціональний і територіальний, які згодом були удосконалені і доповнені ще організаційно-управлінським. Тоді й увійшли в науковий обіг такі поняття-категорії як «функціональна структура», «територіальна структура», «галузева інтеграція», «агропромислова територіальна система», «аграрно-територіальний комплекс», «міжгалузева територіальна система» та ряд інших. [236].

А в 70-х роках ХХ ст. в економічній і соціальній географії отримала розвиток географічна наукова школа М. Паламарчука, яка поступово збагатилася дослідженнями суспільно-географічного характеру. Почалося активне формування теорії сучасної суспільної географії, яке набуло рис комплексного характеру. Саме ці надбання були використані М. Паламарчуком та його учнями при розкритті сутності агропромислового комплексу, умов і факторів його формування та закономірності розвитку. При цьому були розроблені основні закономірності комплексотворення в країні, обґрунтована типологія АПК, а також розроблена теорія функціональної і територіальної структур агропромислових комплексів, досліджена сутність агропромислової інтеграції, здійснене типологічне вивчення агропромислових комплексів різних ієрархічних рівнів та територіальних масштабів, конкретно проаналізовані окремі спеціалізовані та інтегральні АПК. В той час були розкриті

закономірності розвитку і територіальної організації агропромислових комплексів та виробничо-територіальних систем в сфері виробництва і переробки різних типів сільськогосподарської продукції, всебічно досліджені спеціалізовані рослинницькі та тваринницькі комплекси. Крім того, було здійснено класифікацію агропромислових комплексів за різними критеріями. Фахівці відзначають, що період 75-85 років ХХ століття був найбільш продуктивним у дослідженнях АПК [Напрямки досліджень в українській соціально-економічній географії у 70-ті роки ХХ століття <http://www.geograf.com.ua/istoriya-sg/500-napryamki-doslidzen-v-ukrajinskij-sotsialno-ekonomichnij-geografiji-u-70-ti-roki-khkh-stolittya>].

Безумовно, в той час велику роль у вивченні аграрних територіальних систем відіграли економісти та економісти-регіоналісти, тобто вчені тих галузей знань, які найбільш пов'язані з економічною і соціальною географією та суспільною географією загалом.

В ХХ-ХХІ ст. питанню дослідження аграрних територіальних систем активно приділяли і приділяють увагу вчені економісти і економісти-регіоналісти, а саме: В. Андрійчук, Є. Бойко, В. Борщевський, Ф. Важинський, Л. Воркун, С. Васильчак, П. Гайдучський, Ю. Губені, М. Долішній, Д. Доманчук, І. Залуцький, І. Кириленко, О. Крисальний, М. Кропивка, В. Крупін, І. Куліш, В. Липчук, Є. Майовець, О. Мазуренко, М. Малік, В. Месель-Веселяк, Б. Панасюк, Х. Притула, І. Прокопа, П. Саблук, В. Трегобчук, А. Третяк, Р. Тринько, М. Хорунжий, В. Чемерис, Г. Черевко, Я. Шевчук, Л. Шепотько, В. Юрчишин, К. Якуба, І. Яців та інші дослідники.

Аналіз праць згаданих вище вчених дозволив зробити висновок, що обґрунтування комплексотворення, типології АПК, розроблення теорії функціональної і територіальної структур агропромислових комплексів, дослідження сутності агропромислової інтеграції, здійснення типологічного вивчення агропромислових комплексів різних ієрархічних рівнів та територіальних масштабів, аналіз особливостей АПК, розкриття

закономірностей розвитку і територіальної організації агропромислових комплексів та виробничо-територіальних систем в сфері виробництва і переробки різних типів сільськогосподарської продукції, дослідження спеціалізовані рослинницьких та тваринницьких комплексів, розроблення класифікації агропромислових комплексів за різними критеріями, а також вивчення інших явищ, пов'язаних з дослідженням аграрних систем здійснювалося в умовах генералізації поведінки досліджуваного об'єкту до процесу монорозвитку. Але цей прийом використовувався на найвищому рівні генералізації переважно як вербальний і підтверджувався на цьому рівні, як правило, одним показником. Вербальний результат генералізації показувався як щось звичне, всім зрозуміле, а його справжній зміст як перебіг процесу монорозвитку залишався латентним. При цьому, цифровий вираз процесу монорозвитку як динаміка абсолютних даних певного виду, що характеризують найвищий рівень генералізації, подавався, як правило, як додаткова характеристика об'єкту дослідження.

У цьому параграфі нам важливо встановити як монорозвиток аграрних територіальних систем можна подати, відобразити, уявити через трансформацію їх територіальної структури як через генералізований процес монорозвитку. Для цього ми повинні спочатку уявити, що ми розумітимемо під поняттям «аграрна територіальна система». Зазначимо, що поняття «аграрна територіальна система» підміняється у нормативно-правовому полі України поняттям «сільська територія». Звичайно ми могли б цим знехтувати. Але, треба взяти до уваги те, що будь-яка наука повинна відповідати на запити практики і реально відображати істинний стан речей. Безумовно, це стосується і суспільної географії. Якщо в практиці господарювання поширене поняття «сільська територія», то доцільно розглянути наскільки воно наближене до чи віддалене від поняття «аграрна територіальна система». Розглянемо різні визначення суті поняття «сільська територія» в нормативно-правових актах України (табл. 3.1.).

**Визначення суті поняття «сільська територія»  
в нормативно-правових актах України\***

<b>Назва нормативно-правових актів</b>	<b>Суть поняття «сільські території», згідно нормативно-правового акту</b>	<b>Ознаки сільських територій як монотериторій, тобто моносистем</b>
Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (від 17.10.1990 р. № 400-XII)	сільські території ототоженні з сільською місцевістю	практично йде мова про прив'язку проблем розвитку села до агропромислового комплексу, тобто, очевидно що розглядаються особливості співіснування моносистем різного типу
Закон України «Про планування територіальної інфраструктури сільської місцевості» (від 07.04.2005 р.)	сільська територія – це територія, на якій частка сільського населення у його загальній чисельності перевищує 15-50%	сільська територія поділяється на: 1) чітко виражену сільську місцевість – частка сільського населення у його загальній чисельності перевищує 50%; 2) сільську місцевість – частка сільського населення складає 15-50% чисельності усіх жителів
Закон України «Про сільське господарство» (від 10.08.2011 р.)	сільська територія – це сукупність сільських населених пунктів і прилеглих до них сільськогосподарських угідь (земель), історично сформована в законодавчо визначених межах, що поєднує в собі адміністративно-територіальну (села, сільські поселення, сільські ради) та територіально-функціональну (сільськогосподарське виробництво, переробка продукції, її зберігання і реалізація) приналежність щодо створення належних умов праці і проживання населення та забезпечення продовольчої безпеки країни	фактично – це латентне поєднання моносистем різного ієрархічного рівня і різного типу
Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» (від 08.09.2005 р., № 2850-IV)	сільський район – це такий район, в якому частка зайнятих у сільському господарстві перевищує частку зайнятих у промисловості	сільський район розглядається, по суті, як моносистема локального рівня з конкретними параметрами
Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.» (від 18.10.2005 р., № 2982-IV)	документ декларує комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі як одну зі стратегічних цілей державної аграрної політики	основними складовими такого розвитку є: розвиток соціальної інфраструктури; регулювання демографічних процесів, стимулювання розвитку депресивних територій; вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення; збільшення зайнятості тощо
«Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р.» (від 15.09.2007 р., № 1158)	поняття «українське село» ототожнюється з поняттям «сільська територія»	до питань розвитку сільських територій відноситься їх соціальне забезпечення, інженерна інфраструктура, використання природних ресурсів, сфера агропромислового виробництва, землеустрою та екологічної безпеки, проблеми депресивності тощо
Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського	задекларована така політика розвитку сільських територій, яка враховуватиме місцеві потреби і стимулюватиме місцеві	реалістична стратегічна концепція та загальні засади реформування сільськогосподарського сектору на

господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки	ініціативи; при цьому, визначення дефініції «сільська територія» відсутнє, але активно використовуються такі терміни: «сільське господарство» та «сільська місцевість»	період 2015-2020 років з метою підвищення його конкурентоспроможності і сприянні сталому розвитку сільських територій відповідно до міжнародних і європейських стандартів
«Концепція загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 р.» (від 03 лютого 2010 р., №121-р)	відсутнє чітке визначення категорії «сільська територія», хоча очевидно, що з ними ототожнюється території, на яких розміщене сільське господарство та переробка сільськогосподарської продукції, соціальна сфера села (демографія, безробіття, мотивація до праці, соціальна інфраструктура, трудова міграція, бідність), екологія села тощо	ототожнення локальних територіальних різнофункціональних моносистем

*\* складено автором*

Дані таблиці 3.1. засвідчую те, що в наш час в нормативно-правових актах України має місце невпорядкований різнорідний, часто суперечливий понятійно-термінологічний апарат. Поняття «сільська територія», «сільська місцевість», «село» не наповнені чітким змістом, часто мають подвійне смислове значення, що вносить сумбур і недомовки при використанні їх як при здійсненні наукових досліджень, так і в практиці господарювання.

Очевидно, що, практично у всіх нормативно-правових актах при визначенні суті понять позначених зазначеними вищенаведеними термінами, пріоритетне значення має функціональний підхід, який виражається вказівкою стосовно частки зайнятих у сільському господарстві, зокрема наголошується, що вона повинна перевищувати частку зайнятих у промисловості. Але, загалом, беручи до уваги найвищий рівень генералізації, латентно вважається, що до сільської території слід відносити всі ті території, які не є міськими. Цікавим є те, що в країнах ЄС тлумачення сільських територій подібне до розуміння цього поняття в Україні. На цьому акцентується увага в різних літературних джерелах, зокрема в монографії працівників Інституту регіональних досліджень імені М. Долішнього «Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку. Т. 4. Сільські території» [5; с.21].

Ось чому поняття «сільська територія», «сільська місцевість», «село» важливо розглянути через особливості їх розвитку як моносистем різного

ієрархічного рівня, а сам розвиток окреслити як монорозвиток. Це дасть змогу по новому оцінити одиничне, виділивши його із загального, і передбачити його поведінку в перспективі. Зазначимо, що вчені на інтуїтивному рівні і раніше це робили. Наприклад, розглянемо твердження, яке міститься в науковій доповіді «Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки» за редакцією чл.-кор. НАН України Бородіної О. та д.е.н. Шубравської О.: «Сільське господарство традиційно є важливою складовою вітчизняного господарського комплексу. Тенденції і перспективи розвитку галузі визначаються загальним станом національної економіки, на якому, своєю чергою, значною мірою позначається динаміка основних показників аграрної діяльності». Очевидно, що тут розвиток сільського господарства визначеної території (держави Україна) розглядається як монопроцес, перебіг якого залежить від інших монопроцесів (наприклад розвиток національної економіки) [1, с.15]. Висновок, зроблений нами, підтверджується наступною фразою з цієї ж доповіді: «Специфіка сільськогосподарського виробництва, а саме: характер виробленої продукції (споживається масово), належність до первинного сектора економіки (піддається значним ціновим коливанням), залежність від погодних умов (провокує волатильність урожаїв, валових зборів і доходності виробників), визначає у той чи інший період напрям і ступінь впливу галузі на макроекономічну ситуацію у країні» [ , с.15].

В «Єдиній комплексній стратегії та плані дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки», яка базується на «Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020»» визначається «довгострокова концепція розвитку сільського господарства і сільських територій», яка дозволяє нам стверджувати, що і в цьому випадку розглядаються два окремі процеси монорозвитку на високому (національному) рівні генералізації: «розвитку сільського господарства» і «розвитку сільських територій», які залежать від перебігу інших моно процесів [4; 15].

Аналогічно процеси монорозвитку у сільських територій розглядаються і

на регіональному рівні. При цьому, будь-якому аналізу завжди передують подання загальної характеристики регіону. Охарактеризуємо для прикладу Карпатський регіон України (табл. 3.2.).

*Таблиця 3.2.*  
**Загальна характеристика Карпатського регіону\***  
*(станом на 01.01.2020 р.)*

Територія	Територія, тис. км <sup>2</sup>	Кількість наявного населення, тис. осіб	в т.ч.		Частка міського населення, %
			міське, тис. осіб	сільське, тис. осіб	
Закарпатська область	12,8	1253,8	465,9	787,9	37,2
Івано-Франківська область	13,9	1368,1	606,8	761,3	44,4
Львівська область	21,8	2512,1	1534,0	978,1	61,1
Чернівецька область	8,1	901,6	390,5	511,1	43,3
<b>Карпатський регіон</b>	<b>56,6</b>	<b>6035,6</b>	<b>2997,2</b>	<b>3038,4</b>	<b>49,7</b>
Україна	603,5	41902,4	29139,3	12763,1	69,5
<i>Частка Карпатського регіону в Україні, в %</i>	<i>9,4</i>	<i>14,4</i>	<i>10,3</i>	<i>23,8</i>	-

*\*Розраховано автором за даними Державної служби статистики України [10]*

Будь-яка числова характеристика території є точкою відліку перебігу конкретного процесу монорозвитку, що відбувається в її межах. Навіть не маючи динамічних даних, але порівнюючи точки відліку перебігу різних процесів монорозвитку, можемо припустити, як вони протікають на аналізованій території (наприклад, Карпатський регіон) чи її частинах (області Карпатського регіону).

Якщо візьмемо до уваги, що Карпатський регіон займає в Україні площу 9,4%, а проживає на ній 14,4% всього наявного населення і 23,8% сільського населення, що засвідчує про вищу щільність наявного населення і набагато вищу щільність сільського населення, ніж в середньому по Україні. Це є своєрідним підтвердженням того, що окремі монодемографічні процеси зберегли свою специфіку в Карпатському регіоні до нашого часу і виявлення тої специфіки вимагає розгляду кожного процесу монорозвитку зокрема.

Величезне значення має і вивчення монопроцесів, пов'язаних з



використанням природних ресурсів агровиробництва. Наприклад, згідно з даними Державної служби статистики України й Міністерства екології та природних ресурсів України, які наводяться в науковій доповіді «Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки» в цілому по країні має місце:

- сільськогосподарська освоєність території – понад 70%;
- розораність земель – майже 54% (науково обґрунтований рівень: до 35-40%);
- екологічно нестійке землекористування, усталена тенденція погіршення якісного стану ґрунтів: їх підкислення (14%), засолення та осолонцювання (4%), переущільнення (близько 39%), дегуміфікація (43%);
- щорічне від’ємне сальдо балансу всіх елементів живлення;
- приблизно третина орних земель перебуває під загрозою водної й вітрової ерозії;
- вододефіцитність господарювання [Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки : наукова доповідь / за ред. чл.-кор. НАН України Бородіної О., д-ра екон. наук Шубравської О.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2018. – 152 с.; с.16 ].

В Карпатському регіоні треба звернути увагу і на паводки, які обумовлюють і екологічно нестійке землекористування, збільшену загрозу водної ерозії тощо. Але, загалом, як зазначає В. Якубів, у Карпатському регіоні наявні вихідні ресурсні запаси необхідні для налагодження ефективного аграрного виробництва, зокрема це стосується забезпеченості сільськогосподарськими угіддями, основними засобами та робочою силою [18].

Дуже часто сільські території конкретного регіону характеризують за вартістю виробленої продукції сільського господарства, яка, якщо її взяти за ряд років у порівняних цінах, є також процесом монорозвитку, генералізований на регіональному рівні. Нами наведені й проаналізовані такі дані (табл.4.3., рис. 4.1.).

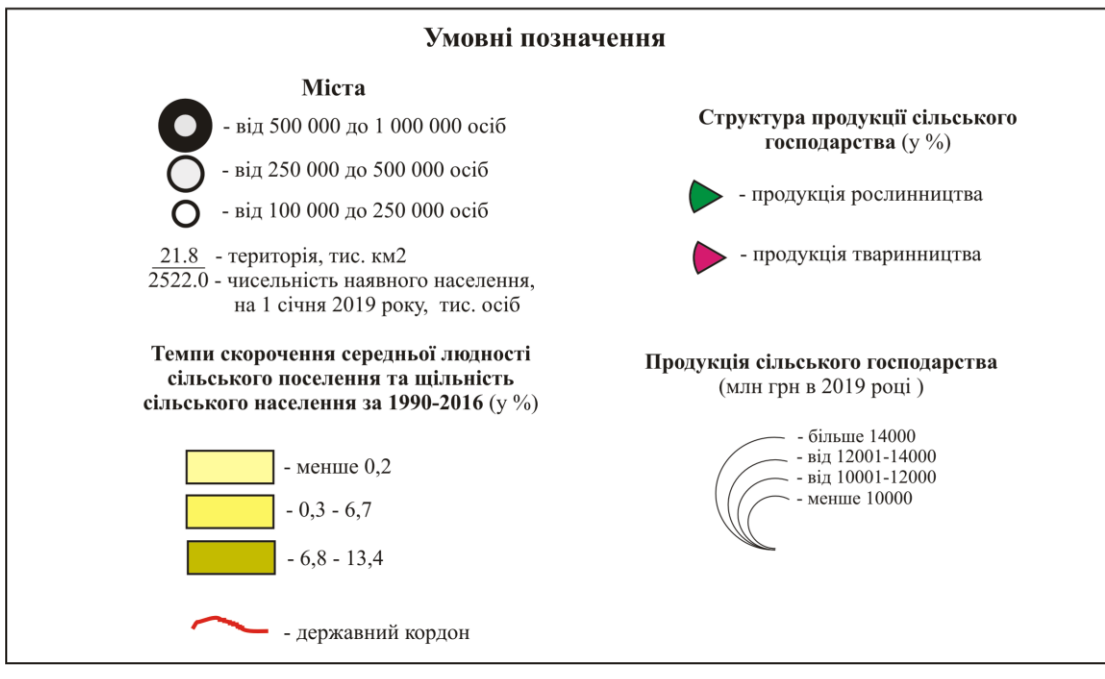
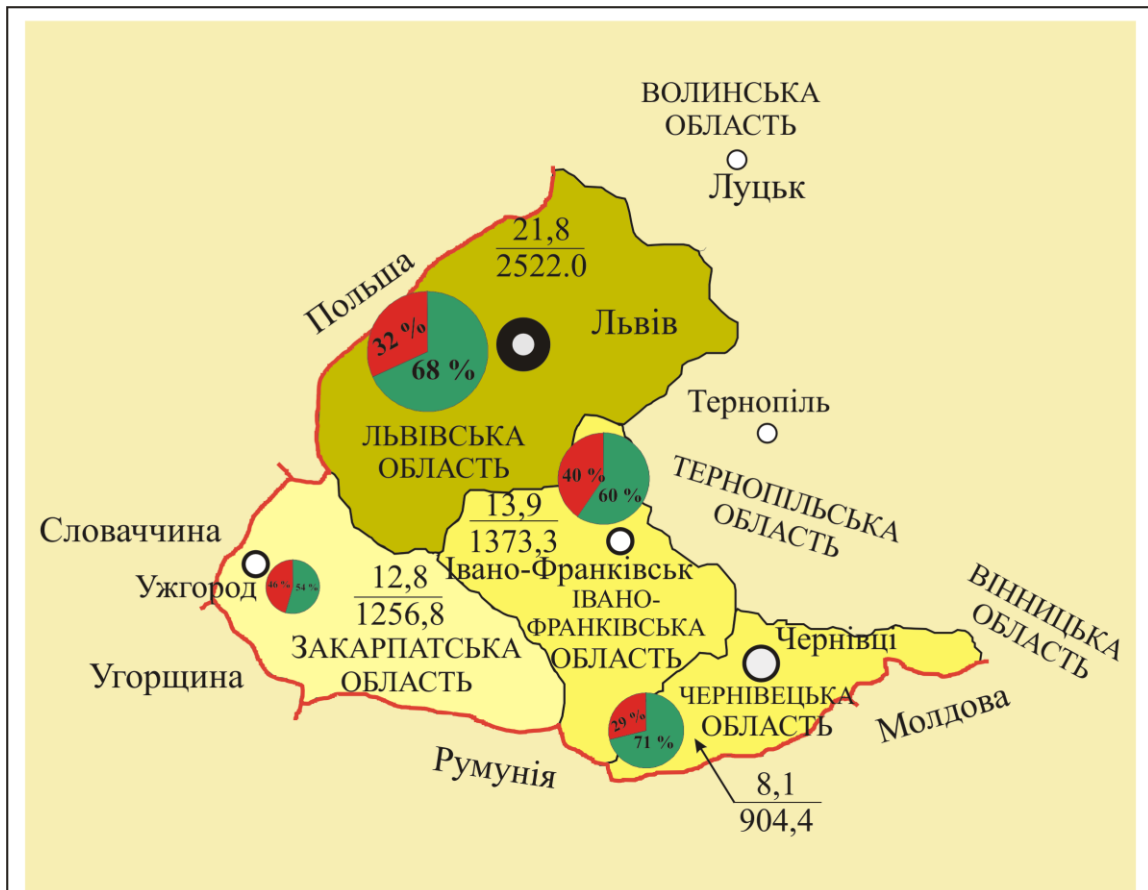
Таблиця 4.3.

## Продукція сільського господарства\*

(у постійних цінах 2016 року, млн. грн.)

Територія	Господарства усіх категорій		
	продукція сільського господарства	з неї	
		продукція рослинництва	продукція тваринництва
<b>Продукція сільського господарства за 2013 рік</b>			
Закарпатська область	8812,6	4623,5	4189,1
Івано-Франківська область	12590,1	6682,6	5907,5
Львівська область	19763,2	12434,9	7328,3
Чернівецька область	10206,6	6797,8	3408,8
<b>Карпатський регіон</b>	<b>51372,5</b>	<b>30538,8</b>	<b>20833,7</b>
Україна	613429,4	463558,5	149870,9
<i>Частка Карпатського регіону в Україні</i>	<i>8,4</i>	<i>6,6</i>	<i>13,9</i>
<b>Продукція сільського господарства за 2014 рік</b>			
Закарпатська область	8811,6	4773,5	4038,1
Івано-Франківська область	13395,2	7358,5	6036,7
Львівська область	20868,8	13702,1	7166,7
Чернівецька область	10644,8	7328,4	3316,4
<b>Карпатський регіон</b>	<b>53720,4</b>	<b>33162,6</b>	<b>20557,9</b>
Україна	626925,1	477747,4	149177,7
<i>Частка Карпатського регіону в Україні</i>	<i>8,6</i>	<i>6,9</i>	<i>13,7</i>
<b>Продукція сільського господарства за 2015 рік</b>			
Закарпатська область	8369,0	4551,3	3817,7
Івано-Франківська область	12775,9	6912,3	5863,6
Львівська область	20237,4	13198,5	7038,9
Чернівецька область	9684,9	6438,5	3246,4
<b>Карпатський регіон</b>	<b>51067,2</b>	<b>31100,6</b>	<b>19966,6</b>
Україна	596832,8	453016,9	143815,9
<i>Частка Карпатського регіону в Україні</i>	<i>8,6</i>	<i>6,9</i>	<i>13,9</i>
<b>Продукція сільського господарства за 2016 рік</b>			
Закарпатська область	8092,4	4613,8	3478,6
Івано-Франківська область	12979,0	7483,7	5495,3
Львівська область	20741,0	13860,9	6880,1
Чернівецька область	9674,4	6489,6	3184,8
<b>Карпатський регіон</b>	<b>51486,8</b>	<b>32448,0</b>	<b>19038,8</b>
Україна	634433,1	494461,9	139971,2
<i>Частка Карпатського регіону в Україні</i>	<i>8,1</i>	<i>6,6</i>	<i>13,6</i>
<b>Продукція сільського господарства за 2017 рік</b>			
Закарпатська область	8214,3	4527,2	3687,1
Івано-Франківська область	13512,3	8070,7	5441,6
Львівська область	22029,3	14926,9	7102,4
Чернівецька область	10197,8	7082,4	3115,4
<b>Карпатський регіон</b>	<b>53953,7</b>	<b>34607,2</b>	<b>19346,5</b>
Україна	620475,6	480157,0	140318,6
<i>Частка Карпатського регіону в Україні</i>	<i>8,7</i>	<i>7,2</i>	<i>13,8</i>
<b>Продукція сільського господарства за 2018 рік</b>			
Закарпатська область	8781,1	4768,9	4012,2
Івано-Франківська область	13685,5	8153,7	5531,8
Львівська область	22818,7	15522,3	7296,4
Чернівецька область	10722,6	7631,7	3090,9
<b>Карпатський регіон</b>	<b>56007,9</b>	<b>36076,6</b>	<b>19931,3</b>
<b>Україна</b>	<b>671294,0</b>	<b>529347,5</b>	<b>141946,5</b>
<i>Частка Карпатського регіону в Україні</i>	<i>8,3</i>	<i>6,8</i>	<i>14,0</i>

\* розраховано автором за даними Державної служби статистики України [10]



**Рис. 4.1. Структура продукції сільського господарства Карпатського регіону\***

\* побудовано автором за даними Державної служби статистики України [10]

Аналіз монопроцесу «продукція сільського господарства (у постійних цінах 2016 року, млн. грн.)» у Карпатському регіоні дає можливість зробити висновок, що, незважаючи на незначні річні коливання у період 2013-2018 рр., її виробництво залишалось стабільним, як і частка виробництва Карпатського регіону в Україні загалом.

Не менше значення має аналіз реалізованої продукції на тлі виробленої. Хоча не наводимо всіх даних за такі ж роки, як виробництво продукції сільського господарства, а подаємо вартість продукції сільського господарства, реалізованої підприємствами лише у 2019 році (табл. 4.4.), можемо лише констатувати, що і в цьому випадку ситуація є подібною, як і з виробництвом продукції сільського господарства.

Таблиця 4.4.

**Вартість продукції сільського господарства, реалізованої підприємствами у 2019 році\***

Територія	Загальна вартість		З неї			
	млн. грн.	у % до 2018	продукції рослинництва	у % до 2018	продукції тваринництва	у % до 2018
Закарпатська область	798,9	83,3	706,0	82,8	92,9	87,7
Івано-Франківська область	6276,2	104,6	4035,7	126,2	2240,5	80,0
Львівська область	11628,8	102,5	7977,4	104,8	3651,4	97,7
Чернівецька область	2178,2	92,9	1519,4	86,8	658,8	111,0
<b>Україна</b>	<b>409306,7</b>	<b>103,8</b>	<b>340463,2</b>	<b>105,1</b>	<b>68843,5</b>	<b>97,7</b>

\*Розраховано автором за даними Державної служби статистики України [10]

Надзвичайно важливим і показовим є таких процес монорозвитку як кількість найманих працівників в Україні загалом і в сільському, лісовому та рибному господарстві зокрема (табл. 4.5.). Його аналіз дозволяє відразу побудувати кілька гіпотез стосовно продуктивності праці, її оснащеності, наявності робочих місць в аграрній сфері тощо.

Але, наголосимо, що за оцінками експертів станом на липень 2018 року в агропромисловому комплексі України загалом зайнято 3 мільйона осіб. При цьому, окремі з них вважають, що «частка аграрного виробництва в структурі економіки України, у разі продовження його державної підтримки, може зрости

з 18% до 25%. За 6 місяців 2018 року зростання сільгосппродукції становило 11,4%, а середньомісячна зарплата в сільському господарстві за січень-травень 2018 року – 6524 грн., що на 24,5% вище аналогічного показника попереднього року» [17].

Таблиця 4.5.

**Кількість найманих працівників в Україні загалом і в сільському, лісовому та рибному господарстві зокрема\***

Роки	Кількість найманих працівників в Україні всього, осіб	У % до 2010 року	Кількість найманих працівників у сільському, лісовому та рибному господарстві (за КВЕД–2010), осіб	У % до 2010 року	Частка найманих працівників у сільському, лісовому та рибному господарстві від усіх найманих працівників в Україні, у %
2010	7836443	100.0	724820	100.0	9.2
2011	7712429	98.4	711019	98.1	9.2
2012	7577595	96.7	697816	96.3	9.2
2013	7285562	92.3	652133	89.9	9.0
2014	6192987	79.0	596039	82.2	9.6
2015	5778120	73.7	569383	78.6	9.9
2016	5713871	72.9	583428	80.5	10.2
2017	5714585	72.9	558157	77.0	9.8
2018	5870601	74.9	545763	75.3	9.3
2019	6241889	79.6	535012	73.8	8.6

\* розраховано автором за даними Державної служби статистики України [10]

Величезне значення для розуміння особливостей розвитку АПК дає вивчення такого монопроцесу як «використання виробленої сільськогосподарської продукції». Якщо взяти до уваги, що за даними державної статистики за 8 місяців 2018 року, близько 77% українського аграрного експорту становить сировина, а щорічний врожай України – в середньому 60 млн. тонн зерна, з яких 40 млн. тонн йде на експорт у вигляді сировини, то очевидно, що Україна втрачає можливість працевлаштовувати по 26,6 тис. людей на рік і недоотримує 4,8 трлн. грн. ВВП [12].

Особливо важливий цей висновок для Карпатського регіону, де, як засвідчує наведений вище матеріал, переважає сільське населення, а частка виробництва сільськогосподарської продукції в Україні становить протягом останніх років понад 8% від її виробництва України.

Наведені вище дані та їх аналіз дозволяють зробити висновок, що для повноцінного висвітлення особливостей розвитку сільських територій недостатньо вивчити перебіг якогось одного монопроцесу в її межах, чи навіть кількох процесів. Поряд з розглядом понять «сільська територія», «сільська місцевість», «село» і оцінкою їх через особливості процесів монорозвитку як моносистем різного ієрархічного рівня важливо ставити питання і про структуру названих вище територіальних утворень. Так, в монографії «Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку: монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень; наук. ред. В.С. Кравців. – Львів, 2013. – Том 4. Сільські території», виконаній в Інституті регіональних досліджень НАН України хоча й зазначається, що загалом, переважна більшість нормативно-правових документів, присвячених досліджуваній проблематиці, використовує територіальний та галузевий підхід до дослідження розвитку сільських територій, але тим самим латентно підтверджується, що територіальна структура фактично залишається поза увагою управлінців та дослідників багатьох галузей знань. При цьому уточняється, що в цих документах, насамперед, домінує або територіальна прив'язка за низкою ознак, або галузева, згідно якої проблеми розвитку сільських територій нерозривно пов'язані з функціонуванням агропромислового комплексу [5, с.8]. Але, територіальна прив'язка – це лише локація, а територіальна структура аграрних систем – це елемент суспільно-географічного ландшафту як одна з основних ознак території. Тільки на тлі територіальної структури аграрних систем можна зрозуміти сутність їх розвитку як монопроцесу і виявити особливості формування аграрних територіальних утворень як моносистем.

Насправді, питання територіальної структури як сільських територій, так і аграрних територіальних систем в нормативному-правовому полі висвітлюється дуже слабо. Наприклад, в «Єдиній комплексній стратегії та плані дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки»

акцентується увага на необхідності «покращення операційної діяльності учасників продовольчого ланцюга», на розбудові та модернізації виробничого, складського і переробного потенціалу галузі і логістичної інфраструктури», на «розширенні можливостей українського аграрного бізнесу та підвищенні його конкурентоспроможності» і навіть на «розвиткові диверсифікованих та інноваційних виробничих структур» та залученні іноземних інвестицій, але, практично, не згадується про територіальну структуру сільських територій чи аграрних територіальних систем [4].

Отже, поставлене нами вище по тексту завдання (встановити як монорозвиток аграрних територіальних систем можна подати, відобразити, уявити через трансформацію їх територіальної структури, яку в свою чергу можна подати як генералізований процес монорозвитку) вимагає, насамперед, уточнення поняття «моноаграрна територіальна система».

Зазначимо, що поняття «моноаграрна територіальна система» є співзвучним з поняттями, які ввели в суспільну географію різні вчені для позначення первинних територіальних неподільних частин суспільства. Так, Е. Алаєв називає таку первинну неподільну територіальну частину суспільства симплексом і визначає її як первинний елементарний об'єкт суспільно-географічних досліджень [3, с.54]. Топчієв О. для позначення таких об'єктів вживає поняття «операційна територіальна одиниця» [16, с.125], а А. Скопін – «локалітет» [13, с.116]. Підгрушний Г. допускає використання терміна «локалітет», але уточнює сутність поняття, яке позначається зазначеним терміном, наголошуючи, що локалітет є своєрідною «клітиною» суспільного простору і в той же час виступає як локальна проекція компонентної структури регіону, вміщуючи в собі поєднання її основних блоків, представлених на їхньому елементарно-первинному рівні (локальний соціум, конкретні господарські та природноресурсні об'єкти тощо). На його думку, залежно від спеціалізації господарства (виду господарської діяльності, що його формує) локалітети можуть бути ресурсновиробничими, аграрними, індустріальними,

транспортно-комунікаційними, сервісними, інформаційними тощо [10, с.51]. Вчений зауважує, що локалітети поєднуються на основі спільної інженерної інфраструктури територій життєдіяльності соціумів, прямих та опосередкованих зв'язків між господарськими об'єктами і в такий спосіб формують різної величини та функціонального типу населені пункти, що являють собою локальні форми територіальної організації суспільства [10, с.51]. На нашу думку, коли ми говоримо про аграрні територіальні системи, потрібно використовувати дещо інший підхід при їх окресленні як монолітних ланок і відносно самостійних систем в суспільній географії. Але, перед тим, як продовжити цю думку, зазначимо, що питання вивчення аграрних територіальних систем як важливих системних конкретних об'єктів суспільно-географічної науки стоїть на порядку денному ще з середини минулого століття. Тривалий час їх вивчали як агропромислові комплекси. Навіть виникла така галузь суспільної географії, яка отримала назву «географія агропромислового комплексу». Її стисло описала в довідковій літературі як «галузь економічної і соціальної географії, що вивчає агропромисловий комплекс у територіальному аспекті: закономірності розвитку, структура, форми зосередження виробництва і відмінності» українська вчена В. Нагірна [235].

Нагірна В. акцентує увагу на тому, що «географія АПК включає розміщення і взаєморозташування його головних сфер: сільське господарство, що формує сировинну ланку АПК (виробництво зерна, цукрових буряків, соняшнику, плодів та овочів, м'яса й молока та ін.); перероблення сільськогосподарської сировини за видами виробництва – цукру-піску, борошна, плодоовочевих консервів, олії, м'ясної та молочної продукції тощо (основні центри, їх сировинні зони, форми господарської діяльності); заготівля, зберігання, транспортування і реалізація продукції АПК; виробництво засобів агропромислового виробництва, його обслуговування (виробництво сільськогосподарських машин і обладнання для переробної промисловості,



виробництво засобів захисту рослин, інформаційні, наукові, освітні, рекламні, консалтингові види діяльності)» [6]. Від себе додамо, що в центрі уваги географії АПК – його територіальна організація. Крім того, якщо взяти до уваги виробництво обладнання, машин, інформації, наукових пошуків тощо, то очевидно, що АПК поширюється і на територію міст, де переважно сконцентроване таке виробництво, своїми підсистемами і елементами.

Аналогічним чином вивчалися і тваринницькі комплекси, та, зрештою й будь-які інші аспекти розвитку сільських територій, пов'язані з найрізноманітнішою діяльністю в їх межах, тобто в межах найрізноманітніших сільськогосподарських систем. Зазначимо, що АПК вивчається й іншими галузями знань. Його часто розглядають як «складову частину економіки, що поєднує в собі виробництво сільськогосподарської продукції, її сільськогосподарську переробку, матеріально-технічне обслуговування села». При цьому, акцентується увага на тому, АПК об'єднує галузі, які виготовляють засоби виробництва та обслуговування комплексу, а також галузі зі збереження, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції [14]. Але, і в цьому випадку часто вчені використовують інтуїтивне вивчення монопроцесів формування і розвитку аграрних територіальних систем.

Саме використання процесів монорозвитку і слід покласти в основу визначення аграрної територіальної системи загалом і «моноаграрної територіальної системи» зокрема. При цьому, треба усвідомлено вибрати монопроцес – функцію (ознаку), яку слід прийняти як основоположну в такому випадку. Якщо відносно невеликій територіальній системі локального рівня притаманна одна функція (ознака), пов'язана з аграрним виробництвом, то таку систему ми можемо назвати моноаграрною територіальною системою, чи спираючись на термінологію Г. Підгрушного – моноаграрним локалітетом.

Визначення моноаграрних територіальних систем має не тільки теоретичне значення для подальшого розвитку суспільно-географічної науки, але й величезне практичне значення, оскільки дозволить більш виважено

підійти до функціонального зонування території на локальному (місцевому) рівні та запропонувати дієві заходи стосовно ефективного використання таких територіальних утворень, враховуючи закони і закономірності їх розвитку як суспільно-географічних територіальних систем, а також передбачити ускладнення їх структури в результаті порушення моноаграрності.

Моноаграрними територіальними системами можемо вважати і територіальні системи й іншого ієрархічного рівня (регіонального, національного), якщо аграрне виробництво в них за обсягами виробленої продукції чи за іншими показниками переважає всі інші виробництва. Але, в сучасному світі таких систем практично нема.

Звичайно, ми можемо ставити питання чи говорити про умовну моноаграрність окремих територіальних систем на тому чи іншому ієрархічному рівні за конкретною функцією чи ознакою, але розв'язання такого питання вимагає здійснення поглиблених широкомасштабних наукових досліджень. В умовах швидкоплинних змін у всіх сферах суспільного життя в наш час таке питання є дуже складним для вирішення. Адже відбувається постійна трансформація моноаграрних систем в зв'язку з прискоренням і посиленням дії окремих факторів, насамперед таких, як прийняття окремих нормативно правових актів. Про це неодноразово писали різні дослідники. Так, Газуда Л. та Яремчук Н. в статті «Динаміка розвитку аграрного виробництва в Україні та областях Карпатського регіону» відзначають, що поштовхом для трансформаційних змін у процесі аграрного реформування стало прийняття Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», а їх результативністю стали зростання кількості господарств населення і, відповідно, зменшення кількості сільськогосподарських підприємств через їх реорганізацію [Газуда Л.М. Динаміка розвитку аграрного виробництва в Україні та областях Карпатського регіону / Л.М. Газуда, Н.В. Яремчук // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя, 2016. – №6-1(06) – С.43с.43; 11].

З результатів нашого дослідження ми можемо зробити наступні висновки.

1. Використання методу генералізації з метою виділення та вивчення монопроцесів розвитку, які відбуваються в територіальних системах різного ієрархічного рівня широко поширене, але здійснюється воно інтуїтивно і неусвідомлено не тільки в різних галузях знань, які в тому чи іншому аспекті вивчають аграрну сферу, але й у суспільній географії, в рамках якої метод генералізації є найпоширенішим і найбільш уживаним. На нинішньому етапі розвитку суспільно-географічної науки важливим є усвідомлене використання аналізу монопроцесів, які відбуваються в аграрній сфері.

2. Усвідомлене використання відображення особливостей розвитку об'єкту дослідження – аграрних територіальних систем – дає можливість окреслити в найзагальніших рисах головні ознаки чи найзагальніші тенденції їх розвитку, без чого неможливо побудувати гіпотези щодо стану і перспективної поведінки аграрних територіальних систем та застосувати найбільш придатні підходи до їх вивчення.

3. Вивчення поодиноких монопроцесів розвитку досліджуваного об'єкту не дає можливості проаналізувати всі можливі аспекти розвитку аграрних територіальних систем та особливості формування аграрних територіальних моносистем, тому необхідно при дослідженні найрізноманітніших аграрних моносистем здійснювати вивчення якомога більшої кількості монопроцесів. Отриманий нами в процесі цього дослідження досвід, дає можливість стверджувати, що від кількості вивчених монопроцесів, пов'язаних з об'єктом дослідження, детермінує генералізованість наукової уяви про об'єкт і його ймовірну поведінку в перспективі.

4. При виокремленні і вивченні монопроцесів розвитку аграрних територіальних систем особливу увагу треба приділити тим монопроцесам, які активно впливають на структуру аграрних територіальних систем і навіть детермінують її. Без знання про структуру аграрних територіальних систем неможливо передбачати їх перспективний розвиток.

5. Вважаємо, що якщо відносно невеликій територіальній системі локального рівня притаманна одна функція (ознака), пов'язана з аграрним виробництвом, то таку систему можна назвати моноаграрною територіальною системою, чи спираючись на термінологію Підгрушного Г. – моноаграрним локалітетом.

### **3.4. Монорозвиток промислових територіальних систем: формування технопарків і промислових інноваційних центрів як новітніх просторових вузлів**

Протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. суспільно-географічні дослідження промисловості набули високого рівня розвитку, ставши найбільш поширеною ланкою з-поміж усіх галузево-аналітичних напрямків української суспільної географії. Актуальність таких досліджень була зумовлена необхідністю поглибленого вивчення закономірностей та специфічних особливостей територіальної організації як промисловості в цілому, так і окремих її галузей. Адже саме промисловість виступає провідною галуззю народного господарства України, фундаментом успішного розвитку не лише матеріального виробництва, але й інших сфер людської діяльності. Саме тому пізнання об'єктивних передумов, чинників та принципів просторового розміщення промислового виробництва має не лише суттєве науково-пізнавальне, але й вагомим практичне значення [490]. Комплексні дослідження з географії промисловості виконав О. Ващенко. У своїх працях він розкрив основні риси, шляхи розвитку і розміщення промисловості, розробив теорію територіально-виробничих комплексів різних типів і масштабів («Шляхи розвитку і розміщення радянської промисловості» (1951), «Деякі питання теорії розміщення радянської промисловості» (1951), «Основні риси географії промисловості та економічне районування території Західних областей Української РСР» (1959), «Основні риси географії промисловості будівельних

матеріалів Львівської області» (1959), «Природні ресурси промислового вузла та їх господарське використання» (1966) та ін.) [62]. Також різноманітні питання географії промисловості висвітлювалися в роботах М. Паламарчука та під його редакцією в працях Л. Корецького (1967) [179], Н. Процько (1970 [287], 1972 [448]), І. Горленко (1972) [488.], 1978 [290], 1988 [343]), К.О. Ташука (1974) [Паламарчук М.М. Територіальна структура промислового комплексу економічного району / М.М. Паламарчук, К.О. Ташук. – К.: Наукова думка, 1974. – 128 с.], Г. Балабанова та В. Нагірної (1981) [Территориальная структура производственных комплексов / [М.М. Паламарчук, Г.В. Балабанов, В.П. Нагирная и др.]; под общей редакцией М.М. Паламарчука. – К.: Наукова думка, 1981. – 312 с.], Л. Руденко (1988) [Промышленный комплекс Киевского Приднепровья (экономико-географическое исследование) / [М.М. Паламарчук, И.А. Горленко, Л.Г. Руденко и др.]; отв. ред. И.А. Горленко. – Киев: Наук. думка, 1988. – 252 с.] та інших дослідників.

Заслужують окремої уваги наукові праці О. Шаблій (1973 [Шаблій О. І. Лісопромислові комплекси Української РСР : питання теорії і моделювання / О. І. Шаблій. - Львів : Вища школа, 1973. - 187 с.], 1980 [География промышленности СССР на современном этапе // Вест. Моск. ун-та. География. – 1980. – №6. – С. 85-86], 1981 [Шаблій О. И. Модель законов территориальной организации производства / О. И. Шаблій // Моделирование территориально-производственных комплексов (методология, теория, метод) [за ред. О. Ващенко]. – Львів: Вища школа, 1981. – С. 17–27.], 1983 [Шаблій О. И. Концепция энерго-производственных, природно-ресурсных циклов и межотраслевых комплексов (сравнительный анализ) / О. И. Шаблій // Теоретические проблемы географии (систем географических концепций). – Ленинград, 1983. – С. 86–89.], 1987 [Шаблій О. И. Гибкая территориальная организация производства (постановка вопроса) / О. И. Шаблій // География и современность: Межвуз. сб. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – Вып. 3. – С. 95–104], 1988 [Шаблій О. И. Территориальная структура хозяйственного

комплекса Украинских Карпат / О. И. Шаблій // Украинские Карпаты. Экономика. – Киев: Наук. думка, 1988. – С. 167-182.], 1994 [Соціально-економічна географія України : навч. посіб. / ред. О. І. Шаблій. - Львів : Світ, 1994. - 608 с.]) у яких висвітлено питання з географії промисловості, де автор висунув гіпотезу про закон територіальної інтеграції виробництва, вперше в суспільній географії досліджував проблему гнучкої територіальної організації виробництва. Також учений уперше підняв проблему про компонентно-функціональну і територіально-функціональну структуру територіальних комплексів, розробив оригінальні легенди карт міжгалузевих комплексів з урахуванням їхньої компонентно-функціональної структури, вивчав конкретні міжгалузеві комплекси і системи Західного регіону, передусім лісопромислові. Проблеми картографування виробничо-територіальних комплексів, зокрема промислових, розглянуто Я. Жупанським (1975) [Жупанський Я.І. Виробничо-територіальні комплекси та їх картографування / Я.І. Жупанський. – Львів: Вища школа, 1975. – 146 с.].

На поч. ХХІ століття вийшли в світ ґрунтовні дослідження науково-методологічних та методичних проблем географії промисловості С. Іщука (2003 [Іщук С.І. Промислові комплекси України. Наукові основи територіальної організації: [навч. посіб. для студ. екон. та геогр. спец. вищ. навч. закл.] / С.І. Іщук. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2003. – 248 с.], 2008 [Гладкий О.В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: [монографія] / О.В. Гладкий [за ред. С.І. Іщука]; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – 360 с.]), О. Гладкого (2008) [Гладкий О.В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: [монографія] / О.В. Гладкий [за ред. С.І. Іщука]; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – 360 с.], В. Захарченка (2004) [Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / В.І. Захарченко. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 547 с.], Г. Підгрушного (2009) [Підгрушний Г.П.

Промисловість і регіональний розвиток України: Монографія. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.]. В них детально розглянуто різноманітні аспекти суспільно-географічного вивчення промислових територіальних утворень різних рангів, розкрито їх структуру, описано механізми функціонування, обґрунтовано систему методів наукового дослідження таких формувань, проведено всебічний аналіз чинників розвитку промисловості, узагальнено географію окремих галузей промислового виробництва та міжгалузевих промислових комплексів України [491].

Ґрунтуючись на результати досліджень можемо стверджувати, що промислові системи регіонального рівня, що формують національну промислову систему мають ієрархічну структуру. Водночас окреслюючи регіон, як її базис (область, місто) можна виділити такі структурні рівні: нульовий, який представляє, власне, НПС (окремий науково-виробничу систему як елементарний, спеціалізований об'єкт простору); перший, який формують регіональні промислові системи (РПК), що виникають переважно в адміністративних економічних регіонах внаслідок дії закономірностей регіональної інтеграції виробництва та регіональної цілісності; другий, третій, четвертий і п'ятий, шостий, що утворюють інтегральні, спеціалізовані, багатостадійні і елементарні типи промислово-територіальних систем, які по суті визначають моделі розвитку на регіональному рівні, тобто формують регіональні промислові територіальні системи (далі – ПТС).

Сьогодні існує багато визначень поняття «промислово-територіальна система», тому необхідним є їх аналіз (табл. 4.6).

Цей підхід є цікавий і має практичне значення, але він не дає відповіді на ряд питань пов'язаних з розміщенням і розвитком промислових утворень різного ієрархічного рівня. Для того, щоб детальніше розкрити це твердження ми пропонуємо застосувати моносистемний підхід до вивчення промислових територіальних утворень.

### Систематизація науково-методичних підходів до розуміння сутності поняття «промислова територіальна система»

Автор підходу	Досліджувана категорія	Назва підходу	Характеристика підходу	Критика підходу
Захарченко В. [Захарченко В. З позицій постмодерністської раціональності : нові підходи до дослідження промислових територіальних систем [Текст] / В. Захарченко // Вісник Національної академії наук України, 2002. т.№ 8.- С.37-44]	промислово-територіальна система	системний	– системні форми територіальної організації промисловості; – територіально ПТС пов'язана з локальною або регіональною системою розселення, є її складовою, з ресурсами території; – ПТС мають у своєму складі підприємства промислового комплексу, транспорту, сфери обслуговування.	для організації промислової діяльності територіальних промислових систем необхідно мати більше компонент: 1) виробничу;* 2) обслуговування населення; 3) науки і проектування; 4) підготовки кадрів та управління; 5) селітебну;** 6) природних об'єктів; 7) природоохоронних об'єктів; 8) інформаційну; 9) фінансово-інвестиційну.
Андел І. [Андел В.І. Моніторинг використання місцевих природних ресурсів у промислових та аграрно-промислових системах регіону / І.В. Андел // Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : НЛТУ України. – 2007. – Вип. 17.6. – С. 124-128.]	промислова територіальна система	системний	– сукупність суб'єктів господарювання регіону (два і більше), які поєднані організаційно-технологічними процесами виготовлення промислової продукції, та які займаються обробкою сировини, виготовленням кінцевої продукції з цієї сировини; – до ПТС відносимо: різні об'єднання промислових підприємств, корпорації, концерни, холдинги, кластери, а також об'єднання підрозділів окремого підприємства	

\* виробничу компоненту формують підприємства промисловості;

\*\* селітебна компонента, що може охоплювати групу житлових приміщень або невелике поселення.

Елементом систем розселення є населений пункт. Закономірно велике місто у сотні разів перевершує сільське поселення за всіма параметрами. Тому, ці поселення не можна однаково кваліфікувати як елементарні об'єкти. Місто – це територіальне поєднання кількох селітебних елементів.

Відповідно, можна стверджувати, що промислову територіальну систему монорозвитку слід розглядати як інтегровану систему, компоненти якої спрямовані на реалізацію єдиної функції – промислової – виробництво промислової продукції, з метою обслуговування населення, науки і проектування, підготовки кадрів та управління, селітебну, природних об'єктів, природоохоронних об'єктів, яка формує сукупність певних неаграрних груп галузей із властивим випуском спорідненої продукції або виконанням ідентичних робіт і послуг та має здатність до самоорганізації, утворюючи при цьому певні просторові структури.

З метою вдосконалення управління промисловими системами для характеристики їх просторової структури доцільно виділити промислові лінійно-вузлові системи монорозвитку. В якості вузлових елементів цих систем виступають окремі територіально компактні підприємства, які поєднують в собі вузлові функції виробництва; а в якості лінійних елементів необхідно інтегрувати елементарні системи в більш складні лінійно-вузлові системи



виробництва.

Враховуючи сучасний стан розвитку промисловості Карпатського регіону, з метою формування якісної моделі промислової територіальної системи монорозвитку регіонального рівня необхідним є **виділення і формування спеціалізованих новітніх просторових об'єктів**, які слід ідентифікувати як просторові промислові вузли монорозвитку, відповідно до специфіки їх діяльності та функціональної структури. Вони виступають найбільш реальним шляхом активізації інноваційного розвитку регіону локального рівня, т.зв. полюсами зростання, тобто таких, що найбільш динамічно розвиваються, сприяють виникненню імпульсу для розвитку соціально-економічних процесів регіону.

Очевидно, що виділення окремих галузей, що мають найкращі можливості для інноваційного розвитку, може базуватися на зарубіжному досвіді вирішення подібних завдань, а саме створення технопарків, інноваційних центрів, наукових парків, центрів трансферу промислових технологій, інноваційних промислових бізнес-інкубаторів тощо (табл. 4.7.).

Таблиця 4.7.

#### Кількість технопарків і промислових інноваційних центрів\*

Назва спеціалізованих промислових об'єктів	Кількість, одиниць			
	2013		2019	
	Україна	Карпатський регіон	Україна	Карпатський регіон
Технологічні парки	12	1	16	1
Індустріальні парки	2	2	45	13

\* складено автором основи [150]

Найбільш відомими сучасними формами є технологічні парки, які розглядаються нами як інноваційні територіальні моноутворення, які інтегрують потенціал університетів, науково-дослідних структур, промислових підприємств і суб'єктів інноваційної інфраструктури регіонального загальнодержавного та міжнародного рівнів, забезпечують комплексну організацію наукоємного виробництва шляхом максимального сприяння створенню та впровадженню нових технологій і стимулювання розвитку

творчого потенціалу фахівців. Концентруючи наукові, виробничі і фінансові ресурси технологічні парки забезпечують відтворення повного життєвого циклу інновацій: дослідження – розробка – впровадження – масовий промисловий випуск наукоємної високотехнологічної конкурентоспроможної на світових ринках продукції.

Згідно ст.1 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», технологічний парк (технопарк) – «юридична особа або група юридичних осіб (далі – учасники технологічного парку), що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів з метою створення організаційних засад виконання проектів технологічних парків з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції» [1]. Основними завданнями діяльності технопарків у розвинених країнах світу є: перетворення знань та винаходів у технології, а технологій – у комерційний продукт; через сектор малого наукоємного підприємництва передача технологій у промисловість; формування та ринкове становлення наукоємних установ/організацій, а також їх підтримка у сфері становлення та розвитку наукоємного підприємництва.

Щодо кількості технопарків, які на сучасному етапі функціонують в Україні, то навіть у даних офіційних джерел спостерігаються суттєві розбіжності. Зокрема, відповідно до Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» у державі зареєстровано 16 технопарків («Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка», м. Київ; «Інститут електрозварювання імені Є.О. Патона», м. Київ; «Інститут монокристалів», м. Харків; «Вуглемаш», м. Донецьк; «Інститут технічної теплофізики», м. Київ; «Київська політехніка», м. Київ; «Інтелектуальні інформаційні технології», м. Київ; «Укрінфотех», м. Київ; «Агротехнопарк», м. Київ; «Еко-Україна», м. Донецьк; «Наукові і навчальні

прилади», м. Суми; «Текстиль», м. Херсон; «Ресурси Донбасу», м. Донецьк; «Український мікробіологічний центр синтезу та новітніх технологій», м. Одеса; «Яворів», Львівська область; «Машинобудівні технології», м. Дніпро), проте пройшли в установленому порядку державну реєстрацію та успішно працюють вісім [9].

Охарактеризуємо докладніше особливості діяльності деяких наявних технопарків Карпатського регіону. Перший технопарк України був створений саме в Карпатському регіоні, а саме в місті Броди Львівської області у 1994 році було створено технопарк у рамках економіко-технологічного експерименту. Однак, зважаючи на відсутність на території Бродівського району належної наукової та виробничої інфраструктури, проект так і не було реалізовано. Перший власне реальний приклад функціонування технопарків в Україні теж приурочений до території Львівської області. Саме у цьому регіоні у 1997 році було створено спеціальну економічну зону «Яворів» та відповідний технологічний парк у її складі (із 1998 року). В період 1998-2007 рр. технологічний парк «Яворів» діяв як науково-технологічний парк, реалізуючи проекти виключно в її межах. У 2007 році відбулася державна реєстрація технологічного парку в рамках Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків». Отже, технопарк отримав екстериторіальний статус і сьогодні може виконувати проекти по всій території України [15].

У період з 2005 року технологічний парк «Яворів» характеризується регресивним тенденціям економічного розвитку. Кількість і масштаб нових проект постійно знижується [15], функціонують тільки налагоджені виробництва, в тому числі за участю іноземних інвесторів. У той же час технопарк має хороші перспективи для розвитку за умови врегулювання питання пільгового режиму економічної діяльності на його території. Існує великий інтерес з боку іноземних партнерів, зокрема з Польщі, з розвитку виробничої інфраструктури технопарку «Яворів», проте з часом акценти у

визначенні цілей просторового інноваційного розвитку зміщуються в місто Львів, територія якого є більш перспективною по ряду критеріїв для формування технопарків. Також в самому місті Карпатського регіону спостерігається значна підтримка інноваційних проектів з боку місцевої влади.

З точки зору рівноважного просторового розвитку концентрація всіх елементів інноваційної інфраструктури тільки в великих містах не вирішує проблеми подальшої трансформації економіки регіону відповідно до європейських зразків. З огляду на це, питання подальшого функціонування технопарку «Яворів» вимагає невідкладних дій, спрямованих не в формування чергової стратегії, а на вирішення поточних завдань функціонування цього суб'єкта інноваційної діяльності.

В Івано-Франківську планується побудувати інноваційний технопарк з громадським простором, приміщеннями для коворкінга й стартапів, а також офісних приміщень. Ініціатори мають намір обладнати його виставковими залами, бібліотеками, кафе, штучною водоймою, і інноваційними майстернями «Fab Lab». Передбачається, що інноваційний центр побудують поруч із зеленою зоною. Планується, що парк ІТ – технологій буде складатися з трьох частин: робочі приміщення, житловий простір і готельно-розважальний комплекс з коворкінга і фаб-лабом, розташуються коворкінга-центри, конференц-зал, крафт майстерні, офіси інноваційних компаній та партнерських їх організацій, галерея, урбан-лабораторія, танцювальна школа та інше. Fab Lab – невелика майстерня, в якій її учасники можуть виробляти необхідні їм деталі на верстатах з програмним управлінням. За словами ініціаторів проекту, це буде перша майстерня подібного типу в Україні [20 ].

В процесі реалізації на території міста Львова знаходиться технопарк «Бізнес-сіті», який спроектований у вигляді ділового центру з 10 офісних корпусів на площі понад 60 тис. м<sup>2</sup> і має вигідне транспортне розташування.

Світовий досвід засвідчує, що одним з найефективніших способів державної підтримки високотехнологічних, наукомістких, екологічно чистих

виробництв є створення наукових/науково-технологічних парків. Згідно із ст. 1 Закону України «Про наукові парки», науковий парк – юридична особа, що створюється з ініціативи вищого навчального закладу та/або наукової установи шляхом об'єднання внесків засновників для організації, координації, контролю процесу розроблення і виконання проектів наукового парку [2]. Аналіз Закону України «Про наукові парки» показує доцільність посилити в структурних схемах діяльності наукових парків взаємодію з регіональною владою. На це в законі перш за все акцентується при визначенні пріоритетних напрямків діяльності парків, а саме пріоритетні напрями діяльності наукового парку – економічно і соціально зумовлені наукові, науково-технічні та інноваційні напрями діяльності, що відповідають меті створення наукового парку, галузевому профілю та/або спеціалізації вищого навчального закладу та/або наукової установи (які є базовими елементами наукового парку), враховують потреби регіону (території), в якому створено науковий парк. Проте з 16 технологічних парків, що увійшли до преамбули Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» лише один створено на базі вищого навчального закладу – технологічний парк «Київська політехніка», зареєстрований у 2003 році [9].

За визначенням Міжнародної асоціації наукових парків (International Association of Science Parks and Areas of Innovation), науковий парк – це організація, якою керують професіонали, основна мета яких полягає в підвищенні добробуту своєї спільноти, завдяки підтримці культури інновацій, посиленню конкурентоспроможності компаній та установ, заснованих на знаннях. Для досягнення цих цілей науковий парк стимулює та здійснює управління потоком знань і технологій між університетами, науковими установами, компаніями та ринками; полегшує створення й розвиток інноваційних компаній, створених через інкубацію та спін-оф процеси; надає інші послуги разом з високоякісним простором і комфортним життям [7].

Згідно з визначенням Асоціації наукових парків Великобританії (The

United Kingdom Science Park Association), науковий парк – це організація, заснована на праві приватної власності, головною метою якої є підтримка start-up-компаній та інкубація інноваційних технологічних бізнесів, що швидко зростають, за допомогою:

- формування інфраструктури служб підтримки, що здійснюють співробітництво з агентствами економічного розвитку;
- підтримки офіційних і робочих зв'язків з університетом або провідним науково-дослідним центром;
- активного управління трансфером технологій і знань для розвитку бізнесу малих та середніх підприємств, розташованих на території парку [8].

Наукові (дослідницькі) парки формуються на основі одного чи кількох провідних вищих навчальних закладів регіону за участю зацікавлених виробничих підприємств, що здатні впроваджувати високі технології і являють собою комплекси дослідницьких, проектних та виробничих організацій, які розробляють великі актуальні проблеми від початку до кінця – від наукового аналізу та розв'язання до впровадження результатів у виробництво, тобто відіграють важливу роль у розвитку інноваційних систем різного рівня; в формуванні потрійної спіралі між наукою, бізнесом і владою; в створенні нових інноваційних і високотехнологічних компаній; в здійсненні трансферу технологій, створених в університеті, в економіку регіону, а також у підготовці кадрів для інноваційної економіки. Ядром є фірми (малі підприємства), які об'єднують висококваліфікованих науковців і фахівців, що займаються розробкою та підготовкою до впровадження нових технологій. Належні умови для функціонування цих фірм створює інфраструктура парку, найважливішими елементами якої є централізовані бази засобів дослідження і технологічного обладнання, обчислювальний центр тощо [Петришин Г.П., Солан С.Б. Наукові парки: функціонально-технічні та територіально-просторові напрями розвитку <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/21425/1/39-Petryshyn-239-247.pdf>].

Слід зауважити, що функціонування наукових парків в Україні

регламентується відповідним законом, за яким науковим парком є юридична особа, що створюється з ініціативи вищого навчального закладу та / або наукової установи шляхом об'єднання внесків засновників для організації, координації, контролю процесу розроблення і виконання проектів наукового парку. Метою створення наукового парку є розвиток науково-технічної та інноваційної діяльності у вищому навчальному закладі або науковій установі, ефективне і раціональне використання наявного наукового потенціалу, матеріально-технічної бази для комерціалізації результатів наукових досліджень і їх впровадження на вітчизняному та зарубіжному ринках [19].

З 2011 року на території регіону розпочато діяльність наукового парку «Ужгородський національний університет» [278]. За оцінками організаторів загальний обсяг фінансових ресурсів, необхідних для реалізації програми створення наукового парку «Ужгородський національний університет», склав 250,00 тис. грн.

До основних напрямків діяльності відносяться:

1) відбір найбільш значущих технологічних пілотних проектів, що мають першочергове значення для промислового, аграрного, рекреаційного комплексів області;

2) трансфер технологій від власника науково-технічних розробок до виробника і споживача;

3) експертиза інноваційних науково-технічних розробок і технологій, пошуком сфери їх застосування;

4) надання послуг в сфері оформлення проектної, науково-технічної та конструкторської документації проектів, підготовка, підвищення кваліфікації кадрів у сфері науково-інноваційної діяльності, трансферу технологій та інтелектуальної власності;

5) забезпечення прав інтелектуальної власності на інноваційну продукцію, комерціалізація інтелектуальної власності;

6) інформаційне забезпечення науково-інноваційної діяльності,

організація науково-технічних конференцій, семінарів, виставок та інших науково-просвітніх заходів [18].

Основні показники діяльності наукового парку «Ужгородський національний університет» наведено в таблиці 4.8.

Таблиця 4.8.

**Основні показники діяльності наукового парку «Ужгородський національний університет»\***

Назва проекту	Напрямок, за яким виконується проект	Фінансування (співвідношення у %: бюджетні кошти / власні кошти / кошти, залучені з інших джерел)	Терміни виконання проекту, роки
«Впровадження енергоощадних електронагрівних елементів нового покоління в бюджетній сфері»	енергозбереження	100/0/0	2019-2020
«Система моніторингу з елементами доповненої реальності»	безпечна життєдіяльність людини	власні та залучені кошти	2018-2020
Проект по Програмі ENICVC «Угорщина-Словаччина-Румунія-Україна» 2020 «Нові рішення в сфері енергетики в Карпатському регіоні»	енергозбереження; альтернативні джерела енергії		2020-2022
«Впровадження сонячних джерел енергії на спорткомплексі УжНУ»	енергозбереження; альтернативні джерела енергії	0/40/60	2020-2022

\* складено автором на основі [329]

Слід зауважити, що функціонування наукових парків в Україні регламентується відповідним законом, за яким науковим парком є юридична особа, що створюється з ініціативи вищого навчального закладу та / або наукової установи шляхом об'єднання внесків засновників для організації, координації, контролю процесу розроблення і виконання проектів наукового парку. Метою створення наукового парку є розвиток науково-технічної та інноваційної діяльності у вищому навчальному закладі або науковій установі, ефективне і раціональне використання наявного наукового потенціалу, матеріально-технічної бази для комерціалізації результатів наукових досліджень і їх впровадження на вітчизняному та зарубіжному ринках [19].



Дещо гірше ситуація з функціонуванням технопаркових структур спостерігається в Івано-Франківській і Чернівецькій областях Карпатського регіону.

Особлива роль науково-інноваційних освітніх моносистем визначається їх впливом на соціально-економічний розвиток регіонів, в яких вищі навчальні заклади складають основу науково-технічного потенціалу. Їх формування повинно бути орієнтоване на рішення регіональних проблем і на проведення співфінансування науково-дослідної та інноваційної роботи інтегровано з органами державної влади, оскільки університети та науково-дослідні інститути є ключовими учасниками в якості постачальників наукових знань, таким чином вони відіграють важливу роль в розвитку регіонів, в яких вони функціонують не тільки через наукові та академічні кадри, а й шляхом створення нової культури в суспільствах для просування інновацій, що зумовлено регіональними потребами у процесах інтелектуальної спеціалізації та інституційних змін. Адже, за сучасних умов інформаційно-комунікаційної епохи розвитку суспільства, грандіозного за масштабами, інтенсивністю і всеосяжним характером глобалізаційних суспільних процесів та соціальних зв'язків на життєдіяльність як окремих територіальних соціумів, так і планетарної людської спільноти загалом посилюються вимоги до якісного рівня наукової діяльності як рушійної сили інтелектуально-інноваційного, світоглядного, соціально-економічного та соціокультурного прогресу суспільства. Відповідно, формування ж на базі університетів та наукових установ бізнес-інкубаторів та центрів трансферу технологій забезпечить необхідну підтримку фірм, що займаються впровадженням їх розробок, полегшить оформлення прав інтелектуальної власності, ліцензування та маркетинг отриманих патентів.

Враховуючи сучасний стан розвитку національної економіки, питання, пов'язані зі створенням промислових (індустріальних) парків як інноваційних моноутворень є актуальними, оскільки вони виступають одним з інструментів

забезпечення економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності регіону, в якому буде зосереджено індустріальний парк, а також активізація інвестиційної діяльності, створення нових робочих місць, розвиток сучасної виробничої та ринкової інфраструктури.

У практиці функціонування технопаркових структур у країнах ЄС можна виділити низку таких їх типів:

- технологічні, що спеціалізовані на впровадженні високих технологій, які мають у своєму складі компанії ризикового капіталу;
- промислові, що базуються на раціональному використанні виробничого потенціалу й об'єктів інфраструктури;
- грюндерські (інноваційні бізнес-інкубатори);
- дослідно-конструкторські, що спрямовані на використання прикладних науково-дослідних робіт і проектування нових виробів, серійне виробництво яких потім налагоджується за межами таких парків [10].

Досвід функціонування технопарків в ЄС свідчить, що при створенні нового підприємства на їх території фінансування витрат найчастіше формується таким чином: 20% – кошти ЄС, 20-30% – власні кошти засновника, 40-50% – кредитні кошти. Така система дозволяє не тільки уникати типових помилок при створенні підприємств, а й здійснювати контроль за розвитком пріоритетних галузей господарства в регіоні [11]. Відповідно до практики ЄС для технопарків передбачені такі пільги як звільнення від сплати реєстраційного податку, податку на прибуток в перші 2-3 роки діяльності (в наступні 2-3 роки сплати його за зниженими ставками), сплати земельного податку та податку на майно. У той же час кошти, які спрямовуються фірмами на розвиток технопарку, виключаються з оподаткованого прибутку [10].

Промислові (індустріальні) парки – це інноваційні територіальні моноутворення, де при взаємній близькості вузькоспеціалізовані підприємства об'єднані між собою тісними виробничими зв'язками, спільністю транспортно-територіального положення, загальними системами інфраструктури з метою

найбільш ефективного використання та вільного переміщення матеріальних, трудових і інформаційних ресурсів. Вони можуть створюватися як на промислових майданчиках спустошених заводів, так і буквально «з нуля в чистому полі». Виділяють основні концепції промислових (індустріальних) парків:

1) «greenfield (грінфілд)» – парк, створений на земельній ділянці промислового призначення, як правило, без інженерної інфраструктури, знаходиться по суті в «чистому полі». Концепція «greenfield» шляхом ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій дає можливість створити парк із сучасною інфраструктурою і значним зростанням виробництва з меншими витратами, проте її втілення вимагає значних інвестицій;

2) «brownfield» (браунфілд) – парк, створений на основі раніше існуючих виробничих майданчиків, як правило, забезпечених будівлями, спорудами та інфраструктурою, які потребують реконструкції і (або) капітальний ремонт, відповідно до його спеціалізації і потреб резидентів.

Ознаками промислового (індустріального) парку типу є:

– наявність єдиного комплексу об'єктів нерухомості, в якому розміщуються виробництва суб'єктів підприємництва;

– наявність загальної концепції створення («greenfield» або «brownfield»), управління і розвитку індустріального парку, включаючи заходи по розміщенню виробництв суб'єктами підприємництва та створення нових робочих місць;

– наявність інженерної інфраструктури, необхідної для організації виробничого процесу.

Створення промислового (індустріального) парку може здійснюватися з ініціативи:

– органів державної і муніципальної влади;

– правовласників земельних ділянок, на яких можливе розміщення

індустріального парку;

– потенційних керуючих компаній індустріальних парків і/або груп осіб, які претендують на роль резидентів індустріального парку;

– приватних власників земельних ділянок, на яких вже створені або плануються об'єкти промислового виробництва.

Однією з головних цілей соціально-економічного функціонування промислових (індустріальних) монотериторій є досягнення територіальної взаємодії і збалансованості між його просторовими елементами, процесами і явищами. Дієвість промислових (індустріальних) парків як інструментів стимулювання промислової активності визначається рядом регулятивних механізмів їх функціонування, серед яких найважливішими є питання управління та власності, механізму залучення інвесторів і система стимулів та пільг, що надаються. Вони відіграють величезне значення в економічному розвитку країни, до прикладу «Силіконова долина» (США) – агломерація наукових та виробничих фірм, забезпечує одну п'яту світового виробництва комп'ютерної та обчислювальної техніки як центр високотехнологічної індустрії (компанії «Adobe», «Apple», «Cisco», «eBay», «Facebook», «Google», «Hewlett-Packard», «Intel», «Xerox» тощо). Технопарки активно сприяють підвищенню наукоємності американських товарів, що збільшує конкурентоспроможність продукції США на світовому ринку.

Бурхливий розвиток індустріальних парків в Європі почався в 80-х рр. ХХ ст. Сучасні промислові моноутворення створюються з метою надання підприємствам сприятливого інвестиційного середовища (транспортна інфраструктура, водо-, газо- та електропостачання, складські приміщення, логістичні термінали, переробка відходів та інші послуги), в якому зосереджена інфраструктура та об'єкти соціальної сфери.

На Заході активно розвиваються екологічно індустріальні парки, в яких функціонують компанії, пов'язані технологіями і ресурсами. Вдосконалення та стандартизація парків безсумнівно покращують результати виробництва і

знижують вплив на навколишнє середовище.

Початковим етапом запровадження індустріальних парків в Україні було їх включення до стратегій соціально-економічного розвитку більшості регіонів України. Згідно із ст. 1 Закону України «Про індустріальні парки», індустріальний (промисловий) парк – визначена ініціатором створення індустріального парку відповідно до містобудівної документації облаштована відповідною інфраструктурою територія, у межах якої учасники індустріального парку можуть здійснювати господарську діяльність у сфері переробної промисловості, а також науково-дослідну діяльність, діяльність у сфері інформації і телекомунікацій на умовах, визначених цим Законом та договором про здійснення господарської діяльності у межах індустріального парку. Земельна ділянка, використання якої планується для створення та функціонування індустріального парку повинна належати до земель промисловості. Площа земельної ділянки або сукупна площа суміжних земельних ділянок та становити не менше 15 га та не більше 700 га. Строк використання земельної ділянки у межах індустріального парку повинен бути не менше 30 років з дня прийняття рішення про створення індустріального парку [127]. При цьому державна підтримка надається ініціаторам створення, керуючим компаніям та учасникам індустріальних парків, включеним до Реєстру індустріальних парків.

За інформацією Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства в 2020 році до Реєстру індустріальних (промислових) парків України включено 45 індустріальних парків, у 23 із них визначено керуючі компанії, а у 8 є учасники [106]. Отже, досить велика кількість українських регіонів має значний потенціал та інвестиційну привабливість. Таким чином, ґрунтуючись на стратегіях регіонального розвитку, більшість регіонів України розробили концепції і програми створення індустріальних парків своєї місцевості. [300]. На сьогоднішній день в Карпатському регіоні вже створено 13 індустріальних парків (табл. 4.9., рис. 4.1.).

Таблиця 4.9.

## Індустріальні парки Карпатського регіону\*

Назва, місце розташування	Площа	Рік створення	Ініціатор створення	Спеціалізація
«Долина»,** м. Долина, Івано-Франківська обл.	27,14 га	2013	Долинська міська рада	легка, деревообробна та автомобіле- та приладобудівна промисловість
«Соломоново»,** с. Соломонове, Ужгородський р-н, Закарпатська обл.	66,2 га	2013	ТОВ «РІК», «Свромотор», «Свроавтотек», «Сезпарксервіс»	середнє та точне машинобудування (автомобілебудування, приладобудування, електронна промисловість)
«Рясне-2»,** м. Львів	23,94 га	2014	Львівська міська рада	виробництво деревини та виробів з деревини, целюлозно-паперова промисловість, видавнича справа, виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування, виробництво гумових та пластмасових виробів
«Новороздільський індустріальний парк»,** м. Новий Розділ, Львівська обл.	46,40 га	2014	Новороздільська міська рада	виробництво еко-ощадних матеріалів, продукції, технологій для зменшення споживання природних ресурсів, виробництво з сировини вторинного та природного походження
«Бурштин»,*** м. Бурштин, Івано-Франківська обл.	32,45 га	2014	Бурштинська міська рада	сільськогосподарське машинобудування, виробництво будівельних матеріалів, деревообробка, виробництво меблів, переробна та електронна промисловість, комбінована логістика
Яворівський індустріальний парк,** смт. Немирів, Яворівський р-н, Львівська обл.	40,0 га	2016	Яворівська районна рада	виробництво промислової продукції, що заміщає імпорт з країн ЄС для внутрішнього ринку, виробництво промислової продукції для експорту в країни ЄС (виробництво на основі давальницької сировини)
Кам'янка-Бузький індустріальний парк,** м. Кам'янка-Бузька, Львівська обл.	24,47 га	2017	Кам'янка-Бузька міська рада	сільськогосподарське машинобудування, харчова промисловість, електронна промисловість, комбінована логістика, виробництво будівельних матеріалів, деревообробка, виробництво меблів, промисловість будівельних матеріалів та виробів з них
«Сігма Парк Яричів»,** с. Старий Яричів, Кам'янка-Бузький р-н, Львівська обл.	15,71 га	2017	ТЗОВ «Індустріальний парк «СІГМА Парк Яричів»	виробництво продукції для подальшого експорту в країни ЄС, виробництво продукції на основі давальницької сировини, переробка сировини українського походження з подальшим експортом, логістичні послуги з управління транспортними потоками вантажів
«Львів»,*** м. Пустомити, Львівська область	20,00 га	2017	ТЗОТ «НІСА Девелопмент»	автомобільна промисловість, металообробка, легка промисловість, логістичні послуги, виробництво побутової техніки, поліграфія
«Новодністровськ»,** м. Новодністровськ, Чернівецька область	15,36 га	2017	Новодністровська міська рада	виробництво електричного устаткування; автозапчастин та комплектуючих виробів для автомобілів; харчових продуктів (комплексна переробка та зберігання овочів та фруктів)
«Захід Ресурс»,** м. Городок, Львівська обл.	22,77 га	2018	ТОВ «Євро-Інвест-Холдінг»	виробництво харчових продуктів та безалкогольних напоїв, зберігання і переробка продукції рослинництва і тваринництва, текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів із тканини і шкіри, оброблення деревини та виробів з деревини, машинобудування, приладобудування, логістичні послуги
«Аркан»,*** м. Івано-Франківськ, Івано-Франківська обл.	62 га	2018	Громадянин Козакевич Юрій Едуардович	управління нерухомим майном за винагороду або на основі контракту (основний); комплексне обслуговування об'єктів; купівля та продаж власного нерухомого майна; надання в оренду й експлуатацію власного чи орендованого нерухомого майна; консультування з питань комерційної діяльності й керування; організація будівництва будівель
«Бізнес Прайм»,** с. Тернопілля, Миколаївський район, Львівська обл.	17,5 га	2019	ТОВ «Рубікон Трейд»	виробництво харчових продуктів та безалкогольних напоїв, зберігання і переробка продукції рослинництва і тваринництва; оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини; машинобудування, приладобудування; надання послуг в сфері телекомунікацій та ІТ; логістичні послуги

\* складено автором на основі [150]

\*\* індустріальні парки, які включені до Реєстру індустріальних (промислових парків)

\*\*\* індустріальні парки, які не включені до Реєстру індустріальних (промислових парків)

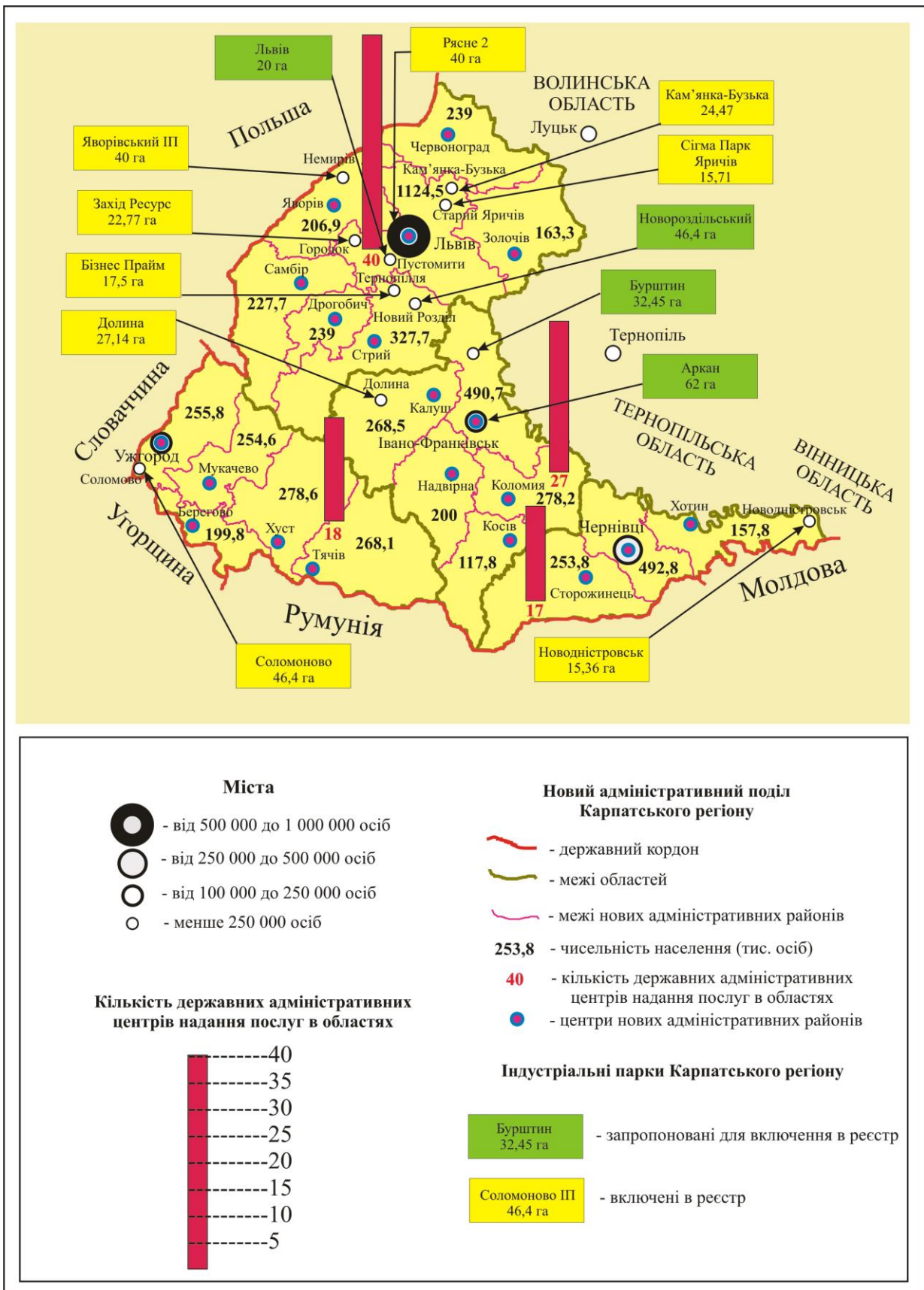


Рис. 4.2. Індустріальні парки Карпатського регіону в межах нового адміністративного поділу, 2019

Представлені на рис.4.1. та табл. 4.9. індустріальні парки є інноваційними територіальними моноутвореннями типу greenfield, відповідають усім сучасним вимогам: мають вигідне територіальне розташування, забезпечені всією необхідною інфраструктурою і мають високий потенціал для реалізації інвестиційних проектів. Також в Карпатському регіоні продовжується робота по розширенню мережі індустріальних парків, про що свідчать інноваційні проекти на найближчу перспективу. Розглянемо їх більш детально в розрізі адміністративних областей Карпатського регіону.

До інноваційних проектів Львівської області відноситься створення індустріального парку «Сигнівка» (площа 51,4 га). Його концепція затверджена 5 жовтня 2017 року Львівською міською радою, а у березні 2019 року ЛКП «Львівсвітло» замовило проектно-кошторисну документацію по робочому проекту «Будівництво КПЛ-10 кВ для резервного електропостачання індустріального парку «Сигнівка» на вул. Північна у м. Львів (вартість робіт 264 тис. грн.).

Відповідно до розділу IV (стратегічні цілі) Стратегії розвитку Львівської області на період 2021-2027 роки передбачено розвиток інфраструктури підтримки підприємництва, кластерів, індустріальних парків. Згідно із завдання 1.2.1. Стратегії одним із завдань визначено підтримку розвитку високотехнологічних індустріальних парків, створення кластерів за перспективними напрямками ведення бізнесу та їх популяризація на регіональному, національному та міжнародному рівнях [Стратегія розвитку Львівської області на період 2021-2027 роки]. Планом заходів з реалізації у 2021-2023 роках Стратегії розвитку Львівської області на період 2021-2027 років в рамках реалізації технічного завдання передбачається сприяння створенню та розбудови індустріальних парків та промислових зон області, зокрема:

- розбудова інфраструктури промислових зон «Рясне-2» та «Сигнівка», що матимуть позитивний соціально-економічний вплив на місто Львів та



прилеглі території (від 6 до 12 тис. робочих місць);

- розбудова інфраструктури Новороздільського індустріального парку (близько 1,1 тис. робочих місць);

- розбудова інфраструктури індустріального парку «Захід Ресурс» Городоцького району (близько 1,6 тисяч робочих місць);

- будівництво інженерно-транспортної інфраструктури ділянки індустріального парку в м. Кам'янка-Бузька (близько 400 робочих місць);

- підтримка розвитку індустріального парку «Сігма Парк Яричів» (від 2 до 5 тис. робочих місць);

- розбудова Яворівського індустріального парку (близько 2,2 тис. робочих місць);

- індустріального парку «Бізнес Прайм» Миколаївського району (близько 1,7 тис. робочих місць);

- потенційного Червоноградського та інших індустріальних парків, які перебувають на стадії розробки концепції та реєстрації [План заходів з реалізації у 2021-2023 роках Стратегії розвитку Львівської області на період 2021-2027 років ].

В Івано-Франківській області проводиться робота щодо створення індустріальних парків у містах Калуші, Коломиї. Зокрема: Коломийською міськрадою розроблено та затверджено концепцію індустріального парку «Коломия», триває робота щодо визначення земельної ділянки під індустріальний парк; Калуською міською радою прийнято рішення від 21.06.2018 р. №1633 «Про підтримку створення індустріального парку «Оріана» на території м. Калуша. Під індустріальний парк планується виділити 47 га строком на 50 років; рішенням Калуської міської ради від 06.06.2013 р. № 1944 затверджено концепцію індустріального парку «Калуш», на 18 га землі планується розвивати потужні підприємства інноваційних галузей промисловості. Існують наміри щодо створення індустріального парку у Хриплинській промзоні поблизу м. Івано-Франківська. З цією метою місто,

якому належить 4,3 га землі, планує викупити дві земельні ділянки загальною площею 14 га у селі Хриплин поруч із промисловою зоною. Серед потенційних інвесторів є зацікавленість щодо будівництва в Івано-Франківську нового молокозаводу, підприємств з виробництва сонячних панелей та різних видів побутової техніки [Огляд стану розбудови мережі індустріальних парків в розрізі регіонів України (станом на 01.10.2020) / <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=6463d3ba-aa13-4e54-8db9-0f36642c43d9&tag=IndustrialniParkiVUkraini>]. Відповідно до Стратегії розвитку Івано-Франківської області на 2021-2027 роки оперативною ціллю 1.1. стимулювання розвитку інноваційних видів економічної діяльності, залучення інвестицій передбачено завдання 1.1.2. «Підготовка та супровід інвестиційних проектів (створення індустріальних, технологічних парків)»: концепція та ТЕО розміщення індустріальних парків; розвиток інженерної інфраструктури для індустріальних парків [Стратегії розвитку Івано-Франківської області на 2021-2027 роки]. Планом заходів з реалізації Стратегії розвитку Івано-Франківської області на 2021-2023 роки заплановано створення індустріального парку «Бурштин» та «Боднарів», зокрема до 2027 року на території індустріального парку «Боднарів» передбачено створити 5 підприємств [План заходів з реалізації Стратегії розвитку Івано-Франківської області на 2021-2027 роки].

Завданнями і заходами з виконання Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки передбачено створення в Закарпатській області індустріального парку «Інноваційне місто довголіття» (з промислової переробки лікарських рослин) [Державна програма розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки]. Відповідно до Регіональної Стратегії розвитку Закарпатської області на період 2021-2027 років передбачено формування мережі індустріальних парків [Регіональна Стратегія розвитку Закарпатської області на період 2021-2027 років].

В Чернівецькій області передбачено створення індустріального парку «Енергія Буковини». Також, вивчаються перспективи створення

індустріального парку та території Сокирянського району області. Наразі проводиться робота по визначенню функціонального призначення майбутнього індустріального парку; затверджено технічну документацію щодо грошової оцінки двох земельних ділянок Сербичанської сільради Сокирянського району загальною площею 15 га, на яких планується розміщення індустріального парку; триває пошук фінансових ресурсів з метою реалізації проекту [Огляд стану розбудови мережі індустріальних парків в розрізі регіонів України (станом на 01.10.2020) / <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=6463d3ba-aa13-4e54-8db9-0f36642c43d9&tag=IndustrialniParkiVUkraini>].

Стратегією розвитку Чернівецької області на 2021-2027 роки до 2027 року передбачається створення та розбудова галузевих та територіальних кластерів в сфері деревообробної та легкої промисловості, індустріальних, технологічних парків, бізнес-інкубаторів тощо. На сьогодні, тривають заходи щодо розбудови індустріального парку, зокрема заплановано реалізувати проект «Будівництво мереж водопостачання, водовідведення та зливових стоків до індустріального парку Новодністровськ» [Стратегія розвитку Чернівецької області на 2021-2027 роки].

Планом заходів з реалізації у 2021-2023 роках вказаної Стратегії передбачено розбудову індустріального парку «Новодністровськ» та створення індустріального парку «Вікнянський» [План заходів з реалізації у 2021-2023 роках Стратегії розвитку Чернівецької області на 2021-2027 роки].

Ще однією інноваційною моделлю виступають технополіси, які розглядаються як науково-промислові кому комплекси, призначені е для виробництва нової прогресивної продукції або для розробки нових наукоємних технологій на основі тісних відносин і взаємодії з університетами, науково-технічними центрами; особливі компактно розташовані створені з науково-виробничих утворень з розвиненою інфраструктурою, що забезпечує необхідні умови для праці і відпочинку, для функціонування науково дослідних і навчальних інститутів (організацій), що входять до складу цих утворень, а

також їх підприємств, компаній і фірм, які виробляють нові види продукції на базі передових наукомістких технологій. Із 1999 року на території Карпатського регіону функціонує спеціальна економічна туристсько-рекреаційного типу «Курортполіс Трускавець», яка, фактично, є першим і єдиним в Україні прикладом технополісу, тобто технопарку у рамках міського населеного пункту. Проаналізувавши праці вчених, законодавчу базу України нами здійснено класифікацію і окреслено характерні риси технологічних парків як новітніх просторових вузлів (таблиця 4.10.).

*Таблиця 4.10.*

**Класифікація технологічних парків та виділення на їх основі просторових промислових моносистем\***

<b>Тип</b>	<b>Мета створення промислових моносистем</b>	<b>Завдання для досягнення мети</b>	<b>Суб'єкти просторових промислових моносистем</b>
<i>Науковий (дослідний) парк</i>	моноутворення орієнтоване на науково-дослідницьку діяльність	впровадження науково-технічних нововведень до стадії технічного прототипу; здійснення неприбуткового, фундаментально-прикладного наукового трансферу; забезпечення прикладного значення проєктів та розробок на довгострокову перспективу – понад 10 років	наукоємні компанії; науково-дослідні інститути, науково-дослідні лабораторії, освітні хаби, наукові парки, коворкінг-центри

<p style="text-align: center;">Науково-технологічний парк</p>	<p>моноутворення, яке інтегрує систему зв'язків між наукою, освітою й промисловістю та виступає своєрідним каталізатором формування наукомісткого сектора промисловості</p>	<p>створення нових видів інноваційного продукту та здійснення заходів щодо його комерціалізації; організація і забезпечення виробництва наукоємної конкурентоспроможної інноваційної продукції; сприяння конструкторської та технологічної розробки та виробництва промисловими серіями нових виробів, в результаті інтеграції фінансових ресурсів університетів, науково-дослідних центрів і промислових підприємств; здійснення прибуткового/ неприбуткового науково-експериментального трансферу; надання інформаційно-методичного, правового та консалтингового забезпечення, патентно-ліцензійної допомоги; залучення студентів, випускників, аспірантів, наукових працівників і працівників наукових установ до розробки та виконання проектів наукового парку; організація підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців, необхідних для розробки і реалізації проектів наукового парку; зосереджує унікальне обладнання, обчислювальні центри, лабораторії, необхідне для проведення досліджень і наукових експериментів; формування висококваліфікованих кадрів різних спеціальностей – вчених, розробників, дослідників, аналітиків, інженерів, фахівців різного профілю, забезпечує можливість міжгалузевих досліджень</p>	<p>дослідний центр і виробнича зона, що прилягає до нього, де на орендних чи інших умовах розташовані наукоємні фірми</p>
<p style="text-align: center;">Промисловий (індустріальний) парк</p>	<p>моноутворення орієнтоване на здійснення прибуткової діяльності</p>	<p>тимчасове користування площ, приміщень та обладнання в організації за новою технологією виробництва нової продукції; здійснює експериментально-виробничий трансфер; виробляє та реалізовує новий продукту; застосовує бізнес-підтримку.</p>	<p>індустріальні парки</p>

*\* розробка автора на основі [301; 303; 434; 504]*

Щодо правового забезпечення функціонування технопарків в Україні, вирішення потребує проблема вдосконалення організаційно-економічних механізмів розвитку таких суб'єктів інноваційної діяльності. З урахуванням того, що в сучасних умовах надання податкових пільг для учасників технопарків не видається можливим, інструментом державного регулювання в цьому напрямку могло бути цільове фінансування відповідних регіональних програм спрямованих на створення технопарків. У свою чергу, органи місцевого самоврядування повинні сприяти виділенню земельних ділянок під будівництво технопарків, а також залучати як внутрішні, так і іноземні

інвестиції у відповідні процеси. З боку центральних органів державної влади за доцільне в цьому контексті також є спрощення реєстрації бізнесу і її припинення. Незважаючи на те, що підприємницька активність населення Карпатського регіону в цілому є досить високою на загальнодержавному тлі, за умови впровадження згаданих механізмів діяльності технопарків в регіоні повинна користуватися великим попитом. Важливою проблемою, звичайно, залишається залучення установ науки і освіти до діяльності технопарків. Власне, подолання розриву між науково-технічної та освітньої сфери і виробничим і невиробничим секторами економіки є тим напрямком трансформації економіки всіх регіонів України, що має бути пріоритетним для інноваційного розвитку держави.

Проблема подолання розриву між сферою науки, освіти та інноваційною діяльністю в економіці регіону може бути вирішена тільки комплексним підходом, що поєднує в собі заходи державного регулювання і сприяння з боку органів місцевого самоврядування поряд з активною позицією в цьому питанні керівництва установ науки і освіти. Безумовно, важлива також проблема фінансування науково-технічних розробок і механізмів їх впровадження в практику економічної діяльності. На наш погляд, існуюча схема науково-технічної діяльності у вищих навчальних закладах України є неефективною, оскільки не дозволяє отримувати реальні результати у вигляді впровадження основних наукових досягнень в практику. Дослідження і розробки, що проводяться більшістю в навчальних і наукових закладів Карпатського регіону мають теоретичне і методичне спрямування і мало пов'язані з рішенням прикладних завдань управління економікою регіону. Розроблені методологічні підходи, хоча і припускають певні стратегічні напрямки трансформації економіки регіону, проте не надають чіткої системи цілей і завдань, які повинні бути вирішені в процесі досягнення стратегічної мети.

З прийняттям останньої редакції Закону України «Про вищу освіту» з'явилася можливість активізації діяльності в цьому напрямку. Зокрема,

отримання більшої самостійності вищими навчальними закладами, в тому числі і фінансово-господарської, може дозволити направити значну частину потенціалу таких установ на науково-технічні і прикладні розробки, а також інтегрувати діяльність навчальних закладів з підприємницькими структурами, зокрема, в рамках технопарків, інноваційних центрів та тому подібне. На прикладі Карпатського регіону можемо спостерігати тенденцію до утворення технопарків власне на базі установ вищої школи і наукових установ. Однак часто такі технопарки за своїм напрямом діяльності швидше є підрозділами відповідних вищих навчальних закладів, завданням яких є проведення практик і практичних занять для студентів відповідних напрямків і спеціальностей, ніж власне осередками взаємодії науки, освіти і бізнесу.

Разом з тим на сучасному етапі на прикладі Карпатського регіону все ще неможливо говорити про наявність і розвиток розгалуженої мережі технопарків. Відповідні форми інноваційної діяльності концентруються або в великих містах, або на базі міжнародних транспортних коридорів. Очевидно, що істотну роль у функціонуванні сучасних технопарків Карпатського регіону відіграє саме його прикордонне положення і сусідство з країнами Євросоюзу.

У світовій практиці технопарки є дуже ефективною складовою інноваційної інфраструктури та головним двигуном розвитку регіональних суспільних систем. Як показує практика, функціонування промислових (індустріальних) парків дозволяє економічно, екологічно і естетично структурувати населені пункти, «очистивши» міста від промислового виробництва, створюючи території особливого типу. В останнє десятиліття існує тенденція до розширення середньої площі індустріальних парків, пов'язане з бажанням органів влади сконцентрувати в них як новостворені підприємства, так і діючі промислові підприємства (фактично, винести їх за територію населеного пункту) [510].

Отже, важливими проблемами функціонування технопарків є їх правове забезпечення, особливості організації та фінансування. Також слід зазначити

проблеми матеріально-технічної бази формування технопарків в регіоні і трансформації громадської думки про необхідність створення і розвитку такої форми просторової організації інноваційної діяльності як технопарк. Технологічний парк як інноваційне моноутворення виступає одним з інструментів забезпечення інноваційного соціально-економічного розвитку промислової моносистеми та підвищення конкурентоспроможності регіону, з метою активізації інвестиційної діяльності, створення нових робочих місць, розвитку сучасної виробничої та ринкової інфраструктури, що пов'язано з прагненням держави вирішувати просторово-локалізовані економічні та соціальні проблеми.

Оскільки промислова територіальна моносистема є відкритою системою, яка побудована на прямих і зворотних, горизонтальних і вертикальних зв'язках, і може успішно розвиватися лише при наявності ефективного управління цими зв'язками на макро- і мікрорівнях. Кожен з них має свої ресурсні бази та спеціалізацію і територіальні промислові проблеми, які вимагають негайного вирішення, саме тому має бути сформована комплексна державна програма розвитку територіальних систем регіонального рівня (не тільки у розрізі міст, а й у розрізі промислових районів).

### **3.5. Монорозвиток спеціалізованих соціальних вузлів в структурі новітнього простору регіону**

Спеціалізовані соціальні вузли є надзвичайно важливими конкретними об'єктами дослідження в рамках суспільно-географічної науки. Вони активно впливають на сучасне життя практично всіх верств населення, а тому останнім часом викликають до себе посилений інтерес географів.

Вважаємо, що саме спеціалізовані соціальні вузли є домінантами соціального простору. Зазначимо, що соціальний простір активно вивчався і



вивчається такими вченими, як В. Боков, М. Гродзинський, К. Мезенцев, Л. Немець, Я. Олійник, А. Степаненко, Л. Топчієв, О. Шаблій, Л. Шевчук та ін. Незважаючи на низку ґрунтовних робіт, де розкриваються характеристики і особливості соціального простору, його природа, особливості трансформації та вимірність залишаються на сьогоднішній день недостатньо вивченими. Не випадково вчені наголошують, що цей простір є нелінійним і багатовимірним, та підкреслюють, що вживання поняття простору у такому аспекті взагалі не є строгим і ґрунтується на його інтуїтивно зрозумілій об'єднувальній здатності [421; с.56 ].

На нашу думку, формування соціальних вузлів є результатом спрямованості суспільно-географічних процесів до місць соціальної сили, їх «точковим» виразом. Як зазначає М. Пістун, «суспільно-географічні процеси відображають обумовлену людською діяльністю послідовну зміну станів і стадій обміну речовин, енергії та інформації між природними та суспільними компонентами геосфери» [324; С. 62-63].

В наш час соціальні вузли вивчаються не тільки в рамках суспільно-географічної науки. Вчені інших галузей знань також приділяють цьому питанню величезну увагу. Так, економісти Паславська В., Квасній Л. підкреслюють, що вітчизняна економічна наука виокремлює різноманітні підходи до просторового розвитку та його ролі у трансформації економіки регіону як просторової системи економічного розвитку. При цьому, вони наголошують, що основна проблема просторового розвитку для більшості регіонів як просторових систем економічного розвитку є дотримання балансу між соціально-економічним розвитком різних їх частин. [296]. Бавико О., аналізуючи стратегії розвитку регіонального економічного простору, вважає, що важливим є узгодження інтересів різних соціально-економічних груп у процесі формування такої стратегії, і вказує на необхідність формування розгалуженої просторової мережі на першому етапі впровадження такої стратегії [12].

Сучасні уявлення про спеціалізовані соціальні вузли в структурі новітнього простору регіону та розуміння того, що представляє собою їх монорозвиток, неможливо сформулювати без суспільно-географічного екскурсу в історію еволюції поглядів етносів на простір і час.

Соціальні вузли вивчаються і в рамках таких галузей знань, як районне планування і містобудівництво, соціологія та ін.

Перші спеціалізовані соціальні вузли як духовно-матеріальні об'єкти з'явилися з обладнанням священних місць в просторі, а опісля в результаті будівництва в таких місцях культових споруд. Кожний етнос, прагнучи жити в реальному упорядкованому просторі та «не дати нескінченій відносності паралізувати себе», намагався освятити простір, де священне по-різному проявляється в часі. Як зазначає Л. Шевчук «вже саме розташування етносу на знайдений, визначений за допомогою знаків території передбачає її освячення. Вона підкреслює, що, «яким би не були розміри простору (країна, місто чи село, дім), людина прагне існувати в організованому Світі, Космосі. Організований Світ можливий лише за наявності Центру. Саме символізм Центру пояснює розташування святих місць, храмів, столиць» [537, с.45].

Отже, перші соціальні вузли виникли як релігійні центри з метою позначити святі місця в просторі, знайти «центр світу» на конкретному ієрархічному рівні територіальної системи, упорядкувати суспільно-географічні зв'язки та зробити світ стабільним. Цю стабільність мало забезпечити функціонування релігійних центрів у Священному часі. Як зазначає Л. Шевчук, Священний час це час життя і діяння Богів, який в процесі здійснення культових дійств постійно повторюється. Вона наголошує, що цей час «уклинюється в сучасність, час як вічне сьогодні, у конкретній системі геопросторових координат, час, що постійно повертається і повторюється. Це, по-суті, є відтворенням Священного простору у початковому вигляді з притаманними йому особливостями, процесами, подіями, дійовими особами, діями. Періодичне включення Священного часу із Священним простором в

Історичний час і дає змогу пізнати відчуття Вічності, без якої неможлива реальність [536, с.45]. Безумовно, з позиції сьогодення ми можемо вважати такі релігійні центри моновузлами, оскільки всі процеси монорозвитку зводилися в таких вузлах до генералізованого процесу – розвитку духовності. Ще раз наголосимо на тому, що ці вузли виокремлено нами в результаті зробленого нами акценту на одній з найважливіших функцій життєдіяльності населення – духовності, яка викристалізувалася в результаті прагматичного бажання людей жити в упорядкованому світі, який неможливо створити без центра, розташованого в місці соціальної сили.

Вважаємо, що найдавніші соціальні вузли у вигляді сакральних центрів, окремі з яких збереглися до наших днів, представляли собою, по суті, соціо-природні системи. У своїй монографії «Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми» С. Сонько акцентує увагу на тому, що уявлення про соціо-природні системи почало розвиватись в географічних науках з зародженням економічної географії і йде корінням до праць І. Канта, Ш. Монтеск'є, А. Гумбольта, К. Ріттера, Е. Реклю, П. Семенова-Тянь-Шанського, Л. Мечнікова, Ф. Ратцеля, і вже в наш час – М. Баранського, Д. Анучіна, Ю. Саушкіна [420, с.9]. Вони отримали подальший розвиток в просторових моделях, розроблених А. Вебером, У. Ізардом, В. Кристалером, В. Лаунхардтом, А. Льюшем, які активно використовувались як в економіко-географічній, так і в регіонально-економічній науках. Але, якщо такі просторові моделі, навіть якщо їх ядром було підприємство однієї галузі (промисловості, сільського господарства), розроблялися, як правило, як поліпроцесуальні, а опісля розглядалися як моногалузеві (тобто монопроцес їх розвитку виокремлювався завдяки галузевому підходу), то сакральні вузли залишалися моновузлами, де провідне місце належало процесам монорозвитку завдяки підпорядкованості усього життєвого укладу одній важливій функції – забезпечення духовного розвитку. Але, з плином часу ситуація почала кардинально змінюватися. В сакральних вузлах почали нагромаджуватися

знання, інформація в друкованому і рукописному вигляді, матеріальні та фінансові цінності. Такі сакральні вузли почали виконувати просвітницькі функції. А сакральні вузли глобального масштабу (наприклад, Ватикан) почали виступати на міжнародній арені потужними геополітичними гравцями. Незважаючи на це, перед спільнотою на різних ієрархічних рівнях сакральні вузли виступають як моноцентри з генеральною функцією – релігійною чи сакральною. Приховування інших функцій було свідомим і робилося для того, щоб підсилити основну функцію – сакральну.

Подальший розвиток сакральних соціальних вузлів супроводжувався дедалі більшим їх структуруванням і полірозвиток вже неможливо було приховувати. Відбувалося або виокремлення інших функцій, наприклад освітніх і утворення самостійних потужних центрів освіти, або структурування сакральних вузлів в складні багатофункціональні центри. Якщо такі багатофункціональні центри об'єднували обслуговуючі населення об'єкти, то вони перетворювалися в центри соціальної інфраструктури, або соціальні інфраструктурні вузли.

Якщо взяти до уваги те, що головне завдання соціальних інфраструктурних вузлів – це забезпечення реалізації процесу соціалізації, то згенерувавши всі інфраструктурні послуги до соціалізації ми навіть при їх різноманітті можемо говорити про соціомоновузол з притаманним йому соціалізаційним процесом монорозвитку. Зазначимо, що в довідковій літературі «соціалізація» тлумачиться як процес засвоєння і подальшого розвитку індивідом соціально-культурного досвіду – трудових навичок, знань, норм, цінностей, традицій, котрі накопичувалися і передавалися від покоління до покоління, а також як процес введення індивіда в систему суспільних відношень і формування у нього соціальних якостей, а передавання усвідомленого досвіду, навчання різним формам і способам діяльності здійснюються через виховання і вплив зовнішнього середовища [498]. Л.Т. Шевчук зауважує, що соціалізація – це не лише засвоєння соціального

досвіду. Це також і його «перерозподіл» та «адаптація» до рівня особистісних установок, орієнтацій [537, с.17].

Отже, можемо зробити висновок, що соціальні вузли – це концентрація в просторі об'єктів, які забезпечують процес соціалізації людини. Беручи це до уваги, можемо вважати будь-які соціальні вузли – моновузлами. Спеціалізовані соціальні вузли – це моновузли, які формуються конкретним видом соціально-інфраструктурних об'єктів, котрий забезпечує один вид соціалізації чи виконує одну інфраструктурну послугу, що забезпечує той чи інший вид соціалізації.

На основі сказаного робимо такий важливий висновок: соціальний простір можемо розглядати на найбільш генералізованому рівні як соціальний монопростір під кутом взяття до уваги процесу соціалізації як генеруючої ознаки. Але генералізований соціальний простір формується спеціалізованими соціальними просторами, в яких генеруючими ознаками братимуться до уваги спеціалізовані функції (освіта – спеціалізований монопростір освіти, культура – спеціалізований монопростір культури і т.д.).

Таким чином, очевидно, що процес соціалізації і процес розвитку соціальної інфраструктури – це два тісно взаємопов'язані процеси. Як зазначає Шевчук Л. «процес соціалізації неможливий без ефективного розвитку видів мереж об'єктів соціальної інфраструктури, особливості функціонування яких залежить від їх розміщення в конкретних геопросторово-часових координатах (людина народжується у наш час, зазвичай у пологовому будинку, отримує перший досвід спілкування із зовнішнім світом у житловому фонді, виховується в дитячому дошкільному закладі, навчається в школі)» [537, с.20].

Пігуль Н. в статті «Сутність і значення соціальної інфраструктури» узагальнює тлумачення поняття «соціальна інфраструктура», під якою вона розуміє сукупність об'єктів окремих галузей, що сприяють життєдіяльності суспільства, метою функціонування яких є забезпечення загального рівня життя населення та гармонійного його розвитку. Пігуль Н. вважає, що сутність соціальної інфраструктури повніше розкривається метою її функціонування,

яка формулюється як повний і всебічний розвиток людини шляхом створення комплексу життєвих благ, необхідних для розширеного відтворення робочої сили та визначає основні завдання соціальної інфраструктури, реалізація яких на практиці дозволить створити важливі елементи соціальної сфери держави [311].

В сучасних довідкових виданнях соціальна інфраструктура розглядається як комплекс галузей, які безпосередньо пов'язані зі створенням загальних умов для відтворення робочої сили і забезпечення нормальної життєдіяльності людей, які охоплюють освіту, охорону здоров'я, житлово-комунальне господарство, пасажирський транспорт і зв'язок, культуру, побутове обслуговування. Цей комплекс галузей поділяють на два підкомплекси соціально-побутовий та соціально-культурний

Зазначимо, що як перший, так і другий широко представлені як в Україні, так і в Карпатському регіоні спеціалізованими соціальними вузлами, у яких провідна генералізована універсальна функція – поглиблення соціалізації в цілому чи в загальному керунку, так і в конкретному напрямку, і спеціалізована функція, наприклад, в спеціалізованих освітніх вузлах – освітня функція. Спеціалізовані освітні вузли є домінантами в спеціалізованому освітньому соціальному монопросторі, генералізованому на національному рівні, який формується всіма освітніми установами України (табл. 4.11.).

Якщо проаналізувати динаміку загальної кількості здобувачів освіти за період 2010-2019 рр., то очевидно, що загальна кількість здобувачів освіти суттєво зменшилася у 2018/2019 н.р. порівняно з 2010/2011 н.р.

Частково це сталося, через неврахування учнів, слухачів та студентів закладів освіти тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, починаючи з 2014/2015 н.р., а частково через демографічні проблеми.

**Розподіл кількості учнів, слухачів та студентів закладів освіти України за  
Міжнародною стандартною класифікацією освіти МСКО 2011**

Рівні освіти за МСКО	2010/ 2011 <sup>1</sup>	2011/ 2012 <sup>1</sup>	2012/ 2013 <sup>1</sup>	2013/ 2014 <sup>1</sup>	2014/ 2015 <sup>2</sup>	2015/ 2016 <sup>2</sup>	2016/ 2017 <sup>2</sup>	2017/ 2018 <sup>2</sup>	2018/ 2019 <sup>2</sup>
Дошкільна освіта	1272745	1354394	1428390	1470817	1294891	1291207	1300129	1303787	1278237
Початкова освіта	1563396	1584382	1638497	1685030	1536578	1599250	1644263	1676550	1724664
Перший етап середньої освіти	2100395	1988313	1926819	1909631	1714321	1708172	1743530	1796094	1845424
Другий етап середньої освіти	828394	912 231	876 906	801834	655977	617692	591448	580754	599124
Після середня не вища освіта	175587	152461	151934	148126	122427	117922	106831	92289	83414
Короткий цикл вищої освіти	566194	567372	571228	567013	452292	427471	408732	398721	383710
Бакалаврат або його еквівалент	1433590	1270327	1153791	1072194	890277	855683	800450	774076	746330
Магістратура або її еквівалент	491504	473858	445122	413471	346657	322116	377572	365768	392210
Докторантура або її еквівалент	36214	35823	35454	33313	30031	30308	27755	26432	23974
Загальна кількість здобувачів освіти	8468019	8339161	8228141	8101429	7043451	6969821	7000710	7014471	7077087

\* складено автором за даними Державної служби статистики України [].

<sup>1</sup> Включаючи учнів, слухачів та студентів закладів освіти Автономної Республіки Крим та м. Севастополя

<sup>2</sup> Без урахування учнів, слухачів та студентів закладів освіти тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях

Як би там не було, але наведена в таблиці динаміка загальної кількості здобувачів освіти за період 2010-2019 рр. засвідчує про те, що спеціалізований освітній соціальний монопростір України став менш щільним, а зв'язки між спеціалізованими освітніми соціальними моновузлами дещо послабилися.

Зазначимо, що спеціалізовані соціальні освітні вузли чи освітні моновузли – це концентрація на відносно невеликій території освітніх закладів – об'єктів, які забезпечують процес освіти людини впродовж усього

життя. Така концентрація обумовлює суттєве ущільнення освітнього соціального монопростору в місцях розташування об'єктів освіти. Спеціалізовані соціальні освітні моновузли є ієрархічними домінантами освітнього соціального монопростору. Їх ієрархічність обумовлена кількістю здобувачів освіти, кількістю закладів освіти в розрізі рівнів освіти за МСКО. Найбільшими в Карпатському регіоні освітні вузли є в обласних центрах. Найважливішою ланкою в спеціалізованих соціальних освітніх вузлах чи освітніх моновузлах є ланка «вища освіта» (табл. 4.12.).

Таблиця 4.12.

**Кількість студентів у ЗВО на початок 2019/20 навчального року за формами навчання та регіонами, осіб\***

Територія	Коледжі, технікуми, училища			Університети, академії, інститути				
	Усього	у тому числі за формами навчання			Усього	у тому числі за формами навчання		
		денною	вечірньою	заочною		денною	вечірньою	заочною
<b>Україна</b>	<b>173585</b>	<b>155986</b>	<b>689</b>	<b>16 910</b>	<b>1266121</b>	<b>889063</b>	<b>224</b>	<b>374834</b>
<b>Карпатський регіон</b>	<b>25 996</b>	<b>24121</b>	<b>273</b>	<b>1602</b>	<b>173191</b>	<b>130894</b>	<b>298</b>	<b>41999</b>
Закарпатська область	2725	2471	-	254	18864	13348	-	5516
Івано-Франківська область	5913	5809	-	104	29410	21171	-	8239
Львівська область	10 616	9552	273	791	105084	81158	298	23628
Чернівецька область	6742	6289	-	453	19833	15217	-	4616
Частка Карпатського регіону від України загалом, %%	15,0	15,5	39,6	9,5	13,7	14,7	13,4	11,2

\* складено автором за даними Державної служби статистики України [].

У всіх обласних центрах Карпатського регіону (Львові, Ужгороді, Чернівцях, Івано-Франківську) є класичні університети, які здавна стали ядрами освітніх спеціалізованих вузлів.

Соціальні спеціалізовані освітні вузли Карпатського регіону з ядрами – класичними університетами є провідними в Україні. Це підтверджується тим, що у 2020 році два класичні університети Карпатського регіону із 183 закладів освіти з України – Львівський національний університет імені Івана Франка і Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича увійшли у першу п'ятірку українського рейтингу впливовості університетів світу Influential schools, частиною якого є окремий рейтинг впливовості закладів



вищої освіти України. Інформацію про це можна знайти на сайті Academic Influence, де дається коротке роз'яснення стосовно розробки рейтингу: рейтинг складається групою науковців і фахівців з аналізу даних, які вже понад 5 років оприлюднюють результати своєї роботи на сайті. В основі алгоритму, за яким формується рейтинг – положення, що гідні уваги люди пов'язуються з конкретними закладами вищої освіти, кафедрами та навчальними дисциплінами. Тобто, розробники рейтингу взяли до уваги, що будь-який вищий навчальний заклад впливовий не самий по собі, а завдяки людям, які в ньому навчалися або працювали [455].

Львівський національний університет імені Івана Франка, який є одним з перших вищих навчальних закладів Східної Європи, найстарішим університетом і одним з провідних та найпрестижніших вищих навчальних закладів в Україні, був заснований на базі єзуїтської колегії у Львові, якій польським королем Яном II Казимиром 20.01.1661 р. надано «гідність академії і титул університету» з правом викладання університетських дисциплін [191].

Після входження Галичини до складу Австрійської імперії (1772), 1773 року орден єзуїтів ліквідовано, університет закрито, а відновлено відповідно до урядового розпорядження 1784 р. як Йосифінський університет у Львові. Після приєднання Західної України до СРСР функціонував як державний, а 11.10.1999 р. як національний університет [191]. На сайті «Український інститут національної пам'яті» зазначається наступне: «У національній пам'яті Львівський університет пов'язаний з іменами багатьох відомих діячів, зокрема, яскравими представниками українського відродження XIX ст. М. Шашкевича та Я. Головацького. У 1870-х рр. на філософському факультеті Львівського університету навчався визначний український культурний та громадсько-політичний діяч, письменник і вчений І. Франко. Свого часу тут працював відомий український географ С. Рудницький. Кафедру загальної історії та історії країн Східної Європи протягом 1894-1914 рр. очолював видатний вчений М. Грушевський. З Львівським університетом

пов'язано ім'я ще одного відомого вченого-історика І. Крип'якевича, обраного у 1958 р. дійсним членом АН УРСР. Серед відомих випускників університету – імена письменника і громадсько-культурного діяча Б. Лепкого, провідника ОУН Є. Коновальця, академіка НАН України І. Юхновського, письменника Д. Павличка, історика Я. Грицака й Л. Зашкільняка та багатьох інших» [191].

Львівський національний університет імені Івана Франка увійшов до топ-3 вищих навчальних закладів України за версією бази даних Scopus. Відповідний рейтинг вищих навчальних закладів України опублікувала на своєму сайті наукометрична база даних Scopus, у якому на першому місці – Київський національний університет імені Тараса Шевченка – 16926 публікацій, на третьому місці – Львівський національний університет імені Івана Франка – 6536 публікацій [191].

Місія Львівського національного університету імені Івана Франка полягає у визначенні і реалізації освітніх та наукових стандартів, генеруванні змін, які потребує регіон, країна та світ; формуванні особистості – носія інтелектуального та інноваційного потенціалу [191].

Згідно оприлюднених даних, у Львівському національному університеті імені Івана Франка функціонують 19 факультетів, 3 фахових коледжі (Правничий, Педагогічний та Природничий), Інститут післядипломної освіти та до університетської підготовки. В університеті навчається понад 21 тис. здобувачів освіти, з них понад 17 тис. осіб – денної та майже 4 тис. осіб заочної форми здобуття освіти, працює понад 2 тис. науково-педагогічних, наукових і педагогічних працівників [191].

Ужгородський національний університет, хоча і є відносно молодим (заснований у 1945 році), але належить до класичних університетів України і є одним з найбільших та кращих університетів Карпатського регіону. Тут сформовані потужні наукові школи, відомі далеко за межами нашої країни, його працівники (150 докторів наук, професорів, 712 кандидатів наук, доцентів, а також 2 члени-кореспонденти НАН України, 2 академіки державних

галузевих академій наук України, 5 академіків Академії наук вищої школи України, 13 заслужених діячів науки і техніки України, 10 заслужених працівників освіти України, 6 заслужених юристів України, 13 заслужених лікарів України, 5 заслужених винахідників України) співпрацюють з вченими з багатьох провідних університетів світу. В довіднику ВНЗ наголошується, що університет входить до переліку найкращих – за показниками освітньої, наукової, міжнародної, інноваційної та інформаційної діяльності – вищих навчальних закладів України, посідаючи 25 позицію в консолідованому рейтингу, 17 місце у рейтингу ВебOMETрікс, 12 – у рейтингу SciVerse Scopus та 35 позицію у рейтингу ТОП-200 вишів України. В його складі 20 факультетів [100].

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича є одним із найстаріших класичних університетів в Україні (створений у 1875 р. як Чернівецький університет імені Франца-Йосифа). Його першим ректором став відомий учений і громадський діяч К. Томащук. Тут викладали і вели дослідницьку роботу науковці європейського та світового рівня: економіст Й. Шумпетер, юрист Г. Гросс, історик Р. Кайндль, славіст О. Калужняцький, мовознавець С. Смаль-Стоцький [508]. У 1940 році після входження Північної Буковини до складу УРСР Університет реорганізовано у державний вищий навчальний заклад з українською мовою навчання, а в 1989 році йому присвоєно ім'я визначного буковинського письменника Юрія Федьковича, у 2000 році – надано статус національного [508]. Сьогодні в Університеті функціонує 2 інститути: Інститут біології, хімії та біоресурсів та Інститут фізико-технічних і комп'ютерних наук, 12 факультетів: географічний, економічний, іноземних мов, історії, політології та міжнародних відносин, архітектури, будівництва та декоративно-прикладного мистецтва, педагогіки, психології та соціальної роботи, математики та інформатики, філологічний, філософсько-теологічний, факультет фінансів, підприємництва та обліку, факультет фізичної культури та здоров'я людини, юридичний; коледж; діє

кафедра військової підготовки [508]. У жовтні 1999 року Чернівецький університет прийняли до лав почесних членів Міжнародної асоціації університетів «Phi Beta Delta» (США). З 2000 року Чернівецький університет є членом Дунайської ректорської конференції. У січні 2009 року університет увійшов до Європейської асоціації університетів, приєднався до Угоди про партнерство у створенні електронної бібліотеки України (ELibUkr), а також увійшов в склад Великої хартії університетів (Magna Charta Universitatum) [508].

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника є відносно молодим (виник на базі Станіславського учительського інституту в повоєнні роки). Але, як зазначається в інформаційних джерелах, його створення і функціонування – це, по суті, «історія нашої державності, поступу на шляху до незалежності, національно-культурного і духовного відродження». 21.08.2004 р. згідно з Указом Президента України №958 від 21.08.2004 р. та за наказом Міністерства освіти і науки України №718 від 13.09.2000 р. Прикарпатському університету імені Василя Стефаника надано статус національного [279]. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника здійснює підготовку фахівців за 64 спеціальностями, веде плідну науково-дослідну та інноваційну діяльність. За весь час своєї діяльності у закладі вищої освіти було підготовлено понад 140 тисяч фахівців. Університет підтримує тісні зв'язки з багатьма науковими та навчальними закладами світу, зокрема США, Китай, Європейського Союзу. Реалізує 11 безкоштовних магістерських програм подвійних дипломів з провідними університетами Республіки Польща [279]. В Університеті 11 факультетів (факультет іноземних мов, філософський факультет, факультет математики та інформатики, економічний факультет, фізико-технічний факультет, факультет фізичного виховання та спорту, педагогічний факультет, факультет філології, факультет історії, політології і міжнародних відносин, факультет природничих наук, факультет туризму); 4 інститути (навчально-науковий юридичний інститут,

навчально-науковий інститут мистецтв, Коломийський навчально-науковий інститут (м. Коломия), інститут післядипломної освіти та довузівської підготовки), 1 коледж (Івано-Франківський коледж ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»), навчально-науковий центр якості надання освітніх послуг та дистанційного навчання, інформаційно-обчислювальний центр, науковий парк «Прикарпатський університет», дендрологічний парк імені З.Павлика, ботанічний сад, наукова бібліотека, спортивно-оздоровчий комплекс «Смерічка», 2 музеї, стадіон «Наука», спортивний комплекс «Олімп» [279 ].

Інформація, яка наведена вище, засвідчує, що університети Карпатського регіону як ядра соціальних вузлів своїми і генералізованою універсальною функцією (соціалізацією), і спеціалізованою освітньою функцією (вища освіта) вийшли не тільки на регіональний та національний рівень, але і на міжнародний рівень.

Про університети Карпатського регіону і зараз говорять як поки що єдині структури, які всебічно і глибоко можуть охопити проблематику Карпатського регіону, що турбує суспільство не тільки України, а й суспільства країн-сусідів. Ця думка була провідною під час дискусії «Collegium Carpathicum: що роблять університети для Карпатського регіону?» в рамках ХХІХ Економічного форуму у Криниці-Здруй, під час якої ректори університетів, що входять до складу Collegium Carpathicum, обговорили нагальні завдання і перспективи співпраці. Про значення цієї дискусії для європейської спільноти говорить те, що в склад консорціуму Collegium Carpathicum входить сім вищих навчальних закладів Європи – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Україна), Варшавський університет (Республіка Польща), Університет Острави (Чеська Республіка), Католицький університет Петера Пазми, (Угорщина), Східноєвропейська вища школа у Перемишлі (Республіка Польща), Пряшівський університет (Словаччина) та Університет Стефана чал Маре у Сучаві (Румунія) з штаб-квартирою у Міжнародному науковому центрі

«Обсерваторія» на горі Піп Іван. Роботу консорціуму представники різних верств суспільства вважають корисною і успішною, оскільки ця унікальна платформа об'єднує науковців Карпатського регіону і надає можливість спільно вирішувати проблеми, які існують у Карпатському регіоні.

Соціальні спеціалізовані освітні вузли Карпатського регіону з ядрами – класичними університетами творять специфічний соціальний освітній простір, який завдяки подальшому зміцненню освітньої функції за рахунок процесу монорозвитку активно і надзвичайно інтенсивно розвивається в наш час.

Адже, саме зараз спеціалізовані соціальні вузли як спеціалізовані освітні моновузли з генералізованою функцією – соціалізацією вступили в нову фазу розвитку в зв'язку з інтенсивним впровадженням ІТ технологій. Це відмічається в низці праць багатьох дослідників. Покажемо це на прикладі розвитку нових просторових освітніх систем та спеціалізованих освітніх соціальних вузлів. Так Синюра-Ростун Н. в статті «Просторові освітні системи: передумови виникнення та функціонування» говорить про їх поділ дві великі групи: віртуальні (он-лайн платформи, он-лайн курси тощо) та територіально локалізовані (науково-освітні (навчально-наукові) комплекси, освітні кластери, освітні корпорації, транснаціональні освітні корпорації), бізнес-інкубатори (навчальні центри із спільним використанням технологій) тощо [374]. Мало того, вона акцентує увагу на тому, що серед основних просторових освітніх систем, які дедалі частіше функціонують як самостійні економічні одиниці у регіональній економічній системі можна виділити: освітні кластери, освітні корпорації (університети-підприємства), транснаціональні освітні корпорації, навчально-освітні комплекси, освітні он-лайн платформи тощо. Синюра-Ростун Н. додає, що структурними особливостями нових просторових форм є обов'язкова наявність науково-освітнього ядра, яке здатне продукувати нові знання та інновації, а також бази для проведення наукових досліджень та їх реалізації на комерційній основі [374].

Зазначимо, що регіонально-економічні просторові освітні системи, як їх

бачить Синюра-Ростун Н., влітаються в суспільно-географічні просторові системи чи накладаються на них. Різні зрізи суспільно-географічних просторових систем і їх вузлів – спеціалізованих соціальних моновузлів пересікаються в точках концентрації соціального і перебігу тих чи інших процесів монорозвитку. Якщо ми братимемо до уваги культурний соціальний простір і університети як культурні спеціалізовані соціальні моновузли, то в результаті маємо оцінювати розвиток соціального як культурного поступу суспільства. Вважаємо, що ще однією інновативною рисою розвитку освітнього соціального простору є виникнення і функціонування освітніх корпорацій.

Саме освітні корпорації займаються «створенням і реалізацією освітніх послуг на регіональному, державному, та глобальному ринку. Перші освітні корпорації почали з'являтися у США ще у 70-х рр. ХХ ст., де на сьогодні функціонує 13 найбільших відкритих освітніх корпорацій, в яких сектор прибуткової вищої освіти є основним видом діяльності» [361, с. 80]. Це означає, що вже і зараз відбувається формування нового соціального освітнього простору, який можна назвати корпоративно-освітнім, і його дослідженням не можна нехтувати.

Оскільки, як доводить Синюра-Ростун Н. у своїх дослідженнях «розвиток просторових освітніх структур створює позитивні соціально-економічні ефекти у функціонуванні регіональних економічних систем» та забезпечить «отримання позитивного синергетичного ефекту від діяльності просторових освітніх структур для економіки регіону» [374], ми можемо припустити, що взаємоузгоджений розвиток соціальних просторів і відповідних їм спеціалізованих соціальних вузлів спричинить синергетичний ефект у активізації процесів соціалізації як окремих осіб, так і суспільства загалом. Цей синергетичний ефект може суттєво зрости, якщо при аналізі та подальшому прогнозуванні цього розвитку врахувати виникнення, формування і розвиток соціальних мереж. Адже соціальні мережі з кожним днем все активніше та інтенсивніше впливають на розвиток соціальних просторів і відповідних їм

спеціалізованих соціальних вузлів.

Під соціальною мережею чи суспільною мережею розуміють соціальну структуру, утворену індивідами або організаціями, що відображає розмаїті зв'язки між ними через різноманітні соціальні взаємовідносини, починаючи з випадкових знайомств і закінчуючи тісними родинними зв'язками. Вперше термін було запропоновано в 1954 році Дж.А. Барнесом (в роботі *Class and Committees in a Norwegian Island Parish*, «Human Relations»).

Надзвичайно важливим є аналіз соціальних мереж. Адже такий аналіз став основним методом досліджень в різних галузях знань, насамперед в суспільній географії, а також в таких науках, як соціологія, антропологія, географія, соціальна психологія, інформатика та інші.

Соціальними мережами називають також інтернет-програми, які об'єднують друзів, бізнес-партнерів або інших осіб з метою спілкування та встановлювання зв'язків між собою з використанням набору інструментів.

Дослідження соціальних мереж дає можливість отримати інформацію про те, як взаємодіють установи, організації, компанії, включаючи неформальні зв'язки, котрі поєднують працівників різних рівнів. Крім того, завдяки соціальним мережам установи, організації, компанії отримують можливості збирати інформацію про конкурентів, вести конкурентну боротьбу, кадрову політику тощо.

Важливість дослідження соціальних мереж, гостра потреба результатів таких досліджень в практичній діяльності обумовили появу Міжнародної мережі аналізу соціальних мереж, яка є дослідницькою асоціацією дослідників соціальних мереж. При дослідженні соціальних мереж та їх аналізі використовується ряд дослідницьких інструментів, які доступні в Інтернеті.

Першими інтернет-сайтами, які пропонували можливості роботи із соціальними мережами, були *classmates.com* (1995) і *SixDegrees.com* (1997). Зараз є понад 200 сайтів з можливостями організації соціальних мереж. У 2001-2002 рр. появилися і активізували свою роботу сайти, які використовували



технологію «Коло друзів». У 2004 році була створена соціальна мережа Facebook, яка є зараз найбільшою у світі. У 2005 році соціальні мережі почали розглядатись як складові Інтернет-стратегії.

Соціальна мережа Facebook найбільше відображає університетські спільноти. Інші соціальні мережі в Інтернеті пов'язані з конкретними видами діяльності (мистецтво, види спорту, транспортні засоби, медицина та ін.). Більшість соціальних мереж в Інтернеті – публічні. Серед найвідоміших соціальних мереж світу – Facebook, Foursquare, Google+, imo.im, Instagram, LinkedIn. У липні 2020 року аудиторія соцмереж вперше склала більше половини населення Землі. Інтенсивний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій сприяв появі віртуальних освітніх структур, серед яких освітні онлайн платформи, які створили цілу індустрію онлайн-освіти. Перевагами функціонування освітніх онлайн-платформ є їх широка доступність та різноманітність онлайн-курсів; можливість здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня незалежно від локації; можливість ефективного використання при змішаному навчанні. Масові онлайн курси стали економічним феноменом, в якому вартість знань для самих студентів безкоштовна, а для виробника – незначна [348] так і безкоштовно. У випадку безкоштовних онлайн-курсів основними джерелами фінансування виступають гранти, спонсорська підтримка та продаж сертифікатів, платні послуги з консультування.

Свою історію онлайн-освіта розпочали у 2011 р., коли Стенфордський університет запропонував всім охочим безкоштовно три своїх курси через мережу Інтернет. Лише в одному з цих курсів тоді взяло участь близько 160 тисяч студентів зі 190 країн світу. На 2014 р. в світі існувало вже близько 2600 масових відкритих онлайн-курсів.

В Україні такі онлайн-курси стартували у 2014 р., коли було відкрито реєстрацію на перші чотири масові он-лайн-курси проекту «Prometheus» від викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, КПІ

та Києво-Могилянської академії [270]. Як бачимо, незважаючи на досить коротку історію існування, масові відкриті он-лайн курси стають дедалі популярнішими, а інвестиції та прибутки від реалізації освітніх стартапів лише зростають. Відтак основними формами фінансового утримання та монетизації більшості освітніх платформ стали [447, с. 63].

Враховуючи генетичний розвиток соціальних спеціалізованих освітніх вузлів у XX-XXI ст., нами запропонована їх гіпотетична класифікація за величиною (табл. 4.13.).

*Таблиця 4.13.*

**Класифікація освітніх спеціалізованих моновузлах за величиною\***

Рівні освіти за МСКО	Наявність установ і закладів відповідних рівнів освіти у освітніх спеціалізованих моновузлах за величиною		
	малі	середні	великі
Дошкільна освіта	+	+	+
Початкова освіта	+	+	+
Перший етап середньої освіти	+	+	+
Другий етап середньої освіти	-	+	+
Після середня не вища освіта	-	+	+
Короткий цикл вищої освіти	-	+	+
Бакалаврат або його еквівалент	-	-	+
Магістратура або її еквівалент	-	-	+
Докторантура або її еквівалент	-	-	+

\* розробка автора

Здійснений нами аналіз розвитку соціальних мереж та особливостей їх використання освітніми установами дозволили нам зробити висновок, що спеціалізовані освітні моновузли, які виникли і розвинулись як домінанти спеціалізованого освітнього монопростору у матеріальному вигляді почали трансформуватись у матеріально-віртуальні суспільно-географічні об'єкти з новими характеристиками:

- інтенсифікацією прояву матеріально-віртуального характеру спеціалізованих освітніх моновузлів;
- появою в них точок взаємодії з інформаційно-технологічно-віртуальними вузлами – домінантами інформаційно-технологічного простору;

– трансформацією процесу передачі знань та їх засвоєння, тобто трансформацією самого освітнього процесу.

За допомогою розрахунків спробуємо її підтвердити в наступних параграфах на прикладі Карпатського регіону. Таким чином підсумуємо викладене в цьому параграфі.

На основі опрацювання низки праць в царині суспільно-географічної науки ми дійшли висновку, що спеціалізовані соціальні вузли є домінантами соціального простору. При цьому, на основі здійсненого нами суспільно-географічного екскурсу в історію еволюції поглядів етносів на простір і час ми висунули гіпотезу, що формування соціальних вузлів є результатом спрямованості суспільно-географічних процесів до місць соціальної сили, їх «точковим» виразом.

Окреслено генезис перших соціальних вузлів як релігійних центрів для позначення святих місць в просторі, пошуку «центру світу» на конкретному ієрархічному рівні територіальної системи, упорядкування суспільно-географічні зв'язків та бачення світу стабільнішим.

Взявши до уваги те, що головне завдання соціальних інфраструктурних вузлів – це забезпечення реалізації процесу соціалізації і згенерувавши всі інфраструктурні послуги до соціалізації, доводимо що будь-який соціальний вузол є соціомоновузлом з притаманним йому соціалізаційним процесом монорозвитку, наголошуючи при цьому, що соціальні вузли – це концентрація в просторі об'єктів, які забезпечують процес соціалізації людини.

Тлумачимо дефініцію «спеціалізовані соціальні вузли» як моновузли, що формуються конкретним видом соціально-інфраструктурних об'єктів, котрий забезпечує один вид соціалізації чи виконує одну інфраструктурну послугу, забезпечуючи той чи інший вид соціалізації.

Доводимо, що соціальний простір можемо розглядати на найбільш генералізованому рівні як соціальний монопростір під кутом взяття до уваги процесу соціалізації як генеруючої ознаки. Обґрунтовуємо, що процес

соціалізації і процес розвитку соціальної інфраструктури – це два тісно взаємопов'язані процеси.

Окреслюємо спеціалізовані освітні вузли як домінанти в спеціалізованому освітньому соціальному монопросторі, генералізованому на національному рівні, який формується всіма освітніми установами України. Тлумачимо дефініцію «спеціалізовані соціальні освітні вузли чи освітні моновузли» як концентрацію на відносно невеликій території освітніх закладів – об'єктів, які забезпечують процес освіти людини впродовж усього життя, причому вважаємо, що така концентрація обумовлює суттєве ущільнення освітнього соціального монопростору в місцях розташування об'єктів освіти.

Встановлено, що спеціалізовані освітні моновузли, які виникли і розвинулись як домінанти спеціалізованого освітнього монопростору у матеріальному вигляді почали трансформуватись у матеріально-віртуальні суспільно-географічні об'єкти з новими характеристиками.

Запропонована класифікація освітніх спеціалізованих моновузлах за величиною (малі, середні, великі).

### **Висновки до розділу 3**

1. Розроблені підходи до виявлення та визначення територіальної системи монорозвитку в географічному просторі. При цьому, наскрізним методом пропонується використовувати метод генералізації. Цей метод передбачає виокремлення одного з найважливіших атрибутів системи: її функцію, вид економічної діяльності, атрибут тощо на конкретному ієрархічному рівні у відповідному їй монопросторі, що дозволяє говорити про моносистемність об'єкту дослідження.

2. Пропонується модифікація традиційних підходів для всебічного і більш повного охоплення задач дослідження. Наприклад, модифікація історико-географічного підходу полягає у можливості відслідковування історичного

розвитку моносистем в двох ракурсах в залежності від часової точки відліку і напрямку руху часу. Перший ракурс – коли ми беремо за точку відліку якусь дату в давні часи і прослідковуємо розвиток моносистеми до наших днів (ретроспективно-сучасний аналіз); другий – за точку відліку ми беремо теперішній час і робимо екскурс в зворотному напрямку (сучасно-ретроспективний аналіз). Така модифікація дасть можливість верифікувати часові зрізи на яких виникають точки біфуркації, тобто «часові місця», в яких спостерігається структура моносистеми і вона перетворюється в полісистему.

3. Визнано, що принципи життєдіяльності суспільно-географічних систем, які окреслені в суспільно-географічній літературі, є тотожними принципам функціонування моносистем. Серед них є такі принципи: цілісність, ієрархічність побудови, структуризація, множинність, системність та ін.

4. Сформульовані принципи просторового регулювання розвитку моносистем, а саме: зрівноважений розвиток соціальної, економічної та екологічної сфер у всіх територіальних моносистемах, орієнтований на підвищення якості життя людини; забезпечення формування сприятливого середовища життя людей; науково обґрунтоване розміщення матеріальних і нематеріальних об'єктів з метою збереження навколишнього середовища; помірковане використання природних та інтелектуальних ресурсів, їх охорона.

5. Виявлено, що в нормативно-правових актах України має місце невпорядкований різномірний, часто суперечливий понятійно-термінологічний апарат, дотичний до аграрних моносистем, який представлений поняттями «сільська територія», «сільська місцевість», «село», котрі не наповнені чітким змістом, часто мають подвійне смислове значення, що вносить сумбур і недомовки при використанні їх як при здійсненні наукових досліджень, так і в практиці господарювання.

6. Аналіз монопроцесу «продукція сільського господарства (у постійних цінах 2016 року, млн. грн.)» у Карпатському регіоні дає можливість зробити висновок, що, незважаючи на незначні річні коливання у період 2013-2018 рр.,

її виробництво залишалось стабільним, як і частка виробництва Карпатського регіону в Україні загалом, що дозволяє припустити про стабільність розвитку аграрних моносистем нижчого ієрархічного рівня в його структурі.

7. При окресленні аграрних територіальних системи як монолітних ланок і відносно самостійних систем в суспільній географії, в основу слід покласти виокремлені процеси монорозвитку. Для визначення «моноаграрної територіальної системи» треба усвідомлено вибрати монопроцес – функцію (ознаку), яку слід прийняти як основоположну в такому випадку. Якщо відносно невеликій територіальній системі локального рівня притаманна одна функція (ознака), пов'язана з аграрним виробництвом, то таку систему ми можемо назвати моноаграрною територіальною системою, чи моноаграрним локалітетом.

8. Виявлено, що використання методу генералізації з метою виділення та вивчення монопроцесів розвитку, які відбуваються в територіальних системах різного ієрархічного рівня, широко поширене, але здійснюється воно інтуїтивно і неусвідомлено не тільки в різних галузях знань, які в тому чи іншому аспекті вивчають аграрну сферу, але й у суспільній географії, в рамках якої метод генералізації є найпоширенішим і найбільш уживаним. На нинішньому етапі розвитку суспільно-географічної науки важливим є усвідомлене використання аналізу монопроцесів, які відбуваються в аграрній сфері.

9. Усвідомлене використання відображення особливостей розвитку об'єкту дослідження – аграрних територіальних систем – дає можливість окреслити в найзагальніших рисах головні ознаки чи найзагальніші тенденції їх розвитку, без чого неможливо побудувати гіпотези щодо стану і перспективної поведінки аграрних територіальних систем та застосувати найбільш придатні підходи до їх вивчення.

10. Вивчення поодиноких монопроцесів розвитку досліджуваного об'єкту не дає можливості проаналізувати всі можливі аспекти розвитку аграрних територіальних систем та особливості формування аграрних територіальних

моносистем, тому необхідно при дослідженні найрізноманітніших аграрних моносистем здійснювати вивчення якомога більшої кількості монопроцесів. Отриманий нами в процесі цього дослідження досвід, дає можливість стверджувати, що від кількості вивчених монопроцесів, пов'язаних з об'єктом дослідження, детермінує генералізованість наукової уяви про об'єкт і його ймовірну поведінку в перспективі.

11. При виокремленні і вивченні монопроцесів розвитку аграрних територіальних систем особливу увагу треба приділити тим монопроцесам, які активно впливають на структуру аграрних територіальних систем і навіть детермінують її. Без знання про структуру аграрних територіальних систем неможливо передбачати їх перспективний розвиток.

12. Якщо відносно невеликій територіальній системі локального рівня притаманна одна функція (ознака), пов'язана з аграрним виробництвом, то таку систему можна назвати моноаграрною територіальною системою, чи моноаграрним локалітетом.

13. Встановлено, що спеціалізовані соціальні вузли є домінантами соціального простору. При цьому, на основі здійсненого нами суспільно-географічного екскурсу в історію еволюції поглядів етносів на простір і час ми висунули гіпотезу, що формування соціальних вузлів є результатом спрямованості суспільно-географічних процесів до місць соціальної сили, їх «точковим» виразом. Окреслено генезис перших соціальних вузлів як релігійних центрів для позначення святих місць в просторі, пошуку «центру світу» на конкретному ієрархічному рівні територіальної системи, упорядкування суспільно-географічні зв'язків та бачення світу стабільнішим.

14. Якщо взяти до уваги те, що головне завдання соціальних інфраструктурних вузлів – це забезпечення реалізації процесу соціалізації і згенерувавши всі інфраструктурні послуги до соціалізації, то приходимо до висновку, що будь-який соціальний вузол є соціомоновузлом з притаманним йому соціалізаційним процесом монорозвитку, наголошуючи при цьому, що

соціальні вузли – це концентрація в просторі об'єктів, які забезпечують процес соціалізації людини.

15. Розтлумачено дефініцію «спеціалізовані соціальні вузли» як моновузли, що формуються конкретним видом соціально-інфраструктурних об'єктів, котрий забезпечує один вид соціалізації чи виконує одну інфраструктурну послугу, забезпечуючи той чи інший вид соціалізації.

16. Доведено, що соціальний простір можна розглядати на найбільш генералізованому рівні як соціальний монопростір під кутом взяття до уваги процесу соціалізації як генеруючої ознаки. Обґрунтовуємо, що процес соціалізації і процес розвитку соціальної інфраструктури – це два тісно взаємопов'язані процеси.

17. Окреслено спеціалізовані освітні вузли як доміанти в спеціалізованому освітньому соціальному монопросторі, генералізованому на національному рівні, який формується всіма освітніми установами України. Розтлумачено дефініцію «спеціалізовані соціальні освітні вузли чи освітні моновузли» як концентрацію на відносно невеликій території освітніх закладів – об'єктів, які забезпечують процес освіти людини впродовж усього життя, причому вважаємо, що така концентрація обумовлює суттєве ущільнення освітнього соціального монопростору в місцях розташування об'єктів освіти.

18. Встановлено, що спеціалізовані освітні моновузли, які виникли і розвинулись як доміанти спеціалізованого освітнього монопростору у матеріальному вигляді почали трансформуватись у матеріально-віртуальні суспільно-географічні об'єкти з новими характеристиками.

19. Запропонована класифікація освітніх спеціалізованих моновузлів за величиною (малі, середні, великі).



## РОЗДІЛ 4.

### УПРАВЛІННЯ ПОСТУПОМ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ СИСТЕМ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ВРАХУВАННЯ РІЗНИХ АСПЕКТІВ ЇХ МОНОРОЗВИТКУ

#### 4.1. Концептуальні основи стратегічного управління монорозвитком територій: зарубіжний та вітчизняний досвід

У зв'язку з ускладненням структури суспільства, поширенням науково-технічних досягнень, зміною соціальних пріоритетів виникла потреба у формуванні нових концептуальних основ стратегічного управління монорозвитком територій. Безумовно, такі концептуальні основи повинні будуватися на основі критичного вивчення зарубіжного і вітчизняного досвіду.

Зазначимо, що в наш час на локальному рівні накопичений величезний досвід стратегічного управління монорозвитком суспільно-географічних систем.

І хоча на сучасному етапі розвитку геопростору відбувається процес переосмислення концепцій монорозвитку територій, де склався моноспеціалізований тип виробничо-територіальної організації, цей досвід є неоціненним і його варто ще раз поглиблено проаналізувати.

Зазначимо, що зарубіжні моделі стратегічного управління монорозвитком територіальних систем стосувалися, як правило, невеликих монотериторій, наприклад малих мономіст, або ж розглядалися як феномен моноспеціалізації економіки, що передбачало необхідність врахування наявності жорстких залежностей між можливостями, темпами та напрямками розвитку всіх елементів (фінансово-економічний стан містоутворюючих підприємств; стратегія управління містоутворюючими підприємствами та міською системою;

фази життєвого циклу містоутворюючих підприємств, які входять в міську систему), підпорядкованих моносистемності.

Констатуємо, що монотериторії породжували значну кількість проблем, системне накопичення яких призводило до негативного впливу на соціально-економічний розвиток конкретної країни (а саме на територію, народонаселення і державне управління).

Питання стратегічного управління такими територіями, чи, як їх ще називали - територіями особливого типу, не отримали достатнього висвітлення у вітчизняній та зарубіжній літературі. На думку Дж. Фрідмана, не існує автоматизованих механізмів, здатних згладити різку просторову поляризацію економіки країни та вирівняти диспропорції у рівнях розвитку центру та периферії. Це і зумовлює необхідність активної участі управлінських структур у розв'язанні проблем просторового розвитку держави. Наприклад, при перенесенні ряду автомобільних виробництв зі штату Мічиган (США) спостерігався різкий спад ділової активності, опустіння деяких районів або перетворення їх в «занепадницьке гетто». Це було характерно в т.ч. для міста Детройт (де і сьогодні знаходяться штаб-квартири найбільших автовиробників - General Motors, Ford Motor Company, Chrysler). Виділена тенденція привела до наростання (в національній економіці США) автомобільної кризи 1973 року. Так, проблематика розвитку, функціонування та управління монотериторіями може розглядатися в глобальному аспекті (оскільки важлива для багатьох країн світу). Системне накопичення виділених вище проблем підготувало базис для диференціації концепцій управління монотериторіями, що особливо виражено у великих державних утвореннях, таких як США, Білорусія, Україна, Китайська Народна Республіка (що характеризуються різновекторністю монорозвитку територій). Відповідно, що в таких країнах відповідальність за вирішення проблем безробіття, старіння населення і відтоку молоді лежить на органах державної влади (оскільки держава фінансує антикризові заходи по вирішенню проблем монотериторій).

В окрему групу можна виділити Сполучені Штати Америки, де починаючи з 1880-их рр. активно впроваджувалися *концепції «company towns»*, диференційовані в розрізі двох напрямків:

1) «Пояс іржі» або «Rust Belt», що засновані на наданні урядом різних програм додаткової допомоги депресивним мономістам. Слід зазначити, що в Сполучених Штатах Америки рішення проблем безробіття, старіння населення і його міграції за межі монотериторій покладено на місцеву владу і федеральний уряд. Саме тому почали розроблятися різні державні програми додаткової допомоги депресивним мономістам (в т.ч. встановлюватися заборонні тарифи на імпорт товарів з Китаю), які можна розділити на категорії (табл. 2.1.);

2) «підвищення економічних можливостей депресивних монотериторій». Так, першою в 1964 р., урядом Сполучених Штатів Америки, впроваджена програма економічної реабілітації територій, в рамках якої передбачалися заходи, що передбачали:

– професійну підготовку та навчання безробітної молоді (на основі послуг «трудоих корпусів» Кентуккі і Барклі);

– видачу пільгових кредитів фермерам і сільськогосподарським робітникам (які проживали на монотериторіях, що відповідають критеріям «депресивних»).

Також, для боротьби з безробіттям впроваджувалися програми «Взаємодопомоги» (або «сусід, допоможи сусіду»), а також «учись і працюй».

З 1965 р Міністерством житлового будівництва США, як допомога депресивним монотериторіям, пропонувалося реалізувати ряд громадських робіт по дорожньому будівництву. Так, було побудовано ряд великих автомагістралей: в штаті Мічиган (в т.ч. міжштатна автомагістраль I-96 і I-75 по малонаселених територіях плато Камберленд); в штаті Кентуккі (I-24 повз гребель Кентуккі і Барклі, а також Національної зони відпочинку «Земля між озерами»).

**Категорії державних програм додаткової допомоги депресивним  
монотериторіям**

<b>Категорія</b>	<b>Характеристика категорії</b>	<b>Досвід застосування</b>
Підтримка зростання (з 1980-их рр.)	заснована на створенні зон вільного підприємництва («enterprise zones») на монотериторіях, з відповідним наданням бізнесу низки податкових пільг або трудових субсидій (виплат за кожного додаткового співробітника найнятого на роботу) і пільгового кредитування	Сьогодні близько 20-ти «enterprise zones» діють в штаті Каліфорнія, на території моносіл і моноселищ сільськогосподарського профілю (що включає виробництво фруктів, овочів, молочних продуктів і вина), зокрема тому Артіжа, Комптон тощо (від початку її створення населення зони збільшилося в 2018 р. до 299,3 млн.чол. з 15,6 млн.чол. в 1993 р.). Також з 1984 по 1996 рр. близько 7-ми «enterprise zones» діяло в штаті Нью Джерсі; з 1983 по 1993 близько 10-ти enterprise zones в штаті Кентукі.
urban shrinkage	спрямовані на скорочення видатків та акумулювання зростання туристичних центрів, з метою захисту монотериторій від економічної деградації існуючих систем розселення. Даний концептуальний напрям став реакцією на проблеми галузей ранньої індустріальної епохи, в яку підприємства монорозвинених територій виявилися застарілими і неконкурентоспроможними (закономірно спостерігалось скорочення обсягів виробництва і неухильне зростання безробіття). Тому єдиним можливим виходом представлялася мінімізація збитків, за допомогою закриття таких підприємств і згортання муніципальної активності	характерним прикладом «urban shrinkage» являється місто Флінт (штат Мічиган), де після занепаду монопрофільної автомобільної індустрії з метою згортання муніципальної активності місцева влада провели програму «скорочення міста». В результаті чого, на місці малозаселених районів сформована зелена зона; відбулося скорочення числа муніципалітетів з метою підвищення податкових доходів і мінімізації витрат на забезпечення правопорядку і утримання житлово-комунальної сфери монотериторій. Разом з тим в США проблема вирішується завдяки високій мобільності населення (яке мігрує з депресивних територій)

В рамках цієї ж програми планується, що I-24 буде перетинати I-69 на території Кентуккі. З 1965 р, в рамках підвищення економічних можливостей, розроблена програма «Регіонального розвитку Аппалачів (гірської системи на сході Північної Америки, в США і Канаді)» – з метою ліквідації ізоляваності району шляхом розгортання автодорожнього будівництва (в т.ч. побудована мережа дорожніх розв'язок I-83, в Пенсільванії - на території м. Йорк, м. Гаррісберг, а також північного кінця I-83 на перетині з I-81);

3) створення сприятливого інвестиційного клімату для притоку інвестицій в реструктуризацію міста і розвиток вищої освіти. Подібна

концепція застосувалася в 1970-их рр. в рамках реструктуризації мономіст Бірмінгем (штат Алабама, США), основу економіки якого становили підприємства чорної металургії. Зауважимо, що реалізація виділених вище концепцій управління територіями особливого типу в США здійснювалося за активної участі громадських некомерційних організацій (роль яких полягала в лобюванні таких програм через Конгрес і законодавчі органи штату). Ефектом від застосування концепції слід вважати:

- зміцнення систем розселення м. Бірмінгем і його передмість Бессемер, Енслі, Ферфілд (населення яких нараховує близько 750 тис. жителів), м. Мобіл, м. Хантсвілл;
- створення в 1971 р університету Бірмінгем на 18 тис. студентів;
- зміцнення м. Бірмінгем як найважливішого центру чорної металургії і будівництво в передмістях малих заводів з виробництва труб, металообробки, цементу.

Вважаємо за доцільність в окрему групу виділити концепції промислового розвитку (відродження або реабілітації) монотериторій Канади та розвинених країнах Європи (таких як Великобританія, Німеччині, Нідерландах, Швеції, Франції).

Так, виділяють *концепції «Промислового розвитку мономіст» Канади*, такі як «Обличчям до Півночі» і «Дорога до ресурсів» (1950-1960 рр.). Їх відмінною рисою вважаємо орієнтацію на освоєння нових неосвоєних територій, в т.ч. північних широт (найбільш багатих природними ресурсами) – поблизу моноцентрів економічної активності м. Квебек, м. Онтаріо, м. Альберта, м. Манітоба. Констатуємо наступну специфіку освоєння:

- вахтовий метод розробки сировинних родовищ;
- розвиток високо механізованих процесів і виробництв;
- використання професійної і кваліфікованої робочої сили в т.ч. залучення вчених і фахівців різного профілю для проведення досліджень по гідрографії, топографії північних широт.

В основі регулювання освоєння таких територій лежить:

1) визнання потенційного банкрутства територій без державної підтримки. Зауважимо, що і сьогодні на монотериторіях Квебека економічний лібералізм поєднується з важелями активного втручання держави в економіку (що ґрунтується в т.ч. на координації розвитку мономіст підрозділами уряду Квебека, в їх відповідних юрисдикціях) яке, однак, враховує індивідуальну свободу підприємництва;

2) визнання необхідності заходів з економічного стимулювання приватного капіталу, в рамках податкових пільг і преференцій (в т.ч. звільнення від прибуткового податку);

3) визнання необхідності заходів щодо диверсифікації економіки, за рахунок розвитку традиційних ремесел (ткацького, гончарного, різьблення по дереву), деревообробки, сфера послуг і підтримки малого бізнесу (наприклад, застосування програм Strategis, SEB, CFDC's, WEC).

У Великобританії проблема функціонування і розвитку моно міст як територій особливого типу загострилася на початку 1980-х років (райони розвиток яких сильно залежав від вугільної та сталеливарної промисловості). У 1981-1997 рр. було закрито 124 вугледобувних і переробних підприємств з існуючих 130, а в результаті 193 тис. чол. позбулися своїх місць.

Вважаємо за доцільне розглянути концепції розвитку (відродження або реабілітації) монотериторій, що мали позитивний соціально-економічний ефект на прикладі Великої Британії. Розглянемо їх детальніше.

*1. Концепції «Промислового розвитку монотериторій».* Дані концепції були впроваджені у Великобританії, яка до 70-х рр. XIX ст. характеризувалася нерівномірністю розміщення продуктивних сил, з вираженою моноспеціалізацією промислових (кам'яновугільної, металургійної) та інших галузей в розрізі трьох основних груп моноспеціалізованих районів:

– Південного Сходу і Західного Мідленду (монорайони обробної промисловості);

- Півночі, Північно-Заходу, Уельсу, Шотландії і Північної Ірландії (монорайони металургії, суднобудування, текстильної промисловості);
- Східної Англії, Східного Мідленду (монорайони сільськогосподарського виробництва).

При цьому, закономірністю стало наростання депресивних явищ окреслених територій особливого типу за прискореного розвитку інших (наприклад, для Південного Сходу була характерна максимальна концентрація промисловості і населення, а для районів Півночі, Північного-Заходу і Уельсу – масова міграція молоді та високе безробіття).

В рамках концепції проблеми вирішувалися за допомогою:

1) перенесення промисловості, в «особливі райони» з метою мінімізації тенденцій наростання безробіття (яка до 1928 р. становила в Уельсі – 32,3%, в Шотландії – 23,1%, в Північно-Східному регіоні – 22,1%);

2) зниження процесів «витоку» робочої сили з депресивних територій особливого типу;

3) сприяння створенню стійких темпів економічного зростання, на основі формування диверсифікованої структури промисловості;

4) залучення до вирішення проблем різних верств населення.

Наприклад, відповідно до Закону «Про промисловості» (1966 р.) ініційована трансформація анклавних «округів розвитку» в «райони комплексного розвитку», в рамках яких передбачалася можливість залучення робочої сили з 3-тижневим випробувальним терміном (під час якого витрати на заробітну плату відбувалося через державне погашення).

Дана програма дозволила зберегти системи розселення Уельсу, в т.ч. місто Мертір-Тідвіл і його графство, місто-графство Кайрфіллі (а також міста: Аберкорн, Бедвас, Ріску, Істрад Мінах, Ньюбрідж, Блеквуд, Баргойд, Нью-Тредегар і Рімней), місто-графство Бланау-Гвент (в т.ч. райони Абертіллері, Еббу-Вейл, Нантігло і Тредігар, місто-графство Торван (та міста Кумбран, Понтіпул і Блайнавон) та ряд інших.

Також урядом Великобританії була розроблена програма оновлення 57 міст, розрахована на спільні дії уряду, місцевої влади та приватного сектору.

Мета програми – надання фінансової допомоги в розвитку і відновленню міст, рекультивації земель, пошкоджених в результаті промислової діяльності. Також була розроблена програма під назвою «Субсидії на міський розвиток».

2. Концепції «Спрямовані на диверсифікацію економіки та нових технологій (будівництво і сфера послуг)» впроваджувалися у Великобританії. Прикладом їх практичного впровадження є досвід в рамках металургійного мономіста Бірмінгем (графство Уест-Мідлендс), найбільшого промислового центру, де в 80-ті р. сталеварні підприємства стали закриватися, викликаючи велику деградацію систем розселення. Як вихід, урядом була запропонована політика «По залученню інвестицій та реструктуризації міста», в наступному розрізі:

- відволікання дрібних виробників на вільні від виробництва території;
- розвиток вищої освіти, в т.ч. професійне перенавчання населення (створюються нові університети, розширюється список спеціальностей і в цілому підвищується освітній і науковий потенціал населення);
- розвиток державно-приватного партнерства для вирішення соціально-економічних проблем м. Бірмінгема;
- переорієнтація «монопрофільної» економіки міста на «мегапрофільну» (а саме розвиток сфери банківської справи та сфери послуг).

Так, сьогодні м. Бірмінгем – це індустріальне місто (з розвиненою харчовою, металургійною, машинобудівною промисловістю) і провідний науковий центр, де розташовано три університети (в т.ч. Бірмінгемський університет – один з найбільших і найвідоміших у країні), два університетських коледжі, а також Школа Короля Едварда.

Отже, впровадження даних концепцій на монотериторіях Великобританії спрямоване на диверсифікацію економіки, створення інноваційних технологій, підвищення якості життя населення, зниження ризиків зовнішнього



середовища, що сприяє подальшій модернізації монотериторій, в першу чергу, соціальної та інфраструктурної.

В рамках Європейського союзу виділяється чотири типи проблемних територій, де застосовуються антикризові міри спрямовані на їх відродження та реабілітацію. До таких територій відносять:

1) слаборозвинуті регіони (ВВП на душу населення є нижчим за 75% від середнього рівня по ЄС);

2) кризові промислові регіони (враховується критерій рівня безробіття, який повинен бути вище середнього значення по ЄС протягом трьох років; зниження зайнятості в окремих галузях; спостерігається значна залежність їхнього розвитку від розвитку промисловості);

3) сільськогосподарські регіони (мають високу питому вагу сільського населення, низький рівень доходів та соціально-економічного розвитку);

4) регіони з дуже низькою щільністю населення (в основному – це північні території Швеції та Фінляндії).

Класичним прикладом реабілітації кризових територій сьогодні є досвід реструктуризації та модернізації монотериторій Німеччини та Швеції.

*Концепції «Реабілітації кризових територій» Німеччини* найбільше застосування отримали в Рурському районі [355; 437]. Це старопромислова монотериторія, основою функціонування якої була вугільна промисловість (а саме близько 50 шахт із загальним рівнем видобутку вугілля, які досягли до 1954 р. – 112,8 млн. т.).

Констатуємо, що з 1955-их рр. обсяг видобутку вугілля почав різко знижуватися в результаті переходу багатьох його споживачів на продукти нафтовидобутку. Як наслідок:

- призупинення та ліквідація діяльності значної кількості шахт;
- дифузія кризових явищ на супутні галузі вугільної промисловості;
- зростання безробіття.

Уряд Німеччини розробив програму спеціальної економічної підтримки району, яка ґрунтувалася на дотування підприємств вугільної промисловості і субсидуванні споживання вугілля державними ТЕЦ. Разом з тим, у зв'язку з недостатньою ефективністю даних заходів, у 1968 р. був прийнятий Федеральний Закон «Про реструктуризацію та оздоровлення вугільної промисловості та вугледобувних регіонів», в рамках якого визначався дотаційний обсяг видобутку вугілля, а також обмежувався розмір дотацій.

У 1969 р. кризові процеси регіону досягли максимуму, саме тому була впроваджена концепція реабілітації території, в рамках якої передбачалося об'єднання підприємств вуглевидобування в один концерн «Рурколе», на основі багатостороннього договору міністра економіки Німеччини, уряду Північного Рейн-Вестфалія, власників шахт і профспілок. Даним договором відповідні вугледобувні підприємства зв'язувалися довгостроковими контрактами з металургійними заводами і електростанціями (що сформувало передумови для стабілізації продажів вугілля). Разом з тим, додатковим стимулом стало введення специфічного податку «вугільного пфеніга». Механізм оподаткування ґрунтувався на тому, що кожен зайвий пфеніг або 0,01 марки, що виплачується понад ціни кіловат-години електроенергії споживачам, спрямовувався до фонду стимулювання вуглевидобутку – його кошти направлялися на купівлю вугілля видобутого концерном «Рурколе» (податок був скасований тільки у 1995 р.).

Ці урядові заходи дозволили здійснити керованою реструктуризацію економіки в Рурському районі, основними завданнями якої стали:

- 1) модернізація галузей промисловості (сьогодні територія залишається найбільшим вугільним басейном Німеччини та Західної Європи, а частка зайнятих у вугільній промисловості становить 4,5%. Концерн «Рурколе» і сьогодні веде активний видобуток вугілля (хоча його споживання підтримується дотаціями з федерального бюджету), веде рекультиваційні роботи і будівництво доріг;

2) розвиток вищої освіти, створення технологічних центрів і, на їх основі, наукомістких виробництв. Наприклад, до 1980 р. засновано 5 нових університетів, а до 1993 р. 12 технологічних центрів, які підсилюють науково-інноваційний потенціал регіону;

3) культивування розвитку нових галузей економіки (так, виникла нова галузь з розчищення та рекультивуації площ, що раніше були зайняті під вуглевидобуток). Супутнім результатом реалізації програми стало екологічне оздоровлення регіону – перетворення території вздовж річки Емшер у ландшафтний парк, що вміщає зони відпочинку, екозони, технологічні музеї та інноваційні виставки.

Слід зауважити, що концепція реабілітації кризових територій застосовувалася і в інших депресивних монотериторіях Німеччини, а саме на землях Саара (південно-західна частина країни), в т.ч. у місті Саарбрюкен і в Ахенському кам'яновугільному басейні, основою економік яких була також вугільна промисловість.

Слід зауважити, що досвід застосування концепцій реабілітації кризових монотериторій відмічається, також, у Швеції, де у 60-тих рр. XIX століття депресивною виявилася галузь приватних суднобудівних корабелень в мономістах Гетерборгі, Уддеваллі, Ландскроні і Мальмі (в результаті кризи викликаній імпортом судів з Японії та Китаю).

Разом з тим розвиток вищої освіти, створення технологічних центрів і наукомістких виробництв дозволило налагодити:

- складання автомобілів і виробництво шарикопідшипників, а також текстильне виробництво та виробництво продуктів харчування в м. Гетеборг;
- виробництво продуктів харчування (цукру, пива, мила і маргарину на базі використання місцевих сільськогосподарських ресурсів) у м. Мальме;
- налагодити в м. Уддеваллі текстильне і суднобудівне виробництво, а також відкрити завод фірми Aktiebolaget Volvo (для виробництва комерційних і вантажних автомобілів, автобусів, двигунів і різного устаткування).

Отже, внаслідок впровадження концепцій «Реабілітації кризових територій» основними напрямками реструктуризації економік Німеччини та Швеції стали:

- модернізація «старих» галузей промисловості;
- розширення і створення нових вищих навчальних закладів;
- створення технологічних центрів;
- проведення активної політики на ринку праці та регіональної політики з метою поліпшення розміщення промислових й інфраструктурних об'єктів, створення нових конкурентоспроможних робочих місць;
- покращення навколишнього середовища.

*Концепція «Підтримки регіонів зі складними природними умовами» у Швеції* [490; 491]. Швеція (як і більшість країн світу) має території, порівняно менш привабливі для життя та економічної діяльності людей, зокрема це північні та гірські території. Для них запроваджена і здійснюється політика спеціальної регіональної підтримки. Дотація надається лише за умови відповідності інвестиційного проекту певним вимогам, зокрема:

- заробітна плата повинна бути прийнятною, умови праці – безпечними;
- щонайменше – вони повинні відповідати умовам колективного договору;
- компанія повинна передбачати підготовку або підвищення кваліфікації працівників (обсягом не менше 125 годин протягом перших двох років роботи підприємства);
- планована інвестиція повинна забезпечити можливості зайнятості як жінкам, так і чоловікам;
- компанія повинна мати дипломованого бухгалтера.

Субсидія може надаватися протягом трьох років, якщо весь цей час продовжуватиметься зростання зайнятості, але максимальна сума не повинна перевищувати 198 тис. крон (20 тис. євро) на кожного зайнятого, який

пропрацював повний рік. Найвищою урядовою підтримкою користуються гірські території. Режим спеціальної регіональної підтримки запроваджений для гірських територій в 1965 р. і передбачає, як загальну підтримку їх економіки, так і цільову підтримку окремих підприємств. Загальна підтримка здійснюється у двох формах:

- всі підприємства регіону отримують компенсацію за не вигідне географічне розташування у формі транспортної субсидії;
- нарахування на фонд заробітної плати на підприємствах регіону є нижчими, ніж у решті регіонів країни.

Однак, оскільки цей захід спрямований на підтримку насамперед малих і середніх підприємств, то є певні обмеження до загального обсягу знижки (зазвичай не може перевищувати еквівалент 10 тис. євро на рік). Субсидія може надаватися протягом трьох років, якщо весь цей час продовжуватиметься зростання зайнятості (при цьому максимальна сума не повинна перевищувати еквівалент 20 тис. євро на кожного зайнятого, який пропрацював повний рік).

Цільова підтримка підприємств здійснюється насамперед у формі дольової участі держави в їх інвестиційних проектах. Так, підприємства можуть отримати дотації, обсяги яких можуть становити до 50% загальної вартості проекту, у формі:

- регіональної інвестиційної дотації (для інвестицій у споруди, обладнання, підготовку персоналу та консультаційні послуги);
- дотації стимулювання зайнятості (для створення робочих місць у певних галузях: субсидії не надаються для робочих місць у сільському господарстві, транспорті і сфері послуг, спрямованих винятково на місцевий або регіональний ринок).

Запроваджений і діє прозорий механізм експертизи заявок на отримання дотацій, під час якої враховуються різні фактори, що впливають на рішення стосовно згоди/відмови в дотації та її обсягу, – від розміру підприємства до суспільного ефекту інвестиції, тобто її впливу на економічне зростання і

збільшення зайнятості в регіоні. Доречно зауважити, що в отриманні дотацій переваги мають малі та середні підприємства – проте, і вони повинні виконувати певні вимоги, що висувуються як умови отримання дотацій.

Слід зазначити, що окреслені вище заходи та інструменти підтримки гірського регіону здійснюються поряд із загальними для всіх регіонів Швеції заходами вирівнювання, наданням структурних дотацій тощо.

В результаті поєднання всіх цих заходів і їх беззастережного виконання, вдалося домогтися стійкого економічного розвитку гірських регіонів, а в окремих із них забезпечити навіть прискорену економічну динаміку.

*Концепція «Відродження монотериторій»*, що отримала застосування у 70-ті роки в Нідерландах, що є періодом наростання кризових явищ у традиційних галузях промисловості. Так, вдалим прикладом впровадження концепції є відродження мономіста текстильної та металообробної спеціалізації – Хелмовд. Це місто і громада в провінції Північний Брабант, Нідерланди. Так, застосування концепції передбачало реалізацію наступного комплексу заходів з відродження м. Хелмовд:

- 1) структурна перебудова економіки, а саме реконструкція підприємств текстильної та металообробної спеціалізації; залучення інвестицій в інші галузі економіки міста; залучення висококваліфікованих кадрів (за рахунок розбудови соціального житла, навчання кадрів, оновлення інфраструктури). В рамках присвоєння місту Хелмовд статусу «переселеного міста» передбачалося державне фінансування будівництва житла, а також пільгові умови для залучених інвестицій (25% державна допомога на нове будівництво, реконструкцію та розширення підприємств);

- 2) стимулювання ділової активності у сфері транспорту, охорони довкілля, електроніки, туризму та рекреації, безвідходних технологій (на основі фінансової допомоги Європейського фонду регіонального розвитку та Європейського економічного співтовариства).

Слід зауважити, що концепція відродження монотериторій в Нідерландах довела свою ефективність. Про що свідчить покращення соціально-економічного становища міста (а саме, 50% збільшення чисельності місцевого населення, яке на 31 грудня 2010 р. досягло 88 598 осіб) та скорочення рівня безробіття.

Досить вагомим являється досвід Франції, яка, за історію свого розвитку, накопичила достатньо диференційований комплекс *концепцій «Розвитку та перебудови монотериторій»*. Першою була застосована *концепція «розвитку територій старих вугільних родовищ»*. Так, до 1995 р до депресивних монотериторій (в даному державному утворенні) відносяться райони вугільних родовищ – басейн р. Луари, в м. Севенн, в Аквітанії, Деказвіль, Овернь, Північний район, а також регіони Ельзас і Лотарингія. Внаслідок високих виробничих витрат і виснаження запасів шахти на півночі країни були закриті, а розробка велася, виключно, у вугільних родовищах Лотарингії. Закономірно, високим був рівень безробіття і міграції населення. Для розвитку монотериторій (в районах старих вугільних родовищ) був розроблений масштабний план, що передбачає:

- 1) кредитування інфраструктурного розвитку та професійної перепідготовки працівників та соціальної допомоги;

- 2) реабілітація підприємств чорної металургії і вугільних басейнів. При цьому була заснована спеціальна програма фінансової допомоги новим підприємствам, що засновувалися менеджерами і робітниками, що були звільнені у зв'язку з банкрутством вугледобувних підприємств на яких вони працювали раніше (констатуємо, що 10 років реалізації програма дозволила створити 10 тис. нових підприємств).

Достатньою специфічною вважається *концепція «Територіальної перебудови монотериторій»* Ельзасу, Лотарингії і Арденни, яка стала реакцією на економічні перетворення в середині ХХ століття (а саме: приплив ресурсів в промисловість, приріст випуску продукції і перебудова промислової структури,

в напрямку наукомістких виробництв). У цей період розробляється програма «Територіальна перебудова», яка включала ряд заходів по реабілітації депресивних поселень Ельзасу, Лотарингії і Арденни:

1) надання державою гарантій щодо повернення до 25% приватних інвестицій (в разі банкрутства містоутворюючого підприємства);

2) масштабне промислове будівництво (контрольоване державою), з метою модернізації економічної бази, зокрема за 1958-1970 рр. в Арденнах побудовано 338 промислових об'єктів (на 76 тис. робочих місць), в Лотарингії – 311 промислових об'єктів (на 51,5 тис. робочих місць), в Ельзасі – 228 об'єктів (на 75 тис. робочих місць);

3) установа фінансово-інвестиційної компанії «Софір» (1967 р.), для надання фінансової допомоги підприємствам і організаціям в рамках депресивних поселень.

В середині 80-х рр. концепція територіальної перебудови монотериторій була застосована в департаменті Па-де-Кале (на північному сході Франції, в регіоні Нор-Па-де-Кале) – в період найбільшого загострення кризи у вуглевидобувній галузі. При цьому:

1) з метою стимулювання масштабного промислового будівництва створюється дочірня компанія фінансово-інвестиційної компанії «Софір» – «Ртогга» Її метою є організація і розвиток вугільних підприємств за рахунок коштів державних дотацій. Наприклад, за період з 1984 р. по 1993 р. компанією «Ртогга» реалізовано понад 2 тис. проектів, в т.ч. 40% по створенню нових підприємств (сільського господарства, будівництва, торгівлі, транспорту, сфери послуг), 50% з розширення діючих і 10% з купівлі депресивних підприємств;

2) впроваджена система соціальних планів, обов'язкових для всіх виробників, що планують масове скорочення працівників. Дані заходи дозволили зберегти системи розселення Па-де-Кале, в т.ч. його ядро Лілль (сьогодні ця метрополія друга за кількістю населення у Франції, після Парижа) та інші великі міста і їх кантони, а саме м. Дуе (і його чотири кантони: Дуе-Нор,



Дуе-Нор-Ест, Дуе-Сюд, Дуе-Сюд-Вест), м. Валансьєн, що має сьогодні статус супрефектури (і його кантони: Валансьєн-Нор, Валансьєн-Сюд, Валансьєн-Ест), м. Дюнкерк (і його кантони Гранд-Сінт, Дюнкерк-Вест, Дюнкерк-Ест, Кудекерк-Бранш), м. Бетюн (і його кантони Бетюн-Нор, Бетюн-Сюд і Бетюн-Ест), м. Кале, м. Арас (і його кантони: Арас-Нор, Арас-Сюд і Арас-Уест), м. Вільнев-д'Аск;

3) масштабне будівництво інфраструктурних об'єктів. Так, в рамках територіальної перебудови Па-де-Кале, в м. Кале побудований Євротунель під Ла-Маншем (відкритий 6 травня 1994 р.) – залізничний тунель, який з'єднує Європу з Великобританією.

Слід зауважити, що становлення і розвиток ринкових відносин завжди циклічно, а невід'ємною складовою будь-якого циклу є криза і супутні їй деструктивні процеси. Тому в розвинених країнах була вироблена система заходів, яка дозволяла, в деякій мірі, мінімізувати деструктивні процеси в територіальному розвитку. Констатуємо, що в розвинених країнах Європи – держава та її інститути безпосередньо не втручалися у відносини бізнесу і найманих робітників, однак, за допомогою макроекономічних інститутів забезпечувалася цілеспрямована дія ринкових механізмів (в рамках загального сприяння ефективному функціонуванню монотериторій).

Як окрему складову можна виділити концепції промислового розвитку і відродження територій особливого типу, що мають місце в Бразилії, Китайській Народній Республіці та Японії. Так, виділяють:

– *концепції «Промислового розвитку монотериторій» Бразилії.* Їх специфіку можна проілюструвати на прикладі м. Манаус, в Амазонії – як монотериторія з плантаційним господарством, де була застосована концепція вирівнювання рівня регіонального розвитку. Основою концепції стало створення вільної економічної зони (в 1957 р). Сьогодні м. Манаус характеризується диференційованою економікою, основу якої складають галузі деревообробки, електроніка, нафтохімія. Місто є торговим, фінансовим,

промисловим і туристичним центром Амазонки, в той же час заготівля соку гевеї і збір бразильського горіха і раніше забезпечують робочими місцями багатьох жителів м. Манаус;

– концепції «Промислового розвитку монотериторій» Китайської Народної Республіки найцікавіші, в зв'язку з їх успішністю. Так, депресивні монотериторії характеризуються тут стандартними ознаками структури господарювання, а саме: незбалансованістю і інерційністю розвитку секторів економіки, вузькою спеціалізацією і не диверсифікованим виробництвом; недостатністю впровадження досягнень НТП. Тому основний акцент при «лікуванні» депресії заснований на спеціальних економічних або зонах експортних районів – як засобів залучення іноземних інвестицій. Закономірно, можна відзначити орієнтацію концепцій на максимальну відкритість економіки територій особливого типу, податкові пільги і стимули. Так, в 1979 р. було прийнято рішення про створення особливих експортних районів в межах монотериторій – міст субпровінціального значення Шеньчжені, Чжухай, Шаньтоу і Сямені.

Такі заходи сприяли розвитку ринкової економіки (наприклад, Шеньчжень займає 2-е місце серед китайських міст за обсягом промислового виробництва електронної та електротехнічної продукції) і розширенню зовнішніх економічних контактів, розвитку і зміцненню систем розселення провінції Гуандун (на півдні Китайської Народної Республіки) – яка сьогодні є однією з найбільш розвинених і густонаселених.

Аналогічна політико-економічна функція зон, як інструментів регенерації в основний китайський масив, була застосована на ізольованих монотериторіях Гонконгу (як території, яка володіє непридатною для ведення сільського господарства землею і обмеженими природними ресурсами). В результаті реалізації виділеної вище концепції Гонконг сьогодні – це центр міжнародних фінансів і торгівлі, який за показниками ВВП на душу населення і валового міського продукту найбільш багате місто Китайської Народної Республіки.

Показовим являється досвід *«Розвитку урбанізованих монотериторій» Японії*. Тут рішення проблем мономіст здійснювалося на основі взаємовигідного співробітництва держави і районоутворюючого підприємства. Прикладом є райони Тійода, Сіндзюку, Тюо м. Токіо, де, в зв'язку з кризою легкої промисловості «Ніссін Фудс», в 1970-х був організований переклад частини співробітників на виробничі потужності компанії в районі Сіндзюку (який отримав розвиток після 2-ї світової війни). У Сіндзюку не тільки знаходиться токійський офіс харчової корпорації «Ніссін Фудс», державою були надані пільги за прийом вивільнити робочої сили корпораціям «Сноу Бренд Мілк Продактс» і «Лотте Холдінгс» (виробникам харчових продуктів). Крім того районоутворюючим підприємством «Ніссін Фудс» були створені нові малі підприємства в різних сферах економіки Сіндзюку. У районах Тійода, Сіндзюку, Тюо державою були введені пільги для розгортання бізнес-активності корпорацій і їх дочірніх компаній. Слід відмітити, що прогрес районів м. Токіо був, досягнутий в зв'язку з рядом зусиль спрямованих на стимулювання підприємництва, організацію бізнес-інкубаторів, створення нових виробництв містоутворюючим підприємством.

Можна виділити групу країн, що розвиваються, таких як Україна і Казахстан, де, також, є деякий досвід розвитку територій особливого типу (переважно, за рахунок концепцій виживання «мономіст», що залишилися в спадщину від колишнього СРСР). Разом з тим, зважаючи на нетривалий період їх застосування кінцеву ефективність оцінити складно.

Певний досвід розвитку територій особливого типу властивий і Республіці Казахстан, урядом якого прийнята *концепція «Розвитку малих і середніх мономіст»* навколо Караганди (м. Сарань, м. Шахтинськ). Базисом концепції стали напрацювання, відповідно до яких, передбачається:

- перепрофілювання підприємств, спеціалізація яких неефективна (в нових ринкових умовах);
- посилення ролі мономіст навколо Караганди як транспортних вузлів;

– посилення ролі мономіст навколо Караганди як місць розміщення промислових підприємств, рекреаційних або інших обслуговуючих центрів.

Крім того, урядом, для розвитку мономіст навколо Караганди (в т.ч. збереження систем розселення м. Шахтинск і його передмість) пропонується здійснити їх оптимізацію в залежності від їх виробничої спеціалізації.

У світовій практиці розвитку територій особливого типу напрацьовано значну кількість концепцій їх розвитку та реструктуризації. Базисом концепцій виступають, переважно, заходи державної або регіональної підтримки, в т.ч. заходи соціальної спрямованості. При цьому найбільш ефективними є ті концепції, що дозволили створити режим інвестиційної та соціальної привабливості. Разом з тим важливим є диференційований підхід до вирішення проблем таких територій, з урахуванням національних, територіальних, політичних особливості кожного конкретного державного утворення.

Досвід вирішення проблем територій особливого типу у розвинених країнах Європи (Великобританія; Нідерланди; Німеччина) ґрунтується на фіскальному або ринковому підходах. Фіскальний підхід передбачає активне втручання держави в управління територією на основі розробки та впровадження різних програм дій із подолання кризових процесів. Ринковий підхід передбачає вирішення силами бізнесу проблеми виробничої спеціалізації, збереження населення та забезпечення необхідного рівня зайнятості.

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що досвід стратегічного управління монорозвитком територіальних систем можна коротко звести до таких висновків:

– монорозвиток навіть невеликих локальних територіальних утворень розцінюється як негативне явище, хоча він є в конкретних умовах об'єктивним процесом, на який можна впливати, але при врахуванні генетичних траєкторій розвитку;

- переважна більшість моделей стратегічного управління монорозвитком територіальних систем орієнтована на їх диверсифікацію;
- окремі моделі стратегічного управління орієнтовані на розвиток локальних територіальних систем при, так би мовити, великих територіальних системах.

Такі підходи обумовлені однобоким поглядом на монорозвиток територіальних систем. Якщо зважити, що моносистемні риси можуть бути присутні в усіх територіальних системах, то стратегічне управління їх розвитком має це враховувати. І якщо застосувати наш підхід до дослідження моносистем та використати його в стратегічному управлінні їх розвитком, то і рекомендації будуть дещо іншими.

Стратегічне управління – універсальна категорія, яка придатна для використання у всіх науках, але у кожній з наук вона має специфічне забарвлення, яке детермінується предметом науки та конкретним об'єктом дослідження.

Коли ми проаналізували становлення змісту поняття «стратегічне управління» в різних галузях знань, то дійшли висновку, що ця дефініція поступово набирає рис універсальності. Це означає, що на сьогоднішній день можна сформулювати універсальну категорію «стратегічне управління», придатну для використання в різних науках. Звичайно, в кожній з галузей знань дефініція «стратегічне управління» може бути забарвлена специфічними ознаками, але в її структурі мають бути такі складові, які підкреслюють універсальність цієї дефініції.

Отже, як універсальна категорія стратегічне управління має включати, на нашу думку, чотири складові: 1) кінцеву на певний часовий горизонт мету (стратегічну мету); 2) ресурси, які є в наявності для використання до цього часового горизонту для досягнення стратегічної мети; 3) сукупність інструментів, методів, способів, дій в процесі використання ресурсів для досягнення стратегічної мети; 4) реакція середовища як на стратегічну мету, і

на необхідні для її досягнення ресурси, так і на інструменти, методи, способи, дії, спрямовані на досягнення стратегічної мети.

В суспільній географії, предметом дослідження якої є геопросторова організація суспільства, стратегічне управління повинно бути націлене на створення ефективних з точки зору життєдіяльності людини геопросторових структур. Отже, стратегічною метою, кінцевою на конкретний часовий горизонт в суспільній географії має бути створення конкретних форм суспільно-географічного рельєфу у вигляді точок, центрів, ядер концентрації суспільно-географічної діяльності та її наслідків. Зазвичай під рельєфом розуміють сукупність нерівностей земної поверхні, тобто сукупність територіально-акваторіальних форм на поверхні планети Земля. Геоморфологія вивчає форми рельєфу, а орографія займається описом таких форм.

Суспільно-географічний рельєф – це сукупність суспільно-географічних нерівностей географічного простору, які представляють собою розташування суспільно-географічних об'єктів на земній поверхні і відображаються відповідними показниками (кількість населення, зайнятість, безробіття, випуск продукції, потужність виробничих об'єктів тощо) в інформаційному просторі. Суспільно-географічний рельєф повинен вивчатися суспільною географією. Він має гармоніювати з геоморфологією Землі, з фізико-географічним простором.

Суспільно-географічний рельєф – це, з одного боку, чинник-детермінант соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку території та один з антропогенних факторів чинників творення сучасного фізико-географічного рельєфу, а з іншого боку, – це результат суспільно-географічної діяльності людини на планеті Земля.

Суспільно-географічний рельєф має вивчатися суспільною географією за оцифрованими зовнішніми ознаками: взаємним розташуванням суспільно-географічних центрів, височин як місць концентрації населення, ресурсів, діяльності, депресивних територіальних утворень, та інших форм суспільно-географічного рельєфу, їх розміри і форми. Якщо наука орографія окреслює

вимоги до складання карт з фізичної географії, то в суспільній географії повинні бути розроблені вимоги до складання карт з суспільно-географічним рельєфом.

Застосування моносистемного підходу дозволить створювати модель дій, набір правил і прийомів, для досягнення довгострокових цілей розвитку моносистем – формування конкретних форм суспільно-географічного рельєфу.

Це означає, що стратегічне управління має передбачити подальший розвиток моносистем в умовах збереження їх моносистемності, розвиток моносистеми до точки біфуркації і відбрунькування нової моносистеми і розвиток моносистеми в диверсифікаційному режимі після переходу через точку біфуркації. Кожному з цих стратегічних напрямків управління має відповідати комплекс стратегічних завдань, який має призвести до вирішення поставленої суспільно-географічної мети. Ця мета має бути підкріплена не тільки цивілізаційними цінностями, але й вирішенням фінансових інтересів суспільства чи окремих його членів, бо в інакшому випадку реалізувати стратегічне управління практично неможливо. Інші складові стратегічного управління будуть представлені в наступних параграфах.

#### **4.2. Моделювання монорозвитку прикладових суспільно-географічних систем як основа управління ними**

Для ефективного та обґрунтованого управління монорозвитком територіальних систем різного ієрархічного рівня потрібно використовувати математичний інструментарій, що дозволяє:

- 1) виявити зародження нових процесів монорозвитку, або підтвердити подальший перебіг існуючих процесів монорозвитку;
- 2) визначити точки біфуркації у розвитку територіальної системи;

3) вибрати найбільш оптимальний напрям монорозвитку, що забезпечить новітні потреби людини, групи людей в умовах поступу інформаційного суспільства.

Виявити зародження процесів монорозвитку територіальної системи, а також підтвердити подальший перебіг існуючих процесів монорозвитку можна за допомогою інтегральних коефіцієнтів структурних змін (відмінностей). Зокрема таких як:

- інтегральний коефіцієнт структурних змін А. Салаї –  $k_C$  [С. 21]::

$$k_C = \sqrt{\frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^n \left( \frac{d_i^1 - d_i^0}{d_i^1 + d_i^0} \right)^2}, \quad k_C \in [0; 1]; \quad (4.1)$$

- інтегральний коефіцієнт структурних відмінностей Гатєва [С. 21]:

$$k_G = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (d_i^1 - d_i^0)^2}{\sum_{i=1}^n (d_i^1)^2 + \sum_{i=1}^n (d_i^0)^2}}, \quad k_G \in [0; 1]; \quad (4.2)$$

- інтегральний коефіцієнт структурних змін В.М. Рябцева [172]:

$$k_R = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (d_i^1 - d_i^0)^2}{\sum_{i=1}^n (d_i^1 + d_i^0)^2}}, \quad k_R \in [0; 1], \quad (4.3)$$

де  $d_i^0, d_i^1$  – відносні показники структури сукупності  $i$ -го виду економічної діяльності у базовому та звітному періодах;

$n$  – кількість груп (видів економічної діяльності) в сукупності.

Якщо значення наведених коефіцієнтів близькі до 0, то ніяких змін не відбулося, якщо близькі до 1, то відбулися максимальні структурні зрушення.

Зазначимо, що чим нижчим буде ієрархічний рівень територіальної системи, тим помітнішими будуть структурні зрушення.

Найкращим з точки зору економічної інтерпретації є коефіцієнт В.М. Рябцева, який має шкалу значень і не завищує структурні зміни, як індекс



Салаї. Перевагою інтегрального коефіцієнта структурних відмінностей Рябцева є також те, що він не залежить від числа градацій структури сукупності.

У зв'язку із цим, для інтерпретації результатів доцільно використовувати наступну шкалу оцінки міри істотності відмінностей структур, яку запропонував В.М. Рябцев (табл. 4.1.).

Таблиця 4.1.

### Шкала оцінки міри істотності структурних відмінностей

Інтервал значення	Характеристика мір структурних відмінностей
0,000–0,030	Тотожність структур
0,031–0,070	Дуже низький рівень відмінностей структур
0,071–0,150	Низький рівень відмінностей структур
0,151–0,300	Істотний рівень відмінностей структур
0,301–0,500	Значний рівень відмінностей
0,501–0,700	Дуже значний рівень відмінностей
0,701–0,900	Протилежний тип структур
0,901 і вище	Повна протилежність структур

Для узагальнюючої оцінки структурних зрушень у досліджуваній сукупності в цілому за весь період доцільно використовувати [159]:

– лінійний коефіцієнт абсолютних структурних зрушень, що відображає середню зміну питомої ваги (у процентних пунктах), яка мала місце в аналізованій часовий інтервал у цілому по всіх структурних частинах сукупності:

$$\bar{I}_d = \frac{\sum_{i=1}^n |d_i^1 - d_i^0|}{n}. \quad (4.4)$$

Чим більшою є величина даного коефіцієнта, тим більше в середньому відхиляються одна від одної питомі ваги частин сукупностей за два порівнюваних періоди, і тим сильнішими є абсолютні структурні зрушення. Якщо показник рівний нулю, то це свідчить про збіг двох структур у досліджувані періоди;

– середній квадратичний коефіцієнт абсолютних структурних зрушень, який дозволяє оцінити інтенсивність зміни питомих ваг складових структури та

показує середній відносний приріст ваги в досліджуваному періоді:

$$\bar{\sigma}_d = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (d_i^1 - d_i^0)^2}{n}}. \quad (4.5)$$

Наведені вище лінійний і квадратичний коефіцієнти абсолютних структурних зрушень показують, на скільки процентних пунктів у середньому відхиляються один від одного порівнювані питомі ваги складових сукупності (у даному випадку – види економічної діяльності). При відсутності структурних змін їх значення близькі до 0, а чим більших змін зазнала структура, тим їх значення є вищими. При цьому, проміжні значення можна інтерпретувати наступним чином: малі структурні зрушення – менше 2%; істотні структурні зрушення – від 2 до 10%; великі структурні зрушення – більше 10%.

За допомогою описаних коефіцієнтів встановимо рівень розходження в територіальній структурі України, Карпатського регіону та в кожного із його регіонів у 2012-2018 рр., зокрема за валовою доданою вартістю (табл. 4.2.-4.7.).

Таблиця 4.2.

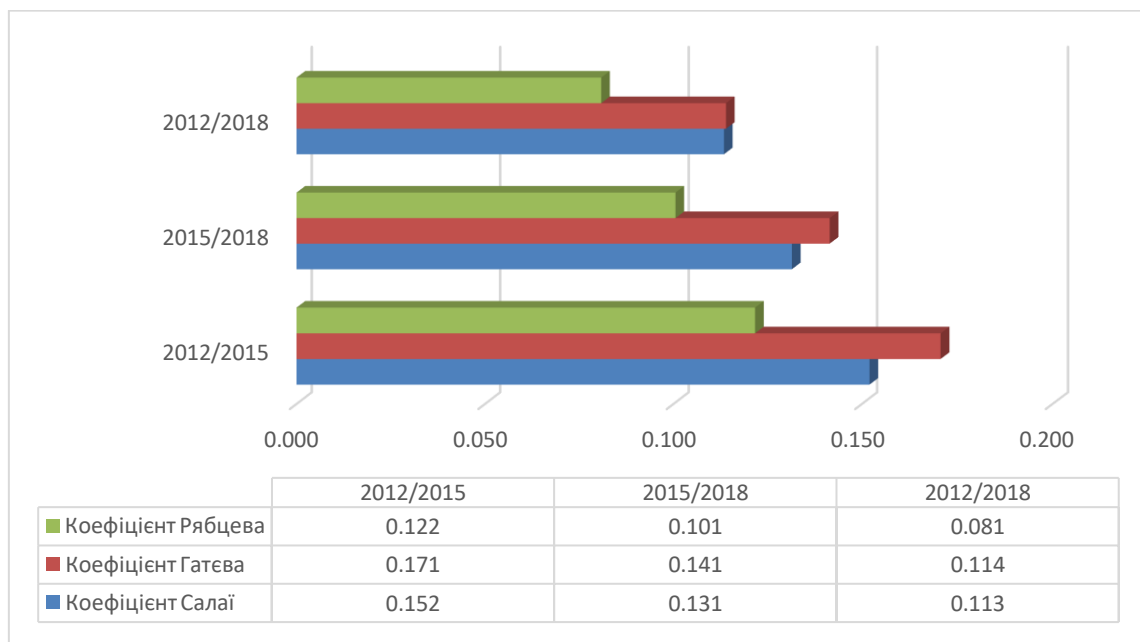
### Структура валової доданої вартості України за видами економічної діяльності\*

Види економічної діяльності	2012 р.		2015 р.		2018 р.	
	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%
<b>Всього</b>	<b>1262157</b>	<b>100,00</b>	<b>1689387</b>	<b>100,00</b>	<b>3018190</b>	<b>100,00</b>
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	113245	8,97	239806	14,19	361173	11,97
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	82528	6,54	95141	5,63	214260	7,10
Переробна промисловість	178442	14,14	236692	14,01	411467	13,63
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	45566	3,61	111856	6,62	111856	3,71
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	7029	0,56	7924	0,47	11394	0,38
Будівництво	40500	3,21	38928	2,30	81259	2,69
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	210232	16,66	273989	16,22	471844	15,63
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	103869	8,23	134978	7,99	227256	7,53

Тимчасове розміщення й організація харчування	11459	0,91	11946	0,71	25112	0,83
Інформація та телекомунікації	44187	3,50	72596	4,30	138828	4,60
Фінансова та страхова діяльність	62336	4,94	67512	4,00	97807	3,24
Операції з нерухомим майном	86973	6,89	123021	7,28	206085	6,83
Професійна, наукова та технічна діяльність	43020	3,41	55789	3,30	113354	3,76
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	16870	1,34	48571	2,88	48571	1,61
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	64323	5,10	95085	5,63	212789	7,05
Освіта	75161	5,95	158620	9,39	158620	5,26
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	53217	4,22	51480	3,05	77130	2,56
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	10296	0,82	12357	0,73	20375	0,68
Надання інших видів послуг	12904	1,02	14356	0,85	29010	0,96

\* складено автором на основі [52; 53, С.51-58. 428, С.53-90]

Для оцінки масштабу структурних зрушень та відмінностей у структурі валової доданої вартості України проаналізуємо значення коефіцієнтів Салаї, Гатєва та Рябцева за відповідні періоди (рис. 4.1.).



**Рис. 4.1. Інтенсивність структурних зрушень в Україні за валовою доданою вартістю у 2012-2018 рр.\***

*\* побудовано автором за даними табл. 4.2.*

Узагальнюючи розрахунки структурних зрушень і структурних відмінностей в Україні за ВДВ (рис. 4.1.), можна говорити про те, що:

– структура валової доданої вартості в 2018 р. у порівнянні з 2012 р. змінилася незначно, хоча у 2015 р. відносно 2012 р. зароджувалися процеси інтенсифікації до більш суттєвої її зміни;

– найбільший вклад у формування ВДВ вносять такі види економічної діяльності як сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство – 11,97%, переробна промисловість – 13,63%, оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – 15,63%;

– має місце негативна динаміка частки у сукупному обсязі ВДВ у таких видах економічної діяльності як переробна промисловість, будівництво, оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів, транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність, фінансова та страхова діяльність, освіта, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги;

– помітною є економічна активність (зростання вкладу у формування ВДВ за досліджуваний період) у таких видах діяльності як сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство (+2,99%), інформація та телекомунікації (+1,1%), державне управління й оборона, обов'язкове соціальне страхування (+1,95%);

– зміна питомої ваги кожного із видів економічної діяльності за аналізований період в середньому становила 0,77 проц. пунк., у 2018 р. порівняно з 2015 р. – 0,95 проц. пунк., у 2015 р. порівняно з 2012 р. – 1,07 проц. пунк. Звідси найбільшими структурні зміни спостерігалися у 2015 р. відносно 2012 р.;

– швидкість зміни питомої ваги кожного із видів економічної діяльності за аналізований період становила 1,09 проц. пунк., у 2018 р. порівняно з 2015 р. – 1,42 проц. пунк., у 2015 р. порівняно з 2012 р. – 1,71 проц. пунк. Звідси у період 2012-2018 рр. мали місці малі структурні зрушення;

– за період незалежності України структура її економіки характеризується значними структурними відмінностями. В першу чергу це пов'язано із приналежністю господарських систем до різних фаз економічного циклу, а також із впливом нових ключових чинників розвитку.

Аналогічним чином дослідимо наявність зрушень та відмінностей у структурі валової доданої вартості Карпатського регіону (табл. 4.3., рис.4 2.).

Таблиця 4.3.

**Структура валової доданої вартості Карпатського регіону за видами економічної діяльності\***

Види економічної діяльності	2012 р.		2015 р.		2018 р.	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
<b>Всього</b>	<b>112677</b>	<b>100,00</b>	<b>166160</b>	<b>100,00</b>	<b>301840</b>	<b>100,00</b>
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	13333	11,83	26975	16,23	36578	12,12
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	4359	3,87	5487	3,30	16822	5,57
Переробна промисловість	13264	11,77	18482	11,12	33781	11,19
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	4904	4,35	7267	4,37	13893	4,60
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	445	0,39	616	0,37	1258	0,42
Будівництво	4272	3,79	6311	3,80	9410	3,12
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	18149	16,11	24353	14,66	42596	14,11
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	8730	7,75	13849	8,33	22531	7,46
Тимчасове розміщування й організація харчування	1300	1,15	1963	1,18	4241	1,41
Інформація та телекомунікації	3227	2,86	5442	3,28	12967	4,30
Фінансова та страхова діяльність	3161	2,81	4574	2,75	7651	2,53
Операції з нерухомим майном	8790	7,80	15550	9,36	25400	8,42
Професійна, наукова та технічна діяльність	1772	1,57	2732	1,64	5554	1,84
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	1256	1,11	1934	1,16	3851	1,28
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	8173	7,25	11577	6,97	25530	8,46
Освіта	9367	8,31	12182	7,33	23838	7,90
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	6120	5,43	6907	4,16	10544	3,49
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	973	0,86	1108	0,67	2127	0,70
Надання інших видів послуг	1082	0,96	1543	0,93	3268	1,08

*\* складено автором на основі [52; 53, С.51-58. 428, С.53-90]*

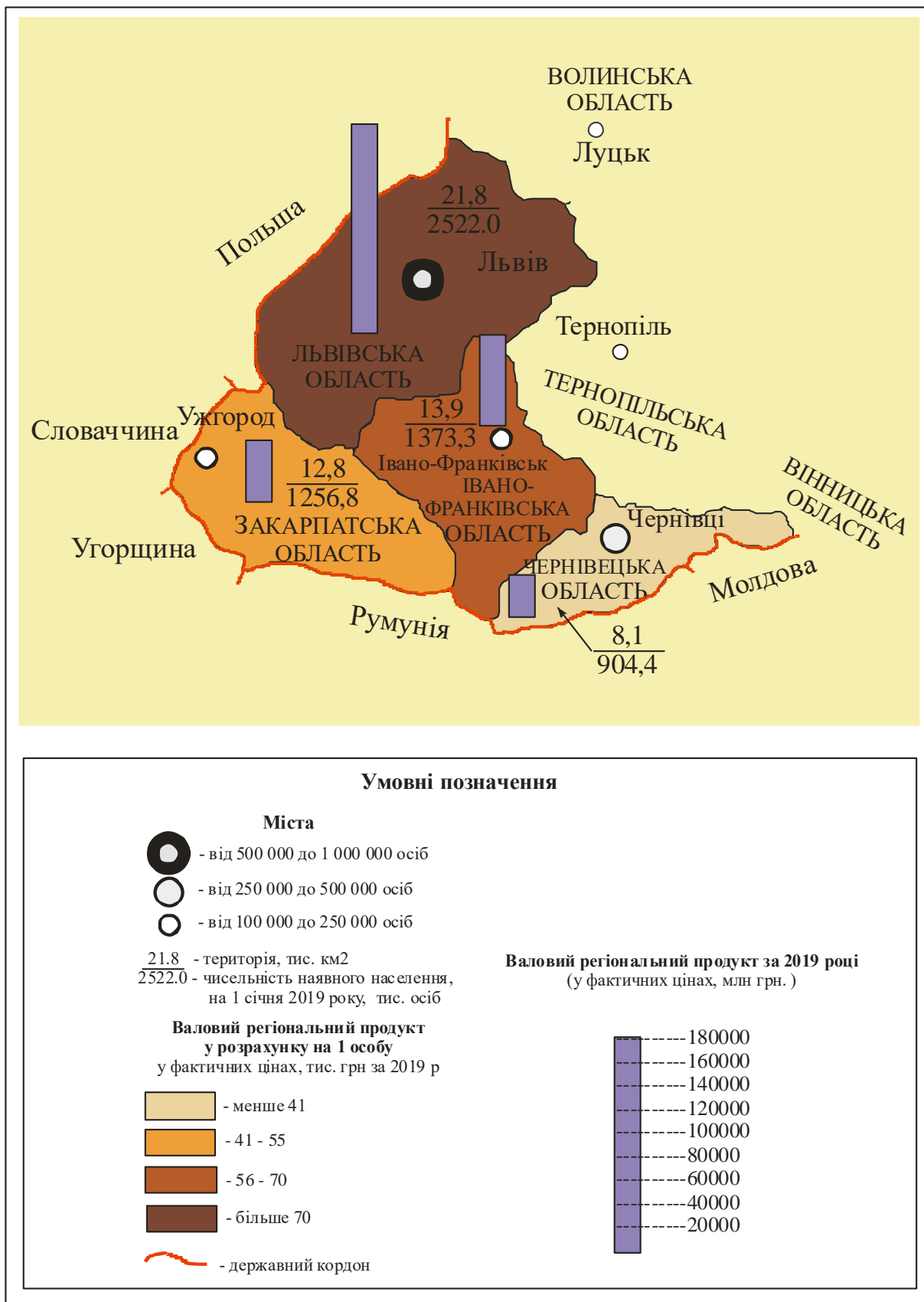


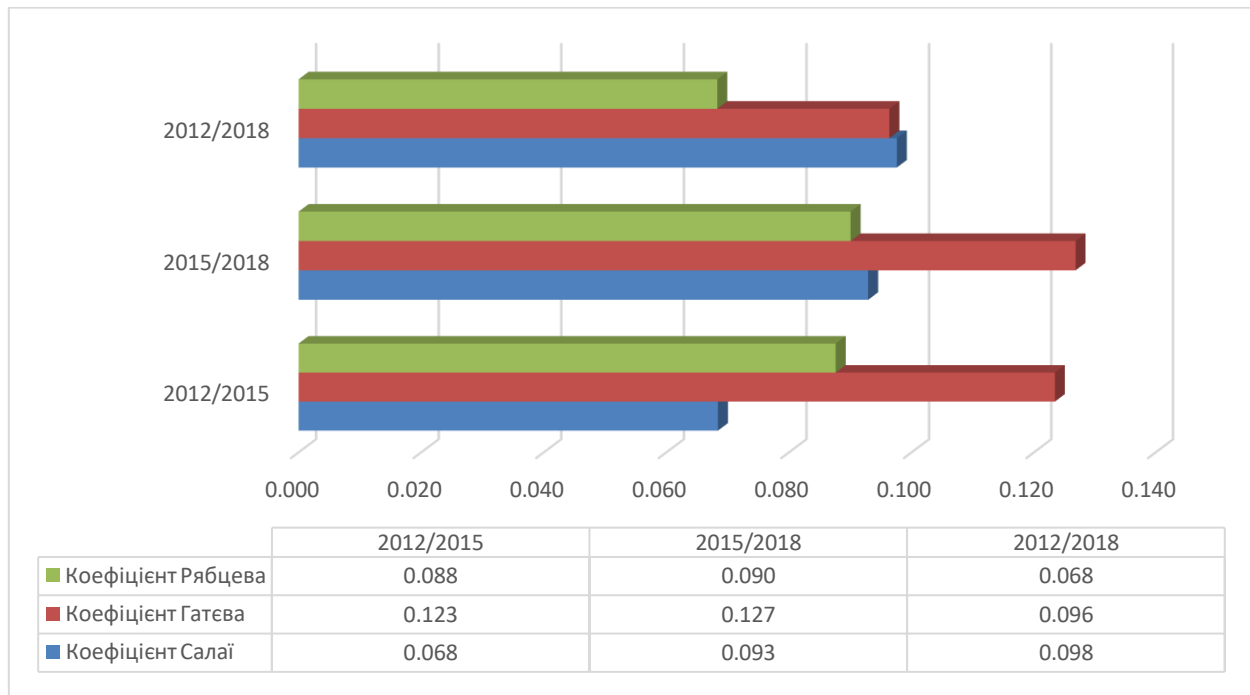
Рис. 4.2. Валовий регіональний продукт Карпатського регіону, 2019\*

\* побудовано автором





Знову ж таки значення коефіцієнтів Салаї, Гатева та Рябцева дозволяють проаналізувати та оцінити у різні періоди зміну пропорцій вкладу видів економічної діяльності у ВДВ Карпатського регіону під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів (рис. 4.3.).



**Рис. 4.3. Інтенсивність структурних зрушень в Карпатському регіоні за валовою доданою вартістю у 2012-2018 рр.\***

*\* побудовано автором за даними табл. 4.3.*

Узагальнюючи дані рис. 4.3, можна зробити висновок, що у Карпатському регіоні:

- структура валової доданої вартості в 2018 р. у порівнянні з 2012 р. змінилася незначно;
- найбільший вклад у формування ВДВ вносять такі види економічної діяльності як сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство – 12,12%, переробна промисловість – 11,19%, оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – 14,11%;

– має місце негативна динаміка частки у сукупному обсязі ВДВ у таких видах економічної діяльності як переробна промисловість, будівництво, оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги;

– помітною є економічна активність (зростання вкладу у формування ВДВ за досліджуваний період) у таких видах діяльності як добувна промисловість і розроблення кар'єрів (+1,7%), інформація та телекомунікації (+1,43%), операції з нерухомим майном (+0,63%), державне управління й оборона, обов'язкове соціальне страхування (+1,2%);

– згідно з індексом Рябцева найбільші структурні зміни відбулися в 2018 р. у порівнянні з 2015 р., а найменші в 2018 р. у порівнянні з 2012 р., що вказує на повернення до структури ВДВ 2012 р.;

– зміна питомої ваги кожного із видів економічної діяльності за аналізований період в середньому становила 0,66 проц. пунк., у 2018 р. порівняно з 2015 р. – 0,76 проц. пунк., у 2015 р. порівняно з 2012 р. – 0,67 проц. пунк. Звідси найбільшими структурні зміни спостерігалися у 2015 р. відносно 2012 р.;

– швидкість зміни питомої ваги кожного із видів економічної діяльності за аналізований період становила 0,92 проц. пунк., у 2018 р. порівняно з 2015 р. – 1,23 проц. пунк., у 2015 р. порівняно з 2012 р. – 1,21 проц. пунк. Звідси у період 2012-2018 рр. мали місце малі структурні зрушення.

У табл. 4.4 наведено вихідні дані дослідження структурних змін у ВДВ Закарпатської області.

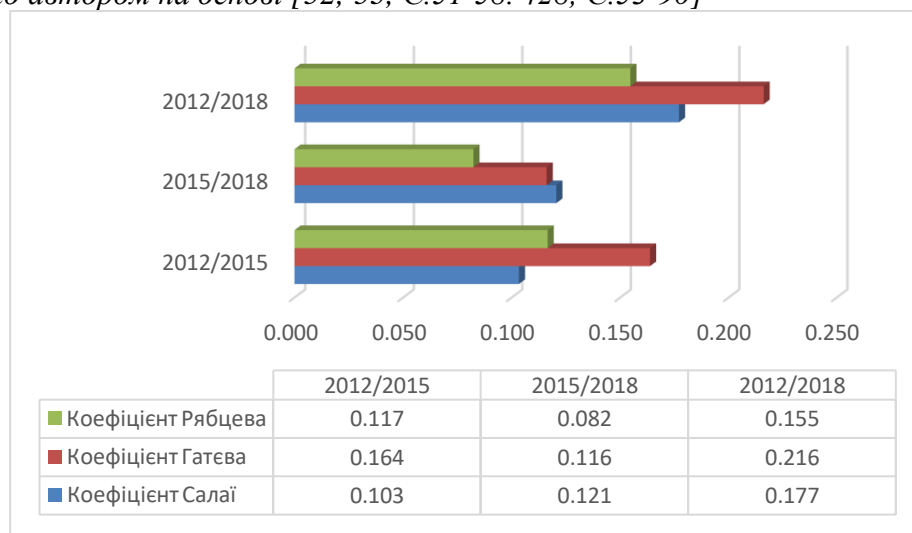
*Таблиця 4.4*

**Структура валової доданої вартості Закарпатської області за видами економічної діяльності\***

Види економічної діяльності	2012 р.		2015 р.		2018 р.	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
<b>Всього</b>	<b>19303</b>	<b>100,00</b>	<b>26179</b>	<b>100,00</b>	<b>47448</b>	<b>100,00</b>
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	2746	14,23	4687	17,90	6925	14,59
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	75	0,39	133	0,51	305	0,64
Переробна промисловість	3507	18,17	3309	12,64	4989	10,51

Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	241	1,25	382	1,46	1523	3,21
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	50	0,26	94	0,36	151	0,32
Будівництво	488	2,53	635	2,43	1263	2,66
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	3352	17,37	3885	14,84	6597	13,90
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	1499	7,77	2395	9,15	5227	11,02
Тимчасове розміщування й організація харчування	240	1,24	389	1,49	794	1,67
Інформація та телекомунікації	158	0,82	291	1,11	721	1,52
Фінансова та страхова діяльність	415	2,15	718	2,74	1211	2,55
Операції з нерухомим майном	1553	8,05	2560	9,78	4365	9,20
Професійна, наукова та технічна діяльність	226	1,17	291	1,11	698	1,47
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	122	0,63	170	0,65	332	0,70
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	1347	6,98	2205	8,42	4523	9,53
Освіта	1727	8,95	2256	8,62	4755	10,02
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1183	6,13	1313	5,02	2030	4,28
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	181	0,94	187	0,71	418	0,88
Надання інших видів послуг	193	1,00	279	1,07	621	1,31

\* складено автором на основі [52; 53, С.51-58. 428, С.53-90]



**Рис. 4.4. Інтенсивність структурних зрушень у Закарпатській області за валовою доданою вартістю у 2012-2018 рр.\***

\* побудовано автором за даними табл. 4.4.

Узагальнюючи дані рис. 4.4, можна зробити висновок, що у Закарпатській області:

- структура валової доданої вартості в 2018 р. у порівнянні з 2012 р. змінилася істотно;

- найбільший вклад у формування ВДВ вносять такі види економічної діяльності як сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство – 14,59%, оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – 13,9%; транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність – 11,02%;

- має місце негативна динаміка частки у сукупному обсязі ВДВ у таких видах економічної діяльності як переробна промисловість, оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги;

- помітною є економічна активність (зростання вкладу у формування ВДВ за досліджуваний період) у таких видах діяльності як постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (+1,96%), транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність (+3,25%), операції з нерухомим майном (+1,15%), державне управління й оборона, обов'язкове соціальне страхування (+2,55%), освіта (+1,07%);

- згідно з індексом Рябцева рівним 0,155 найбільші структурні зміни відбулися в 2018 р. у порівнянні з 2012 р.;

- зміна питомої ваги кожного із видів економічної діяльності за аналізований період в середньому становила 1,37 проц. пунк., у 2018 р. порівняно з 2015 р. – 0,83 проц. пунк., у 2015 р. порівняно з 2012 р. – 1,04 проц. пунк. Звідси найбільшими структурні зміни спостерігалися у 2018 р. відносно 2012 р.;

- швидкість зміни питомої ваги кожного із видів економічної діяльності за аналізований період становила 2,28 проц. пунк., у 2018 р. порівняно з 2015 р. – 1,20 проц. пунк., у 2015 р. порівняно з 2012 р. – 1,77 проц. пунк. Звідси у період 2012-2018 рр. мали місці істотні структурні зрушення.

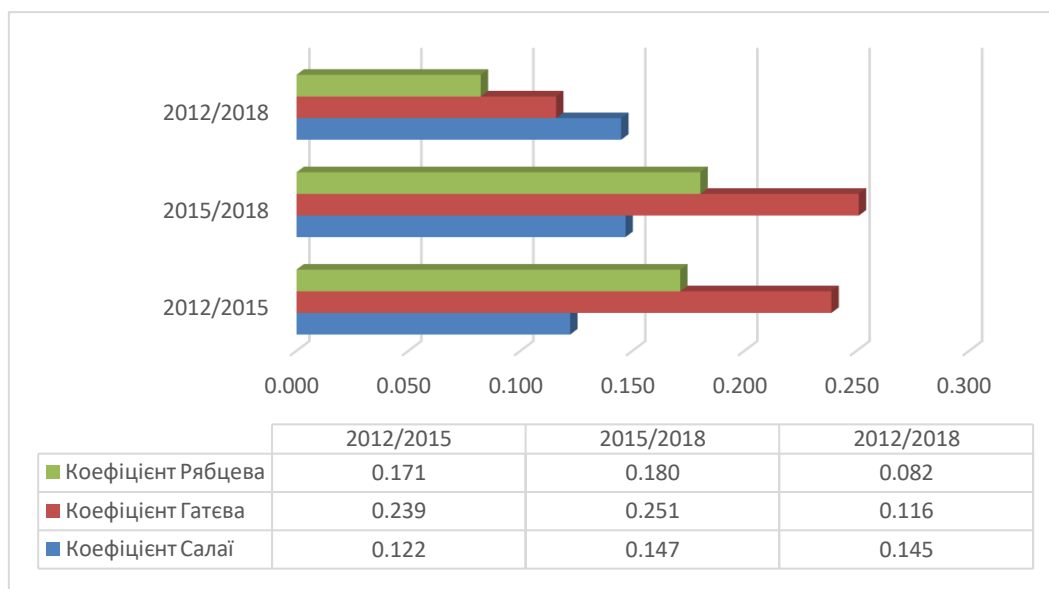
Апробування методики розрахунку структурних змін в галузевій структурі валової доданої вартості Івано-Франківської області за період 2012-2018 рр. на основі індексів Рябцева, Гатєва та Салаї дозволяє зробити висновок про істотний рівень відмінностей у структурі ВДВ регіону (табл. 4.5., рис. 4.5.).

Таблиця 4.5.

**Структура валової доданої вартості Івано-Франківської області за видами економічної діяльності\***

Види економічної діяльності	2012 р.		2015 р.		2018 р.	
	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%
<b>Всього</b>	27043	100,00	40230	100,00	68145	100,00
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	3291	12,17	8950	22,25	8950	13,13
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	2431	8,99	3035	7,54	6383	9,37
Переробна промисловість	3033	11,22	4041	10,04	8249	12,11
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	2606	9,64	3412	8,48	6428	9,43
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	108	0,40	124	0,31	215	0,32
Будівництво	1704	6,30	3059	7,60	2424	3,56
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	3697	13,67	5879	14,61	7637	11,21
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	1498	5,54	2629	6,53	3792	5,56
Тимчасове розміщування й організація харчування	282	1,04	384	0,95	777	1,14
Інформація та телекомунікації	179	0,66	435	1,08	1162	1,71
Фінансова та страхова діяльність	592	2,19	1046	2,60	1986	2,91
Операції з нерухомим майном	1721	6,36	2875	7,15	5625	8,25
Професійна, наукова та технічна діяльність	305	1,13	541	1,34	768	1,13
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	269	0,99	367	0,91	765	1,12
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	1891	6,99	1946	4,84	4778	7,01
Освіта	1847	6,83	2551	6,34	5065	7,43
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1198	4,43	1397	3,47	2018	2,96
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	207	0,77	231	0,57	522	0,77
Надання інших видів послуг	184	0,68	281	0,70	601	0,88

\* складено автором на основі [52; 53, С.51-58. 428, С.53-90]



**Рис. 4.5. Інтенсивність структурних зрушень у Івано-Франківській області за валовою доданою вартістю у 2012-2018 рр.\***

*\*побудовано автором за даними табл. 4.5.*

Узагальнюючи дані рис. 4.5, можна говорити про те, що в Івано-Франківській області:

– структура валової доданої вартості в 2018 р. у порівнянні як з 2012 р., так і 2015 р. змінилася істотно;

– найбільший вклад у формування ВДВ вносять такі види економічної діяльності як сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство – 13,13%, переробна промисловість – 12,11%, оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – 11,21%;

– має місце негативна динаміка частки у сукупному обсязі ВДВ у видах - будівництво, оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги;

– помітною є економічна активність (зростання вкладу у формування ВДВ за досліджуваний період) у таких видах діяльності як сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство (+0,96%), переробна промисловість (+0,89%), інформація та телекомунікації (+1,04%), фінансова та страхова діяльність (+0,73%), операції з нерухомим майном (+1,89%), освіта (+0,6%);

– згідно з індексом Рябцева рівним 0,180 найбільші структурні зміни відбулися в 2018 р. у порівнянні з 2015 р., а найменші (значення коефіцієнту 0,082) – у порівнянні з 2012 р.;

– зміна питомої ваги кожного із видів економічної діяльності за аналізований період в середньому становила 0,73 проц. пунк., у 2018 р. порівняно з 2015 р. – 1,54 проц. пунк., у 2015 р. порівняно з 2012 р. – 1,21 проц. пунк. Звідси найбільшими структурні зміни спостерігалися у 2018 р. відносно 2015 р.;

– швидкість зміни питомої ваги кожного із видів економічної діяльності за аналізований період становила 1,11 проц. пунк., у 2018 р. порівняно з 2015 р. – 2,6 проц. пунк., у 2015 р. порівняно з 2012 р. – 2,48 проц. пунк. Звідси у період 2012-2015 рр. мали місце істотні структурні зрушення, а вже станом на 2018 р. – малі структурні зрушення.

З метою оцінки істотності відмінностей у структурі валової доданої вартості всіх областей Карпатського регіону було також проведено обчислення значень індексів Гатєва, Салаї та Рябцева за статистичними даними для Львівської області (табл. 4.6., рис. 4.6.) за період з 2012 р. по 2018 р.

Таблиця 4.6.

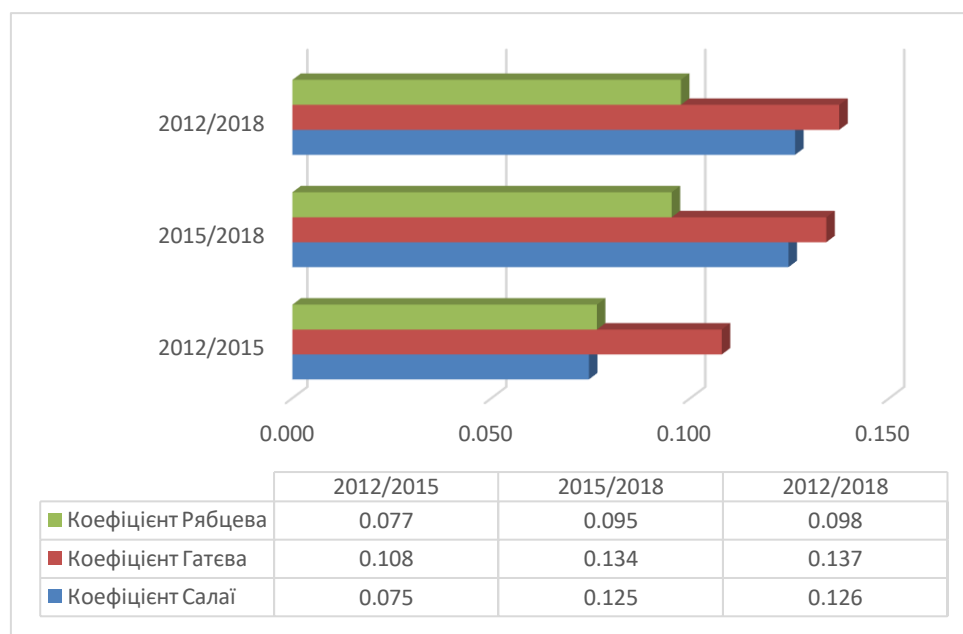
### Структура валової доданої вартості Львівської області за видами економічної діяльності\*

Види економічної діяльності	2012 р.		2015 р.		2018 р.	
	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%
<b>Всього</b>	<b>54280</b>	<b>100,00</b>	<b>82665</b>	<b>100,00</b>	<b>154907</b>	<b>100,00</b>
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	4859	8,95	8950	10,83	14096	9,10
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	1823	3,36	2265	2,74	9975	6,44
Переробна промисловість	5991	11,04	10093	12,21	18789	12,13
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	1685	3,10	2827	3,42	4660	3,01
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	236	0,43	330	0,40	805	0,52
Будівництво	1531	2,82	2044	2,47	4842	3,13
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	9632	17,75	12755	15,43	24124	15,57

Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	5017	9,24	7788	9,42	11689	7,55
Тимчасове розміщення й організація харчування	667	1,23	1030	1,25	2339	1,51
Інформація та телекомунікації	2730	5,03	4407	5,33	10358	6,69
Фінансова та страхова діяльність	1837	3,38	2385	2,89	3620	2,34
Операції з нерухомим майном	4376	8,06	8406	10,17	12018	7,76
Професійна, наукова та технічна діяльність	1096	2,02	1677	2,03	3674	2,37
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	747	1,38	1254	1,52	2475	1,60
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	3583	6,60	5965	7,22	13083	8,45
Освіта	4530	8,35	5575	6,74	10665	6,88
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	2968	5,47	3376	4,08	5205	3,36
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	438	0,81	544	0,66	947	0,61
Надання інших видів послуг	534	0,98	733	0,89	1543	1,00

\* складено автором на основі [52; 53, С.51-58. 428, С.53-90]

Очевидно, що в структурі ВДВ Львівської області 2018 р., порівняно з 2012 р., відбулися певні зміни (рис. 4.6), що підтверджується рівнем показників коефіцієнтів структурних зміни та відмінностей.



**Рис. 4.6. Інтенсивність структурних зрушень у Львівській області за валовою доданою вартістю у 2012-2018 рр.\***

\* побудовано автором за даними табл. 4.6.



Узагальнюючи дані рис. 4.6., можна говорити про те, що у Львівській області:

– структура валової доданої вартості в 2018 р. у порівнянні з 2012 р. дещо змінилася (значення коефіцієнтів підтверджують низький рівень відмінностей структур у досліджувані періоди);

– найбільший вклад у формування ВДВ вносять такі види економічної діяльності як переробна промисловість – 12,13%, оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – 15,57%;

– має місце негативна динаміка частки у сукупному обсязі ВДВ у таких видах економічної діяльності як оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів, транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність, фінансова та страхова діяльність, освіта, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги;

– помітною є економічна активність (зростання вкладу у формування ВДВ за досліджуваній період) у таких видах діяльності як добувна промисловість і розроблення кар'єрів (+3,08%), переробна промисловість (+1,09%), інформація та телекомунікації (+1,66%), державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування (+1,84%);

– згідно з індексом Рябцева рівним 0,098 найбільші структурні зміни відбулися в 2018 р. у порівнянні з 2012 р.;

– зміна питомої ваги кожного із видів економічної діяльності за аналізований період в середньому становила 0,96 проц. пунк., у 2018 р. порівняно з 2015 р. – 0,84 проц. пунк., у 2015 р. порівняно з 2012 р. – 0,73 проц. пунк. Звідси найбільшими структурні зміни спостерігалися у 2018 р. відносно 2012 р.;

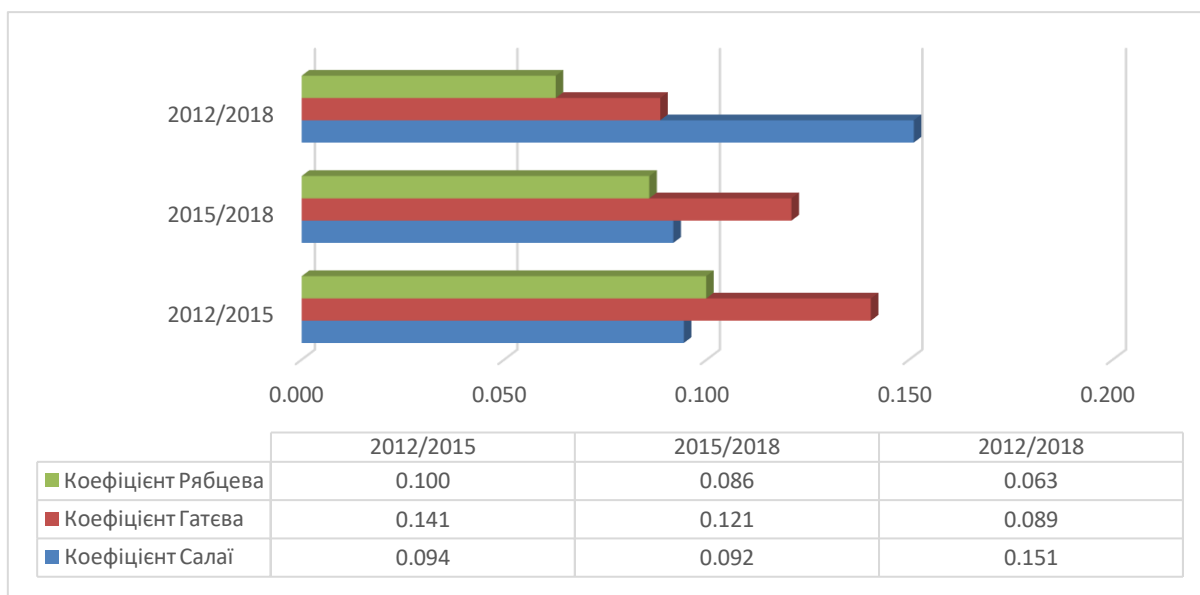
– швидкість зміни питомої ваги кожного із видів економічної діяльності за аналізований період становила 1,31 проц. пунк., у 2018 р. порівняно з 2015 р. – 1,28 проц. пунк., у 2015 р. порівняно з 2012 р. – 1,04 проц. пунк. Звідси у період 2012-2018 рр. мали місці малі структурні зрушення.

І на останок дослідимо детальніше зрушення та відмінності у ВДВ Чернівецької області за період 2012-2018 рр. (табл. 4.7., рис. 4.7.).

**Структура валової доданої вартості Чернівецької області за видами економічної діяльності\***

Види економічної діяльності	2012 р.		2015 р.		2018 р.	
	млн. грн	%	млн. грн	%	млн. грн	%
<b>Всього</b>	<b>12051</b>	<b>100,00</b>	<b>17086</b>	<b>100,00</b>	<b>31340</b>	<b>100,00</b>
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	2437	20,22	4388	25,68	6607	21,08
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	30	0,25	54	0,32	159	0,51
Переробна промисловість	733	6,08	1039	6,08	1754	5,60
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	372	3,09	646	3,78	1282	4,09
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	51	0,42	68	0,40	87	0,28
Будівництво	549	4,56	573	3,35	881	2,81
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	1468	12,18	1834	10,73	4238	13,52
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	716	5,94	1037	6,07	1823	5,82
Тимчасове розміщування й організація харчування	111	0,92	160	0,94	331	1,06
Інформація та телекомунікації	160	1,33	309	1,81	726	2,32
Фінансова та страхова діяльність	317	2,63	425	2,49	834	2,66
Операції з нерухомим майном	1140	9,46	1709	10,00	3392	10,82
Професійна, наукова та технічна діяльність	145	1,20	223	1,31	414	1,32
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	118	0,98	143	0,84	279	0,89
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	1352	11,22	1461	8,55	3146	10,04
Освіта	1263	10,48	1800	10,53	3353	10,70
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	771	6,40	821	4,81	1291	4,12
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	147	1,22	146	0,85	240	0,77
Надання інших видів послуг	171	1,42	250	1,46	503	1,60

\* складено автором на [52; 53, С.51-58. 428, С.53-90]



**Рис. 4.7. Інтенсивність структурних зрушень у Чернівецькій області за валовою доданою вартістю у 2012-2018 рр.\***

\* побудовано автором за даними табл. 4.7.

Узагальнюючи дані рис. 4.7, можна говорити про те, що у Чернівецькій області:

- структура валової доданої вартості в 2018 р. у порівнянні з 2012 р. майже не змінилася;
- найбільший вклад у формування ВДВ вносять такі види економічної діяльності як сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство – 21,08%, оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – 13,52%; операції з нерухомим майном – 10,82%, державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування – 10,04%, освіта – 10,7%;
- має місце негативна динаміка частки у сукупному обсязі ВДВ у таких видах економічної діяльності як переробна промисловість, будівництво, державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги, мистецтво, спорт, розваги та відпочинок;
- помітною є економічна активність (зростання вкладу у формування ВДВ за досліджуваний період) у таких видах діяльності як сільське господарство,

лісове господарство та рибне господарство (+0,86%), постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (+1,0%), оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів (+1,34%), інформація та телекомунікації (+1,66%), операції з нерухомим майном (+1,36%);

– згідно з індексом Рябцева рівним 0,1 найбільші структурні зміни відбулися в 2015 р. у порівнянні з 2012 р., а найменші – у 2018 р. порівняно з 2012 р. (коефіцієнт Рябцева – 0,063);

– зміна питомої ваги кожного із видів економічної діяльності за аналізований період в середньому становила 0,68 проц. пунк., у 2018 р. порівняно з 2015 р. – 0,71 проц. пунк., у 2015 р. порівняно з 2012 р. – 0,8 проц. пунк. Звідси найбільшими структурні зміни спостерігалися у 2015 р. відносно 2012 р.;

– швидкість зміни питомої ваги кожного із видів економічної діяльності за аналізований період становила 0,94 проц. пунк., у 2018 р. порівняно з 2015 р. – 1,33 проц. пунк., у 2015 р. порівняно з 2012 р. – 1,53 проц. пунк. Звідси у період 2012-2018 рр. мали місце малі структурні зрушення.

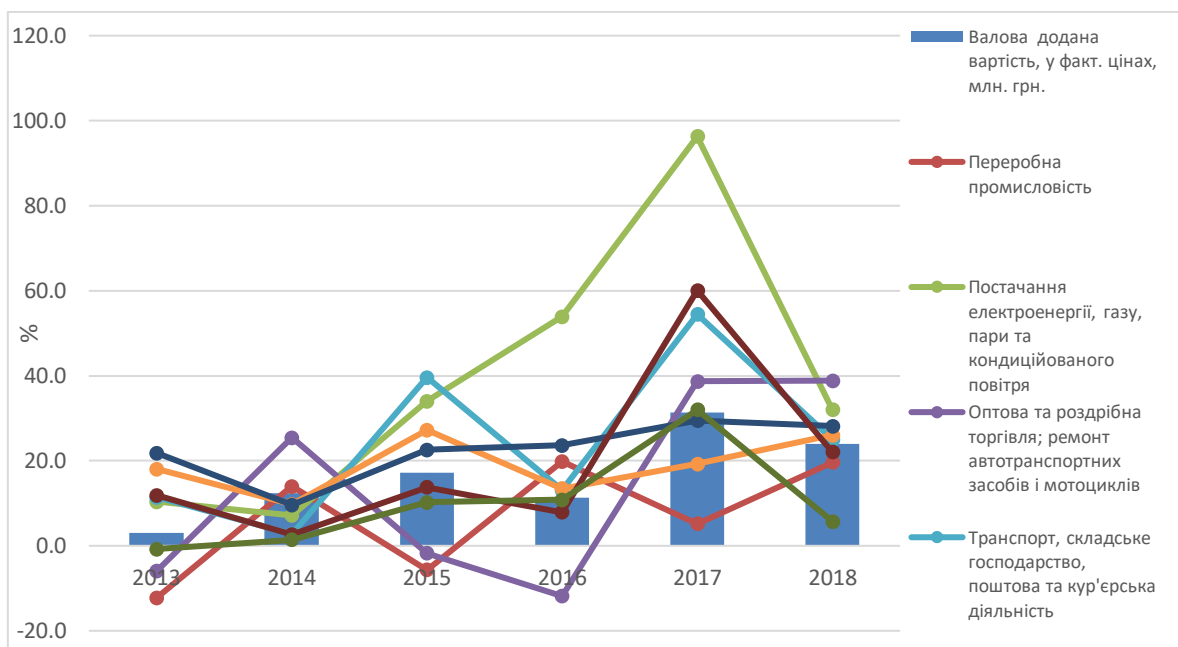
Отже, використання методів аналізу структури математично підтвердило невеликі зміни у структурі валової доданої вартості Карпатського регіону за видами економічної діяльності у період з 2012 р. по 2018 р. Також має місце слабка чутливість досліджуваної структури саме такого ієрархічного рівня. При чому, чутливість структури вища у короткостроковому періоді та на нижчому ієрархічному рівні. Якщо його опустити до рівня ОТГ, то запропонований підхід щодо математичного обґрунтування управлінських рішень з метою забезпечення монорозвитку територіальної системи буде більш результативним та показовим.

Тим не менше встановлено, що у досліджуваний період максимальні структурні зрушення відбулися в економіці Закарпатської області. Характер та інтенсивність таких структурних змін може привести до того, територіальна система, що окреслена адміністративними межами Закарпатської області, у якій періодично й регулярно відбуваються флуктуації (коливання, випадкові відхилення) через посилення амплітуди коливань у її підсистемах може

наблизитися до точок біфуркації (розгалуження). Тобто до точок у яких система досягатиме свого критичного стану та не буде стійкою до флуктуацій. Це призведе до виникнення невизначеності стосовно того чи стане стан системи хаотичним, чи вона перейде на новий, більш диференційований і високий рівень впорядкованості [50].

Зазвичай точка біфуркації має кілька виходів, гілок аттрактора, що визначають можливі напрями, по одному з яких піде процес розвитку або хаотичної деградації. При цьому заздалегідь неможливо передбачити, який новий аттрактор займе система в своєму розвитку. В динаміці систем управління розвитком аттрактори, як правило, є фрактальними (нечітко окресленими, з елементами розривів).

Дослідимо закономірності еволюційного руху територіальної системи Закарпатської області на основі динаміки приросту валової доданої вартості та окремих її складових, обсяг яких суттєво змінювався у досліджуваній період. Аналіз показує, що за 8 років було два критичних періоди (біфуркаційні точки), під час яких сталися найсуттєвіші спади це 2014 р. та 2018 р. (рис. 4.8.).



**Рис. 4.8. Приріст ВДВ Закарпатської області та окремих її складових у 2012-2018 рр.\***

\* складено автором на основі [52; 53, С.51-58. 428, С.53-90]

Визначимо чинники, що зумовили дані біфуркаційні збурення, і які позитивні та негативні структурні зміни у ВДВ Закарпатської області це спричинило. Як видно з рис. 5.10 перша точка біфуркації виникла у 2014 р. через втрати частини території України внаслідок окупації Російською Федерацією, зменшення доходів населення та попиту. У 2018 р. мали місце низка проблем на міжнародному рівні, пов'язаних із тероризмом та військовими діями, зменшення доходів населення та зростання тарифів, корупція, некомпетентність влади та доступ до якісного Інтернету в сільській місцевості.

З огляду на зростання за останні десятиріччя кількості фінансово-економічних криз, політичних криз та розгортання світової коронавірусної кризи, досить обґрунтованим буде твердження про те, що сучасна економічна система знаходиться у точці біфуркації.

Тому доцільним буде визначення загальних закономірностей розвитку не тільки системи даного ієрархічного рівня, але й на порядок нижчих у точці еволюційного розгалуження.

Питання тут буде виникати в тому, чи ті види економічної діяльності, динаміки яких характеризується різкими змінами призведуть до хаосу чи навпаки забезпечать подальший поступ системи. Наприклад, чи стрімкий спад обсягів переробної промисловості Закарпатської області суттєво вплине на обсяг ВДВ вартості регіону, чи його зможуть компенсувати інші види діяльності, динаміка зростання яких є позитивною.

Наголосимо на тому, що управління як розвитком території, так і монорозвитком територіальної системи повинне базуватися на розумінні природи біфуркацій систем. При цьому, базова модель точки біфуркації неодмінно повинна включати в себе тригер, що запускатиме біфуркаційні процеси, взаємодіючі моделі «рушійні сили – опір» та «можливості – ризики». Саме те, що може стати таким тригером, зокрема зростаюча активність підприємств якого виду діяльності, доволі складно визначити.

Тому процес монорозвитку системи можна подати кортежем S:

$S = \langle TR, Op, R, F, Ob, A1, A2 \rangle$ ,

де TR – тригер, який активує точку біфуркації;

Op – можливості проектів монорозвитку;

R – опір змінам;

F – рушійні сили монорозвитку;

Ob – ризики і перешкоди монорозвитку;

A1 – аттрактор (вектор) монорозвитку;

A2 – аттрактор (вектор) входження в кризу.

У зв'язку із цим, алгоритм управління монорозвитком системи певного ієрархічного рівня повинен включати наступні кроки:

1. Виявлення тригерів та їх критичних значень для моніторингу поточної ситуації монорозвитку системи (наприклад, тригерів для інтенсивного розвитку окремих видів економічної діяльності).

2. Визначення системи опорів і рушійних сил монорозвитку.

3. Формування моделі можливостей, ризиків і невизначеностей.

4. Відпрацювання стратегії монорозвитку. Якщо рух системи відбувається по аттрактору A2, то необхідно формувати та реалізовувати заходи антикризової стратегії. При русі в рамках аттрактора A1 реалізується стратегії забезпечення монорозвитку територіальної системи.

Ще раз підкреслимо, що вибір траєкторії монорозвитку територіальної системи є надважливим завданням. Адже, від цього вона може або еволюціонувати на більш високий рівень, або повернутися на шлях попереднього розвитку, або «заиклитися» в точці біфуркації, перманентно переживаючи незначні зміни значень параметрів, якими вона характеризується.

Зазначимо, що для побудови моделей управління та прийняття рішень щодо розвитку суспільно-географічних моносистем необхідна інформація. Але наявної статистичної кількісної інформації, як правило, буває обмаль. Тому основним джерелом інформації стають фахівці із різних сфер, що вже мають

певний професійний досвід, або інші суб'єкти прийняття рішень, експерти чи користувачі. Для опрацювання інформації такого роду застосовують метод аналізу ієрархій (МАІ) [Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий. М.: Радио и связь. 1993. 278 с.], що є загальним методом розв'язання широкого класу слабкоструктурованих задач прийняття рішень та дозволяє поєднати відносно простий математичний апарат з досвідом й інтуїцією особи при виборі одного з множини об'єктів (варіантів рішень, стратегій, напрямів розвитку чи монорозвитку тощо).

Тому визначивши множину пріоритетних напрямів  $B = \{B_1, \dots, B_m\}$  монорозвитку територіальної системи певного ієрархічного рівня та вибравши набір критеріїв для їх оцінки  $Q = \{Q_1, \dots, Q_n\}$ , за допомогою МАІ шляхом попарного порівняння всіх напрямів по всіх критеріях, а також критеріїв по їх відносній важливості один відносно одного можна одержати глобальні пріоритети (оцінка рівня стратегічності) кожного напрямку.

Алгоритм методу аналізу ієрархій включає наступні основні кроки.

**Крок 1.** Розгортання (декомпозиція) головної мети в ієрархічну структуру цілей.

Зокрема таку: на найвищому рівні розміщується головна мета – забезпечення монорозвитку територіальної системи певного ієрархічного рівня; на другому рівні – критерії для оцінки якості альтернатив; на нижньому рівні – альтернативні варіанти досягнення цілі, які повинні бути оцінені по відношенню до критеріїв другого рівня (тобто напрями або види економічної діяльності, для яких потрібно створити сприятливі умови розвитку, щоб поступ територіальної системи мав ознаки монорозвитку).

**Крок 2.** Визначення локальних пріоритетів всіх елементів ієрархії з використанням методу попарних порівнянь.

2.1. Побудова матриці попарних порівнянь критеріїв  $A = (a_{ij})_{n \times n}$  на основі суджень експерта по шкалі Сааті, елементами якої є числа, що показують



відносну важливість кожного критерію відносно всіх інших. Це дозволяє отримати кількісне вираження значущості критеріїв відносно один одного. При цьому, матриця  $A = (a_{ij})_{n \times n}$  є обернено-симетричною та задовольняє умовам:

$$a_{ii} = 1; a_{ij} = \frac{1}{a_{ji}}.$$

При заповненні квадратних матриць попарних порівнянь дотримуються наступного правила: якщо елемент  $A_1$  домінує над елементом  $A_2$ , то комірка матриці, що відповідає рядку  $A_1$  і стовпчику  $A_2$  заповнюється цілим числом, а комірка, що відповідає  $A_2$  і  $A_1$ , заповнюється оберненим до нього числом; якщо елемент домінує  $A_2$  над  $A_1$ , то ціле число ставиться в комірку, що відповідає рядку  $A_2$  і стовпчику  $A_1$ , а дріб проставляється в клітку, що відповідає  $A_1$  і  $A_2$ ; якщо елементи рівноцінні, то в симетричних комірках матриці ставляться одиниці [Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий. М.: Радио и связь. 1993. 278 с.].

Для реалізації суб'єктивних парних порівнянь у МАІ використовується дев'ятибальна шкала (табл. 4.8).

Таблиця 4.8.

### Шкала відносної важливості МАІ\*

Бал $k$	Визначення	Примітка
1	Рівна важливість	Рівний вклад двох видів діяльності в мету
3	Помірна перевага	Легка перевага одного виду діяльності над іншим
5	Суттєва перевага	Відчутна перевага одного виду діяльності над іншим
7	Значна перевага	Практично значна перевага одного виду діяльності над
9	Дуже велика	Очевидна перевага – домінування одного виду
2,4,6,8	Проміжні значення	Застосовуються в перехідних випадках

\* складено автором на основі [167].

Для сформованої у такий спосіб матриці парних порівнянь необхідно знайти вектор локальних пріоритетів  $x = (x_j), j = \overline{1, n}$ , елементи якого обчислюють за формулою:

$$x_i = \sqrt[n]{\prod_{j=1}^n a_{ij}} / \sum_{i=1}^n \sqrt[n]{\prod_{j=1}^n a_{ij}} \quad (5.10)$$

де  $a_{ij}$  –  $i$ -й елемент  $j$ -го стовпця матриці попарних порівнянь критеріїв;  
 $n$  – кількість критеріїв.

А також перевірити чи матриця є узгодженою, тобто відображає однорідність тверджень експерта (адже, людські відчуття не можна виразити точною формулою). Для цього обчислюють значення:

1) індексу узгодженості ( $I_u$ )

$$I_u = \frac{\lambda_{\max} - n}{n - 1}, \text{ звідси } \lambda_{\max} = \sum_{j=1}^n (x_j \times \sum_{i=1}^n a_{ij}) \quad (5.11)$$

та порівнюють його зі значенням, яке отримується за умови випадкового вибору кількісних значень зі шкали 9, 8, 7, ..., 1/8, 1/9 зі збереженням умови оберненої симетричності випадкової матриці. Середні значення для випадкових матриць різного розміру наведені у табл. 4.9.

Таблиця 4.9.

**Значення індексу узгодженості для випадкових матриць\***

Розмір матриці	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Випадкова узгодженість	0	0	0.58	0.90	1.12	1.24	1.32	1.41	1.45	1.49	1.51	1.48	1.56	1.57	1.59

\* складено автором на основі [167].

2) відношення узгодженості ( $I_o$ )

$$I_o = \frac{I_u}{M(I_u)}. \quad (5.12)$$

2.2. Формування матриць попарних порівнянь альтернатив за критеріями на основі суджень експерта по шкалі Сааті. Розрахунок значень елементів локального вектора пріоритетів альтернатив, індексу узгодженості ( $I_u$ ) та відношення узгодженості ( $I_o$ ) для матриці попарних порівнянь альтернатив за кожним із критеріїв.

За результатами обчислень формується матриця локальних пріоритетів  $V = (v_{ij}), i = \overline{1, m}, j = \overline{1, n}$ , рядками якої є вектори пріоритетів альтернатив за кожним критерієм.

### 2.3. Перевірка суджень експерта на узгодженість.

Матриця парних порівнянь вважається добре узгодженою, якщо відношення узгодженості  $I_o$  не перевищує 0,05 для матриць розмірності 3 та 0,08 – для розмірності 4. А для матриць розмірності вище 5 допустиме значення  $I_o$  складає 0,1.

У деяких випадках прийнятним ступенем узгодженості можна вважати діапазон (0,1-0,3). Це, як правило, відноситься до проблем, для яких прийняті по експертних висновках рішення не спричиняють серйозних негативних наслідків. У протилежному випадку (якщо  $I_o > 0,1 - 0,3$ ) експерту рекомендується переглянути свої судження. Для цього необхідно виявити ті позиції в матриці суджень, що вносять максимальний вклад у величину відносини узгодженості, і спробувати змінити міру неузгодженості в меншу сторону на основі більш глибокого аналізу питання.

**Крок 3.** Синтез глобальних пріоритетів альтернатив шляхом лінійної згортки пріоритетів елементів на ієрархії:

$$p = V \cdot x, \quad (5.13)$$

де  $p$  – вектор глобальних пріоритетів,

$V$  – матриця локальних пріоритетів альтернатив за кожним критерієм,

$x$  – вектор локальних пріоритетів критеріїв.

Альтернатива, яка відповідає найбільшому значенню елемента вектора глобальних пріоритетів, має найвищий пріоритет та може бути рекомендована до впровадження.

**Крок 4.** Врахування думки експертів із різних галузей знань та сфер діяльності (наприклад, економістів, географів та фахівців у сфері публічного управління та адміністрування) для підвищення ступеня об'єктивності та якості

процедури прийняття рішень щодо вирішення окресленої проблеми, тобто забезпечення монорозвитку територіальної системи певного ієрархічного рівня.

Кожен із залучених експертів висловлює свої судження щодо порівняння критеріїв один відносно одного та альтернатив за кожним критерієм (проведення обчислень щодо суджень експертів по кроках 2-3). Після чого проводиться агрегування тверджень експертів за допомогою середнього геометричного.

Елементи агрегованої матриці порівнянь  $A^A = \{A_{ij}^A\}$  обчислюються за формулою:

$$a_{ij}^A = \sqrt[l]{\left(\prod_{k=1}^l a_{ij}^{(k)}\right)}, \quad (5.14)$$

де  $l$  – кількість експертів,

$A^{(k)} = \{A_{ij}^{(k)}\}$  – матриця парних порівнянь  $k$ -го експерта.

У багатьох випадках існує необхідність зважування тверджень та оцінок експертів з метою врахування їх кваліфікації (ваги експертів різні), тоді елементи агрегованої матриці обчислюються за формулою:

$$a_{ij}^A = \prod_{k=1}^l a_{ij}^{d_k} \quad (5.15)$$

де  $d_k > 0$  – «вага»  $k$ -го експерта ( $\sum_{k=1}^l d_k = 1$ ).

Вага  $k$ -го експерта або його компетентність обчислюється за наступними формулами:

$$d_k = \frac{R_k}{\sum_{k=1}^l R_k}, \quad (5.16)$$

де  $R_k = \frac{(0,1Ri + Ra)}{2}$ .

$d_k$  – відносний коефіцієнт компетентності;

$R_k$  – коефіцієнт інформованості з проблеми;

$R_a$  – коефіцієнт аргументації експерта.

Коефіцієнт  $R_i$  визначається на основі самооцінки експерта по проблемі, що вирішується:

$R_i = 0$  – експерт зовсім не знає проблеми;

$R_i = 1/3$  – експерт поверхово знайомий з проблемою;

$R_i = 4/6$  – експерт знайомий з проблемою, але не приймає безпосередньої участі в її вирішенні;

$R_i = 7/9$  – експерт знайомий з проблемою і приймає безпосередню участь в її вирішенні;

$R_i = 10$  – експерт знає проблему на відмінно.

Значення  $R_a$  визначається як сума балів експерта по кожному із джерел інформації, що впливає на формування його думки стосовно окресленої проблеми (табл. 5.10).

Таблиця 4.10

#### Оцінки впливу джерела інформації на думку експерта

Джерела аргументацій	Міра впливу джерела на вашу думку		
	висока	середня	низька
Проведений теоретичний аналіз	0,3	0,2	0,1
Досвід на виробництві	0,5	0,4	0,2
Знайомство з робота закордонних авторів	0,05	0,05	0,05
Знайомство зі станом справ за кордоном	0,05	0,05	0,05
Ваша інтуїція	0,05	0,05	0,05

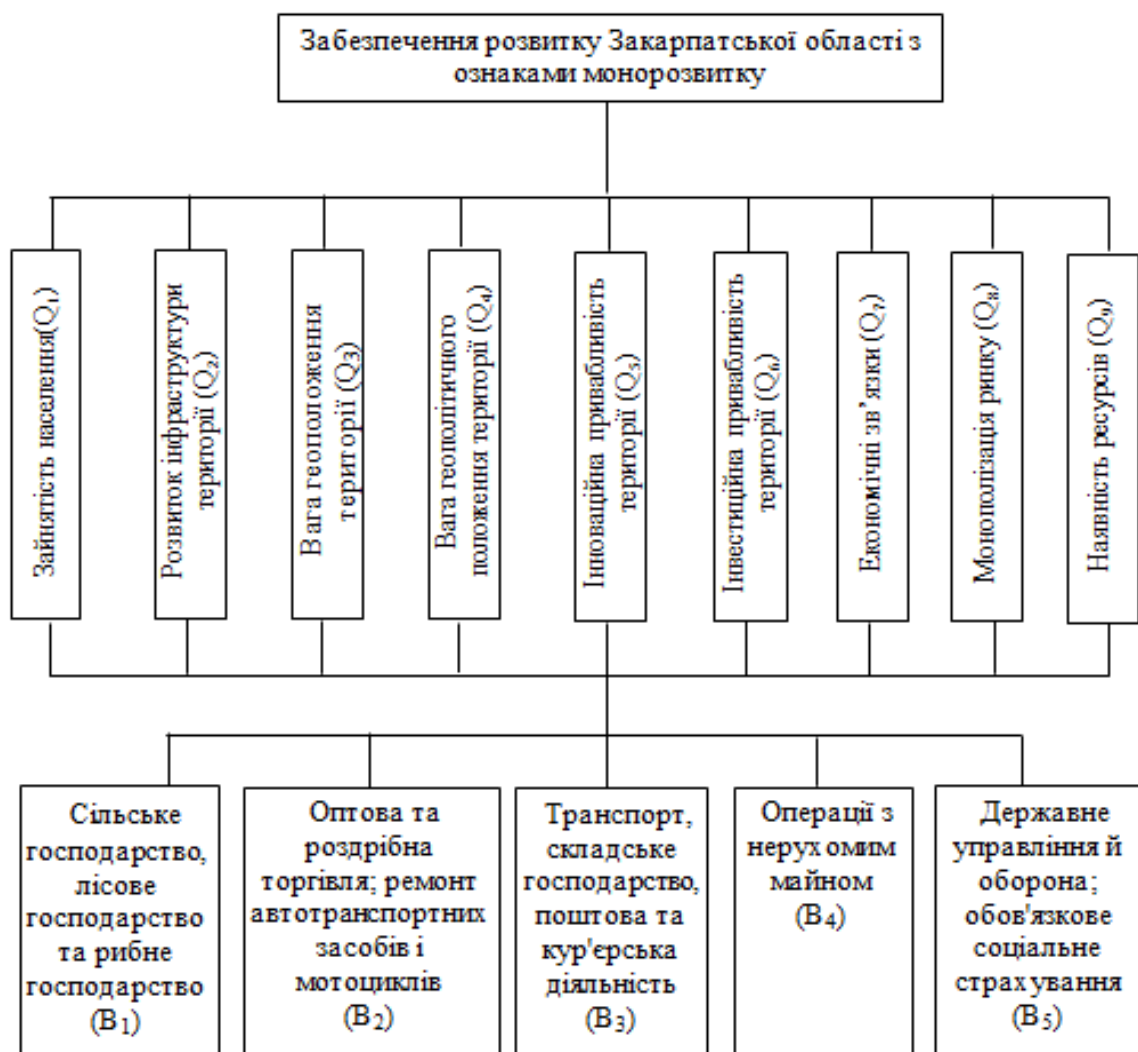
Знову ж таки із агрегованими матрицями попарних порівнянь проводяться обчислення передбачені на кроках 2-3 та робляться висновки щодо пріоритетності стратегічних альтернатив для їх практичної реалізації.

Застосуємо метод аналізу ієрархій для порівняння та вибору варіантів напрямів монорозвитку Закарпатської області, які було виділено у процесі дослідження структурних зрушень у валовій доданій вартості регіону, враховуючи при цьому наступні критерії:

- зайнятість населення;
- розвиток інфраструктури території;
- вага геоположення території;
- вага геополітичного положення території;
- інноваційна привабливість території;

- інвестиційна привабливість території;
- економічні зв'язки;
- монополізація ринку;
- наявність ресурсів.

Ієрархічну структуру подано на рис. 4.9.



**Рис. 4.9. Ієрархічна модель вибору напрямку монорозвитку Закарпатської області**

На рис. 4.9. представлено ієрархічну модель вибору напрямку монорозвитку Закарпатської області, яка складається з трьох рівнів. Перший рівень (мета) – забезпечення розвитку Закарпатської області з ознаками монорозвитку, другий рівень – критерії, за якими здійснюється оцінювання

напрямів, і третій рівень – види економічної діяльності, розвиток яких у даному регіоні може привести до появи ознак монорозвитку даної території.

Використовуючи шкалу Сааті, Експертом № 1 (Економіст) визначено пріоритети критеріїв та оцінено кожну із альтернатив за критеріями Додаток А (табл. 1-10).

Матриці парних порівнянь експертом № 1 та вектори локальних пріоритетів альтернатив відносно кожного з критеріїв наведені в Додатку Б (табл. 1-9). Із застосуванням принципу синтезу визначено глобальні пріоритети (табл. 4.11.)

Таблиця 4.11.

**Значення глобальних пріоритетів альтернатив  
(відповідно до оцінок експерта № 1)**

Альтернативи	Критерії									Вектор глобальних пріоритетів альтернатив (P)
	Q <sub>1</sub>	Q <sub>2</sub>	Q <sub>3</sub>	Q <sub>4</sub>	Q <sub>5</sub>	Q <sub>6</sub>	Q <sub>7</sub>	Q <sub>8</sub>	Q <sub>9</sub>	
	Числові значення вектора пріоритету									
	0,10	0,11	0,06	0,09	0,09	0,23	0,21	0,07	0,03	
B1	0,27	0,14	0,25	0,16	0,5	0,08	0,47	0,09	0,05	0,246
B2	0,42	0,27	0,16	0,14	0,05	0,33	0,32	0,14	0,26	0,262
B3	0,1	0,47	0,3	0,14	0,3	0,17	0,13	0,27	0,09	0,212
B4	0,14	0,1	0,09	0,19	0,09	0,47	0,08	0,33	0,16	0,210
B5	0,06	0,05	0,09	0,16	0,16	0,05	0,06	0,08	0,52	0,092

*\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання*

Аналіз значень вектора глобальних пріоритетів показав, що найбільшу перевагу від експерта № 1 одержав вид економічної діяльності «Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів», оскільки він має найвищий глобальний пріоритет, значення якого 0,262, та переважає «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство».

До опитування залучено фахівця із сфери публічного управління та адміністрування (експерт № 2), котрим також за шкалою Сааті визначено пріоритети критеріїв та оцінено кожну із альтернатив за критеріями (Додаток Б, табл. 1-10).

Матриці парних порівнянь експертом № 2 та вектори локальних пріоритетів альтернатив відносно кожного з критеріїв наведені в Додатку В табл. 1-10. Із застосуванням принципу синтезу визначено глобальні пріоритети (табл. 4.12)

Таблиця 4.12.

**Значення глобальних пріоритетів альтернатив  
(відповідно до оцінок експерта № 2)\***

Альтернативи	Критерії									Вектор глобальних пріоритетів альтернатив (P)
	Q <sub>1</sub>	Q <sub>2</sub>	Q <sub>3</sub>	Q <sub>4</sub>	Q <sub>5</sub>	Q <sub>6</sub>	Q <sub>7</sub>	Q <sub>8</sub>	Q <sub>9</sub>	
	Числові значення вектора пріоритету									
	0,21	0,06	0,07	0,03	0,01	0,03	0,11	0,35	0,12	
V1	0,03	0,03	0,03	0,03	0,02	0,02	0,03	0,11	0,54	0,119
V2	0,06	0,11	0,14	0,13	0,25	0,23	0,47	0,54	0,23	0,312
V3	0,11	0,06	0,06	0,06	0,2	0,12	0,25	0,06	0,06	0,093
V4	0,54	0,54	0,53	0,25	0,29	0,64	0,07	0,03	0,12	0,245
V5	0,26	0,25	0,25	0,5	0,07	0,06	0,13	0,28	0,03	0,223

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Аналіз значень вектора глобальних пріоритетів показав, що найбільшу перевагу від експерта № 2 одержав вид економічної діяльності «Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів» з пріоритетом 0,312. Крім того, він ще переважає такі види економічної діяльності як «Операції з нерухомим майном» та «Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування».

Також до опитування залучено фахівця географа (експерт № 3), котрим також за шкалою Сааті визначено пріоритети критеріїв та оцінено кожну із альтернатив за критеріями (4.13-4.14).

Матриці парних порівнянь експертом № 3 та вектори локальних пріоритетів альтернатив відносно кожного з критеріїв наведені в Додатку В (табл. 1-10). Із застосуванням принципу синтезу визначено глобальні пріоритети (табл. 4.13.)



Таблиця 4.13.

**Значення глобальних пріоритетів альтернатив  
(відповідно до оцінок експерта № 3)\***

Аль-тер-нати-ви	Критерії									Вектор глобальних пріоритетів альтернатив (P)
	Q <sub>1</sub>	Q <sub>2</sub>	Q <sub>3</sub>	Q <sub>4</sub>	Q <sub>5</sub>	Q <sub>6</sub>	Q <sub>7</sub>	Q <sub>8</sub>	Q <sub>9</sub>	
	Числові значення вектора пріоритету									
	0,25	0,26	0,15	0,11	0,07	0,03	0,03	0,06	0,03	
B1	0,11	0,44	0,52	0,49	0,64	0,59	0,03	0,05	0,49	0,362
B2	0,56	0,19	0,22	0,03	0,21	0,25	0,42	0,27	0,21	0,287
B3	0,25	0,12	0,12	0,05	0,11	0,11	0,27	0,24	0,1	0,156
B4	0,05	0,06	0,06	0,26	0,05	0,05	0,11	0,05	0,06	0,080
B5	0,03	0,03	0,03	0,12	0,03	0,03	0,07	0,13	0,04	0,048

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

За оцінками експерта № 3 найвищу пріоритетність отримав такий вид економічної діяльності як «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство».

Для підвищення ступеня об'єктивності та якості процедури прийняття рішень щодо вирішення окресленої проблеми агрегуємо твердження залучених експертів із різних галузей знань та сфер діяльності з врахуванням їх компетентності у даній проблематиці (табл. 4.14.).

Таблиця 4.14.

**Оцінка компетентності експертів**

Експерт	Коефіцієнт самооцінки експерта, $R_i$	Коефіцієнт аргументації експерта, $R_a$	Коефіцієнт інформованості з проблеми, $R_k$	Ваги експертів для агрегування колективної думки, $d_k$
Експерт № 1	0,333	0,850	0,442	0,324
Експерт № 2	0,667	0,750	0,408	0,299
Експерт № 3	0,778	0,950	0,514	0,377

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Елементи агрегованих матриць попарних порівнянь критеріїв та альтернатив у розрізі окреслених критеріїв наведено у табл. 4.15- 4.25.

Таблиця 4.15.

## Агрегована матриця попарних порівнянь критеріїв

	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8	Q9	Вектор локальних пріоритетів ( $x_i$ )
Q1	1,00	3,02	1,13	1,13	2,56	1,13	1,13	0,88	1,98	0,15
Q2	0,33	1,00	0,88	2,31	2,56	1,13	0,43	0,80	1,98	0,11
Q3	0,88	1,13	1,00	1,13	1,13	1,25	0,39	0,39	0,94	0,09
Q4	0,88	0,43	0,88	1,00	0,96	1,13	0,88	0,43	1,04	0,09
Q5	0,39	0,39	0,88	1,04	1,00	0,37	0,43	0,74	0,80	0,07
Q6	1,43	0,88	0,80	0,88	2,73	1,00	0,39	0,87	1,04	0,10
Q7	0,88	2,31	2,54	1,13	2,31	2,56	1,00	0,88	1,04	0,16
Q8	1,13	1,25	2,56	2,31	1,35	1,14	1,13	1,00	2,31	0,16
Q9	0,50	0,50	1,06	0,96	1,25	0,96	0,96	0,43	1,00	0,08
$\lambda_{\max} = 9,61; I_u = 0,08; I_0 = 0,05 < 0,3$										

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Вектори локальних пріоритетів альтернатив відносно кожного з критеріїв наведені в табл. 4.16-4.24.

Таблиця 4.16.

## Агрегована матриця попарних порівнянь альтернатив за критерієм «Зайнятість населення»

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_1$ )
B1	1,00	0,39	0,88	0,94	0,74	0,15
B2	2,56	1,00	0,88	0,80	1,04	0,22
B3	1,13	1,13	1,00	0,39	0,88	0,16
B4	1,06	1,25	2,56	1,00	2,31	0,29
B5	1,35	0,96	1,13	0,43	1,00	0,18
$\lambda_{\max} = 5,24; I_u = 0,06; I_0 = 0,04 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 4.17.

## Агрегована матриця попарних порівнянь альтернатив за критерієм «Розвиток інфраструктури території»

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_2$ )
B1	1,00	0,37	0,39	0,80	0,80	0,12
B2	2,73	1,00	0,96	0,80	1,04	0,23
B3	2,56	1,04	1,00	0,80	1,04	0,23
B4	1,25	1,25	1,25	1,00	2,31	0,26
B5	1,25	0,96	0,96	0,43	1,00	0,17
$\lambda_{\max} = 5,19; I_u = 0,05; I_0 = 0,03 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 4.18.

**Матри Агрегована матриця ця попарних порівнянь альтернатив  
за критерієм «Вага геоположення території»**

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>3</sub> )
B1	1,00	0,80	0,43	0,74	0,80	0,14
B2	1,25	1,00	1,06	1,04	0,88	0,2
B3	2,31	0,94	1,00	0,94	0,43	0,19
B4	1,35	0,96	1,06	1,00	2,73	0,25
B5	1,25	1,13	2,31	0,37	1,00	0,2
$\lambda_{\max} = 5,3; I_u = 0,08; I_0 = 0,05 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 4.19.

**Агрегована матриця попарних порівнянь альтернатив  
за критерієм «Вага геополітичного положення території»**

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>4</sub> )
B1	1,00	0,80	0,39	0,80	0,39	0,12
B2	1,25	1,00	2,56	0,37	0,80	0,19
B3	2,56	0,39	1,00	0,37	0,88	0,15
B4	1,25	2,73	2,73	1,00	0,43	0,26
B5	2,56	1,25	1,13	2,31	1,00	0,3
$\lambda_{\max} = 5,72; I_u = 0,18; I_0 = 0,12 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 4.20.

**Агрегована матриця попарних порівнянь альтернатив  
за критерієм «Інноваційна привабливість території»**

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>5</sub> )
B1	1,00	1,05	0,94	0,80	0,77	0,18
B2	0,95	1,00	0,96	0,43	0,96	0,16
B3	1,06	1,04	1,00	2,34	2,34	0,28
B4	1,25	2,31	0,43	1,00	1,25	0,21
B5	1,31	1,04	0,43	0,80	1,00	0,17
$\lambda_{\max} = 5,24; I_u = 0,06; I_0 = 0,04 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 4.21.

**Агрегована матриця попарних порівнянь альтернатив  
за критерієм «Інвестиційна привабливість території»**

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_6$ )
B1	1,00	0,33	0,30	0,36	0,80	0,1
B2	3,02	1,00	2,73	0,39	2,73	0,3
B3	3,36	0,37	1,00	0,31	2,73	0,2
B4	2,76	2,56	3,25	1,00	3,02	0,45
B5	1,25	0,37	0,37	0,33	1,00	0,11
$\lambda_{\max} = 6,16$ ; $I_u = 0,29$ ; $I_0 = 0,2 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 4.22.

**Агрегована матриця попарних порівнянь альтернатив  
за критерієм «Економічні зв'язки»**

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_7$ )
B1	1,00	0,80	0,94	0,80	0,94	0,17
B2	1,25	1,00	3,04	2,73	2,31	0,37
B3	1,06	0,33	1,00	2,73	2,31	0,23
B4	1,25	0,37	0,37	1,00	0,88	0,13
B5	1,06	0,43	0,43	1,13	1,00	0,14
$\lambda_{\max} = 5,54$ ; $I_u = 0,13$ ; $I_0 = 0,09 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 4.23.

**Агрегована матриця попарних порівнянь альтернатив  
за критерієм «Монополізація ринку»**

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_8$ )
B1	1,00	0,43	1,13	0,96	0,80	0,16
B2	2,31	1,00	2,56	1,06	1,25	0,29
B3	0,88	0,39	1,00	2,31	0,94	0,18
B4	1,04	0,94	0,43	1,00	0,87	0,16
B5	1,25	0,80	1,06	1,15	1,00	0,2
$\lambda_{\max} = 5,22$ ; $I_u = 0,05$ ; $I_0 = 0,04 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 4.24.

**Агрегована матриця попарних порівнянь альтернатив  
за критерієм «Наявність ресурсів»**

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_9$ )
B1	1,00	0,95	1,06	1,13	1,25	0,21
B2	1,05	1,00	2,31	2,31	1,06	0,28
B3	0,94	0,43	1,00	0,37	0,96	0,13
B4	0,88	0,43	2,73	1,00	0,96	0,19
B5	0,80	0,94	1,04	1,04	1,00	0,19
$\lambda_{\max} = 5,19; I_u = 0,05; I_0 = 0,03 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Із застосуванням принципу синтезу визначено глобальні пріоритети (табл.4.25.)

Таблиця 4.25.

**Значення глобальних пріоритетів альтернатив**

Аль-тер-нати-ви	Критерії									Вектор глобальних пріоритетів альтернатив ( $P$ )
	Q <sub>1</sub>	Q <sub>2</sub>	Q <sub>3</sub>	Q <sub>4</sub>	Q <sub>5</sub>	Q <sub>6</sub>	Q <sub>7</sub>	Q <sub>8</sub>	Q <sub>9</sub>	
	Числові значення вектора пріоритету									
	0,15	0,11	0,09	0,09	0,07	0,10	0,16	0,16	0,08	
B1	0,15	0,12	0,14	0,12	0,18	0,1	0,17	0,16	0,21	0,149
B2	0,22	0,23	0,2	0,19	0,16	0,3	0,37	0,29	0,28	0,260
B3	0,16	0,23	0,19	0,15	0,28	0,2	0,23	0,18	0,13	0,193
B4	0,29	0,26	0,25	0,26	0,21	0,45	0,13	0,16	0,19	0,240
B5	0,18	0,17	0,2	0,3	0,17	0,11	0,14	0,2	0,19	0,180

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таким чином, у результаті агрегування тверджень трьох залучених експертів із різних галузей знань та сфер діяльності найбільшу перевагу одержав вид економічної діяльності «Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів». Його пріоритет становить 0,260. Хоча мало чим йому поступається такий вид діяльності як «Операції з нерухомим майном». Решту видів економічної діяльності значно їм поступаються.

Слід відмітити, що вирішення завдання по забезпеченню розвитку Закарпатської області з ознаками монорозвитку є надзвичайно складним

процесом, тому для обґрунтування стратегічних орієнтирів його вирішення доцільно у якості експертів залучати не тільки економістів, географів і фахівців з публічного управління та адміністрування, а ще й фінансистів, соціологів, представників місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, депутатів місцевих рад, наукових працівників, представників громадських організацій, незалежних експертів і т.д.

Розроблена методологія свідчить про досить високу ефективність прикладних досліджень стосовно математичного обґрунтування та вибору рішень щодо управління монорозвитком територіальної системи з урахуванням її структурних змін та може використовуватися органами влади різних ієрархічних рівнів по відношенню до систем різної територіальної ієрархії. Незважаючи на це, динамічність розвитку сучасного світу обумовлює потребу постійного коригування напрямів монорозвитку, критеріїв їх відбору та основних інструментів стратегічного управління розвитком територіальних систем із врахуванням змінних чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, ресурсних факторів, потреб людей тощо.

#### **4.3. Стратегічні завдання управління монорозвитком територій Карпатського регіону та підходи до їх реалізації**

Обґрунтовані нами на основі врахування зарубіжного та вітчизняного досвіду концептуальні основи управління монорозвитком територій, які в стислій формі представлені в параграфі 5.1, стали підґрунтям для конкретизації завдань управління монорозвитком територій Карпатського регіону і розробки підходів до їх реалізації.

Якщо пригадати, що у найвідоміших довідкових джерелах і тлумачних словниках акцентується увага на тому, що стратегією вважають загальний, недеталізований план чи спосіб досягнення найважливішої для тих, що

склалися умов, мети протягом довготривалого проміжку часу, то очевидно, що стратегічним завданням є ефективне використання на конкретному етапі наявних ресурсів для часткового досягнення окресленої найважливішої мети (тобто, стратегія розглядається як план) та вибір першочергових дій (тобто, стратегія розглядається як спосіб досягнення мети), коли очевидно є нестача ресурсів навіть для часткового досягнення мети.

Наше дослідження є суспільно-географічним, а в будь-якому суспільно-географічному дослідженні головною стратегічною метою є формування комфортного для проживання людини суспільно-географічного рельєфу, тобто таке розміщення суспільної діяльності в географічному просторі, яке б забезпечувало монорозвиток людини – як особистості (на особистісному рівні), груп людей – як соціуму з ефективною внутрішньою організацією (на локальному рівні), суспільства – як керованого демократичного утворення (на державному чи національному рівні), цивілізації – як сукупності суспільств, життєдіяльність яких здійснюється при виконанні цивілізаційних законів (на глобальному рівні). Отже, ми зводимо розвиток на кожному з рівнів до однієї генералізованої (стратегічної) мети. Це дає право стверджувати, що ми маємо і будемо мати надалі справу з монорозвитком людини, груп людей, суспільств і цивілізації, який має забезпечити формування в них високодуховних цивілізаційних якостей. При цьому, комфортність суспільно-географічного рельєфу має визначатися ступенем взаємоузгодженості життєдіяльності людини, груп людей, суспільства, цивілізації на конкретному рівні їх функціонування із геопросторовим середовищем.

Сказане, засвідчує, що комфортність не має кінцевої межі, але на кожному з часових горизонтів можна визначити проміжні межі, досягнення яких і забезпечуватиметься реалізацією окремих стратегічних завдань, тобто завдань, які мають бути підпорядковані, в кінцевому рахунку, досягненню головної стратегічної мети.

Вважаємо, що формування стратегічних завдань при прогнозуванні

перспективного розвитку просторових моносистем доцільно поділити на дві групи:

1) стратегічні завдання, які не допускать і попереджатимуть наближення біфуркаційної межі, тобто тотально контролюватимуть монорозвиток просторової геосистеми;

2) стратегічні завдання, які прискорюватимуть відбрунькування нових систем після переходу біфуркаційної межі, та сприятимуть поверненню досліджуваної просторової системи в попередній стан, тобто в стан з ретроспективними показниками, які забезпечували її моносистемність, але котра після повернення в моносистемний стан функціонуватиме на якісно новому рівні.

Отже, очевидно, що при формуванні стратегічних завдань ми використовуватимемо цільовий підхід, який, впливаючи на формулювання їх змісту, дасть можливість забезпечувати отримання очікуваного прогнозованого результату. Безумовно, ми повинні враховувати при цьому сучасні інновації у всіх сферах життєдіяльності людини, оскільки вони впливатимуть як на форму окреслення завдань, так і на спосіб їх реалізації.

Питаннями обґрунтування стратегічних завдань та напрямів розвитку Карпатського регіону розроблено низку нормативно-правових актів, Програм та Концепцій розвитку, а також питаннями займається багато сучасних українських вчених географів та економістів, проте в документах та працях вчених відображено стратегічні напрями удосконалення структури Карпатського регіону та управління його територіями з точки зору специфіки його монорозвитку.

Для обґрунтування стратегічних завдань управління монорозвитком територій Карпатського регіону та визначення підходів до їх реалізації спочатку розглянемо приклади стратегічних завдань для забезпечення перспективного монорозвитку моносистем, в яких відсутня діяльність людини як складовий елемент системи, або в яких будь-яка діяльність людини зведена



до мінімуму.

До таких просторових моносистем слід віднести в першу чергу заповідні просторові моносистеми Карпатського регіону. Вважаємо, що у складі заповідних природних моносистем доцільно виділяти:

- заповідники (великі територіальні моносистеми з рідкісною флорою і фауною, де моносистемність забезпечується екзогенною охоронною діяльністю держави всіх підсистем і елементів – від окремих живих організмів до великих природних комплексів);

- національні або народні парки (аналогічні заповідникам моносистеми, де моносистемність також забезпечується екзогенною охоронною діяльністю держави; при цьому дозволено масове відвідування території населенням, яке прагне поєднати відпочинок в природних умовах з пізнанням унікального рослинного і тваринного світу та мальовничих ландшафтів);

- заказники (генералізовані моносистеми на певному просторовому рівні, в яких охороняються окремі підсистеми чи елементи – цінні рідкісні рослини, унікальні птахи, цінні лісонасінневі ділянки тощо);

- ландшафтні парки (відпочинкові природно-територіальні моносистеми, де моносистемність генералізована на рівні відпочинкової функції, що частково забезпечується спеціальними господарствами, які повинні сприяти охороні та покращенню природних ландшафтів з метою реалізації інтересів відпочиваючих, для яких дозволено будівництво баз відпочинку, готелів та інших закладів);

- резервати природи (невеликі природно-територіальні моносистеми, як правило, заповідні урочища площею до тисячі гектарів, моносистемність яких забезпечується охоронною функцією по відношенню до природних об'єктів – лісів, реліктових та ендемічних рослин і тварин, геологічних утворень, та інших, цінних для науки й народного господарства);

- пам'ятки природи (невеликі природно-територіальні моно системи – природничі чи історично-географічні об'єкти – дерева, мальовничі скелі,

водопади, мінеральні джерела, печери, геологічні відслонення);

– парки (відносно невеликі природно-територіальні моносистеми – пам'ятки садово-паркового мистецтва – дендрарії, ботанічні сади, парки, створені людиною).

Таким чином, виділені нами заповідні природні моносистеми представляють собою, по суті, ланки природо-заповідної системи України.

Всього в Карпатському регіоні розташовано 124 об'єкти природо-заповідного фонду національного значення (у Закарпатській області – 37 об'єктів, Івано-Франківській – 33, Чернівецькій – 27 та Львівській – 27), які у нашому дослідженні розглядаються як заповідні природні моносистеми [16].

Зазначимо, що в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки території, на яких розміщені об'єкти природо-заповідного фонду, віднесені до такого типу територій, що потребують особливої уваги з боку держави. У цьому документі запропоновано застосування спеціальних механізмів та інструментів стимулювання їх розвитку, зокрема сформовані стратегічні завдання за напрямом «Формування мережі природоохоронних територій, збереження та відтворення екосистем, поліпшення стану навколишнього природного середовища», найважливішими серед яких є: збільшення площі територій та об'єктів природо-заповідного фонду; створення природоохоронних територій міжнародного значення; забезпечення збереження, відновлення та збалансованого використання природоохоронних територій; стимулювання формування економічного середовища та розвитку сфери зайнятості населення навколо природоохоронних територій і визначення економічного механізму стимулювання створення та збереження природоохоронних територій; забезпечення охорони земель, відтворення екосистем, удосконалення структури земельних угідь та напрямів господарської діяльності; адаптація до зміни клімату територій та найбільш вразливих галузей і забезпечення розвитку об'єктів і територій національної екологічної мережі; забезпечення розвитку та удосконалення державної

системи моніторингу навколишнього природного середовища, створення центрів його моніторингу; забезпечення розвитку екологічної освіти; створення інформаційних еколого-освітніх центрів в установах природно-заповідного фонду; сприяння підвищенню рівня поінформованості населення про екосистемні послуги [99].

Але, стратегічні завдання, які приводяться в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки, сформовані насамперед як природоохоронні та економічні. Суспільно-географічні аспекти, практично, не зачіпаються. А такі завдання повинні містити в своєму складі і суспільно-географічні стратегічні завдання, реалізація яких має забезпечити такий перспективний монорозвиток окремих просторових заповідних моносистем Карпатського регіону, який дозволить мінімізувати вплив суспільно-географічного рельєфу на стан природних систем і органічно поєднати взаємоіснування та взаємодіювання суспільно-географічного рельєфу й природних систем. Сформуємо такі стратегічні завдання як приклади для окремих заповідних моносистем. Вони представлені в таблиці 4.26.

Таблиця 4.26

**Приклади стратегічних завдань для забезпечення перспективного монорозвитку окремих просторових заповідних моносистем Карпатського регіону\***

Назви прикладових заповідних просторових моносистем у Карпатському регіоні**	Мета розвитку заповідних моносистем	Стратегічні завдання для досягнення мети	Спосіб виконання завдань
<p><b>Заповідники:</b> Карпатський біосферний заповідник (Закарпатська обл.); «Горгани» (Івано-Франківська обл.); «Розточчя» (Львівська обл.).</p> <p><b>Національні парки:</b> «Ужанський», «Зачарований край», «Синевир» (Закарпатська обл.); «Верховинський», «Галицький», «Гуцульщина», «Карпатський» (Івано-Франківська обл.); «Північне Поділля», «Яворівський», «Сколівські Бескиди», (Львівська обл.); «Вижницький», «Хотинський» «Черемошський» (Чернівецька обл.).</p>	<p>Недопущення і попередження наближення біфуркаційної межі, тобто тотальний контроль монорозвитку просторової геосистеми.</p>	<p>Здійснення екзогенної охоронної діяльності держави всіх підсистем і елементів моносистеми – від окремих живих організмів до великих природних комплексів.</p>	<p>Формування відповідного нормативно-правового поля для здійснення державою регулюючих заходів розвитку моносистем, створення наглядових структур, розробка заборонних регуляторів щодо здійснення людиною будь-якої діяльності.</p>

<b>Заказники</b> <b>Резервати природи</b> <b>Пам'ятки природи</b>	Не допущення і попередження наближення біфуркаційної межі для окремих підсистем, моносистем, тотальний контроль їх розвитку для забезпечення монорозвитку просторової геосистеми.	Здійснення екзогенно-ендогенної охоронної діяльності за окремими підсистемами чи елементами – цінними рідкісними рослинами, унікальними птахами, цінними лісонасінневими ділянками тощо	Формування відповідного нормативно-правового поля для здійснення державою регулюючих заходів щодо розвитку окремих підсистем чи елементів моносистем, створення наглядових структур, розробка заборонних регуляторів щодо здійснення будь-якої господарської діяльності
<b>Ландшафтні парки:</b> «Полянський» (Івано-Франківська обл.). <b>Парки:</b> парк санаторію «Карпати» (Закарпатська обл.). <b>Ботанічні сади:</b> ботанічний сад Ужгородського національного університету (Закарпатська обл.).	Прискорення відбрунькування нових систем після переходу біфуркаційної межі, сприяння поверненню досліджуваної просторової системи в попередній стан моносистемності з функціонуванням на якісно новому рівні.	Забезпечення спеціальними господарствами в моносистемах охорони та покращення природних ландшафтів з метою реалізації інтересів відпочиваючих та дозвіл будівництва баз відпочинку, готелів та інших закладів, які можуть виокремлюватися після збільшення масштабів і диверсифікації діяльності в нові відпочинкові моносистеми.	Формування відповідного нормативно-правового поля для здійснення державою і спеціальними господарствами регулюючих заходів щодо розвитку окремих підсистем чи елементів моносистем, створення наглядових структур, розробка регуляторів щодо здійснення людиною рекреаційної діяльності та виокремлення нових відпочинкових моносистем

\* розробка автора

\*\* формуються на базі об'єктів природо-заповідного фонду національного значення з 124 об'єктів природо-заповідного фонду національного значення у Карпатському регіоні

Таким чином, реалізація окреслених в таблиці 1 стратегічних завдань має забезпечити поетапне досягнення стратегічної мети – такого перспективного монорозвитку окремих просторових заповідних моносистем Карпатського регіону, який зрівноважуватиме стани суспільно-географічного рельєфу і природних систем та забезпечуватиме їх комфортне співфункціонування.

Для цього необхідно збільшити площу просторових заповідних моносистем Карпатського регіону. Якщо зараз, як зазначають Л. Петрова, П. Третяк, в Українських Карпатах відносна частка заповідних об'єктів становить майже 13% площі, причому територіально найбільше охорона лісових ландшафтів забезпечується у Рахівсько-Чивчинській (40,6%),

Зовнішньокарпатській (21,9%), Вододільно-Верховинській (21,6%) і Полонинсько-Чорногірській (12,9%) фізико-географічних областях, то на цьому фоні недостатньо охоплені охороною унікальні для України ландшафти Передкарпаття (4,6%), Вулканічних Карпат (2,9%) та Закарпатської низовини (5,2%). Петрова Л., Третяк П, наголошуючи, що об'єкти вищих категорій заповідності тут майже зовсім відсутні, пропонують для оптимізації регіональної мережі лісових заповідних об'єктів розвивати її у напрямі підвищення репрезентативності. Вони вважають, що для оптимізації ландшафтно-географічної репрезентативності доцільно нівелювати диспропорції в охопленні заповідним режимом природних комплексів Українських Карпат. У межах Передкарпаття, Вулканічних Карпат і Закарпатської низовини розширення мережі природно заповідного фонду треба здійснювати переважно за рахунок створення та збільшення площ об'єктів загальнодержавного значення. Це особливо стосується Львівської та Чернівецької областей, в яких відносна площа природно-заповідних територій є найнижча в регіоні [11]. Ми поділяємо точку зору Л. Петрової та П. Третяк, оскільки вона співпадає з нашими висновками.

Наступними розглянемо приклади стратегічних завдань для забезпечення перспективного монорозвитку сільських моносистем. Зазначимо, що у Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки виокремлені «сільські території у несприятливих умовах – територіальні громади, що одночасно мають такі характеристики, як щільність сільського населення нижча 15 осіб на кв. кілометр, відстань до найближчих міст з населенням більше 50 тис. осіб понад 30 хвилин на автомобілі (орієнтовно 40 кілометрів автомобільними дорогами з твердим покриттям), чисельність населення скоротилася у період 2008-2018 років більш як на 30 відсотків» [99] як такі, які «потребують особливої уваги з боку держави та застосування спеціальних механізмів та інструментів стимулювання їх розвитку» [99]. Таким територіям властива одна надзвичайно важлива функція – аграрна, тому вони можуть

розглядатися як класичні приклади моносистем.

Зазначимо, що у Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки передбачено реалізувати низку стратегічних завдань за напрямом «Розвиток сільських територій», зокрема таких, як підтримка інтегрованих проектів розвитку сільських територій, в які включено водопостачання та водовідведення; розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (зокрема, покриття 100% сільських територій фіксованим широкосмуговим доступом до Інтернету та 95% населення мобільним Інтернетом); сприяння розвитку найрізноманітніших форм агровиробництва та впровадження інноваційних технологій у цей процес; стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва, розбудови туристичної інфраструктури на сільських територіях; поліпшення медичного обслуговування жителів сільських територій, забезпечення належного функціонування електронної системи охорони здоров'я, а медичних працівників – службовим житлом та службовим автотранспортом тощо [99].

Але, передбачені у Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки стратегічні завдання є частковими і торкаються розвитку чи поліпшення функціонування окремих складових аграрних моносистем. Практично відсутні стратегічні завдання, реалізація яких дозволила б забезпечити розвиток сільських територій як аграрних моносистем. Саме тому вважаємо, що доцільно передбачити три групи стратегічних завдань системного характеру для забезпечення соціально-економічного зростання суспільно-географічних аграрних моносистем (таблиця 4.27.).

Звичайно, передбачені у Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки стратегічні завдання можна включити у відповідні їм групи завдань, окреслені в таблиці 2, але вони мають бути верифіковані з іншими завданнями групи, в яку включаються, і не суперечити їм, а підсилювати системність передбачених рішень.

У Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки

відзначені і гірські території Українських Карпат, які також потребують особливої державної підтримки.

Таблиця 4.27.

### Стратегічні завдання для забезпечення соціально-економічного зростання суспільно-географічних аграрних моносистем\*

Групи стратегічних завдань	Мета розвитку аграрних моносистем	Стратегічні завдання для досягнення мети	Спосіб виконання завдань
<b>моносистемно-зберігаючі</b>	збереження моносистемності аграрних моносистем за рахунок розвитку і підсилення сільськогосподарської функції	забезпечення поглибленого розвитку моносистемної функції	просування на ринку виробленої продукції, підвищення результативності діяльності
<b>умовно моносистемно-зберігаючі</b>	збереження моносистемності аграрних моносистем за рахунок відбрунькування нових моносистем з несільськогосподарською функцією після подолання точки біфуркації	активізація розвитку ретроспективної аграрної функції моносистеми та сприяння розвитку нової функції для якнайшвидшого відбрунькування нової моносистеми	підтримка владними структурами різних ієрархічних рівнів заходів, спрямованих на реалізацію завдань
<b>диверсифікаційно-інноваційні</b>	диверсифікація розвитку аграрних моносистем з метою утворення низки нових моносистем, одна або кілька з яких можуть бути моноаграрними	розвиток нових видів діяльності і створення нових робочих місць як підґрунтя для розвитку нових моносистем	розробка спеціальних управлінських рішень на різних ієрархічних рівнях управління

\* розробка автора

У зазначеному документі вони окреслені як «територіальні громади, які розташовані у гірській місцевості і до складу яких входить щонайменше один населений пункт, якому надано статус гірського відповідно до Закону України «Про статус гірських населених пунктів в Україні»» [99]. Якщо брати до уваги один атрибут просторових систем, які формуються на таких територіях, а саме: гірське положення, то їх також можна вважати моносистемами, які потребують розробки і реалізації стратегічних завдань для забезпечення комфортного проживання населення в них.

Фактом державної ваги є те, що в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки сформовані стратегічні завдання за напрямом «Створення умов для подальшого розвитку гірських територій українських Карпат» [99]. Найважливішими з них є врахування окреслених у Державній програмі розвитку регіону українських Карпат, яка затверджена постановою

Кабінету Міністрів України від 20.10.2019 р. № 880, пріоритетних напрямів розвитку гірських територій та створення необхідних організаційних, правових та фінансових умов для цього; забезпечення збалансованого природокористування; консервація, збереження та ревіталізація природних екосистем; подолання наслідків надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, що відбулися та попередження нових таких ситуацій, розвиток транспортної, прикордонної та інформаційно-комунікаційної інфраструктури та ін. [99]. Але більшість тих завдань сформульовані в дуже загальних рисах. Вони не відображають суспільно-географічних особливостей розвитку окремих гірських територій різного ієрархічного рівня як гірських моносистем.

Зазначимо, що ряд дуже важливих стратегічних завдань розвитку гірських територій Українських Карпат представлені в схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03.04.2019 р. № 232-р «Концепції розвитку гірських територій українських Карпат» [176], в якій акцентується увага на таких способах їх реалізації, як «створення умов для комплексного і сталого розвитку гірських територій українських Карпат на основі раціонального і невиснажливого природокористування, мобілізації та концентрації ресурсів для розвитку зазначених територій, координації дій органів влади, розвитку державно-приватного партнерства, ефективного використання існуючих фінансових інструментів» [176]. Але, аналіз стратегічних завдань, окреслених в зазначеній Концепції приводить до висновку, що більшість з них суперечать «раціональному і невиснажливому природокористуванню». Практично, більшість з них підсилять суспільно-географічну експансію на природно-географічні системи гірських територій, зумовлять конфліктність суспільної складової з природною.

Низка завдань нічим не відрізняється від аналогічних завдань негірських територій, наприклад таких, як «сприяння розвитку державно-приватного партнерства щодо будівництва та модернізації інфраструктурних об'єктів» чи



«удосконалення механізмів державної підтримки фермерських господарств, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та малого і середнього підприємництва на селі».

Ряд завдань передбачають подальший розвиток «традиційних і найбільш перспективних для регіону видів господарської діяльності лісового та сільського господарства», «включаючи переробку місцевих сировинних ресурсів, розвиток альтернативної енергетики». Це означає, що в умовах сучасного дефіциту фінансових ресурсів для впровадження інновацій та при використанні застарілих технологій відбуватиметься грубе втручання людини в функціонування природних екосистем з подальшим руйнуванням останніх. В результаті продовжуватиметься подальше, можливо навіть прискорене «сповзання» населення з високих гірських рівнів на більш низькі рівні.

Звичайно, в Концепції окреслені і надзвичайно важливі стратегічні завдання, які пов'язані зі збереженням стану природних систем («забезпечення розвитку екологічної мережі в Карпатах як складової частини Всеєвропейської екологічної мережі», «створення та підтримання Карпатської мережі природоохоронних територій», «забезпечення відновлення лісів та оптимізації структури ландшафтів», «запобігання забрудненню поверхневих і підземних вод», «поліпшення санітарно-гігієнічного та екологічного стану населених пунктів», «забезпечення будівництва та модернізації протиерозійних, гідротехнічних, протикарстових, протилавинних споруд, а також проведення заходів із захисту від підтоплення і затоплення, спрямованих на запобігання розвитку небезпечних геологічних процесів», «запобігання рекреаційній деградації ландшафтів» та ін.» [176]), але на їх реалізацію сьогодні в Україні просто немає коштів (рис. 4.10.).

Акцентуємо увагу на тому, що зараз надзвичайно важливо повернутися до цих стратегічних завдань і ще раз переглянути кожне з них через призму необхідності збереження гірських моносистем як унікального природного середовища і ексклюзивного середовища для проживання людини.

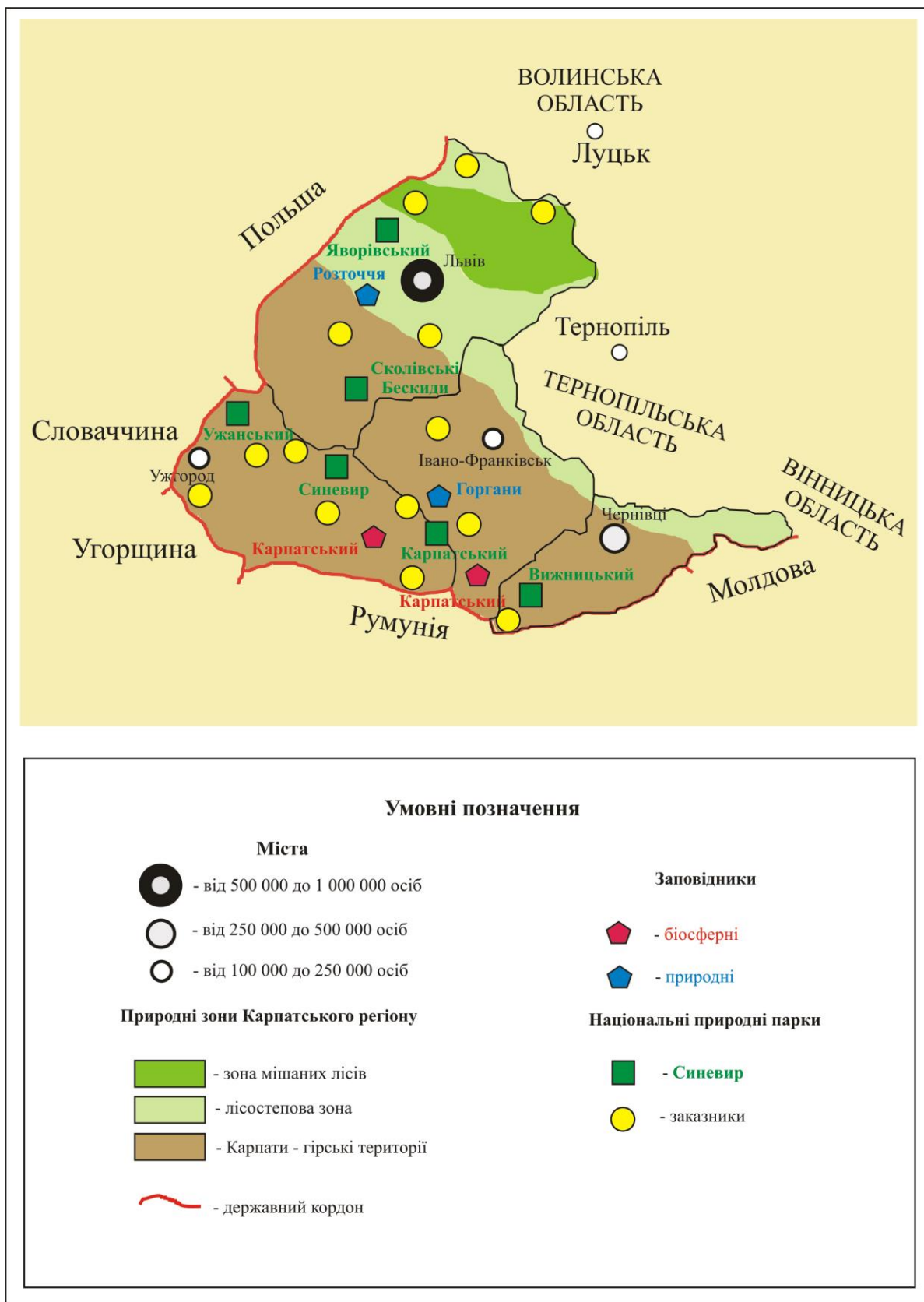


Рис. 4.10. Природоохоронні території та об'єкти Карпатського регіону [4]

\* розробка автора

Зазначимо, що ряд вчених зараз уважно вивчають гірське середовище життєдіяльності людини. З'явилося дуже багато публікацій в цьому контексті. Є спроби врахувати подальший розвиток гірського простору в умовах розбудови інформаційного суспільства. Так, ми виокремили публікацію З. Бройде «Транскордонні чинники сталого соціально-економічного і просторового розвитку гірських територій України із застосуванням геоінформаційних систем» [47] у зв'язку з тим, що автор намагається привернути увагу до гірських територій як до єдиного гірського простору, розділеного зараз між 8 країнами, у якому на 4 області України припадає до 15% загальної території. І хоча він не перший, хто звернув увагу на це архіважливе питання (зазначена проблема піднімалася в проекті Державної програми розвитку Карпатського регіону на початку 1990-х рр., а також такими вченими Львівської суспільно-географічної школи, як Шаблій О., Заставний Ф., Шевчук Л. та ін.), але саме З Бройде намагається окреслити ключову роль розбудови Карпатського простору в контексті специфічної дії транскордонних чинників сталого соціально-економічного і просторового розвитку гірських територій України з одного боку, активізації розвитку інформаційних технологій – з другого боку в умовах досягнення конкретних домовленостей між 8 країнами з третього боку [2, с.33]. На жаль, вчені-географи залишились непочутими. У жовтні 2019 року Кабінетом Міністрів схвалена Державна програма розвитку регіону Українських Карпат на 2020-2022 роки, яка розроблена на виконання Указу Президента України не тільки з урахуванням Концепції розвитку гірських територій українських Карпат, але й мало чим від неї відрізнялася.

Мета цієї Державної програми (визначення пріоритетних напрямів розвитку гірських територій, створення необхідних організаційних, правових та фінансових передумов для сталого розвитку гірських територій Українських Карпат, підвищення їх конкурентоспроможності, поліпшення якості життя та економічного благополуччя населення, що на них проживає) [3] є, на наш

погляд, декларативною, а виконання завдань та заходів Програми бачиться на сьогоднішній день як нереалістичний план намірів, здійснення яких мало б дати можливість «забезпечити вирівнювання існуючих диспропорцій у соціально-економічному розвитку гірських територій Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської й Чернівецької областей».

Оскільки області Карпатського регіону не можуть показати у своїх власних стратегіях виділення коштів на розвиток гірських територій як на пріоритетний напрям, то дуже важливо подавати на фінансування за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку (ДФРР) хай малі, але конкретні проекти, реалізація яких стала б хоч невеликим, але стимулом розвитку гірських територій. Зазначимо, що Закарпатська область подала найбільшу кількість таких проектів. Але, оскільки вони є невеликими, дуже локальними, то окремими експертами вони визнані такими, що «не впливають на розвиток гірських територій» [17, с.8]. Ми вважаємо таку позицію хибною. Адже будь-який маленький крок у стратегічному напрямі може привести в перспективі до великих зрушень. Засудження таких проектів виглядає, на наш погляд, як боротьба за зменшення будь-яких виплат з бюджету. А щоб хоч щось зробити потрібні хоча невеликі, але фінансові ресурси.

Цікавими, на наш погляд є такі проекти, як формування «Карпатського соляного шляху» та його інтеграція у туристичну інфраструктуру українських Карпат (Львівська обласна державна адміністрація); розвиток «Центру відродження вівчарства» (Івано-Франківська обласна державна адміністрація); запуск Центру карпатської культури у місті Косові для розвитку креативних індустрій у регіоні (ЦКК) (Косівська районна рада, Івано-Франківська обл.); створення інноваційного сільськогосподарського кластеру замкнутого циклу виробництва «Бойківський ЕКОпродукт» (Турківська міська рада, Львівська обл.); створення Центру різьбярства Боринського професійного ліцею народних промислів і ремесел (Львівська обласна державна адміністрація) та ін.

Погоджені Мінрегіоном проекти можна побачити на онлайн-платформі за

посиланням: <https://sectoral.minregion.gov.ua/sectorals> в режимі реального часу [14]. На жаль, у проекті бюджету на 2021 рік видатки на підтримку реалізації таких проектів зменшили вдвічі.

Ще одна категорія моносистем, яка відображена в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки як така, що потребує особливої уваги до перспективного розвитку – монофункціональні міста. Загальновідомо, що монофункціональними містами називаються міські поселення, в основі розвитку яких лежить якась одна діяльнісна (виробнича) функція. В науковій літературі та в нормативно-правових актах до монофункціональних міст найчастіше відносили міста, які були центрами вугледобування, видобування рудної і нерудної сировини, хімічної і нафтопереробної промисловості, які з плином часу занепали. Насправді, будь-яка містотворча функція (рекреаційна, інформаційна тощо) може бути провідною у творенні його монофункціональності.

В Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки відзначається, що практично для всіх монофункціональних міст найхарактернішими рисами є: занепад профільних галузей спеціалізації, активні депопуляційні процеси, погіршення умов навколишнього природного середовища, ріст безробіття [99]. Як бачимо, у цьому випадку міські поселення розглядаються як мономіста у конкретному випадку – під кутом зору їх спеціалізації. Але стратегічні завдання їх розвитку подаються узагальнено, як і для інших міст. Тому стратегічні завдання мають вигляд типових задач на кшталт удосконалення законодавчої та іншої нормативно-правової бази, пов'язаної з розвитком міст; розробка і впровадження методик вивчення потреб ринку праці; покращення транспортного сполучення між містами; модернізація міської інфраструктури; збільшення зелених насаджень; впровадження інноваційних технологій управління розвитком розумних міст Smart City)» тощо [99]. Функціональні типи міст через показники спеціалізації, відображено на рис. 4.11.

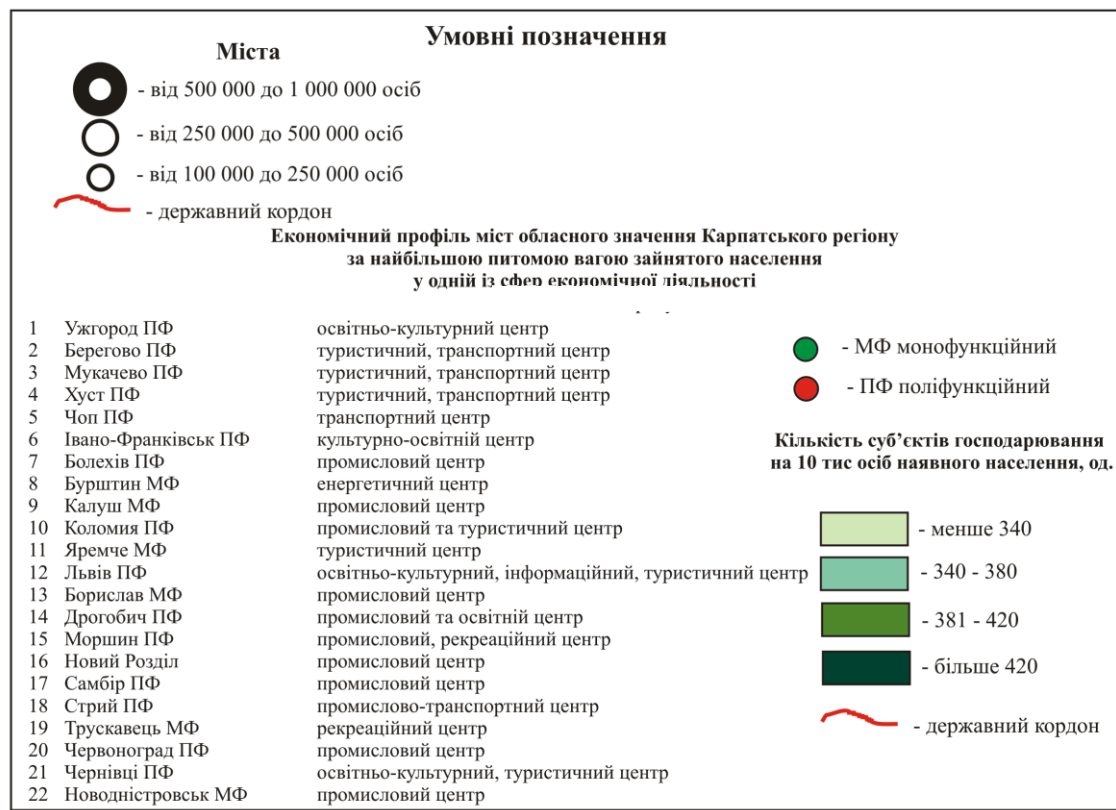
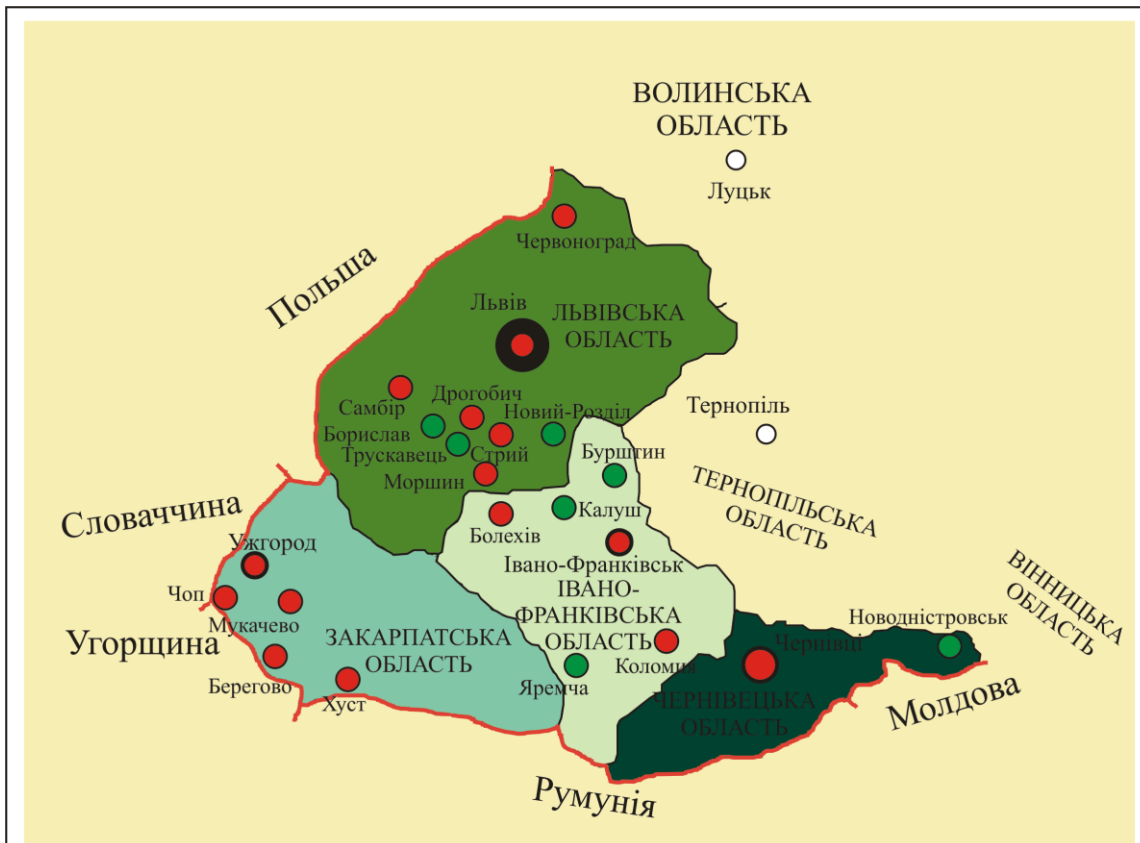


Рис. 4.11. Функціональні типи територій Карпатського регіону [99]

На жаль, в даний час мономіста фактично залишилися без будь-якої підтримки і продовжують стрімко занепадати. В наш час дуже важливо розглянути кожне місто зокрема і розробити ряд стратегічних заходів для активізації їх розвитку. Почати слід з розробки генеральних планів для цих міст, де в центрі уваги мав би бути інноваційний розвиток їх містоутворюючої бази з урахуванням впровадження сучасних інноваційно-комунікаційних технологій. До розробки цих важливих документів необхідно в обов'язковому порядку залучити представників суспільно-географічної науки з метою наукового передбачення перспективного розвитку мономіст як системних об'єктів – домінантів суспільно-географічного простору. Як аналогічні домінанти різного ієрархічного рівня можуть розглядатися міста – центри економічного розвитку.

Якщо, застосовуючи метод генералізації, розглядати ці міста як центри суспільно-географічного розвитку, то їх також можна вважати моносистемами, які є вершинами суспільно-географічного ландшафту території. Такий підхід можна назвати діяльнісно-природничим. Саме його застосування дозволить будувати такий суспільно-географічний простір, який придатний для гармонійного співфункціонування людини природи.

Якщо взяти до увагу спеціалізацію на регіональному рівні, то в групі областей Карпатського регіону лише Івано-Франківська область має найбільшу частку промисловості у структурі економіки. Під тим кутом зору можемо говорити про Івано-Франківську промислову моносистему. Якщо в перспективі обрати стратегію збереження такої моносистемності, то стратегічні завдання розвитку промисловості Івано-Франківської області мають бути продумані особливо ретельно. Адже ядром промислового виробництва у цій області є галузі промисловості сировинного спрямування. Збереження промисловості на перспективу як провідної галузі господарського комплексу вимагає особливої уваги до активізації розвитку інноваційних галузей промисловості у цій області. В той же час у Державній стратегії регіонального розвитку на 2021-

2027 роки акцентується увага на тому, що інновації у виробництві промислової продукції за останні роки практично майже відсутні. Це характерно не тільки для промисловості у Івано-Франківській області, але й по Україні загалом. Так, «у 2018 році частка реалізованої інноваційної продукції в обсязі промислової зменшилася до 0,8% порівняно з 1,4% у 2015 році та 4,9% в середньому за 2003-2014 роки» [99].

#### **Висновки до розділу 4**

1. Стратегічні завдання перспективного розвитку усіх без винятку моносистем повинні будуватися в умовах застосування міждисциплінарного підходу при використанні теоретико-методологічної бази суспільно-географічної науки.

2. Стратегічні завдання перспективного розвитку конкретних моносистем того чи іншого ієрархічного рівня, виділених за конкретним моносистемним атрибутом, повинні визначатися і окреслюватися з урахуванням орієнтації на стратегічні цілі їх суспільно-географічного розвитку, тобто на досягнення бажаних результатів у формуванні суспільно-географічного рельєфу у конкретному просторі функціонування цих систем.

3. Стратегічні завдання повинні ранжуватися на загальносистемні (ті, які забезпечують збереження моносистемності, відбрунькування нових моносистем від основної, чи диверсифікації наявних моносистем на ряд нових моносистем) і конкретно-стимулюючі розвиток окремих підсистем чи елементів моносистем. Вони мають верифікуватися по ходу їх виконання і повинні реалізуватися в процесі управлінської діяльності, яка має оцінюватися за рівнем, якістю, швидкістю їх виконання.



## ВИСНОВКИ

У дисертації проведено теоретичне та практичне суспільно-географічне обґрунтування особливостей здійснення процесів монорозвитку в суспільно-географічних системах різного ієрархічного рівня у Карпатському регіоні, формування та розвитку цих систем як моносистем, обґрунтування суспільно-географічних принципів управління ними. Це обґрунтування розвинене в новітній напрямок суспільно-географічних досліджень який є базисом вивчення суспільно-географічних монопроцесів та суспільно-географічних систем як моносистем. Результати проведеного дослідження характеризуються науковою новизною, мають теоретико-методологічне й науково-практичне значення. На підставі отриманих результатів сформульовані висновки, пропозиції, рекомендації, врахування і використання яких забезпечить формування суспільно-географічного рельєфу, що узгоджуватиметься з фізико-географічним рельєфом та стане запорукою створення сприятливого середовища життєдіяльності людини. Найважливішими висновками є:

1. Окреслено авторське бачення суті дефініцій «монорозвиток території», «монорозвиток територіальної суспільної системи», «монотериторія» «соціальний моновузол», «аграрний локалітет» та інших, які є дотичними до розкриття розуміння монопроцесів і моносистем в суспільно-географічній науці, що дало можливість виокремити в її понятійно-термінологічному апараті нові понятійно-термінологічні системи, такі як «Монорозвиток», «Моносистема» та інші.

2. Визначені підстави для критеріїв монорозвитку у вигляді атрибутів, представлені їх мірила та розроблена критеріальна модель формування монорозвитку територіальних суспільних систем в сучасному геопросторі, у якій враховані часові параметри критеріїв монорозвитку суспільно-географічних систем (темпологічний та періодичний). Окреслені типи критеріїв

та показників визначення монорозвитку суспільно-географічних систем, узгоджених з територіальним поділом праці.

3. Виділені та оцінені основні групи чинників територіальних систем монорозвитку різного географічного рівня, здійснено розподіл чинників за ознаками та характером впливу, що детермінують і підсилюють моносистемність.

4. Обґрунтована методична системність дослідження, яка розглядається як обов'язкова для всебічного вивчення процесів монорозвитку суспільно-географічних систем; при цьому наголошується, що мова йде про систему методів, пріоритетність та порядок застосування яких зумовлені сутністю самого об'єкта дослідження. Розроблено алгоритм використання методів вивчення монорозвитку географічних систем різного ієрархічного рівня на різних етапах наукового дослідження.

5. Окреслена роль хорологічної парадигми та обґрунтована необхідність формування нової парадигми дослідження процесів розвитку та монорозвитку в умовах інформаційного суспільства, яка має бути синкретичною віртуально-фізичною інноваційно-інформаційно-технологічною хорологічно-системною парадигмою.

6. Дослідження монорозвитку в світлі законів і закономірностей суспільної географії, вивчення еволюції сутності монорозвитку в теоріях і концепціях територіальної організації суспільства, дослідження відображення монорозвитку у теорії сучасної, нова парадигма, підбір методів і розвинений понятійно-термінологічний апарат дали змогу побудувати теоретико-методологічне підґрунтя для окресленого авторкою новітнього наукового напрямку дослідження територіальних моносистем.

7. Розроблена і обґрунтована авторська теорія розвитку моносистем, суть якої полягає в тому, що виявлення, окреслення й оцінка в найзагальніших рисах атрибутів, головних ознак чи найзагальніших тенденцій розвитку будь-яких суспільно-географічних територіальних систем конкретизується і

полегшується при зведенні їх до моносистем, що функціонують у спеціалізованому відповідному їм просторі на певному ієрархічному рівні; доведено, що використання методу генералізації при цьому уможливорює виділення та вивчення монопроцесів розвитку, які відбуваються в системах, що дозволяє сформувати генералізовану наукову уяву про об'єкт дослідження і його ймовірну поведінку в перспективі; окреслене головне завдання розвитку суспільно-географічних моносистем - формування такого суспільно-географічного рельєфу, який буде органічно гармоніювати з природним рельєфом та творитиме в кінцевому рахунку інтегральний природно-суспільно-географічний рельєф з параметрами, які забезпечуватимуть гармонійний розвиток кожної людини і суспільства загалом.

8. Згідно з теорією розвитку моносистем, їх дослідження повинно бути спрямовано на вивчення розвитку моносистем до переходу через біфуркаційні точки і визначення умов подальшого збереження моносистемності основної моносистеми та відбрункування від неї моносистем з іншими функціями. Доведено, що для реалізації цих задач важливо використати як традиційні підходи, які доцільно модифікувати, так і інноваційні підходи: кластерний (формування так званих мережевих структур), біхевіористський (пояснення територіальної ідентичності моносистеми), партисипативний (стратегічне планування територіального розвитку моносистеми). Обґрунтовано, що тільки при поєднанні найрізноманітніших підходів можна буде отримати синергетичний ефект та сформувати синергетичний підхід, який дозволить передбачити додаткові вигоди при дослідженні моносистем і процесів їх функціонування.

9. Розроблені новітні підходи до виявлення та визначення територіальної системи монорозвитку в географічному просторі та пропонується модифікація традиційних підходів для всебічного і більш повного охоплення задач дослідження. Сформульовані принципи просторового регулювання розвитку моносистем, а саме: зрівноважений розвиток соціальної,

економічної та екологічної сфер у всіх територіальних моносистемах, орієнтований на підвищення якості життя людини; забезпечення формування сприятливого середовища життя людей; науково обґрунтоване розміщення матеріальних і нематеріальних об'єктів з метою збереження навколишнього середовища; помірковане використання природних та інтелектуальних ресурсів, їх охорона.

10. Проаналізовано стан регіональної системи «Карпатський регіон», яка є базисом для формування і подальшого розвитку всіх моносистем в його структурі. Доведено, що територіальні системи в умовах монорозвитку в структурі регіональної системи «Карпатський регіон», виступають відносно складними відкритими системами, які мають здатність до самоорганізації, саморозвитку, поряд з керованою просторовою організацією (цілеспрямованою управлінською діяльністю щодо розміщення, установавання взаємозв'язків та утворення інтегральних форм територіального зосередження різних видів людської діяльності).

11. Встановлено, що при окресленні аграрних територіальних системи як монолітних ланок і відносно самостійних систем в суспільній географії, в основу слід покласти виокремлені процеси монорозвитку. Для визначення «моноаграрної територіальної системи» треба усвідомлено вибрати монопроцес – функцію (ознаку), яку слід прийняти як основоположну в такому випадку. Якщо відносно невеликій територіальній системі локального рівня притаманна одна функція (ознака), пов'язана з аграрним виробництвом, то таку систему ми можемо назвати моноаграрною територіальною системою, чи моноаграрним локалітетом.

12. Встановлено, що спеціалізовані соціальні вузли є домінантами соціального простору. При цьому, на основі здійсненого нами суспільно-географічного екскурсу в історію еволюції поглядів етносів на простір і час ми висунули гіпотезу, що формування соціальних вузлів є результатом спрямованості суспільно-географічних процесів до місць соціальної сили, їх

«точковим» виразом. Окреслено генезис перших соціальних вузлів як релігійних центрів для позначення святих місць в просторі, пошуку «центру світу» на конкретному ієрархічному рівні територіальної системи, упорядкування суспільно-географічні зв'язків та бачення світу стабільнішим. Доведено, що соціальний простір можна розглядати на найбільш генералізованому рівні як соціальний монопростір під кутом взяття до уваги процесу соціалізації як генеруючої ознаки. Обґрунтовуємо, що процес соціалізації і процес розвитку соціальної інфраструктури – це два тісно взаємопов'язані процеси.

13. Окреслено спеціалізовані освітні вузли як доміанти в спеціалізованому освітньому соціальному монопросторі, генералізованому на національному рівні, який формується всіма освітніми установами України. Розтлумачено дефініцію «спеціалізовані соціальні освітні вузли чи освітні моновузли» як концентрацію на відносно невеликій території освітніх закладів – об'єктів, які забезпечують процес освіти людини впродовж усього життя, причому вважаємо, що така концентрація обумовлює суттєве ущільнення освітнього соціального монопростору в місцях розташування об'єктів освіти.

14. Обґрунтовано, що стратегічні завдання перспективного розвитку усіх без винятку моносистем повинні будуватися в умовах застосування міждисциплінарного підходу при використанні теоретико-методологічної бази суспільно-географічної науки. Вони повинні ранжуватися на загальносистемні (ті, які забезпечують збереження моносистемності, відбрунькування нових моносистем від основної, чи диверсифікації наявних моносистем на ряд нових моносистем) і конкретно-стимулюючі розвиток окремих підсистем чи елементів моносистем. Вони мають верифікуватися по ходу їх виконання і повинні реалізуватися в процесі управлінської діяльності, яка має оцінюватися за рівнем, якістю, швидкістю їх виконання.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки : наукова доповідь / за ред. чл.-кор. НАН України Бородіної О.М., д-ра екон. Наук Шубравської О.В.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – К., 2018. – 152 с.
2. Алаев Э. Б. Экономико-географическая терминология / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1977. – С. 43.
3. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
4. Алисов Н.В. Экономическая и социальная география мира (общий обзор) / Н.В. Алисов, Б.С. Хорев. – М.: Гардарики, 2003. – 704 с.
5. Андел В.І. Моніторинг використання місцевих природних ресурсів у промислових та аграрно-промислових системах регіону / І.В. Андел // Науковий вісник НЛТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : НЛТУ України. – 2007. – Вип. 17.6. – С. 124-128.
6. Андрейчук Н. Парадигма як термін / Н. Андрейчук // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2008. – № 620. – С. 254–257. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://vlp.com.ua/files/52\\_3.pdf](http://vlp.com.ua/files/52_3.pdf)
7. Анимица Є.Г. Пространственно-временная парадигма в географии / Є.Г. Анимица, М.Д. Шаригин // Географич. Вестн. 2005. № 1 - 2. URL: <http://www.geo-vestnik.psu.ru/info/1/>
8. Арманд А.Д. География информационного века / А.Д. Арманд // Известия АН. – Сер. геогр., 2002. – № 1. – С. 10-14.
9. Арманд А.Д. Самоорганизация и саморегулирование географических систем / А. Д. Арманд; Отв. ред. В. О. Таргульян; АН СССР, Ин-т географии. - М. : Наука, 1988. – 259 с.

10. Афанасьев В.Я. Механизмы управления развитием региона. / В.Я. Афанасьев, И.К. Быстряков, В.И. Выдяпин и др. - М.: Луч, 2001. – 336 с.
11. Афанасьев Н. В. Управление развитием предприятия: [монография] / Н. В. Афанасьев, В. Д. Рогожин, В. И. Рудыка. – Х.: Издательский Дом «ИНЖЕК», 2003. – 184 с.
12. Бавико О.Є. Формування стратегії постіндустріального розвитку регіонального економічного простору [Електронний ресурс] / О.Є. Бавико // Ефективна економіка. – 2012. – №7. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1255>.
13. Бакалова Л. Структурно-функціональна типологія міст як ефективний інструмент управління розвитком міста / Л. Бакалова // Управління сучасним містом. — 2007. — № 1-12 (25-28). — С. 181-191.
14. Бакланов П.Я. Динамические пространственные системы промышленности: Теоретический анализ. М., 1978. 132 с.
15. Балабанов Г. В. Трансформація структури господарства регіонів України / Г. В Балабанов // Праці НТШ. Том XI. – Львів, 2003. – с. 229-233
16. Балабанов Г.В. Аналіз процесів взаємодії у системі авіація – туризм / Г.В. Балабанов, Л.М. Ткачук // Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: Економіка, право, політологія, туризм: Зб. наук. ст. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. – Вип. 1. – С.172-179
17. Барановський М. О. Біхевіористичний підхід у дослідженні регіональної депресивності / М. О. Барановський, О. В. Барановська // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: зб. наук. праць. – Херсон: ПП Вишемирский, 2009. – 488 с.
18. Барановський М.О. Ключові методологічні проблеми дослідження регіональної репресивності / М.О. Барановський, О.В. Барановська // Економічна та соціальна географія. – 2010. – Вип. 1(61) – С.179-183
19. Баранский Н.Н. Географическое разделение труда / Н.Н. Баранский // Становление советской экономической географии.– М.: Мысль, 1980. – С.96-

159.

20. Баранский Н.Н. Научные принципы географии: Избр. тр. / Н.Н. Баранский. – М.: Мысль, 1980. – 239 с.

21. Баранский Н. Н. Экономическая география. Экономическая картография / Н.Н. Баранский. – М.: Географиз, 1956. – 366 с.

22. Басюк Д.І. Дослідження ринку винного туризму в Україні / Д.І. Басюк, К.С. Бадещенкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/konfer34/435.pdf>

23. Басюркіна Н.Й. Класифікаційні ознаки і види агропромислових формувань в Україні / Н.Й. Басюркіна // Вісник соціально-економічних досліджень – 2012 – випуск 4 (47) – С. 260-270

24. Безуглий В.В., Козинець С.В. Регіональна економічна і соціальна географія світу / В.В. Безуглий, С.В. Козинець. – «Академія», 2007 – 688 с.

25. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреології та рекреаційної географії / О.О. Бейдик. – К.: Палітра, 1997. - 130 с.

26. Берлянт А. М. , Гедымин А. В., Кельнер Ю. Г. и др. Справочник по картографии / А. М. Берлянт, А. В. Гедымин, Ю. Г. Кельнер и др.. М.: Недра, 1988. 428 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://sheba.spb.ru/za/sprav-kartograf-1988.htm>

27. Берданова О. Стратегічне планування місцевого розвитку. Практичний посібник. / О. Берданова, В. Вакуленко [Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://despro.org.ua/media/articles/04\\_book\\_berdanova\\_vakulenko\\_ctrateg\\_chne\\_planuvann.pdf](https://despro.org.ua/media/articles/04_book_berdanova_vakulenko_ctrateg_chne_planuvann.pdf)

28. Берегова Г.Д. Знання про загальні закони всесвіту // Філософські обрії сьогодення. Збірник наукових праць / за заг. ред. Берегової Г. Д. – Херсон : ДВНЗ «ХДАУ», 2019. – С.10-17.

29. Беленький П.Ю. Конкуренція на транскордонних ринках / П.Ю. Беленький, Н.А. Мікула, Є.Е. Матвеев. – Львів : Ін-т регіон. дослідж. НАН



України, 2005. – 214 с.

30. Белко І.А. Генезис поняття «розвиток». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://sophus.at.ua/publ/2016\\_06\\_1\\_kampodilsk/sekcija\\_section\\_3\\_2016\\_06\\_1/genezis\\_ponjattja\\_rozvitok/126-1-0-1916](http://sophus.at.ua/publ/2016_06_1_kampodilsk/sekcija_section_3_2016_06_1/genezis_ponjattja_rozvitok/126-1-0-1916).

31. Биби́к С.П.. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / С.П. Биби́к, Г.М. Сюта – Харків: Фоліо, 2006. – С. 415.

32. Бібік Н.В. Моделі регіонального розвитку: теоретичні аспекти й особливості використання / Н.В. Бібік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc\\_gum/Vdnuet/econ/2009\\_4/2.pdf](http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/Vdnuet/econ/2009_4/2.pdf).

33. Біла С.О. Реформування державного управління регіональним розвитком : стан, проблеми, перспективи / С.О. Біла, О.В. Шевченко, М.О. Кушнір, В.І. Жук та ін. – К.: НІСД, 2012. – 96 с. URL: [https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-06/0621\\_dop.pdf](https://niss.gov.ua/sites/default/files/2012-06/0621_dop.pdf)

34. Білецький М.І. Соціальна географія / М.І. Білецький, І.В. Ванда, Л.І. Котик. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – 164 с.

35. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Ш. Бланкарт; Пер. з нім. Передмова та редагування В.М. Федосова. – К. : Либідь, 2000. – 654с.

36. Блауг М. Солоу, Роберт М. / Great Economists since Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. – СПб.: Экономикус, 2009. – 384 с.

37. Блейклі Е. Дж. Планування місцевого економічного розвитку: теорія і практика / Е. Дж. Блейклі ; пер. з англ. – Львів : Літопис, 2002. – 416 с.

38. Бойко-Бойчук О. Загальносистемна модель міста / О. Бойко-Бойчук // Управління сучасним містом. – 2008. – №1–4/1–12 (29–32). – С. 212–220

39. Бойко-Бойчук О. Категорія «місто»: сутність, визначення / О. Бойко-Бойчук // Управління сучасним містом. – 2005. – № 3-4/7-12 (19-20). – С.47-60.

40. Бойко-Бойчук О. Місто як елементарне ціле техносфери: проектний та футурологічний потенціал нового погляду / О. Бойко-Бойчук // Управління сучасним містом. – 2006. - № 1-2/1-6 (21-22). – С.26-39
41. Бойко-Бойчук О. Розвиток міст України як пріоритет внутрішньої політики держави / О. Бойко-Бойчук // Управління сучасним містом. – 2006. – №3-4/7-12 (23-24). – С. 221-230
42. Боков В. А. Пространственно-временная организация геосистем: учебное пособие / В. А. Боков. – Симферополь: СГУ, 1983. – 56 с.
43. Боков В. А. Формы проявления пространственно-временной эмерджентности геосистем / В. А. Боков // Методологические проблемы современной географии. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 47-52
44. Бориславська О. М. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / О.М. Бориславська, І.Б. Заверуха, А.М. Школик та ін. // Центр політико-правових реформ. – К.: Москаленко О. М., 2012. – 212 с.
45. Борисов В. Н. Микроэкономика: в 5-х т. / общ. ред. Чеплянского Ю. В. – СПб.: Экономическая школа, 2015. – Т. 7, С. 1168-1169
46. Борщук Є. М. Основи теорії стійкого розвитку еколого-економічних систем: монографія / Є. М. Борщук. – Львів: Растр-7, 2007. – 436 с.
47. Бройде З. Транскордонні чинники сталого соціально-економічного і просторового розвитку гірських територій України із застосуванням геоінформаційних систем / З. Бройде // Можливості розвитку гірських територій в умовах децентралізації: збірник доповідей Групи радників з впровадження державної регіональної політики в Україні Програми «U-LEAD з Європою». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/293/Mountain-areas.pdf>
48. Буднікевич І.М. Територіальна організація виробництва регіону: аналіз та оптимізація / І.М. Буднікевич, Є.І. Венгер // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.11 – С. 190-196

49. Бунге В. Теоретическая география / В. Бунге. – М.: Прогресс, 1967. – 280 с.
50. Бушуев С.Д. Креативные технологии в управлении проектами и программами / С.Д. Бушуев, Н.С. Бушуева, И.А. Бабаев и др. – К.: Саммит Книга, 2010. – 768 с
51. Вакуленко В.М. Стратегічне планування економічного розвитку великого міста як інструмент підвищення ефективності його управління: Дис... канд. наук з держ. управл. – К., 2003. – 200 с.
52. Валовий регіональний продукт за 2012 рік. Статистичний збірник. / За редакцією І.М. Нікітіної. Київ: Державний комітет статистики України, 2014. 567 с.
53. Валовий регіональний продукт за 2018 рік. Статистичний збірник. / За редакцією І.М. Нікітіної. Київ: Державний комітет статистики України, 2019. 150 с.
54. Варналій З.С. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: монографія / за ред. З.С. Варналія. – К. : Знання України, 2005. – 498 с.
55. Васильєва Н.В. Науково-методичні засади удосконалення механізму соціально-економічного розвитку монофункціональних міст України // Автореф. дис... к.е.н. – К.: РВПС України, 2008 – 20 с.
56. Васильєва О.І. Управління соціально-економічним розвитком монофункціональних міст України: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.04 / О.І. Васильєва: НАДУ при Президентові України. – К., 2004. – 23 с.
57. Васьківська К. Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій: наукові основи, стан і перспективи : монографія / К. Васьківська, І. Сембай. – Львів : ПАІС, 2009. – 196 с.
58. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С.1179.

59. Величко В.В. Організація рекреаційних послуг / В.В. Величко. – Харків: Харківський національний університет міського господарства ім. О.М. Бекетова, 2013. – 202 с.

60. Верещук І. Системний підхід до дослідження адміністративно-територіального устрою / І. Верещук // «Ефективність державного управління» Збірник наукових праць. – 2015. – Вип. 42 – С.255-265

61. Відкрийте цех! Як у Франківську створюють Спільний простір для виробництва и фестивалів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kufer.media/misto/vidkryjte-tseh-yak-u-frankivsku-stvoryuyut-spilnyj-prostir-dlya-vyrobnytstva-i-festyvaliv/>

62. Вовк І. Історія досліджень промислових комплексів вченими Львівської суспільно-географічної школи / І. Вовк // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2013. – Вип. 46. – С. 62-68. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU\\_Geograf\\_2013\\_46\\_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Geograf_2013_46_10)

63. Воронін І. М. Теорії і концепції сучасної суспільної географії: інформаційна складова / І.М. Воронін, І.М. Яковенко // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «География». Том 24 (63). 2011. №1. – С.148-160.

64. Газуда Л.М. Динаміка розвитку аграрного виробництва в Україні та областях Карпатського регіону / Л.М. Газуда, Н.В. Яремчук // Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя, 2016. – №6-1(06) – С.43

65. Ганич Д.І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.

66. Ганущак-Єфіменко Л.М. Аналіз системних властивостей галузевих кластерів у контексті розвитку урбаністичної інфраструктури / Л.М. Ганущак-Єфіменко, Б.М. Злотенко // Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Серія: Економічні науки – 2018. – № 4 (125). – С. 8-18

67. Гапоненко А.Л. Стратегическое управление / А.Л. Гапоненко,

А.П. Панкрухин. – М.: Изд-во «ОМЕГА-Л», 2006. – 464 с.

68. Шаблій О.І. Географія промисловості СРСР на сучасному етапі / О.І. Шаблій, М.М. Паламарчук, Н.Д. Пистун // Вест. Моск. ун-та. Географія. – 1980. – №6. – С. 85-86

69. Геселева Н.В. Емерджентні властивості системи / Н.В. Геселева, Н.М. Заріцька // Бізнесінформ № 7 – 2013 – С. 93-97

70. Гладкий О.В. Агломераційні форми територіальної організації суспільства / Проблеми суспільної географії. Територіальна організація суспільства: розуміння категорії // Матеріали теоретико-методологічного семінару, Інститут географії НАН України, 4 та 11 березня 2010 р. / За наук. редакцією Г.П. Підгрушного. – К.: Інститут географії НАН України. – Вип. 1. – 2010. – 66 с.

71. Гладкий О.В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій: монографія / О.В. Гладкий [за ред. С.І. Іщука]; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ВГЛ «Обрії», 2008. – 360 с.

72. Гладкий О.В. Системно-структурний аналіз компонентної структури промислових агломерацій / О.В. Гладкий // Економічна і соціальна географія, 2008. – Вип. 58. – С. 118-127

73. Глобальный город: теория и реальность / под ред. Н.А. Слуки. – М.: ООО «Аванглион», 2007. – С. 50-240

74. Гоблик В.В. Формування транскордонних транспортно-логістичних кластерів як пріоритетний напрям розвитку прикордонних регіонів України / В.В. Гоблик, В.В. Папп // Економічний форум. – 2013. – № 4. – С. 55-63

75. Голиков А.П. Введение в экономическую и социальную географию: учебное пособие / А.П. Голиков. – Харьков: ХГУ, 1992. – 81 с.

76. Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до економічної і соціальної географії / Голиков А.П., Олійник Я.Б., Степаненко А.В.. – К.: Либідь, 1997. – 320 с.

77. Голиков А.П. Сучасний стан і перспективи регіональної політики в Україні / А.П. Голиков, Ю.Г. Прав // Формування механізму регіонального управління в Україні: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 29.11.2001 р.). – Х.: Вид-во ХарРІ УАДУ «Магістр», 2002. – С. 22-24.

78. Голубець М.А. Середовищезнавство – в географічну науку // Укр. геогр. журн. – 2015. – №2. – С. 10-15.

79. Голубчик М.М. Социальная география: сущность, задачи, новые направления исследования / М.М. Голубчик, М.А. Жулина // География. – 2005. – №3. – с. 23-27.

80. Голубчиков Ю.Н. География человека / Ю.Н. Голубчиков. – М.: УРСС, 2003. – 296 с.

81. Гонтарь Н.В. Цикличность макрорегионального экономического развития: факторы формирования, особенности, приоритеты учета: монография. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.1lib.eu/book/2927128/7eba6f>

82. Горблюк Р. Узагальнення досвіду транскордонних кластерів / Р. Горблюк, В. Демченко, І. Пелещак // Розробка регіональної стратегії формування та підтримки розвитку транскордонних кластерів: звіт НДР / наук. кер. д.е.н., проф. Н. Мікула. – № держреєстрації 0106U013076. – Львів : [б. в.], 2008. – 166 с.

83. Горленко І.О. Суспільно-географічні чинники формування зовнішньої функції господарства України / І.О. Горленко // Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, напрямки): Тези доповідей наук. конф. (Київ, 27–29 вересня 1994 р.) / [гол. ред. Л.Г. Руденко]. – К.: Без видавця, 1994. – С. 51-53.

84. Гречана С.І. Економічний та соціальний розвиток сучасного міста: монографія / С.І. Гречана. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2011. – 194 с.

85. Грицай О.В., Иоффе Г.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия в региональном развитии: монография / О.В. Грицай, Г.В. Иоффе, А.И. Трейвиш –

М.: Наука, 1991. – 168 с.

86. Грицевич В.С. Моделювання територіальних систем у суспільно-географічній науці // Вісник Львів. ун-ту. Сер. географія. Вип. 29. Ч.2. – Львів, 2003. – С.8-12.

87. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: монографія. У 2-х т. / М.Д. Гродзинський. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – Т.1. – 431 с.

88. Гром'як Т.Д. Основи формування регіональних систем розселення Львівської області / Т.Д. Гром'як // Вісник Хмельницького національного університету : економічні науки. – 2011. – № 5, т. 4 (180). – С. 66-71.

89. Гром'як Т.Д. Політика розвитку сільських територій в умовах системної трансформації / Т.Д. Гром'як // Наукові засади сталого розвитку економіки : матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., 16-17 черв. 2011 р. – Тернопіль : Крок, 2011. – С. 97-99.

90. Гром'як Т.Д. Сільський розвиток і суспільно-економічні відносини / Т.Д. Гром'як // Інноваційна економіка. – 2012. – № 2. – С. 319-321.

91. Губені Ю.Е. Концептуальні засади системної розбудови сільського розвитку / Ю.Е. Губені // Економіка АПК. – 2007. – № 9. – С. 7-14

92. Губені Ю.Е. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики / Ю.Е. Губені // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 62-70.

93. Гужва Е.Г. Закономерности и тенденции развития современного предпринимательства / Асаул А.Н., Е.А. Владимирский, Д.А. Гордеев и др. [Под ред. д.э.н., проф. А.Н. Асаула]. СПб.: АНО ИПЭВ, 2008. – 280 с.

94. Гукалова І.В., Мальчикова Д.С. Вступ до фаху: географія і суспільство. – Херсон: ОЛДІ Плюс, 2015. – 268 с.

95. Гуменюк І.С., Зверев Ю.М. Транспортный комплекс Калининградской области/ Под ред. Г.М. Федорова. - Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2008. - 103 с.

96. Данилишин Б.М. Актуальні проблеми регіональної політики в Україні та шляхи їх розв'язання / Б.М. Данилишин, Я.Б. Олійник, В.І. Нудельман [та ін.] // Україна: географічні проблеми сталого розвитку [Текст]: зб. наук. пр.: в 4 т. Т.1. - К.: ВГЛ Обрії, 2004. - С. 10-19
97. Данилишин Б.М. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: методологія і практика / Б.М. Данилишин, Л.Г. Чернюк, М.І. Фащевський. – Черкаси: ЧДТУ, 2006. – 315 с.
98. Державна програма розвитку регіону Українських Карпат на 2020-2022 роки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів від 20 жовтня 2019 р. № 880. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-programi-rozvitku-regionu-ukrayinskih-karpat-na-20202022-roki-i201019>
99. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>
100. Державні вузи України – довідник ВНЗ – Освіта.UA. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/guide/>
101. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / В.О. Джаман – Чернівці: Рута, 2003 – 392 с.
102. Джаман М.А. Экономическое пространство как территориальная организация общества (теоретико-методологический аспект) / М.А. Джаман // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. – Випуск 1 (49). Т. 2. – С.19-26
103. Джонстон Р. Дж. География и географы: очерк развития англо-американской социальной географии после 1945 г./ Пер. с англ. / Под ред. Е.Б. Алаева. – М.: Прогресс, 1987. – 368 с.
104. Дзенис З. Е. Методология и методика социально-экономических исследований / З. Е. Дзенис. – Рига: Зинатне, 1980. – 258 с.



105. Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України : навчальний посібник / М. С. Дністрянський. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. – 344с.
106. Довідка про індустріальні парки в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=45629531-ea5f-4a91-9050-fe47b001dc22&title=DovidkaProIndustrialniParkiVUkraini>
107. Долішній М.І. Генетико-еволюційна парадигма механізму регіональної політики // Регіональна політика та механізми її реалізації / за ред. М.І.Долішнього. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 14-17.
108. Дорогунцов С. Теорія розміщення продуктивних сил і регіональної економіки / С. Дорогунцов, Я. Олійник, А. Степаненко. – К. : Стафед-2, 2001. – 144 с.
109. Доценко А.І. Основні напрями соціально-економічного розвитку малих монофункціональних міст України / А.І. Доценко // Український географічний журнал – 2011, - № 1. – С. 51-55
110. Доценко А.І. Розселення в Україні: проблеми і перспективи / А.І. Доценко, В.Г. Зінич, О.Т. Великохатько, В.Л. Танцюра – К.: РВПС, 2006, – 268 с.
111. Доценко А.І. Напрями трансформації систем розселення у гіперурбанізованому регіоні / А.І. Доценко, Г. Заваріка // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний зб. наукових праць – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – Вип. 7. – С. 15-22
112. Дубницький В.І. Особливості маркетингу території в умовах монофункціонального міста / В.І. Дубницький, В.Ю. Луніна // Економічні інновації: Зб. наук. пр. – Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2014. – Вип. 57. – С. 136-151
113. Дудник І.М. Вступ до загальної теорії систем / І.М. Дудник – Полтава : 2010. – 129 с. – Режим доступу: <http://infp.pp.ua/wp->

content/uploads/2010/09/wdzts919.pdf

114. Дунда С.П. Теоретичні підходи до визначення поняття «розвиток підприємства» / С.П. Дунда // Проблеми підвищення інфраструктури : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 32. – С. 70-75.

115. Економіка України : стратегія і політика довгострокового розвитку/ [за ред. акад. НАН України В.М. Гейця ] – К. Ін-т екон. прогнозув. Фенікс, 2003. – 1008 с.

116. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки / Міністерство аграрної політики та продовольства України. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/16025>

117. Жабінець І.М. Удосконалення механізму регулювання ринку праці монофункціональних міст України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.09.01 / І.М. Жабінець; НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. – К., 2000. – 19 с.

118. Жилияєв І. Можливість запровадження спеціального правового режиму для подолання регіональної репресивності / І. Жилияєв. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2009/7-8/200915.html>

119. Жихор О.Б. Теоретичні основи формування інноваційної політики розвитку регіонів / О.Б. Жихор // Зб. наук.-техн. пр. Нац. лісотехніч. ун-ту України. – 2008. – Вип. 18. 7. – С. 284-288.

120. Жук В. Соціально-економічні проблеми розвитку монофункціональних міст / В. Жук // Аналітичні записки щодо проблем та подій суспільного розвитку, НІСД. – 2009. – № 7. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>

121. Жук М.В. Комерційна географія України / М. В. Жук. – Чернівці: Прут, 1998. – 359 с.

122. Жупанський Я.І. Виробничо-територіальні комплекси та їх картографування / Я.І. Жупанський. – Львів: Вища школа, 1975. – 146 с.

123. Журба О.О. Процесний підхід як передумова державного регулювання розвитку туристичної галузі / О.О. Журба // Сталий розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення : матеріали IV між нар. наук.-практ. конф., Дніпропетровськ, 1 жовт.2013 р. (за заг. ред. О.Ю. Бобровської) – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2013. – С. 26-29

124. Заболотний О.Г. Сутність кластеру та його роль у підвищенні конкурентоспроможності регіону» / О.Г. Заболотний // Науковий вісник Чернівецького університету. – Випуск 669-671. Економіка 2013 – С. 255.-269.

125. Забродська Л. Д. Стратегічне управління : реалізація стратегії / Л. Д. Забродська. – Харків : Консум, 2010. – 208 с.

126. Закон України «Про засади державної регіональної політики»(Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13, ст. 90) – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19>

127. Закон України «Про індустриальні парки» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 22, ст.212) (Із змінами, внесеними згідно із Законами № 406-VII від 04.07.2013, ВВР, 2014, № 20-21, ст.712 № 818-VIII від 24.11.2015, ВВР, 2016, № 2, ст.16). - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5018-17#Text>

128. Закон України «Про наукові парки» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2009, № 51, ст.757) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1563-17>

129. Закон України «Про наукові парки» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2009, № 51, ст.757) - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1563-17>

130. Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 1999, № 40, ст. 363) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/991>

131. Зарубицький К. Голономність світу: сильна та слабка версії // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць. Вип. 602-

603. Філософія - С.17-22.

132. Зарубицький К.Є. Почути музику сфер. Земний прообраз світу Пандори / К.Є.Зарубицький. – К.: «Стилос». – 152 с.

133. Заставецкая О.В. Основные методические подходы к исследованию комплексного экономического развития территории (на примере административной области) / О.В. Заставецкая // Методические основы географических исследований природных и общественно-территориальных комплексов. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 103-107

134. Заставецька Л. Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України: монографія / Л.Б. Заставецька. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 332 с.

135. Заставецька Л.Б. Трансформація системи розселення регіону в умовах удосконалення адміністративного і територіального устрою України (на прикладі Тернопільської області). Автореф. дис. к.г.н., Чернівці, 2008, - 21 с.

136. Заставецька О.В. Географічні засади формування територіальних громад у світлі нового адміністративно-територіального устрою України / О.В. Заставецька, Т.Б. Заставецький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія. – Тернопіль, 2005. – № 2. – С.10-13.

137. Заставецька О.В. Соціальна спрямованість промислового розвитку регіону (суспільно-географічне дослідження) / О.В. Заставецька, Н.Є. Копер. – Львів: СПОЛОМ, 2011. – 208 с.

138. Заставецька О.В. Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку / О.В. Заставецька. – Тернопіль, 1993. – 203 с.

139. Заставецька Л.Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України: монографія / Л. Б. Заставецька. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 332 с.

140. Заставецька О. В. Комплексний економічний і соціальний розвиток

території : теоретичні і методичні основи дослідження : [монографія] / О.В. Заставецька. – Тернопіль : ТДПУ, 1997. – 235 с.

141. Заставецький Б.І. Основні напрямки географічних досліджень міських поселень України в другій половині ХХ століття / Б.І. Заставецький, Т.Б. Заставецький // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. Збірник наукових праць кафедри управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил ТАНГ. – Тернопіль: Економічна думка, 1998. – С.85-90

142. Заставецький Т.Б. Головні риси сучасних урбанізаційних процесів у агропромислових регіонах України / Т.Б. Заставецький // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України» (20-21 квітня 2004 року, Київський національний університет імені Т. Шевченка). – Київ: ВГЛ Обрії. – 2004. – С.195-196.

143. Заставецький Т.Б. Еколого-географічні проблеми розвитку міських поселень Хмельницької області / Т.Б. Заставецький // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – № 2. Частина 1. – 2004. – С.191-194

144. Заставний Ф.Д. Географія України./ Ф.Д. Заставний – Львів: Світ, 1990. – 360 с.

145. Захарченко В. З позицій постмодерністської раціональності : нові підходи до дослідження промислових територіальних систем / В. Захарченко // Вісник Національної академії наук України, 2002. – № 8. – С.37-44

146. Захарченко В.І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / В.І. Захарченко. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 547 с.

147. Зелинская Е.З. Региональные трансграничные кластеры как формы современных систем управления в региональном секторе экономики / Е.З. Зелинская // [Электронный ресурс ]. – Режим доступа:

<http://cyberleninka.ru/article/n/regionalnye-transgranichnye-klastery-kak-formy-sovremennyh-sistem-upravleniya-v-realnom-sektore-ekonomiki>

148. Зінь Е.А. Регіональна економіка / Е.А. Зінь // Підручник. – К.: «ВД «Професіонал», 2007. – 528 с.

149. Зубко Г. Ю. Маргінальність – загальнотеоретична характеристика / Г. Ю. Зубко // Право і Безпека. – 2009. – № 5. – С. 191-193. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib\\_2009\\_5\\_45](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2009_5_45)

150. Індустріальні парки в Україні від 27.08.2019 р. / Департамент залучення інвестицій; Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=6463d3ba-aa13-4e54-8db0f36642c43d9&tag=IndustrialniParkiVUkraini>

151. Індустріальні парки. Державне агентство з інвестицій та розвитку національних проєктів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrproject.gov.ua/project/%D1%96ndustrialni-parki-ukraini>

152. Іщенко Ю. Д. Розвиток інноваційної діяльності в контексті формування полюсів соціально-економічного зростання в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / Д. Д. Іщенко. – К., 2016. – 24 с.

153. Іщенко Ю. Д. Територіальна організація інноваційної діяльності: теоретико-методичні та практичні аспекти дослідження / Ю.Д. Іщенко // Український географічний журнал – 2014, № 2 – С. 32-39

154. Іщук І.С. Географія промислових комплексів / І.С.Іщук, О.В. Гладкий – К. Знання – 2011. – 375 с.

155. Іщук С.І. Гуманістична парадигма географії / С.І. Іщук, О.В. Гладкий // Економічна і соціальна географія: Наук. зб. ред. кол.: С.І. Іщук (відп. ред.) та ін. – К., 2004. - Вип. 55. – С. 11-20.

156. Іщук С.І. Географія промислових комплексів, К. ІСДО 1993 р. – 135 с.

157. Іщук С.І. Промислові комплекси України. Наукові основи

територіальної організації / С.І. Іщук. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2003. – 248 с.

158. Каганець О. Онлайн-курси – це революція в освіті. Народний оглядач: портал стратегічних новин. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ar25.org/article/onlayn-kursy-ce-revoluciya-v-osviti.html>

159. Казинец Л.С. Измерение структурных сдвигов в экономике / Л.С. Казинец. М.: Эконом., 1969. – 167 с.

160. Каменський О. Вплив історичного контексту на стратегію економічного розвитку монофункціонального міста / О. Каменський // [http://kamenskysun.at.ua/load/moji\\_statti\\_ta\\_proekti/29-1-0-18](http://kamenskysun.at.ua/load/moji_statti_ta_proekti/29-1-0-18)

161. Капіталістичні і країни, що розвиваються на порозі 90-х років (територіально-структурні зрушення в економіці за 70-80-і рр.). / Под ред. В.В. Вольського, Л.І. Боніфатьевой, Л.В. Смірнягіна. – М.: Изд-во МГУ, 1990.

162. Карапетян Е. Генезис і еволюція концепції промислових кластерів / Е. Карапетян, О. Квасовський // Управління національним господарством і регіональна економіка ТНЕУ. – № 1 – 2014 – С. 36-48.

163. Карий О.І. Комплексний розвиток міста: теорія та методологія стратегічного планування: монографія / О.І. Карий. – Львів: вид-во НУ «Львівська політехніка», 2011. – 308 с.

164. Карий О.І. Місто як система: механізм, організм чи організація / О.І. Карий // Економічний форум. -2011. - №1 . – С.93-99.

165. Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія у 8 томах / НАН України. Інститут регіональних досліджень; наук. ред. В.С. Кравців. – Львів, 2013. – Том 5. Малі міста / відп. ред. Л.Т. Шевчук. – 2013. – 284 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).

166. Касич А. О. Модернізація як стратегічне завдання розвитку промисловості України / А. О. Касич // Бізнес Інформ. – 2016. – № 7. – С. 67-72. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf\\_2016\\_7\\_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2016_7_10)

167. Катренко А.В. Системний аналіз об'єктів та процесів комп'ютеризації. Львів: «Новий світ-2000», 2003. – 424 с.

168. Кирилюк Л.М. Перспективи створення туристичних кластерів на території Поділля / Л.М. Кирилюк // Геополітика и екогеодинамика регионів: Наук. зб. / Симферополь, Кримський науковий центр НАН України і МОН України., 2014. – Том 10 Випуск 2.

169. Кистанов В. В. Комплексное развитие хозяйства и специализация экономических районов СССР / В. В. Кистанов. – М. : Наука, 1968. – 283 с.

170. Кифяк В. Ф. Організація туризму / В.Ф. Кифяк. – Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 344 с.

171. Кифяк В. Теоретичні основи визначення категорії «розвиток підприємства» / В. Кифяк // Економічний аналіз. – Тернопіль, 2011. – Вип. 8, ч. 2. – С. 190-194.

172. Коефіцієнт Рябцева:  
[https://allll.net/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%8D%D1%84%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D1%82\\_%D0%A0%D1%8F%D0%B1%D1%86%D0%B5%D0%B2%D0%B0](https://allll.net/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%8D%D1%84%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B5%D0%BD%D1%82_%D0%A0%D1%8F%D0%B1%D1%86%D0%B5%D0%B2%D0%B0)

173. Колосовский Н.Н. Производственно-территориальное сочитание (комплекс) в советской экономической географии. / Н. Н. Колосовський – 1947. – 197 с.

174. Колосовський Н.Н. Теория экономического районирования / Н.Н. Колосовський. – М.: Мысль, 1969. – 336 с.

175. Кононенко І. В. Управління розвитком підприємства : навч. посіб. / І. В. Кононенко. – Харків : НТУ «ХПІ», 2001. – 136 с.

176. Концепція Державної цільової програми розвитку аеропортів на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 березня 2008 р. № 506\_р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=506-2008-%F0>

177. Концепція розвитку гірських територій українських Карпат,



схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2019 р. № 232-р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232-2019-%D1%80#Text>

178. Концепція розвитку гірських територій українських Карпат, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2019 р. № 232-р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232-2019-%D1%80#Text>

179. Корецький Л.М. Географія промисловості Української РСР (Умови формування промислових територіальних комплексів) / Л.М. Корецький, М.М. Паламарчук. – К.: Наукова думка, 1967. – 328 с.

180. Короткий філософський словник-довідник : [Українсько-англо-німецько-французький словник-довідник] / [Чорний І. П., Бродецький О. Є., Драненко Г. Ф. та ін.] ; за ред. І. П. Чорного, О. Є. Бродецького ; М-во освіти і науки України, Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2006. – 285 с., с. 147

181. Кошелюк В. Архаїчний адміністративно-територіальний устрій – кома суспільного розвитку території держави / В. Кошелюк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.pravda.com.ua/columns/2013/09/10/6997642/view\\_print/](http://www.pravda.com.ua/columns/2013/09/10/6997642/view_print/)

182. Кравцова О.М. Монопрофільні міста та містоутворюючі підприємства з точки зору упередження банкрутства // Экономика и управление № 1 – 2014. – с. 82-88.

183. Кун Т. Структура научных революций / Пер. с англ. И.З. Налетова. – М.: Прогресс, 1975. – 278 с.

184. Купалова Г.І. Теорія економічного аналізу / Г.І. Купалова. – К., 2008. – 639 с.

185. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее / Г.М. Лаппо – М. : Мысль, 1987. - 236 с.

186. Леденев Ю.І. Некоторые вопросы общей теории циклов // Циклы

природы и общества : материалы IV Міжнар. конф. Ставрополь, 1996. Ч. 2. С. 62-65.

187. Лернер А.П. Понятие монополии и измерение монопольной власти // Вехи экономической мысли Т.5 Теория отраслевых рынков. – СПб.: Экономическая школа, 2003. – С. 536-566.

188. Леш А. Географическое размещение хозяйства: Пер. с англ. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1959. – 456 с.

189. Логістика: Теорія та практика : навч. посіб. / В.М. Кислий, О.А. Біловодська, О.М. Олефіренко, О.М. Смоляник. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 360 с.

190. Луцишин П.В. Територіальна організація суспільства: Навчальний посібник. / П.В. Луцишин, Д. Клімонт, Н.П. Луцишин. – Луцьк, 2001. – 334 с.

191. Офіційний сайт Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.education.ua/ua/universities/280/>

192. Любіцева О.О. Геопросторова організація туристичного процесу: автореф. дис. докт. геогр. наук: 11.00.02 – економічна та соціальна географія / О.О. Любіцева // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. – 29 с.

193. Любіцева О.О. Паломництво та релігійний туризм : [Навч. посібник] / О.О. Любіцева, С.П. Романчук – К. : Альтерпрес, 2011. – 416 с.

194. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О.О. Любіцева. – К. : Альтерпрес, 2002. – 436 с.

195. Маергойз И. М. Методика мелкомасштабных экономико-географических исследований / И. И. Маергойз. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 136 с.

196. Мазур А.Г. Роль центрального міста в просторовому розвитку економіки / А.Г. Мазур // Збірник наукових праць ВНАУ – 2012 – №4 (70), Том 2 – С. 135-137

197. Мазурова А.В. Классификация функций большого города в аспекте исследования его пространственной организации / А. В. Мазурова // *Магілєўскі мерыдыян. Навуковы часопіс.* – 2017. – Том 17, вып. 1-2 (37–38) – С. 70-73
198. Майбуров И.А. Проблема моногородов и налоговые инструменты оздоровления их экономики / И.А. Майбуров // Режим доступа: [http://archive.nbuiv.gov.ua/portal/soc\\_gum/Uproz/2010\\_4/u1004moi.pdf](http://archive.nbuiv.gov.ua/portal/soc_gum/Uproz/2010_4/u1004moi.pdf)
199. Максаковский В. П. Географическая картина мира. В 2 книгах. / В.П. Максаковский. — 3-е изд., испр. — М.: Дрофа, 2006. — 495 с.
200. Мальська М. П. Просторові системи послуг (теорія, методологія, практика): монографія / М. П. Мальська. – К.: Знання, 2009. – 363 с.
201. Мальська М. П. Просторові системи послуг як об'єкт дослідження регіональної економіки / М. П. Мальська, І. З. Жук // *Матеріали міжн. наук.-практ. конф. «Сучасні особливості формування і управління інноваційним потенціалом регіонального розвитку туризму та рекреації із залученням молодіжного ресурсу» (15-17.10.2015 р.)* – Т.: ТНТУ, 2015 – С. 53-55
202. Мамонова В.В. Перспективи регіонального управління в Україні / В.В. Мамонова // *Формування механізму регіонального управління в Україні : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 29 листоп. 2001 р.)*. – Х. : вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2002. – С. 5-10.
203. Мандель И.Д. Кластерный анализ. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 176 с
204. Мандибура В.О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. – К.: Парламентське вид-во, 1998 – 256 с.
205. Манів З.О. Регіональна економіка. Навч. посіб./ З.О. Манів, І.М. Луцький, С.З. Манів; М-во освіти і науки України, Івано-Франків. ун-т права ім. короля Д. Галицького. – Львів: «Магнолія 2006», 2009. – 640 с.
206. Маргінальність / *Енциклопедія сучасної України*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://esu.com.ua/search\\_articles.php?id=63573#:~:text](http://esu.com.ua/search_articles.php?id=63573#:~:text)

207. Маргінальність / Словник іншомовних соціокультурних термінів «Словопедія». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <ahref="http://slovopedia.org.ua/39/53404/260822.html">МАРГІНАЛЬНІСТЬ</a

208. Маруняк Є.О. Просторові дилеми глобалізації та їх концептуалізація / Є.О. Маруняк // Український географічний журнал – 2012, № 4 – С. 36-42.

209. Мархлевські В. Стратегія розвитку освіти в громаді: практичний порадник / В. Мархлевські, О. Процак. – К., 2018. – 56 с.

210. Масляк П.О. Рекреаційна географія: навч. посіб. / П.О. Масляк. – К.: Знання, 2008. – 343 с.

211. Матюха В.В. Кластери як форма територіальної організації надкористування в умовах посилення процесів глобалізації / В.В. Матюха // Механізм регулювання економіки, 2008, № 2 – С. 214-218.

212. Маца К.А. Территория как экологический и производственный ресурс (о сущности хронологической концепции в географии) / К.А. Маца // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. №1-2, 2013 – С. 13-15

213. Мезенцев К.В. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація: Монографія. / К. В.Мезенцев, Г.П. Підгрушний, Н. І. Мезенцева – К.: ДП «Прінт Сервіс», 2014. – 132 с.

214. Мезенцев К. Оцінка впливу чинників розвитку туристично-рекреаційної діяльності в Харківській області / К. Мезенцев, І. Скриль. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/2548349>

215. Мезенцев К. В. Методика біхевіористичного прогнозування регіонального розвитку / К. В. Мезенцев // Економічна та соціальна географія. – 2004. – Вип. 54. – С. 17-24.

216. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: монографія / К. В. Мезенцев. – К.: Видавничо-поліграфічний центр – Київський університет, 2005. – 253 с.

217. Мезенцев К.В. Методика біхевіористичного прогнозування

регіонального розвитку /К.В. Мезенцев // Економічна та соціальна географія. – 2004. – Вип. 54. – С. 17-24.

218. Менеджмент європейської економічної інтеграції / за ред. С.М. Писаренко. – К., 2012. – 373 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://pidruchniki.com/1685030357921/ekonomika/spilna\\_regionalna\\_politika\\_yevropeyskogo\\_soyuzu](https://pidruchniki.com/1685030357921/ekonomika/spilna_regionalna_politika_yevropeyskogo_soyuzu)

219. Метесте У.И. Современная география: вопросы теории / У.И. Метесте, С.Я. Нымник. – М.: Мысль, 1984.– 296 с.

220. Міністерства економічного розвитку і торгівлі: офіційний веб-сайт. URL: <http://www.me.gov.ua>

221. Многомерный статистический анализ в экономике / под ред. проф. В.Н. Томашевича. / Сошникова Л.А., Томашевич В.Н., Уебе Г., Шефер М. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 598 с.

222. Модели в географии / под. ред. Р.Дж. Чорли и П. Хаггета. -М.: Прогресс, 1971. – 380 с.

223. Молнар О.С. Функції та структура туристично-рекреаційного комплексу регіону [Електронний ресурс] / О.С. Молнар, В.В. Сержанов, Ф.А. Вазинський // Науковий вісник Ужгородського університету : збірник наукових праць. – 2008. – № 26. – Режим доступу : [http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ekon/2008\\_26/statti/2\\_1.htm](http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ekon/2008_26/statti/2_1.htm).

224. Монастирський Г.Л. Економічний розвиток населених пунктів як об'єкт управління: модернізаційний підхід / Г.Л. Монастирський // Вісник Донецького університету економіки та права. – 2013. - № 1. – С. 3-8. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduetp\\_2013\\_1\\_3](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduetp_2013_1_3)

225. Монастирський Г.Л. Економічний розвиток населених пунктів, як об'єкт управління: модернізаційний підхід // Вісник Донецького університету економіки та права № 1, 2013. – С. 3-8.

226. Моніторинг використання місцевих природних ресурсів у промислових та аграрно-промислових системах регіону // Науковий вісник

НЛТУ України : зб. наук.-техн. праць. – Львів : НЛТУ України. – 2007. – Вип. 17.6. – С. 124-128.

227. Монофункціональні шахтарські міста: регулювання розвитку : Монографія [О.Ю. Лебединська, О.І. Васильєва, О.М. Єгоров та ін]. - Ужгород: Патент, 2002. - 263 с.

228. Мороз С.А. Методологія географічної думки: навчальний збірник / С.А. Мороз, В.І. Онопрієнко, С.Ю. Бортник. – К.: Заповіт, 1997. – 333 с.

229. Мохначук С.С. Суть, формування і особливості прогнозування економіко-географічних систем / С.С. Мохначук, М.Д. Пістун, Є.Й. Шипович // Проблеми географічної науки в Українській РСР в період науково-технічного прогресу. – К., 1976. – С.140-151.

230. Мочерний С. Економічна енциклопедія у 3-х томах. – Том 3.,– К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – С. 672.

231. Музика О.А. Біфуркації у природі і суспільстві: природничо-науковий та соціосинергетичний аспект // Сучасні наукомісткі технології. - 2011. - № 1 - С. 87-91

232. Музиченко-Козловська О.В. Переваги кластерної моделі розвитку туризму над іншими формами об'єднань / О.В. Музиченко-Козловська // Проблеми науки. – 2009. – №3. – С. 21-26.

233. Мурава Ю. І. Стан розвитку туризму Карпатського регіону та його рекреаційна місткість / Ю. І. Мурава // Екологічна безпека та збалансоване ресурсокористування. – 2015. – № 2. – С. 117-122. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ebzp\\_2015\\_2\\_15](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ebzp_2015_2_15)

235. Нагірна В.П. Географія АПК / Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://esu.com.ua/search\\_articles.php?id=29109](http://esu.com.ua/search_articles.php?id=29109)

236. Напрямки досліджень в українській соціально-економічній географії у 70-ті роки ХХ століття <http://www.geograf.com.ua/istoriya-sg/500-napryamki-doslidzhen-v-ukrajinskij-sotsialno-ekonomichnij-geografiji-u-70-ti-roki->

khkh-stolittya

237. Наука и искусство географии: спектр взглядов ученых СССР и США. – М.: Прогресс, 1989.

238. Науково-технологічний парк «Яворів». [Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://tp-yavoriv.at.ua/index/pravovi\\_zasadi\\_dijalnosti/0-13](https://tp-yavoriv.at.ua/index/pravovi_zasadi_dijalnosti/0-13)

239. Наумов А.С., Холина В.Н. География людей / А.С. Наумов, В.Н. Холина - М.: Изд-во гімназії «Відкритий світ», 1995.

240. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://oneu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/11/nsro\\_1221.pdf](http://oneu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/11/nsro_1221.pdf)

241. Недашковская Н.Ю. Рекреационная система Советских Карпат. – К.: Вища школа, 1983. – 117 с.

242. Немец К. А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография / К. А. Немец. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2005. – 428 с.

243. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социальногеографические аспекты (на примере Украины): монография / Л.Н. Немец – Харьков: Факт, 2003. – 383 с.

244. Немец Л.М. Особливості одно- та доцентрових моделей просторового розвитку територій (на прикладі Харківської та Полтавської областей / Л.М. Немец, К.Ю. Сегіда, Н.В. Гусева, І.М. Барило // Social Geographical Challenges and Search for Adequate Answers in East-Central Europe of the 21st Century : konferencija. – Berehovo : Ferenc Rakoczi II. Transcarpathian Hungarian Institute, 2016. – С.175-188

245. Немець К. А. Теорія і методологія географічної науки: методи просторового аналізу / К. А. Немець, Л. М. Немець. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна – 2014. – 172 с.

246. Немець К. Концепція соціально-географічної системи як методологічний конструкт суспільної географії / К. Немець, Л. Немець //

Часопис соціально-економічної географії. – 2015. – Випуск 18 (1). – С. 24-32.

247. Немець К.А. Зміна ролі міст Харківської області – ретроспективний аналіз / К.А. Немець, К.О. Кравченко, К.Ю. Сегіда // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія». – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2016. – Вип. 44. – С. 123-129.

250. Лендшел М. Спеціальні інститути розвитку територій: європейський досвід // Інститути та інструменти розвитку територій. На шляху до європейських принципів / Київ. центр Ін-ту Схід - Захід; За ред. С.Максименка. - К.: Міленіум, 2001. - С. 67-148

251. Немець К.А. Прикордонні соціосистеми: тенденції та особливості розвитку: Монографія / К.А. Немець, Г.О. Кулешова, Л.Н. Немець – Харків, 2012. – 246 с.

252. Немець Л. М. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: монографія / Л. М. Немець, Я. Б. Олійник, К. А. Немець. – Х.: РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.

253. Немець Л.М., Олійник Я.Б., Немець К.А. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні: Монографія. – Х.: РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.

254. Немець О. До питання використання кластерного аналізу в соціально-економічних дослідженнях / О. Немець // Часопис соціально-економічної географії. – 2010. – Випуск 8 (1). – С. 163-168.

255. Николаенко Д.В. Рекреационная география / Д.В. Николаенко. — М.: Владос, 2001. – 288 с.

256. Николис Г., Самоорганизация в неравновесных системах: от диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации / Г. Николис, И. Пригожин. – М.: Мир, 1979. – 512 с.

257. Носонов А.М. Теории пространственного развития в социально-экономической географии / А.М. Носонов // Псковский регионологический журнал. №11. Псков: ПГПУ, 2011. С. 3-16.



[http://izd.pskgu.ru/projects/pgu/storage/prj/prj\\_11/prj\\_11\\_01.pdf](http://izd.pskgu.ru/projects/pgu/storage/prj/prj_11/prj_11_01.pdf)

258. Нудельман В. Розробка стратегії розвитку територіальної громади: загальні засади методики / В. Нудельман, І. Санжаровський / Київський центр Інституту Схід-Захід. - К.: вид-во «Дата Банк Україна», 2002. - 232 с.

259. Об утверждении Программы развития моногородов на 2012-2020 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 25 мая 2012 года № 683.

[https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo\\_respubliki\\_kazahstan\\_premier\\_ministr\\_rk/hozyaystvennaya\\_deyatelnost/id-P1200000683/](https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-P1200000683/)

260. Огляд стану розбудови мережі індустріальних парків в розрізі регіонів України / <https://me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=6463d3ba-aa13-4e54-8db9-0f36642c43d9&tag=IndustrialniParkiVUkraini>

261. Олійник В.Д. Суспільно-географічні аспекти регіональної диверсифікації в Україні: автореф. к.г.н. спец.11.00.02. економічна та соціальна географія. – Одеса, 2010. – 26 с.

262. Олійник Я. Б. Основи регіональної діагностики / Я. Б.Олійник, А. Ф. Павленко, А. В. Степаненко. – К. : Обрії, 2003. – 96 с.

263. Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії: навч. посібник / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К., 2000. – 204 с.

264. Олійник Я.Б. Актуальні проблеми регіональної політики в Україні та шляхи їх розв'язання. Україна: географічні проблеми сталого розвитку / Я.Б. Олійник, Данилишин Б.М., Нудельман В.І., Романюк С.А., Філіпенко А.С., Балабанов Г.В. – К., Обрії, т. 1, 2004.

265. Олійник Я.Б. Основи регіональної діагностики / Я.Б. Олійник, А.Ф. Павленко, А.В. Степаненко. – К. : Обрії, 2003. – 96 с.

266. Олійник Я.Б. Регіональна економіка / Я.Б. Олійник, С.П. Запотоцький, О.Ю. Кононенко, та ін. – К. : КНТ, Видавець Фурса С.Я., 2007. – 444 с.

267. Олійник Я.Б. Стратегія розвитку економічної і соціальної географії /

Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний зб. наукових праць – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – Вип. 7. – С.6-15.

268. Олійник Я.Б. Теоретичні засади регіональної суспільно-географічної діагностики / Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко // Економічна та соціальна географія, 2002. – Вип. 52. – С.

269. Олійник Я.Б. Розвиток методологічних основ сучасної української суспільної географії / Я.Б. Олійник, С.М. Шевчук // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – 2011. – Вип. 63.

270. Онлайн-курси – це революція в освіті [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ar25.org/article/onlayn-kursy-ce-revolyuciya-v-osviti.html>

271. Детальний аналіз програм держпідтримки АПК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://agropolit.com/news/13847-oprilyudnili-detalniy-analiz-8-mi-program-derjpidtrimki-apk>

272. Організаційно-економічні механізми інноваційного розвитку сільських територій Карпатського регіону. Аналітична записка. – Національний інститут стратегічних досліджень. – 27.05.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/regionalniy-rozvitok/organizaciyno-ekonomichni-mekhanizmi-innovaciynogo-rozvitku>

273. Орловська В.С. Еволюція міських функцій XIX-XXI ст. в процесі глобалізації / В.С. Орловська // Економічний простір. – 2010. – №40. – С. 42–55.

274. Освіта в Україні. Львівський національний університет імені Івана Франка. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.education.ua/ua/universities/280/>.

275. Осипов В.М. Формування політики конкурентоспроможності регіону на принципах саморозвитку/ В.М. Осипов, О.А. Єрмакова // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. пр. / Одес. нац. екон. ун-т. – Одеса: Вид-во ОДЕУ, 2011. – Випуск 2 (42) – С.77-78

276. Офіційний сайт виконавчого комітету Марганецької міської ради: Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://marganets-rada.dp.ua/>
277. Офіційний сайт гірськолижного курорту «Буковель» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bukovel.com/>
278. Офіційний сайт державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
- Офіційний сайт Нікопольської міської ради: Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.adm.nikopol.net/>
279. Офіційний сайт Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника: про університет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pnu.edu.ua/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F/>
280. Павлов В.І. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи / В.І. Павлов, Л.М. Черчик.- Луцьк: Надстар'я, 1998. - 124 с.
281. Пазиніч С.М. Філософія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Харків : Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова ; видавець Олександр Савчук, 2017. – 380 с.
282. Паламарчук М. М., Горленко І. О., Яснюк Т. Є. Географія мінеральних ресурсів Української РСР / М.М. Паламарчук, І.О. Горленко, Т.Є. Яснюк. – К.: Рад. школа, 1985. – 135 с.
283. Паламарчук М.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. / М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук – К. : Знання, 1998. – 416 с.
284. Паламарчук М.М. Промышленный комплекс Киевского Приднепровья (экономико-географическое исследование) / [М.М. Паламарчук, И.А. Горленко, Л.Г. Руденко и др. ; отв. ред. И.А. Горленко; АН УССР. Отд-ние географии Ин-та геофизики]. - К. ; Наук, думка, 1988. - 252 с.
285. Паламарчук М.М. Современное состояние учения о производственно-территориальных комплексах и задачи его дальнейшего

розвиття / М.М. Паламарчук // Закономірності формування  
промислово-територіальних комплексів. – К., 1968. – С.10

286. Паламарчук М.М. Соціально-економічна географія як наука та її  
значення для сучасної України // Укр. геогр. журн. – 1995. – №4. – С. 7-12

287. Паламарчук М.М. Теоретические основы методики исследования  
функциональной структуры промышленного комплекса экономического района  
/ М.М. Паламарчук, Н.П. Процко. – К.: СОПС УССР АН УССР, 1970. – 60 с.

288. Паламарчук М.М. Територіальна структура промислового  
комплексу економічного району / М.М. Паламарчук, К.О. Тащук. – К.: Наукова  
думка, 1974. – 128 с.

289. Паламарчук М.М. Формирование регионально-агломерационных  
комплексов как направление трансформации территориальной структуры  
хозяйств староосвоенных районов / М.М. Паламарчук, И.А. Горленко, Л.Г.  
Руденко // Изв. АН СССР. Серия: география. – № 5. – С. 80–87.

290. Паламарчук М.М., Горленко И.А., Яснюк Т.Е. Минеральные  
ресурсы и формирование промышленных территориальных комплексов. – К.:  
Наукова думка, 1978. – 220 с.

291. Паламарчук М.М., Горленко І.О., Яснюк Т.Є. Географія  
мінеральних ресурсів Української РСР. – К.: Рад. школа, 1985. – 135 с.

292. Паламарчук О.М. Общественно-территориальные системы (логико-  
математическое моделирование) / О.М. Паламарчук. – К.: Знання, 1992. – 272 с.

293. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з  
основами теорії / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук – К. : Знання, 1998. –  
416 с.

294. Парсяк В.Н. Міста України: занедбана складова потенціалу держави  
/ В.Н. Парсяк та Д.А. Ломоносов // Розвиток продуктивних сил і регіональна  
економіка, 2012 р. - № 2(128) – С.188-199

295. Партисипативне стратегічне планування в органах місцевого  
самоврядування. Посібник для об'єднаних територіальних громад –

[Електронний ресурс] – Режим доступу:  
[https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/23/STRATEGIC\\_PLANNING\\_MANUAL\\_standard\\_version\\_9MB.pdf](https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/23/STRATEGIC_PLANNING_MANUAL_standard_version_9MB.pdf)

296. Паславська В.В. Принципи формування та функціонування просторових систем регіонального розвитку / В. В. Паславська, Л. Г. Квасній // Матеріали XV всеукр. практи.-пізнав. інтернет-конф. «Наукова думка сучасності і майбутнього», (27.11.-07.12.2017 р.). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/45-p-yatnadtsyata-vseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/290-printsipi-formuvannya-ta-funktsionuvannya-prostorovikh-sistem-regionalnogo-rozvitku>

297. Пастернак А.К. Ландшафтный мониторинг среды обитания / А.К. Пастернак // Фундаментальные исследования. – 2005. – № 2. – С. 130-131.

298. Пашковська Л.В. Транспортно-комунікаційні осі – лінійні форми територіальної організації суспільства / Проблеми суспільної географії. Територіальна організація суспільства: розуміння категорії // Матеріали теоретико-методологічного семінару, Інститут географії НАН України, 4 та 11 березня 2010 р. / За наук. редакцією Г.П. Підгрушного. – К. : Інститут географії НАН України. – Вип. 1. – 2010. – 66 с.

299. Пельтек Л.В. Розвиток регіональної промислової політики держави : теорія, методологія, механізми : [монографія] / Л.В. Пельтек. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 268 с.

300. Перелік концепцій індустріальних парків, включених до реєстру індустріальних (промислових) парків. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=IndustrialniParkiVUkraini&pageNumber=1>

301. Перелік чинних проектів, що реалізуються за пріоритетні напрямками діяльності технологічних парків, що включені до державного реєстру / Державне агентство з питань електронного урядування України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.dkni.gov.ua/?q=node/1064>

302. Перспективи формування нової державної регіональної політики // Проблеми формування добросовісного, належного місцевого самоврядування : зб. матеріалів і док. / за заг. ред. М. Пухтинського. – К. : Атіка, 2008. – С. 319-326.

303. Петришин Г.П., Солан С.Б. Наукові парки: функціонально-технічні та територіально-просторові напрями розвитку – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/21425/1/39-Petryshyn-239-247.pdf>

304. Петрова Л. Природно-заповідний фонд Українських Карпат / Л. Петрова, П. Третяк. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73661/20-Petrova.pdf?sequence=1>

305. Петровський П.М. Парадигма як модель дослідження суспільно-владних відносин / П.М. Петровський. // Державне будівництво. - 2008. - № 2. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVu\\_2008\\_2\\_58](http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVu_2008_2_58)

306. Пилипенко И.В. Конкурентоспособность стран и регионов в мировом хозяйстве: теория, опыт малых стран Западной и Северной Европы / И.В. Пилипенко. – Смоленск : Ойкумена, 2005. – 496 с., с. 92.

307. Пилипенко І.О. Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області) : навч. посібник / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112 с.

308. Пилипенко І.О. Механізми формування суспільно-географічних периферій в контексті динамічних концепцій регіонального розвитку / І.О. Пилипенко // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 162. – С. 23-27.

309. Пилипенко І.О. Просторовий аналіз формування чисельності населення Херсонської області / І.О. Пилипенко // Географія і сучасність: збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – Вип. 16. –

С. 237–246.

310. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація : монографія / І.О. Пилипенко. – Херсон: Гринь Д.С., 2015. – 264 с.

311. Пігуль Н.Г. Сутність і значення соціальної інфраструктури // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – № 2 (58). – 2013. <http://journal.puet.edu.ua/index.php/nven/article/viewFile/678/749>

312. Підготовка макрорегіональної стратегії ЄС для Карпатського регіону: міжнародна зустріч / Міністерство розвитку громад та територій України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.minregion.gov.ua/press/news/vidbulas-mizhnarodna-zustrich-shhodo-pidgotovky-makroregionalnoyi-strategiyi-yes-dlya-karpatskogo-regionu/>

313. Підгрушний Г. П. Процеси територіальної організації промисловості: сутність та особливості прояву // Проблеми суспільної географії. Територіальна організація суспільства: розуміння категорії // Матеріали теоретико-методологічного семінару, Інститут географії НАН України, 4 та 11 березня 2010 р. / За наук. редакцією Г.П. Підгрушного. – К. : Інститут географії НАН України. – Вип. 1. – 2010. – С.20

314. Підгрушний Г.П. Динаміка мережі міських поселень України та проблеми удосконалення просторової організації суспільства / Г.П. Підгрушний // Social Geographical Challenges and Search for Adequate Answers in East-Central Europe of the 21st Century : konferencia. – Berehovo : Ferenc Rakoczi II. Transcarpatian Hungarian Institute, 2016. – С.190-194

315. Підгрушний Г.П. Значення полюсів соціально-економічного розвитку у вдосконаленні територіальної організації суспільства / Г.П. Підгрушний // Український географічний журнал – 2013, № 4. – С.40-47

316. Підгрушний Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України: Монографія. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.

317. Підгрушний Г.П. Сутність категорії «територіальна організація

суспільства» / Г.П. Підгрушний // Проблеми суспільної географії. – 2010. – Вип. 1. – С. 49–54

318. Підгрушний Г.П. Територіальна організація суспільства: сучасні підходи до розуміння категорії та її практичне значення / Г.П. Підгрушний // Український географічний журнал. – 2010. - № 2. – С. 40 – 44.

319. Підоричева І.Ю. Теорії регіонального зростання та розвитку з інноваційною домінантою / І.Ю. Підоричева // Вісник економічної науки України. – 2014. – № 1. – С. 87-94.

320. Пілецька Л.С. Маргінальність у контексті проблеми соціальної мобільності особистості / Л.С.Пілецька // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011. – Вип. 16. – Ч. 1. – С.5–15.

321. Пістун М.Д. Історія розвитку категорії та її вживання в українській географії / М.Д. Пістун // Проблеми суспільної географії. Територіальна організація суспільства: розуміння категорії. Матеріали теоретико-методологічного семінару, Інститут географії НАН України, 4 та 11 березня 2010 р. / За наук. редакцією Г.П. Підгрушного. – К. : Інститут географії НАН України. – Вип. 1. – 2010. – 66 с.

322. Пістун М.Д. Місцеве самоврядування в територіальній організації локального і місцевого рівнів управління соціально-економічним розвитком України // Часопис часопис соціально-економічної географії. – Харків. – 2008. – Вип. 4. – С.21-28.

323. Пістун М.Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку: навч. посібник / М.Д. Пістун, А.Л. Мельничук. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – 286 с.

324. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії / М.Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – С. 62-63

325. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії : навч. посібник /



М.Д. Пістун. – К. : Вища школа, 1996. – 231 с.

326. План заходів з реалізації Стратегії розвитку Івано-Франківської області на 2021-2027 роки

327. План заходів з реалізації у 2021-2023 роках Стратегії розвитку Чернівецької області на 2021-2027 роки

328. Погорелов Ю.С. Оцінювання та моделювання розвитку підприємства : монографія / Ю.С. Погорелов. – Луганськ : Глобус, 2010. – 512 с.

329. Показники діяльності наукових парків за 2019 рік. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/nauka/innovacijna-diyalnist-ta-transfer-tehnologij/naukovi-parki/pokazniki-diyalnosti-naukovih-parkiv>

330. Портер М. Конкуренция / М. Портер ; пер. с англ. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2002. – 496 с.

331. Портер М. Международная конкуренция / М. Портер ; пер. с англ. ; под ред. и с предисловием В. Д. Щетинина. – М. : Международные отношения, 1993. – 896 с.

332. Поручник А.М. Регіональна інноваційна система як основа підвищення міжнародного конкурентного статусу національних регіонів / А.М. Поручник, І.В. Брикова // Вісник Київського національного економічного університету, 2006. – С.134-173.

333. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2000 р. № 521 «Основні напрями забезпечення комплексного розвитку малих монофункціональних міст» // Офіційний вісник України. – 2000. – № 12. – С. 112-119.

334. Постанова КМУ від 19.06.2019 р. № 532 «Про затвердження Положення про освітній округ і опорний заклад освіти». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/oporni%20shkoli/2020/08/18/osh.docx>

335. Преображенский В.С. Рекреационная география, ее состояние и

перспективы / В.С. Преображенский, Б.Н. Лихачов, Ю.А. Веденин // Социально-экономические и географические аспекты исследования. – М., 1974. – С. 1-16

336. Преображенский В.С., Мухина Л.И., Лиханов В.Н. и др. Методические указания по характеристике природных условий рекреационного района / В.С. Преображенский, Л.И. Мухина, В.Н. Лиханов и др. // Географические проблемы организации туризма и отдыха. – 1975. – Вып. 1. – С. 59-72.

337. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>.

338. Про стан подання проектів регіонального розвитку, які можуть реалізовуватися за рахунок коштів державного бюджету, отриманих від ЄС / Міністерство розвитку громад та територій України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.minregion.gov.ua/press/news/pro-prohozhdennya-konkursnogo-vidboru-proyektiv-regionalnogo-rozvytku-yaki-mozhut-realizovuvatysya-za-rahunok-koshtiv-derzhavnogo-byudzhetu-otrymanyh-vid-yes/>

339. Проблемы комплексного развития территории / отв. ред. И.А. Горленко, Г.В. Балабанов. – К. : Наукова думка, 1994. - 292 с.

340. Програма створення Наукового парку «Ужгородський національний університет» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/5180.htm>.

341. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) від 01.07.2015 року № 2217а [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?pf3511=55812](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812).

342. Проект постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2027 року» <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads//02/Proekt-Derzhavnoyi->

strategiyi-regionalnogo-rozvitku-na-period-do-2027-roku.pdf

343. Промышленный комплекс Киевского Приднепровья (экономико-географическое исследование) / [М.М. Паламарчук, И.А. Горленко, Л.Г. Руденко и др. ; отв. ред. И.А. Горленко; АН УССР. Отд-ние географии Ин-та геофизики]. - К. ; Наук, думка, 1988. - 252 с.

344. Просторова організація туристично-рекреаційної сфери регіону : монографія / за заг. ред. В.В. Папп – Мукачєво : Редакційно-видавничий центр МДУ, 2016. – 270 с. (12,6 д.а.).

345. Просторовий розвиток регіону: соціально-економічні можливості, ризики і перспективи: монографія / НАН України. Інститут регіональних досліджень; За ред. д.е.н., проф. Шевчук Л.Т. – Львів, 2011. – 256 с.

346. Пространство циклов / под ред. В.Л. Бабурина, П.А. Чистякова. М., 2007. 320 с.

347. Пухтинський М. Концептуальні та прикладні аспекти здійснення адміністративної реформи в Україні // Адміністративна реформа в Україні: шлях до Європейської інтеграції: Зб. наук. пр. - К., 2003. - С. 33-35.

348. Prometheus [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://theukrainians.org/prometheus>

349. Радіонова Л. О. Мале місто України: імплементація європейського креативного досвіду / Л. О. Радіонова // Проблеми та перспективи розвитку підприємництва: Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 30 листопада 2018 року). – Х.: ХНАДУ. – 2018. – 496 с.

350. Регіональна економіка / за ред. Є.П. Качана. – Тернопіль : ТНЕУ, 2008. – 800 с.

351. Регіональна економіка та природокористування / А.П. Голіков, О.Г. Дейнека, Л.О. Позднякова, П.О. Черномаз / За ред. А.П. Голікова. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 352 с.

352. Регіональна Стратегія розвитку Закарпатської області на період 2021-2027 років. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<https://carpathia.gov.ua/storinka/strategiya-rozvytku-zakarpatskoyi-oblasti-na-period-2021-2027-rokiv>

353. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: монографія / за ред. З.С. Варналія. – К. : Знання України, 2005. – 498 с.

354. Реймерс Н. Ф. Природопользование: Словарь-справочник / Н.Ф. Реймерс – М.: Мысль, 1990. – 637 с.

355. Реструктуризация градообразующих предприятий: уроки и передовой опыт Восточной Германии // Исследовательский центр ИПМ, Немецкая экономическая группа в Беларуси [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.research.by/>

356. Реформування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня (районів). URL: <https://decentralization.gov.ua/new-rayons>].

357. Реформування державного управління регіональним розвитком: стан, проблеми, перспективи / [С.О. Біла, О.В. Шевченко, М.О. Кушнір, В.І. Жук та ін.]. – К. : НІСД, 2012. – 96 с.

358. Ржевский В.А. Территориальная организация Советского государства. - Саратов, 1966. - 153 с.

359. Родоман Б.Б. Поляризованная биосфера: Сборник статей. / Б.Б. Родоман – Смоленск: Ойкумена. – 2002. – 336 с.

360. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» від 01 квітн. 2014 р. № 333-р // Офіційний вісник. – 2014. – № 30. – С.18.

361. Романовський О.О. Феномен підприємництва в університетах світу: монографія / О.О. Романовський. – Вінниця: Нова книга, 2012. – 504 с. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://books.google.com.ua/>

362. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної

географії. – Берлін. Українське слово, 1923. – 288 с.

363. Рудницький С.Л. Нинішня географія / С.Л. Рудницький. – Львів, 1905. – 33 с.

364. Рудь Н.Т. Роль технопаркових структур в активізації науково-інноваційної діяльності / Н. Т. Рудь // Наукові нотатки. – 2013. – Вип. 42. – С. 236-249.

365. Соціальна географія : підручник / за ред. Л. Немець та К. Мезенцева. – Київ : Фенікс, 2019. – 304 с.

366. Саати Т. Принятие решений. Метод анализа иерархий. М.: Радио и связь. 1993. 278 с.

367. Савчук І.Г. Поліцентричний розвиток як складова сучасної регіональної політики / І.Г. Савчук // Український географічний журнал. – 2013. – № 1. – С. 39-45.

368. Садовський В.Н. Основания общей теории систем : монография / В.Н. Садовский. – М.: Наука, 1974. – 280 с.

369. Саух П.Ю. Філософія: навчальний посібник. – Житомир: Видавництво Житомирського державного педагогічного університету. – 2003. – 254 с.

370. Саушкин Ю.Г. Географическая наука в прошлом, настоящем, будущем. / Ю.Г. Саушкин – М.: Мысль, 1973. – ??? с.

371. Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки. – М.: Издательство Московского государственного университета, 1976.

372. Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. – М.: Мысль, 1973.

373. Саханенко С. Адміністративно-територіальний та муніципально-територіальний устрій: проблеми співвідношення та реформування // Упр. сучас. містом. – 2001. – № 4-6. – С. 45-53.

374. Синюра-Ростун Н.Р. Просторові освітні системи: передумови виникнення та функціонування / Н. Р. Синюра-Ростун // Соціально-економічні

проблеми сучасного періоду України. – 2017. – Вип. 5. – С. 45-50. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/sepspu\\_2017\\_5\\_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/sepspu_2017_5_11)

375. Сич О.А. Ревіталізація як механізм забезпечення сталого розвитку міст / О.А. Сич // Європейські перспективи № 1, 2016 – с. 27-33 [http://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/evpe\\_2016\\_1\\_6.pdf](http://financial.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/evpe_2016_1_6.pdf)

376. Семенов В.Ф. Регіональна економіка: Навчальний посібник / В.Ф. Семенов – Київ, МП «Леся», 2008.-595с.

377. Скопин А.Ю. Введение в экономическую географию: учебник / А.Ю. Скопин. – М.: ВЛАДОС, 2001. – 272 с.

378. Слава С. Місцевий економічний розвиток: сучасні концепції та методи: Вибірковий огляд досвіду США в контексті умов України / С. Слава, Г. Грін. – Ужгород: Мистецька лінія, 2000. – 236 с.

379. Словник іншомовних соціокультурних термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://slovnyk.me/dict/social\\_terms](https://slovnyk.me/dict/social_terms)

380. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970—1980. — Т. 2. — С. 325. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk\\_ukrainskoi\\_movy\\_v\\_11\\_tomakh](http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh)

381. Смочко Н. Геопросторова організація господарства Закарпатської області: трансформаційні процеси / Н. Смочко // Актуальні проблеми функціонування господарської системи України : матеріали XXIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених (20-21 травня 2016 року). – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2016. – С.146-148

382. Смочко Н. М. Категория «моноразвитие» в социально-экономической географии / Смочко Н.М. // Азимут научных исследований: экономика и управление. – 2013. – №1. – С.29-31

383. Смочко Н. Туристичні тематичні монотериторії: європейський практичний досвід / Н. Смочко // Часопис соціально-економічної географії. – 2015. – Вип. 18(1). – С. 130-133

384. Смочко Н.М. Глобалізація міжнародних туристичних мереж у сучасному геопросторі / Н.М. Смочко, О.Р. Ткачук, // Туризм і рекреація: наука, освіта, практика [Електронний ресурс] : збірник тез доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Мукачево, 24 квітня 2019 року) / гол. ред. Т.Д. Щербан. – Мукачево : РВВ МДУ, 2019. – С. 77-81.

385. Смочко Н.М. Загальні риси територіальної структури господарського комплексу Закарпатської області / Н.М. Смочко // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Економіка» : збірник наукових праць / Гол. ред. Т.В. Черничко. – Мукачево : Карпатська вежа, 2015. – №2(4), ч.2. – С. 197-202.

386. Смочко Н.М. Зарубіжний досвід функціонування інноваційних туристичних тематичних територій (на прикладі республіки Польщі) / Н.М. Смочко, Е.В. Тодьєрішко // Міжнародний та національний досвід суспільно-географічного розвитку туристичної галузі в умовах євроінтеграції [Електронний ресурс] : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Мукачево, 17 жовтня 2018 року) / гол. ред. Т.Д. Щербан. – Мукачево : РВВ МДУ, 2018. – С. 64-68.

387. Смочко Н.М. Інноваційні елементи системи розселення у межах територіальних рекреаційних комплексів / Н.М. Смочко // Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 25-річчю географічного факультету Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка (21-23 травня 2015 р.) : збірник наукових праць. – Тернопіль : Тайп, 2015. – С.377-378.

388. Смочко Н.М. Інноваційні моделі територіальних моноутворень в сучасному геопросторі / Н.М. Смочко, Отокар Вікторович Касинець // Міжнародний науковий журнал «Інтернаука» : збірник наукових праць. – Київ, 2018. – №4(44). Т.1. – С.16-19.

389. Смочко Н.М. Інфраструктурні компоненти функціональної структури туристично-рекреаційного комплексу Закарпатської області / Н.М.

Смочко, І.Б. Вітрова // Міжнародний та національний досвід суспільно-географічного розвитку туристичної галузі в умовах євроінтеграції [Електронний ресурс] : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Мукачево, 17 жовтня 2018 року) / гол. ред. Т.Д. Щербан. – Мукачево : РВВ МДУ, 2018. – С. 72-76.

390. Смочко Н.М. Категория «моноразвитие» в социально-экономической географии / Смочко Н.М. // Азимут научных исследований: экономика и управление. – 2013. – №1. – С.29-31

391. Смочко Н.М. Категорія «монофункціональні міста» у соціально-економічній географії / Н.М. Смочко // Актуальные научные исследования в современном мире : материалы VII Международной научно-практической интернет-конференции (24-25 ноября 2015 г.). – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вып. 7, Ч. 6. – С.12-15.

392. Смочко Н.М. Кластерні рекреаційно-туристичні моноутворення у сучасному геопросторі / Н.М. Смочко // Глобальні та національні проблеми економіки : електронне наукове видання. – Миколаїв : Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського, 2015. – Вип. №7. – С. 577-580. – Режим доступу до статті: <http://www.global-national.in.ua/issue-7-2015/15-vipusk-7-veresen-2015-r/1285-smochko-n-m-klasterni-rekreatsijno-turistichni-monoutvorennya-u-suchasnomu-geoprostori>

393. Смочко Н.М. Комунікаційна інфраструктура як інструмент просторової оптимізації господарського комплексу (на прикладі Закарпатської області) / Н.М. Смочко // Проблеми сталого розвитку суспільства: погляд очима різних поколінь : матеріали наукового форуму (11-12 травня 2016 р.). – Черкаси : ФОП Чабаненко Ю.А., 2016. – С.113-118.

394. Смочко Н.М. Концепції «Реабілітації кризових територій» Німеччини та Швеції / Н.М. Смочко // Моделювання та прогнозування соціально-економічних процесів : матеріали науково-практичної конференції (Львів, 27-28 лютого, 2015 р.). – Львів : ЛЕФ, 2015. – Ч.2. – С.19-21.



395. Смочко Н.М. Концепції розвитку територій особливого типу: досвід Великобританії / Н.М. Смочко // Регіональні економічні проблеми в умовах сучасних викликів : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (27-28 лютого 2015 р.). – К. : Київський економічний науковий центр, 2015. – С.78-80.

396. Смочко Н.М. Методические основы исследования территориальной организации хозяйства региона / Н.М. Смочко // Международный журнал Устойчивое развитие, Болгария – №14, 2014. – С.121-126

397. Смочко Н.М. Методологічні основи вивчення територіальних систем монорозвитку: закони та закономірності / Н.М. Смочко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2019. – Вип. 31, №3-4. – С.108-118.

398. Смочко Н.М. Методологічні підходи до обґрунтування категорії «монорозвиток» в суспільній географії / Н.М. Смочко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки». – Херсон, 2019. – Вип. 11. – С.61-67.

399. Смочко Н.М. Місто Мукачево як сучасна туристична дестинація Закарпатської області / Н.М. Смочко, В.І. Мартинова // Міжнародний та національний досвід суспільно-географічного розвитку туристичної галузі в умовах євроінтеграції [Електронний ресурс] : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Мукачево, 17 жовтня 2018 року) / гол. ред. Т.Д. Щербан. – Мукачево : РВВ МДУ, 2018. – С. 57-60

400. Смочко Н.М. Монорозвиток територіальних систем у теорії сучасної суспільної географії / Н.М. Смочко // Географія та туризм: науковий журнал / ред. кол.: Запотоцький С.П. (гол. ред.) та ін. – К.: Альфа-ПК, 2019. – Вип. 54. – С. 50-59. (1,1 д.а.).

401. Смочко Н.М. Науковий парк як інноваційна модель розвитку науково-освітнього комплексу регіону / Н.М. Смочко // Наука та освіта:

актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі : збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, 19-20 травня 2016 року / гол. ред. Т.Д. Щербан. – Мукачево : МДУ, 2016. – С.349-351.

402. Смочко Н.М. Освітньо-науковий туризм: сучасні тенденції розвитку / Н.М. Смочко, Ю.В. Лаба // Міжнародний та національний досвід суспільно-географічного розвитку туристичної галузі в умовах євроінтеграції [Електронний ресурс] : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Мукачево, 17 жовтня 2018 року) / гол. ред. Т.Д. Щербан. – Мукачево : РВВ МДУ, 2018. – С. 202-204.

403. Смочко Н.М. Основні моделі монорозвитку територій / Н.М. Смочко // Розвиток національної економіки: теорія і практика : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (3-4 квітня 2015 р.). – Івано-Франківськ, 2015. – Ч.2. – С.371-372.

404. Смочко Н.М. Принципи побудови якісної моделі територіальної рекреаційної системи / Н.М. Смочко // Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів : збірник тез доповідей Всеукраїнської науковопрактичної конференції (17-18 травня 2017 р.) / Гол.ред. Т.Д. Щербан. – Мукачево : РВВ МДУ, 2017. – С.347-349.

405. Смочко Н.М. Промислові (індустріальні) парки типу «Greenfield» як інноваційні територіальні моноутворення / Н.М. Смочко // Social Geographical Challenges and Search for Adequate Answers in East-Central Europe of the 21st Century : konferencia. – Berehovo : Ferenc Rakoczi II. Transcarpatian Hungarian Institute, 2016. – С.281-285.

406. Смочко Н.М. Раціональне використання рекреаційних ресурсів на територіях придатних для розвитку туризму та його вплив на існуючу екологічну ситуацію / Н.М. Смочко // Збалансований розвиток туристичного регіонів: національний і світовий досвід. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (25-26 квітня 2013 р.) – Львів, 2013 р. – С.449-452

407. Смочко Н.М. Регіональні туристичні території як інфраструктурно-локальні утворення / Н.М. Смочко, К.С. Федченко // Міжнародний та національний досвід суспільно-географічного розвитку туристичної галузі в умовах євроінтеграції [Електронний ресурс] : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Мукачево, 17 жовтня 2018 року) / гол. ред. Т.Д. Щербан. – Мукачево : РВВ МДУ, 2018. – С. 68-72.

408. Смочко Н.М. Специфіка розвитку феномену монофункціональності: теоретичний аспект / Н.М. Смочко // International Scientific and Practical Congress «The Global Systemic Crisis: New Milestone in Development or an Impasse?» (July 28, 2015) : collection of scientific articles and theses. – Davos, 2015. – С.230-236.

409. Смочко Н.М. Специфіка управління територіями особливого типу: європейський досвід / Н.М. Смочко // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2014. – Випуски 29,30. – С. 161-164 (0,5 д.а.).

410. Смочко Н.М. Сучасний стан освітньо-наукового простору Закарпатської області: суспільно-географічні аспекти / Н.М. Смочко // Актуальні проблеми наукового й освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів. У 2 томах : Збірник тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції 14-15 травня. – Мукачево : Карпатська вежа, 2015. – Том 1. – С.65-67.

411. Смочко Н.М. Сучасні інституційні перетворення регіонального господарського комплексу (на прикладі Закарпатської області) / Н.М. Смочко // Перспективи розвитку національної економіки : збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції (13-14 травня 2016 р.). – Запоріжжя : ГО «СІЕУ», 2016. – Ч.1. – С.34-38.

412. Смочко Н.М. Теоретичні основи дослідження категорії «монорозвиток» в структурі поняттєво-термінологічної системи територіальна організація суспільства / Н.М. Смочко // Науковий вісник Східноєвропейського

університету імені Лесі Українки. Серія «Географічні науки». – Луцьк : Вежа, 2019. – № 1 (405). – С. 14-21.

413. Смочко Н.М. Чинники монорозвитку суспільно-географічних систем в сучасному просторі / Н.М. Смочко // Науковий вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки. Серія «Географічні науки». – Луцьк : Вежа, 2019. – № 5 (409). – С. 3-9. (0,7 д.а.).

414. Смочко Н.М. Передумови та перспективні напрямки розвитку туризму Закарпатської облсті / Н.М. Смочко, О.Ю. Гринчук // Туризм і рекреація: наука, освіта, практика : збірник тез доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції(м.Мукачево, 24 квітня 2019 року) / гол. ред. Т.Д. Щербан. – Мукачево : РВВ МДУ, 2019. – С. 56-59.

415. Советов Б.Я. Моделирование систем / Б.Я. Советов, С.А. Яковлев - М.: Высшая школа, 1985. – 272 с.

416. Соколенко С. Стратегія конкурентоспроможності економіки України на основі інтеграційних систем-кластерів / С. Соколенко. – Севастополь: ТОВ «Рібест», 2006. – 37 с.

417. Солодовник Ю.О. сутність та особливості понятійного забезпечення функціонування рекреаційно-оздоровчих комплексів / Ю.О. Солодовник // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2015. – №1(29). – С.39-42.

418. Солошонок А. Л. Результати діяльності олійно-жирового підкомплексу України / А.Л. Солошонок // Продуктивність агропромислового виробництва: науково-практичний збірник Українського науково-дослідного інституту продуктивності агропромислового комплексу (НДІ «Украгпромпродуктивність») Міністерства аграрної політики України. – 2008 – № 11. – с. 112-114

419. Сонько С.П. Нова парадигма суспільної географії та її реалізація в дослідженні регіональних процесів // Економічна і соціальна географія. Київський нац.ун-т імені Тараса Шевченка. Випуск 55, 2004 - С.32-44.

420. Сонько С.П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми: монографія. - Київ: Ніка Центр, 2003. -287 с.
421. Соціальна географія: Підручник / за ред. Л. Немець та К. Мезенцева. – Київ: Видавництво «Фенікс», 2019. – 304 с.
422. Соціально-економічна географія світу: навч. посіб. / за ред. С.П. Кузика. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Тернопіль: Підручники і Посібники, 1998. – С. 5.
423. Соціально-економічна географія України : навч. посіб. / ред. О. І. Шаблій. - Львів : Світ, 1994. - 608 с.
424. Соціально-економічний простір (методологія геопросторових досліджень та практика планування): автореф. дис. ... д-ра геогр. наук : 11.00.02 / Маруняк Євгенія Олександрівна ; НАН України, Ін-т географії. - Київ, 2016. - 42 с.
425. Сочава В.Б. Определение некоторых понятий и терминов физической географии / В.Б. Сочава // Докл. Ин-та географии Сибири и Дальнего Востока. – 1963. – Вып. 3. – С. 50-59.
426. Список об'єктів природно-заповідного фонду України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wikimediaukraine.wordpress.com/2014/03/19/>
427. Стадницький Ю.І. Просторова економіка: навчальний посібник / Ю.І. Стадницький, І.В. Бакушевич, Ю.Ю. Стадницька. – Тернопіль: ТІСІТ, 2011. – 400 с.
428. Статистичний збірник «Валовий регіональний продукт». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
429. Статистичні дані Головного управління статистики у Закарпатській області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>
430. Статистичні дані Головного управління статистики у Івано-Франківській області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ifstat.gov.ua/>

431. Статистичні дані Головного управління статистики у Львівській області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lv.ukrstat.gov.ua/>
432. Статистичні дані Головного управління статистики у Чернівецькій області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cv.ukrstat.gov.ua/>
433. Стейнберг Делія. Філософія для життя. Пізнати себе краще [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books?id=ps2jDQAAQBAJ&pg=PT57&lpg=PT57&dq>
434. Стельмащук А.М. Проектування інноваційного аграрного технопарку як основи сталого розвитку сільського господарства - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ inek\\_2014\\_2\\_34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ inek_2014_2_34)
435. Стоунквист Э. В. Маргинальный человек. Исследование личности и культурного конфликта / Пер. с англ. // Соврем. зарубеж. этнография: Рефератив. сб. Москва, 1979;
436. Стратегия приспособления: государственно-монополистическое регулирование в 80-х гг. / отв. ред. Х. Хайнигер. М.: Мысль, 1987. - С. 99.
437. Стратегия приспособления: государственно-монополистическое регулирование в 80-х гг. / отв. ред. Х. Хайнигер. – М.: Мысль, 1987. – С. 99
438. Стратегії розвитку Івано-Франківської області на 2021-2027 роки
439. Стратегія розвитку Львівської області на період 2021-2027 роки
440. Стратегія розвитку Чернівецької області на 2021-2027 роки
441. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
442. Судин Д. Соціальна фізика у ХХІ ст.: відроджений фенікс чи неупокоєний зомбі?: Доповідь на семінарі / Д. Судин // Інститут народознавства НАН України. Відділ соціальної антропології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://social-anthropology.org.ua/seminars/sotsialna-fizyka/>
443. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособие / Ю. П. Сурмин. – К. : МАУП, 2003. – 368 с.

444. Сурмін Ю.П. Майстерня вченого / Сурмін Ю.П. – К.: Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. – С.38.

445. Суховерха Ю.В. Адаптація як інструмент впливу на підприємства: теоретичний аспект. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/6.2/298.pdf> (дата звернення 22.03.2020)

446. США: организация государственных программ. Сборник статей. Изд-во, «Наука», 1980 г. 405 с.

447. Татомир І.Л. Глобальні тренди розвитку ринку електронного навчання // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. Випуск 2 (02) 2016. – с. 63

448. Теоретические основы функциональной структуры промышленного комплекса экономического района / [М.М. Паламарчук, Н.П. Процко, И.А. Горленко и др.]; отв. ред. М.М. Паламарчук. – К.: Наукова думка, 1972. – 240 с.

449. Территориальная структура производственных комплексов / [М.М. Паламарчук, Г.В. Балабанов, В.П. Нагирная и др.]; под общей редакцией М.М. Паламарчука. – К.: Наукова думка, 1981. – 312 с.

450. Тітова С. В., Дудун Т.В. Географічні карти та картографічний метод дослідження (2 том – Картографічний метод дослідження). К.: ВПЦ «Київський університет», 2017. 150 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://www.geo.univ.kiev.ua/images/doc\\_file/navch\\_lit/KMD\\_2\\_tom\\_Titova\\_Dudun.pdf](http://www.geo.univ.kiev.ua/images/doc_file/navch_lit/KMD_2_tom_Titova_Dudun.pdf)

451. Ткач Д.В. Формування та розвиток міських поселень Поділля / Д.В. Ткач, Т.Б. Заставецький // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. Збірник наукових праць кафедри управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил ТАНГ. - Тернопіль: Економічна думка, 1998. – С.90-95

452. Ткачук А. Про гірські території та можливості для їх розвитку / А.

Ткачук // Можливості розвитку гірських територій в умовах децентралізації: збірник доповідей Групи радників з впровадження державної регіональної політики в Україні Програми «U-LEAD з Європою». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/293/Mountain-areas.pdf>

453. Томарева-Патлахова В.В. Моделі регіонального розвитку в контексті економічних реформ // Держава та регіони. - Серія: Економіка та підприємництво, 2013 р., № 1 (70). – С.76-80.

454. Томчук-Пономаренко Н.В. Теоретико-методологічні підходи дослідження маргінальності як важливого феномена соціально-економічного аналізу // Економіка та держава № 1/2015. – С.10-13.

455. ТОП 10 найвпливовіших університетів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://osvita.ua/vnz/rating/77205/?fbclid=IwAR0uASW9pkEb-p2I7z5mu3B6AH\\_VGXROR8OaSnYfafqUpKbjx9Ui2mzhpoY](http://osvita.ua/vnz/rating/77205/?fbclid=IwAR0uASW9pkEb-p2I7z5mu3B6AH_VGXROR8OaSnYfafqUpKbjx9Ui2mzhpoY)

456. Топорницька М.Я. Територіальна організація етнофестивального туризму Львівської області : автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандид. геогр. наук / Топорницька М.Я. – Чернівці, 2015. – 24 с.

457. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем. / А.Г. Топчиев – Киев-Одесса: Высшая школа, 1988. – 187 с.

458. Топчієв О. Г. Географія в умовах новітньої наукової революції / О.Г. Топчієв // Географія. – 2008. – №13/14. – С. 47-49.

459. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: навчальний посібник / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.

460. Топчієв О.Г. Єврорегіон «Нижній Дунай»: пріоритети загальнодержавної та регіональної політики у прикордонному співробітництві / О. Г. Топчієв, Л. В. Хомич // Укр. геогр. журн. – 1999. – № 1. – С. 32-37.

461. Топчієв О.Г. Методологічні та методичні проблеми регіоналізації України / О.Г. Топчієв, В.В. Яворська // Соціально-економічні проблеми



сучасного періоду України. Районування економічного простору України: питання методології і практики (зб. наук. праць. Інститут регіональних досліджень). – Львів, 2010. – Вип. 5 (85). – С. 32-45

462. Топчієв О.Г. Методологічні трансформації географії в інформаційному суспільстві / О.Г. Топчієв. – С.284-291 [Географія в інформаційному суспільстві]: зб.наук.праць. У 4-хтт. – К.: ВГЛОБрії, 2008. – Т.І. – 322 с.

463. Топчієв О.Г. Методологічні трансформації і сучасні парадигми в географії // Укр. геогр. журн. – 2010. – № 2. – С. 22-25

464. Топчієв О.Г. Новітні фактори регіонального розвитку України / О.Г. Топчієв // Страны и регионы на пути к стабилизированному развитию. НАН України, Інститут географі. – К., 2003. – С. 120-122

465. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. Підручник. – Одеса: Астропринт, 1996 – 236.

466. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.

467. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії: Підручник. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.

468. Топчієв О.Г. Предметна область географії та її сучасні методологічні трансформації // Український географічний журнал - 2016, № 1. – С.64-69.

469. Топчієв О.Г. Регіональний розвиток України і становлення державної регіональної політики : [навч.-метод. посібник] / О.Г. Топчієв, Т.М. Безверхнюк, З.В. Тітенко. – О. : ОРІДУ НАДУ, 2005. – 224 с.

470. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посібник / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.

471. Топчієв О.Г. Територія: сучасний зміст поняття; функції; ресурсний потенціал / О.Г.Топчієв // Український географічний журнал. – 2010. – №4. –

472. Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С., Пилипенко І.О., Яворська В.В. Методологічні основи географії: Ландшафтна оболонка Землі. Довкілля: нач. посіб., Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 348 с.

473. Топчієв О.Г., Швєбс Г.І. Стан і перспективи застосування математичних методів у географічних дослідженнях // Проблеми географії науки в Українській РСР в період науково-технічного прогресу. – К., 1976. – С.151-160.

474. Транин А.А. Административно-территориальная организация капиталистического государства / А.А. Транин. - М.: Наука, 1984. - 145 с.

475. Трансформація структури господарства України. Регіональний аспект / [за ред. Г.В. Балабанова, В.П. Нагірної, О.М. Нижник]. – К. : Міленіум, 2003. – 404 с.

476. Третьяк А.М., Другак В.М., Третьяк Р.А. Формування меж адміністративно-територіальних утворень: Навч.-метод. посіб. - К.: ТОВ “ЦЗРУ”, 2004. - 85

477. Три українських проекти в сфері інтерактивної освіти [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://forbes.net.ua/ua/lifestyle/1391381-tri-ukrayinskihproekti-v-sferi-interaktivnoyi-osviti>

478. Трофимова В.В. Концепція сталого розвитку як основа постіндустріальних моделей розвитку / В.В. Трофимова // Інвестиції: практика та досвід – 2010. – № 8. – С. 33–37

479. Трушин В. Аудитория соцсетей впервые превысила половину населения Земли / В. Трушин. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://tech.liga.net/technology/novosti/auditoriya-sotssetey-vpervye-prevysila-pолоvinu-naseleniya-zemli>

480. Туниця Ю.Ю. Просторові системи послуг // Регіональна економіка. - 2010. - №2. - С. 223-225. [Електронний ресурс] - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek\\_2010\\_2\\_32](http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2010_2_32)

481. Тургель И.Д. Моноспециализированный город: теория и практика стратегического управления социально-экономическим развитием / И.Д. Тургель. - Екатеринбург: изд-во УрГТГА, 2001. - 259 с.

482. Указ президента України №543/2019 «Про розвиток регіону Українських Карпат». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/5432019-28753>

483. Український інститут національної пам'яті. Львівський національний університет імені Івана Франка <https://old.uinp.gov.ua/publication/lvivskii-natsionalnii-universitet-imeni-ivana-franka>

484. Українські культурні дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://culturalstudies.in.ua/2011-7-7.php>

485. Українсько-англо-німецько-французький словник-довідник / [Чорний І.П., Бродецький О.Є., Драненко Г.Ф. та ін.] ; за ред. І.П. Чорного, О.Є. Бродецького ; М-во освіти і науки України, Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Рута, 2006. – 285 с., с. 147

486. Управління розвитком міста. Навч. посіб. В.М. Вакуленко, К.М. Орлатого. – К. В-во. НАДУ, 2006. – 389 с.

487. Фащевський М.І. Методологічні засади територіальної організації господарства / М.І. Фащевський // Проблеми суспільної географії. Територіальна організація суспільства: розуміння категорії //Матеріали теоретико-методологічного семінару, Інститут географії НАН України, 4 та 11 березня 2010 р. /За наук. редакцією Г.П. Підгрушного. – К.: Інститут географії НАН України. – Вип.1. – 2010. – С. 15-18

488. Федулова Л.І. Перспективи інноваційного розвитку промисловості України / Л.І. Федулова // Економіка і прогнозування. – 2006. – № 2. – С.58-76.

489. Федулова Л.І., Буга Н.Ю. Інноваційний розвиток проблемних регіонів: монографія / Нац. університет кораблебудування ім. адмірала

Макарова. – Миколаїв: НУК, 2010. – 143 с.

490. Федюк В. Регіональний розвиток та підтримка гірських територій: шведський досвід для України / В. Федюк – URL: <http://global-national.in.ua/archive/6-2015/12.pdf> (дата звернення 14.03.2019).

491. Федюк О. М. Розвиток досліджень з географії промисловості в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття / О. М. Федюк // Географія та туризм. - 2011. - Вип. 13. - С. 281-289. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt\\_2011\\_13\\_56](http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2011_13_56)

492. Филиппов Ю.В., Авдеева Т.Т. Основы развития местного хозяйства: Учебн. - М.: Дело, 2000.-264 с.

493. Философский словарь / сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба. – К. : А.С.К., 2006. – 1056 с.

494. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е.Ф. Губский [и др.]. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 575 с.

495. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. - К.: Книга, 2005. - 528 с.

496. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. – Київ: Абрис, 2002, с. 374

497. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії Академії наук УРСР, 1973. – С.560.

498. Філософський словник/ За редакцією. В.І. Шинкарука. – К.: Головна редакція. УРЕ, 1986. – С.441.

499. Філософські закони і категорії, їх специфіка та роль у процесі пізнання [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://scicenter.online/osnovy-i-filosofii-scicenter/filosofski-zakoni-kategoriji-jih-spetsifika-168417.html>

500. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія / Н.В. Фоменко. – Київ : Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.

501. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії / Психологія. - 2013. - №3. – С.73.

502. Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии / П. Хаггет ; пер. с англ. Ю.Г. Липеца, С.Н. Тагера. – М. : Прогресс, 1968. – 392 с.

503. Хвесик М.А., Степаненко А.В., Обиход Г.О. та ін. Інноваційно-інвестиційна і технологічна безпека трансформації регіональних економічних систем / ред. М.А. Хвесик. – Київ: Наукова думка, 2013. – 486 с.

504. Химич Г. «Науковий парк - інноваційні перспективи» / Корпорація «Науковий парк» інноваційно-інвестиційний кластер Тернопілля»// - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [http://nauka\\_park.pdf](http://nauka_park.pdf)

505. Хокинг Стивен. Мир в ореховой скорлупе / Стивен Хокинг. – СПб.: Амфора, 2007. – 219 с.

506. Хорев Б. С. Территориальная организация общества: актуальные проблемы регионального управления и планирования в СССР [Текст] / Б. С. Хорев. – М. : Мысль, 1981. – С. 23.

507. Хорев Б.С. Проблемы городов / Б.С. Хорев. - М.: Мысль, 1975.- 355 с

508. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича: офіційний сайт  
[http://www.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/zaginf/01%20pro\\_univer](http://www.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/zaginf/01%20pro_univer)

509. Черноіванова Г.С. Форми організації інноваційної ДІЯЛЬНОСТІ у ринковому умовах України / Г.С. Черноіванова, Н.М. Шматько // Вісник національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Тематичний випуск: Технічний прогрес и ефективність виробництва. - 2010. - №8. - с. 191- 198.

510. Черняєв Т.Ю. Mechanizmy rozwoju parków przemysłowych na Ukrainie / Т.Ю. Черняєв // ZESZYTY Naukowe Politechniki Śląskiej. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.woiz.polsl.pl/znwoiz/z82/10%20-%20czerniajew.pdf>

511. Чуди-Хіскі Д. Специфіка функціонування тематичних туристичних поселень / Д. Чуди-Хіскі, Б. Вольна, Н. Смочко // Сучасні тенденції розвитку науки й освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів : збірник тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, 14-15 травня 2020 р., Мукачєво / Ред. кол. : Т.Д. Щербан (гол.ред.) та ін. – Мукачєво : Вид-во МДУ, 2020. – С. 405-407

512. Чужиков В. Еволюція методології лідерства міст / В. Чужиков // Регіональна економіка, 2012- № 1- с. 38-48

513. Чужиков В.І. Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія: [монографія] / В.І. Чужиков. – К.: КНЕУ, 2008. – 272 с.

514. Шаблій О.И. Гибкая территориальная организация производства (постановка вопроса) / О.И. Шаблій // География и современность: Межвуз. сб. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – Вып. 3. – С. 95–104

515. Шаблій О.И. Концепция энерго-производственных, природно-ресурсных циклов и межотраслевых комплексов (сравнительный анализ) / О. И. Шаблій // Теоретические проблемы географии (систем географических концепций). – Ленинград, 1983. – С. 86-89.

516. Шаблій О.И. Модель законов территориальной организации производства / О. И. Шаблій // Моделирование территориально-производственных комплексов (методология, теория, метод) [за ред. О. Ващенко]. – Львів: Вища школа, 1981. – С. 17-27.

517. Шаблій О.И. Территориальная структура хозяйственного комплекса Украинских Карпат / О. И. Шаблій // Украинские Карпаты. Экономика. – Киев: Наук. думка, 1988. – С. 167-182.

518. Шаблій О.И. Межотраслевые территориальные системы (проблемы методологии и теории) / О.И. Шаблій. – Л. : Высш. шк., 1990. – 200 с.

519. Шаблій О.И. Особенности пространственной организации территориальных систем расселения / О.И. Шаблій, М.З. Мальский, Б.И. Заставецкий // География населения. – Ленинград, 1984. – С. 7-8

520. Шаблій О.І. Лісопромислові комплекси Української РСР: питання теорії і моделювання / О. І. Шаблій. - Львів : Вища школа, 1973. - 187 с.
521. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії / О.І. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
522. Шаблій О. Суспільна географія: у 2-х кн. / О. Шаблій. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. Кн. 1. 814 с.; Кн. 2. 706 с.
523. Шаблій О.І. Деякі питання методології і теорії макрорегіоналізації України / О.І. Шаблій // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1999. – Вип. 24. – С. 4.
524. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії. – Львів: ЛДУ, 1994.
525. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії: монографія / О.І. Шаблій. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2001.- 744 с.
526. Шаблій О. Категорії центральності і перифірійності у загальній та описовій суспільній географії / О. Шаблій, Г.Н. Сохоцька// Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2012. – Випуск 26. – С.7-15
527. Шаблій О. Математичні методи в економічній географії / О. Шаблій. – Львів : Вид-во при ЛДУ ВО «Вища школа», 1984. – 136 с.
528. Шаблій О. Про економіко-географічні закони / О. Шаблій, М. Паламарчук, М. Пістун // Економічна географія. – К.: Вища школа, 1980. – С.16-26.
529. Шаблій О.І. Нові тенденції геопросторової організації інформаційного суспільства / О.І. Шаблій // Географічна наука і практика: виклики епохи. Міжнародна наукова конференція присвячена 130-річчю географії у Львівському університеті (Львів, 16-18 травня 2013 р.). - Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка. - Львів, 2013. – Ч. 26. – С. 25-30.
530. Шевчук І. Б. Забезпечення інформаційно-технологічного розвитку економіки регіонів друк. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.05 / Черкаський держ.

технол. ун-т. Черкаси, 2019. – 568 с.

531. Шевчук І. Б. Інформаційні технології в регіональній економіці: теорія і практика впровадження та використання: монографія. Львів: Видавництво ННБК «АТБ», 2018. – 448 с.

532. Шевчук І.Б. Інформаційний розвиток регіонів крізь призму теорій регіональної економіки та регіонального зростання. Scientific and educational journal «THE GENESIS OF GENIUS». 2014, №3. – с. 77-79

533. Шевчук Л. Т. Розміщення продуктивних сил / Л.Т. Шевчук. Львів: Видав. ц. ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 150 с.

534. Шевчук Л. Т. Світовий досвід місцевого самоврядування у регулюванні розвитку великих міст / Л. Т. Шевчук // Соціально-економічні дослідження у перехідний період – Львів, 2000. – Вип. XIV. – С. 126 – 137.

535. Шевчук Л. Т. Медико-соціальні аспекти використання трудового потенціалу: регіональний аналіз і прогноз: монографія / Л. Т. Шевчук; НАН України. Ін-т регіон. дослідж. – Л., 2003. – 486 с.

536. Шевчук Л.Т. Сакральна географія: навч. посібник. / Л.Т. Шевчук Львів: Світ, 1999. – 150 с.

537. Шевчук Л.Т. Соціальна географія: навчальний посібник. / Л.Т. Шевчук – К.: Знання, 207. – 350 с.

538. Шевчук С. Національні школи у зарубіжній суспільній географії ХХ століття // Часопис соціально-економічної географії випуск 20(1) 2016 с.132 – 142.

539. Шинкаренко В. Г. Исследование сущности понятия «развитие социально-экономической системы» / В. Г. Шинкаренко, Н. Н. Бурмака // Экономика транспортного комплекса. – 2013. – № 21. – С.73-86.

540. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / Й. Шумпетер; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1982. – 456 с.

541. Щепанський Е.В. Форми та методи управління соціально-



економічним розвитком: теоретичний аспект [Текст] / Е.В. Щепанський // Університетські наукові записки: Часопис Хмельниц. ун-ту упр-ня та права. – 2009. – №3. – С.273-279.

542. Ювал Ной Харарі. 21 урок для 21 століття / переклад з англ. О. Дем'янчука. – Київ: Форс Україна, 2018. – 416 с.

543. Юридична енциклопедія : енциклопедія : в 6 т. Т.1 : А–Г / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України ; ред. Ю.С. Шемшученко. – К. : Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998. – 672 с.

544. Яворська В.В. До питання про історико-географічний (генетичний) підхід в соціально-географічних дослідженнях (короткий огляд літератури) / В.В. Яворська. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://collectedpapers.com.ua/wp-content/uploads/2013/09/037\\_195\\_202\\_Yavorska.pdf](https://collectedpapers.com.ua/wp-content/uploads/2013/09/037_195_202_Yavorska.pdf)

545. Якобсон А.Я. Теория поляризованного развития и ее интерпретация для регионального прогнозирования / А.Я. Якобсон // Опыт регионального прогнозирования. – Новосибирск, 1977. – С. 161-171.

546. Яковлева Ю. Методичні підходи до дослідження соціального розвитку географічних систем / Ю. Яковлева // <http://visnyk-geo.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2016/04/13-59.pdf>

547. Якубів В.М. Аграрне виробництво в Карпатському регіоні: передумови і перспективи розвитку / В.М. Якубів // Електронний журнал «Ефективна економіка» № 3, 2009. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=71>

548. Aghion P.A. Model of Growththrough Creative Destruction / P. Aghion, P. Hewitt // *Econometrica*. – 1992. – V. 60. – №2. – P. 323–351. – [Електронний ресурс] Режим доступа: [http://artsci.wustl.edu/~econ502/Aghion\\_Howitt.pdf](http://artsci.wustl.edu/~econ502/Aghion_Howitt.pdf).

549. Mitscherlich A. Die Unwirtlichkeit unserer Städte. Frankfurt am Main, 1965. (GS VII, S. 515-624).

550. Khan Amadu Wurie, Speed Chris Exploring “Hacking,” Digital Public

Art, and Implication for Contemporary Governance // Encyclopedia of Information Science and Technology, Fourth Edition, 2018. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.igi-global.com/dictionary/prosumerism/23888>

551. Andersson M. Regional Innovation Systems in Small & Medium-Sized Regions: A Critical Review & Assessment [Электронный ресурс] / Andersson Martin, Karlsson Charlie. – Режим доступа : <http://www.infra.kth.se/cesis/documents/WP10.pdf>.

552. Aydalot P.: «Milieux Innovateurs en Europe» GREMI, Paris, 1986.

553. Ball Ph. (2012). Why Society is a Complex Matter: Meeting Twenty-First Century Challenges with a New Kind of Science. Springer.

554. Barabási, Albert-László (2002). Linked: The New Science of Networks. Perseus Books Group.

555. Becattini G. (1981) : « Le district industriel : milieu créatif », Espace et Société, n°66-67, pp. 147-164

556. Bingham R. Theories of local economic development: perspectives from across the disciplines / R. Bingham, R. Mier. – Newbury Park, CA, USA : SAGE, 1993. – с.

557. Buchanan, Mark (2007). The Social Atom - why the Rich get Richer, Cheaters get Caught, and Your Neighbor Usually Looks Like You. Bloomsbury USA.

558. CARAVACA, I. (2009): “El debate sobre los territorios inteligentes: el caso del área metropolitana de Sevilla, Revista EURE Vol. XXXV, n° 105, pp 23-45

559. Chandler T. Four Thousand Years of Urban Growth: An Historical Census. Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, 1987.

560. Christoph Lang: Marktmacht und Marktmachtmessung im deutschen Großhandelsmarkt für Strom, Deutscher Universitätsverlag/GWF Fachverlag GmbH, Wiesbaden 2007

561. Cohen E. Theoretical foundation of industrial policy / E. Cohen // EIB Papers. – 2006. – Vol. 11. – № 1. – p. 89.

562. Cooke P. Strategies for regional innovation systems: learning transfer and applications / P. Cooke. – Centre for advanced Studies Cardiff University (Prepared for UNIDO World Industrial Development Report). – 2001. – 35 p. [Электронный ресурс] – Режим доступа : [http://www.pasa-online.org/cop/docs/P\\_Cooke\\_Strategies\\_for\\_regional\\_innovation\\_systems.pdf](http://www.pasa-online.org/cop/docs/P_Cooke_Strategies_for_regional_innovation_systems.pdf), p. 3-4.

563. Cooke P., Uranga, M. G., Extbarria G. «Regional innovation systems: Institutions and organisational dimensions», *Research Policy*, vol. 26, – 1997 – pp.475-491.

564. Czapiewska G., 2012, Wioski tematyczne sposobem na aktywizację gospodarczą i społeczną regionu, *Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae*, 16, 1, Wydział Zarządzania i Administracji Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce, s. 109–123.

565. Dennis R.M. Marginality, power and social structure: issues in race, class, and gender analysis. Amsterdam, 2005.

566. Doloreux D. Regional Innovation Systems: A Critical Review / Doloreux David, Parto Saeed // *International Journal of Innovation Management*. – 2003. – № 7. – [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.urenio.org/metaforesight/library/17.pdf>.

567. Enright M.J. The Geographical Scope of Competitiveness Advantage / M.J. Enright // *Stuck in the Region? Changing scales for regional identity* / Edited by E. Dirven, J. Groenewegen and S. van Hoof. Utrecht. – 1993. – pp. 87-102

568. Enright M.J. Why Clusters are the Way to Win the Game? // *World Link*. – 1992. – № 5 (July/August). — pp. 24–25

569. Freeman C. The National System of Innovation in Historical Perspective / C. Freeman // *Cambridge Journal of Economics*. – 1995. – Vol. 19. – № 1. – p. 5–24.

570. Freeman, C. (1988). Japan: A new national innovation system? In G. Dosi, C. Freeman, R.R. Nelson, G. Silverberg & L. Soete (Eds.), *Technology and*

economy theory (pp. 331–348). London: Pinter.

571. Freeman, C. (1989). Technology policy and economic performance (p. 34). London: Pinter.

572. Friedman J. Regional Development Policy. – Cambridge: MIT Press, 1966. – 189 p.

573. GEORGE, Gerard; HAAS, Martine R.; PENTLAND, Alex (2014). Big Data an Management: From the Editors. Academy of Management Journal 57 (2): - pp. 321–326.

574. Gitelman, Hillary (2017), Stanford Research Park Framework Document Presentation, Staff Report 8184, Palo Alto Historic <https://www.cityofpaloalto.org/civicax/filebank/documents/58349>

575. Hirshman A. O. Vers une économie politique élargie / A.O. Hirshman. – Paris: Editions de minuit, 1986.

576. <http://instituciones.com/general/1771-politika-obustrojstva-teritorij-vo-francii.html>

577. [http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc\\_pdf/Derun.pdf](http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Derun.pdf)

578. IBM: Predictive Analytics, Predict what will happen next with confidence, so you can make smarter decisions for your organization. IBM is the leader in data science platforms.

579. Janelle D.G. Time-Space in Geography / D.G. Janelle // International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2001 P.157

580. Kroszel J. Infrastruktura społeczna w polityce społecznej / J. Kroszel. – Opole : Instytut Śląski, 1990. – C. 28.

581. Lazonick, William; David J. Teece (2012). Management Innovation: Essays in the Spirit of Alfred D. Chandler, Jr. OUP Oxford. p. 150

582. Lexikon des Mittelalters: [http://www.manfred-hiebl.de/genealogie-mittelalter/egisheim\\_grafen\\_von/elsass.html](http://www.manfred-hiebl.de/genealogie-mittelalter/egisheim_grafen_von/elsass.html)

583. Lloyd J. E., A history of Wales from the earliest times to the Edwardian Conquest / J. E. Lloyd - 3 ed., v. 1-2, L. - N. Y., 1939

584. Local Government - Government - France - Europe  
[http://www.countriesquest.com/europe/france/government/local\\_government.htm](http://www.countriesquest.com/europe/france/government/local_government.htm)

585. Lundvall B.-A. National systems of innovation: towards a theory of innovation and interactive learning / B.-A. Lundvall. – London : PinterPub Ltd, 1992. – 342 p.

586. Lundvall, B.-Å. (1985). Product innovation and user-producer interaction. Aalborg, Denmark: Aalborg Universitetsforlag.

587. Lundvall, B.-Å. (1992). User-producer relationships, national systems of innovation and internationalisation. In B.-A. Lundvall (Ed.), National systems of innovation: Towards a theory of innovation and interactive learning (pp. 45–67), London: Anthem Press

588. MAILLAT, DENIS, MICHEL QUEVIT ET LANFRANCO SENN (éds.)(1995,) Réseaux d'innovation et milieux innovateurs : un pari pour le développement régional, Neuchatel, Edes, 376 p.

589. Merton R.K. Social theory and social structure / R.K. Merton. – Glencoe, 1957.– P. 33 – 34.

590. Mier R. Social justice and local development policy. – Newbury Park, CA : Sage, 1993 – с.

591. Myrdal G. Economic theory and under-developed regions. – N.Y.: Harper and Row, 1957. – 345 p.

592. National Innovation Systems [Электронный ресурс] // Organization for economicco-operation and development, 1997. – 48 p. – Режим доступа : <http://www.oecd.org/mena/47563588.pdf>, p. 9.

593. Nelson Richard R. National Innovation Systems: acomparative analysis / Richard R. Nelson. — NewYork : Oxford University Press, 1993. – 525 p.

594. Pentland, Alex (2014). Social Physics: How Good Ideas Spread—the Lessons from a New Science. Penguin.

595. Perroux F. Note on the Concept of Growth Poles / F. Perroux // Regional Economics: Theory and Practice ; edited by David Mc Kee, Robert Dean, William

Leahy. – N. Y. : TheFreePress, 1970. – pp. 93-103.

596. PORTER M. (1990): «The Competitive Advantage of Nations », London. Mac Millan.

597. Richthofen F. Die Aufgaben und die Methoden heutigen Geography / F. Richthofen. – Leipzig, 1883. 3

598. Robert M., Solow. A Contribution to the Theory of Economic Growth // Quarterly Journal of Economics. – 1956. – 70(1). – pp. 65-94.

599. Rosenfeld S.A. Bringing business clusters into the mainstream of economic development / S.A. Rosenfeld // European planning studies. – 1997. – № 5. – pp. 3-23.

600. Route Log and Finder List - Interstate System: Table 1. <http://www.webcitation.org/67aPFzI13>

601. Science park (IASP Official definition). International Association of Science Parks and Areas of Innovation [Electronic resource]. - Mode of access: <http://www.iasp.ws/knowledge-bites>.

602. SCOTT, A.J. (1988). New industrial spaces: Flexible production organisation and regional development in North America and Western Europe. London: Pion.

603. Straus M., Zamfira R. The re-birth of the company town [Электроний ресурс]. URL: <http://nws.eurocities.eu/MediaShell/GetMediaBytes?mediaReference=13616>

604. Sturgeon, Timothy J. (2000). "How Silicon Valley Came to Be". In Kenney, Martin (ed.). Understanding Silicon Valley: The Anatomy of an Entrepreneurial Region. Stanford University. ISBN 978-0-8047-3734-0

605. The United Kingdom Science Park Association [Electronic resource]. - Mode of access: <http://www.ukspa.org.uk/our-organisation/about-us> .

606. United Nations Ad Group of Experts in Community Development and National Development. – N.Y., 1963. – 312 p.

607. Wallerstein I. The capitalist world-economy / Cambridge University

Press. – 1979 – 238 c.

608. Wallerstein I. World-Systems Analysis: An Introduction / I. Wallerstein // Duke University Press Editors. – 2004. – 128 p.

609. Williams D. A history of modern Wales / Williams D. - L., 1965.

610. Zagroba M. Concept of revitalization of selected military facilities of dragoons barracks in Olsztyn / M. Zagroba // CIVIL AND ENVIRONMENTAL ENGINEERING REPORTS. – CEER 2015; 19 (4): p. 133 – <https://www.researchgate.net/publication/288992917>

## ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 1

### Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 1 за критерієм «Зайнятість населення»\*

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_1$ )
B1	1,00	0,33	3,00	5,00	3,00	0,27
B2	3,00	1,00	3,00	3,00	5,00	0,42
B3	0,33	0,33	1,00	0,33	3,00	0,1
B4	0,20	0,33	3,00	1,00	3,00	0,14
B5	0,33	0,20	0,33	0,33	1,00	0,06
$\lambda_{\max} = 5,59; I_u = 0,15; I_0 = 0,1 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 2

### Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 1 за критерієм «Розвиток інфраструктури території»\*

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_2$ )
B1	1,00	0,20	0,33	3,00	3,00	0,14
B2	5,00	1,00	0,20	3,00	5,00	0,27
B3	3,00	5,00	1,00	3,00	5,00	0,47
B4	0,33	0,33	0,33	1,00	3,00	0,1
B5	0,33	0,20	0,20	0,33	1,00	0,05
$\lambda_{\max} = 6,15; I_u = 0,29; I_0 = 0,2 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 3

### Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 1 за критерієм «Вага геоположення території»\*

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_3$ )
B1	1,00	3,00	0,33	3,00	3,00	0,14
B2	0,33	1,00	0,20	5,00	3,00	0,27
B3	3,00	5,00	1,00	5,00	0,33	0,47
B4	0,33	0,20	0,20	1,00	5,00	0,1
B5	0,33	0,33	3,00	0,20	1,00	0,05
$\lambda_{\max} = 6,62; I_u = 0,40; I_0 = 0,28 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання



Таблиця 4

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 1  
за критерієм «Вага геополітичного положення території»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>4</sub> )
B1	1,00	3,00	0,33	3,00	0,33	0,16
B2	0,33	1,00	3,00	0,20	3,00	0,14
B3	3,00	0,33	1,00	0,20	3,00	0,14
B4	0,33	5,00	5,00	1,00	0,33	0,19
B5	3,00	0,33	0,33	3,00	1,00	0,16
$\lambda_{\max} = 6,64; I_u = 0,41; I_0 = 0,28 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 5

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 1  
за критерієм «Інноваційна привабливість території»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>5</sub> )
B1	1,00	7,00	5,00	3,00	3,00	0,5
B2	0,14	1,00	0,20	0,33	0,20	0,05
B3	0,20	5,00	1,00	5,00	5,00	0,3
B4	0,33	3,00	0,20	1,00	0,33	0,09
B5	0,33	5,00	0,20	3,00	1,00	0,16
$\lambda_{\max} = 6,6; I_u = 0,4; I_0 = 0,28 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 6

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 1  
за критерієм «Інвестиційна привабливість території»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>6</sub> )
B1	1,00	0,20	0,14	0,33	3,00	0,08
B2	5,00	1,00	5,00	0,33	5,00	0,33
B3	7,00	0,20	1,00	0,20	5,00	0,17
B4	3,00	3,00	5,00	1,00	5,00	0,47
B5	0,33	0,20	0,20	0,20	1,00	0,05
$\lambda_{\max} = 6,62; I_u = 0,41; I_0 = 0,28 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 7

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 1  
за критерієм «Економічні зв'язки»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>7</sub> )
B1	1,00	3,00	5,00	3,00	5,00	0,47
B2	0,33	1,00	7,00	5,00	3,00	0,32
B3	0,20	0,14	1,00	5,00	3,00	0,13
B4	0,33	0,20	0,20	1,00	3,00	0,08
B5	0,20	0,33	0,33	0,33	1,00	0,06
$\lambda_{\max} = 6,37; I_u = 0,34; I_0 = 0,24 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 8

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 1  
за критерієм «Монополізація ринку»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>8</sub> )
B1	1,00	0,33	0,33	0,20	3,00	0,09
B2	3,00	1,00	3,00	0,20	0,33	0,14
B3	3,00	0,33	1,00	3,00	5,00	0,27
B4	5,00	5,00	0,33	1,00	5,00	0,33
B5	0,33	3,00	0,20	0,20	1,00	0,08
$\lambda_{\max} = 6,58; I_u = 0,39; I_0 = 0,27 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 9

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 1  
за критерієм «Наявність ресурсів»**

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>9</sub> )
B1	1,00	0,14	0,20	0,33	0,33	0,05
B2	7,00	1,00	3,00	3,00	0,20	0,26
B3	5,00	0,33	1,00	0,20	0,20	0,09
B4	3,00	0,33	5,00	1,00	0,20	0,16
B5	3,00	5,00	5,00	5,00	1,00	0,52
$\lambda_{\max} = 6,57; I_u = 0,39; I_0 = 0,27 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

## Матриця попарних порівнянь критеріїв експертом № 1 (Економіст)\*

	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8	Q9	Вектор локальних пріоритетів ( $x_i$ )
Q1	1,00	5,00	0,33	0,33	3,00	0,33	0,33	3,00	3,00	0,10
Q2	0,20	1,00	3,00	3,00	3,00	0,33	0,33	3,00	3,00	0,11
Q3	3,00	0,33	1,00	0,33	0,33	0,33	0,25	0,33	5,00	0,06
Q4	3,00	0,33	3,00	1,00	0,20	0,33	3,00	0,33	5,00	0,09
Q5	0,33	0,33	3,00	5,00	1,00	0,20	0,33	3,00	3,00	0,09
Q6	3,00	3,00	3,00	3,00	5,00	1,00	0,33	4,00	5,00	0,23
Q7	3,00	3,00	4,00	0,33	3,00	3,00	1,00	3,00	5,00	0,21
Q8	0,33	0,33	3,00	3,00	0,33	0,25	0,33	1,00	3,00	0,07
Q9	0,33	0,33	0,20	0,20	0,33	0,20	0,20	0,33	1,00	0,03
$\lambda_{\max} = 12,10$ ; $I_u = 0,39$ ; $I_0 = 0,27 < 0,3$										

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 1

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 2  
за критерієм «Зайнятість населення»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_1$ )
B1	1,00	0,14	0,20	0,14	0,11	0,03
B2	7,00	1,00	0,20	0,14	0,20	0,06
B3	5,00	5,00	1,00	0,14	0,20	0,11
B4	7,00	7,00	7,00	1,00	5,00	0,54
B5	9,00	5,00	5,00	0,20	1,00	0,26
$\lambda_{\max} = 5,99$ ; $I_u = 0,25$ ; $I_0 = 0,17 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 2

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 2  
за критерієм «Розвиток інфраструктури території»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_2$ )
B1	1,00	0,20	0,14	0,14	0,14	0,03
B2	5,00	1,00	5,00	0,14	0,20	0,11
B3	7,00	0,20	1,00	0,14	0,20	0,06
B4	7,00	7,00	7,00	1,00	5,00	0,54
B5	7,00	5,00	5,00	0,20	1,00	0,25
$\lambda_{\max} = 5,9$ ; $I_u = 0,23$ ; $I_0 = 0,16 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 3

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 2  
за критерієм «Вага геоположення території»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_3$ )
B1	1,00	0,14	0,20	0,11	0,14	0,03
B2	7,00	1,00	7,00	0,20	0,20	0,14
B3	5,00	0,14	1,00	0,14	0,20	0,06
B4	9,00	5,00	7,00	1,00	5,00	0,53
B5	7,00	5,00	5,00	0,20	1,00	0,25
$\lambda_{\max} = 5,93$ ; $I_u = 0,23$ ; $I_0 = 0,16 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 4

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 2  
за критерієм «Вага геополітичного положення території»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>4</sub> )
B1	1,00	0,14	0,14	0,14	0,14	0,03
B2	7,00	1,00	7,00	0,20	0,14	0,13
B3	7,00	0,14	1,00	0,20	0,20	0,06
B4	7,00	5,00	5,00	1,00	0,20	0,25
B5	7,00	7,00	5,00	5,00	1,00	0,5
$\lambda_{\max} = 6,08; I_u = 0,27; I_0 = 0,19 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 5.

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 2  
за критерієм «Інноваційна привабливість території»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>5</sub> )
B1	1,00	0,14	0,14	0,14	0,13	0,02
B2	7,00	1,00	5,00	0,20	5,00	0,25
B3	7,00	0,20	1,00	3,00	3,00	0,2
B4	7,00	5,00	0,33	1,00	7,00	0,29
B5	8,00	0,20	0,33	0,14	1,00	0,07
$\lambda_{\max} = 6,21; I_u = 0,3; I_0 = 0,21 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 6

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 2  
за критерієм «Інвестиційна привабливість території» \***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>6</sub> )
B1	1,00	0,14	0,14	0,11	0,14	0,02
B2	7,00	1,00	5,00	0,14	5,00	0,23
B3	7,00	0,20	1,00	0,11	5,00	0,12
B4	9,00	7,00	9,00	1,00	7,00	0,64
B5	7,00	0,20	0,20	0,14	1,00	0,06
$\lambda_{\max} = 6,61; I_u = 0,4; I_0 = 0,28 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 7

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 2  
за критерієм «Економічні зв'язки»**

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_7$ )
B1	1,00	0,14	0,14	0,14	0,14	0,03
B2	7,00	1,00	5,00	5,00	5,00	0,47
B3	7,00	0,20	1,00	5,00	5,00	0,25
B4	7,00	0,20	0,20	1,00	0,20	0,07
B5	7,00	0,20	0,20	5,00	1,00	0,13
$\lambda_{\max} = 5,74; I_u = 0,19; I_0 = 0,13 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 8

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 2  
за критерієм «Монополізація ринку»**

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_8$ )
B1	1,00	0,20	5,00	5,00	0,14	0,11
B2	5,00	1,00	7,00	7,00	7,00	0,54
B3	0,20	0,14	1,00	5,00	0,14	0,06
B4	0,20	0,14	0,20	1,00	0,11	0,03
B5	7,00	0,14	7,00	9,00	1,00	0,28
$\lambda_{\max} = 6,6; I_u = 0,40; I_0 = 0,28 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 9

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 2  
за критерієм «Наявність ресурсів»**

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_9$ )
B1	1,00	7,00	7,00	5,00	7,00	0,54
B2	0,14	1,00	5,00	5,00	7,00	0,23
B3	0,14	0,20	1,00	0,20	5,00	0,06
B4	0,20	0,20	5,00	1,00	5,00	0,12
B5	0,14	0,14	0,20	0,20	1,00	0,03
$\lambda_{\max} = 6,04; I_u = 0,26; I_0 = 0,18 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 10

**Матриця попарних порівнянь критеріїв експертом № 2  
(Публічне управління та адміністрування)\***

	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8	Q9	Вектор локальних пріоритетів ( $x_i$ )
Q1	1,00	7,00	5,00	5,00	7,00	5,00	5,00	0,20	3,00	0,21
Q2	0,14	1,00	0,20	5,00	7,00	5,00	0,20	0,14	3,00	0,06
Q3	0,20	5,00	1,00	5,00	5,00	7,00	0,20	0,14	0,14	0,07
Q4	0,20	0,20	0,20	1,00	5,00	5,00	0,20	0,20	0,20	0,03
Q5	0,14	0,14	0,20	0,20	1,00	0,20	0,20	0,11	0,14	0,01
Q6	1,00	0,20	0,14	0,20	5,00	1,00	0,14	0,14	0,20	0,03
Q7	0,20	5,00	5,00	5,00	5,00	7,00	1,00	0,20	0,20	0,11
Q8	5,00	7,00	7,00	5,00	9,00	7,00	5,00	1,00	5,00	0,35
Q9	0,33	0,33	7,00	5,00	7,00	5,00	5,00	0,20	1,00	0,12
$\lambda_{\max} = 12,25$ ; $I_u = 0,41$ ; $I_0 = 0,28 < 0,3$										

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 1

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 3  
за критерієм «Зайнятість населення»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_1$ )
B1	1,00	0,14	0,14	5,00	7,00	0,11
B2	7,00	1,00	6,00	7,00	8,00	0,56
B3	7,00	0,17	1,00	7,00	5,00	0,25
B4	0,20	0,14	0,14	1,00	3,00	0,05
B5	0,14	0,13	0,20	0,33	1,00	0,03
$\lambda_{\max} = 6,19; I_u = 0,3; I_0 = 0,2 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 2

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 3  
за критерієм «Розвиток інфраструктури території»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_2$ )
B1	1,00	7,00	7,00	5,00	3,00	0,44
B2	0,14	1,00	4,00	4,00	5,00	0,19
B3	0,14	0,25	1,00	6,00	6,00	0,12
B4	0,20	0,25	0,17	1,00	5,00	0,06
B5	0,33	0,20	0,17	0,20	1,00	0,03
$\lambda_{\max} = 5,74; I_u = 0,19; I_0 = 0,13 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 3

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 3  
за критерієм «Вага геоположення території»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_3$ )
B1	1,00	8,00	7,00	6,00	5,00	0,52
B2	0,13	1,00	5,00	6,00	6,00	0,22
B3	0,14	0,20	1,00	5,00	7,00	0,12
B4	0,17	0,17	0,20	1,00	6,00	0,06
B5	0,20	0,17	0,14	0,17	1,00	0,03
$\lambda_{\max} = 6,35; I_u = 0,34; I_0 = 0,23 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання



Таблиця 4

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 3  
за критерієм «Вага геополітичного положення території»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>4</sub> )
B1	1,00	7,00	7,00	5,00	5,00	0,49
B2	0,14	1,00	0,20	0,17	0,20	0,03
B3	0,14	5,00	1,00	0,17	0,13	0,05
B4	0,20	6,00	6,00	1,00	7,00	0,26
B5	0,20	5,00	8,00	0,14	1,00	0,12
$\lambda_{\max} = 5,98; I_u = 0,24; I_0 = 0,17 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 5

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 3  
за критерієм «Інноваційна привабливість території» \***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>5</sub> )
B1	1,00	8,00	7,00	9,00	9,00	0,64
B2	0,13	1,00	5,00	5,00	5,00	0,21
B3	0,14	0,20	1,00	6,00	5,00	0,11
B4	0,11	0,20	0,17	1,00	5,00	0,05
B5	0,11	0,20	0,20	0,20	1,00	0,03
$\lambda_{\max} = 6,32; I_u = 0,33; I_0 = 0,23 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 6

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 3  
за критерієм «Інвестиційна привабливість території» \***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів (v <sub>6</sub> )
B1	1,00	6,00	7,00	8,00	9,00	0,59
B2	0,17	1,00	5,00	7,00	7,00	0,25
B3	0,14	0,20	1,00	6,00	5,00	0,11
B4	0,13	0,14	0,17	1,00	5,00	0,05
B5	0,11	0,14	0,20	0,20	1,00	0,03
$\lambda_{\max} = 6,18; I_u = 0,3; I_0 = 0,2 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 7

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 3  
за критерієм «Економічні зв'язки»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_7$ )
B1	1,00	0,11	0,14	0,20	0,25	0,03
B2	9,00	1,00	5,00	4,00	3,00	0,42
B3	7,00	0,20	1,00	8,00	5,00	0,27
B4	5,00	0,25	0,13	1,00	4,00	0,11
B5	4,00	0,33	0,20	0,25	1,00	0,07
$\lambda_{\max} = 5,61; I_u = 0,15; I_0 = 0,11 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 8

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 3  
за критерієм «Монополізація ринку»\***

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_8$ )
B1	1,00	0,13	0,14	5,00	0,20	0,05
B2	8,00	1,00	5,00	7,00	0,20	0,27
B3	7,00	0,20	1,00	5,00	5,00	0,24
B4	0,20	0,14	0,20	1,00	3,00	0,05
B5	5,00	5,00	0,20	0,33	1,00	0,13
$\lambda_{\max} = 6,62; I_u = 0,4; I_0 = 0,28 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 9

**Матриця попарних порівнянь альтернатив експертом № 3  
за критерієм «Наявність ресурсів»**

	B1	B2	B3	B4	B5	Вектор локальних пріоритетів ( $v_9$ )
B1	1,00	7,00	7,00	5,00	5,00	0,49
B2	0,14	1,00	5,00	5,00	5,00	0,21
B3	0,14	0,20	1,00	4,00	3,00	0,1
B4	0,20	0,20	0,25	1,00	3,00	0,06
B5	0,20	0,20	0,33	0,33	1,00	0,04
$\lambda_{\max} = 5,53; I_u = 0,13; I_0 = 0,09 < 0,3$						

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Таблиця 10

## Матриця попарних порівнянь критеріїв експертом № 3 (Географ)\*

	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8	Q9	Вектор локальних пріоритетів ( $x_i$ )
Q1	1,00	3,00	5,00	5,00	5,00	6,00	5,00	0,33	7,00	0,25
Q2	0,33	1,00	5,00	3,00	5,00	6,00	8,00	5,00	7,00	0,26
Q3	0,20	0,20	1,00	5,00	6,00	5,00	5,00	3,00	3,00	0,15
Q4	0,20	0,33	0,20	1,00	3,00	3,00	7,00	5,00	3,00	0,11
Q5	0,20	0,20	0,17	0,33	1,00	5,00	5,00	3,00	3,00	0,07
Q6	0,17	0,17	0,20	0,33	0,20	1,00	3,00	0,33	0,17	0,03
Q7	0,20	0,13	0,20	0,14	0,20	0,33	1,00	3,00	3,00	0,03
Q8	3,00	0,20	0,33	0,20	0,33	3,00	0,33	1,00	3,00	0,06
Q9	0,14	0,14	0,33	0,33	0,33	6,00	0,33	0,33	1,00	0,03
$\lambda_{\max} = 12,27$ ; $I_u = 0,41$ ; $I_0 = 0,28 < 0,3$										

\* складено та розраховано автором на основі експертного оцінювання

Наукове видання

**Наталія Михайлівна Смочко**

**МОНОРОЗВИТОК ТЕРИТОРІЙ У СУЧАСНОМУ ГЕОПРОСТОРІ:  
ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ**

*Монографія*

Підписано до друку 24.12.2019 р. Формат 60x84/16.  
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетн. Друк на різнографі.  
Ум.-друк. арк. 21,13. Обл.-вид. арк. 20,71.  
Наклад 300 прим. Зам. №19-02-107.

Друк ПП «Арал»  
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.  
тел./факс: (032) 247-15-83  
Свідоцтво про державну реєстрацію №201230 від 18.06.2007 р.



# МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: [www.msu.edu.ua](http://www.msu.edu.ua)

E-mail: [info@msu.edu.ua](mailto:info@msu.edu.ua), [pr@mail.msu.edu.ua](mailto:pr@mail.msu.edu.ua)

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>